

ПАВЛО
ТИЧИНА

ОЦИФРУВАННЯ
КНИГ

hurtom.com

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Павло Тичина. Фото 60-х років.

Nabro Murumba

ПАВЛО ТИЧИНЧА

ЗІБРАННЯ
ТВОРІВ
У ДВАНАДЦЯТИ
ТОМАХ

ЩОДЕННИКОВІ
ЗАПИСИ.
ЛИСТИ

ТОМИ
11 12

ПАВЛО ТИЧИНА

ТОМ
ОДИНАДЦЯТИЙ

ЩОДЕННИКОВІ
І ЛІТЕРАТУРНО-
МИСТЕЦЬКІ
ЗАПИСИ.
ПІДГОТОВЧІ
МАТЕРІАЛИ

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1988

ББК 84Ук7
Т93

Печатаються щоденникові записи (1912—1967), підготовительні матеріали к книгам «Мое детство», «Как я писал», літературно-художественні записи.

Редакційна колегія

О. Т. ГОНЧАР
(голова)
С. А. ГАЛЬЧЕНКО
(секретар)
І. Ф. ДРАЧ
М. Г. ЖУЛИНСЬКИЙ
(заступник голови)
О. І. КУДІН
Л. М. НОВИЧЕНКО
Б. І. ОЛІЙНИК
В. М. РУСАНІВСЬКИЙ
С. В. ТЕЛЬНЮК

Упорядкування та примітки
Ю. І. КОВАЛІВА

Редактор тому
Л. М. НОВИЧЕНКО

Затверджено до друку вченою радою
Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР

Редакція художньої літератури

Т $\frac{4603000000-313}{M221(04)-88}$ передплатне

ISBN 5-12-009274-8 (Т. 11)

ISBN 5-12-009275-6

© Видавництво «Наукова думка», 1988,
упорядкування, примітки

ЩОДЕННИКОВІ ЗАПИСИ

[1912]

[6(19)/I]

В Дубовичах всі катаються на водохреще¹. Як хто покатається (кіньми на санях) — таке повір'я,— бог тому буде помагати.

[...] — Слухай... той... у тебе закурить нема?

— Нема.

— Нема. Хм... А я думав...

[...]

Під час тупої бесіди в спальню вбігає Юрась з газетою:

— Хлопці! Читали? Хочуть завести підрянники. Ну, що ви на це скажете (*обурюється*).

Дехто:

— Ну, так що ж. Чого ти кричиш? Як на заріз заведуть, то так і будем ходити, ще як ловко — прямо на підштаники натяг та й годі.

Юрась (*довго дивиться на нього*):

— Овечка ти, більше нічого...

[1918]

5/IV—1918 [року] я ховав Нечуя-Левицького¹.

[1919]

Коли потерти очі й довго їх потім не розплющувати,— видно, як по м'яко-темному полю хтось квітки червоні розкидає, квітки дрібненькі, мов на корсетці, що моя мати посила...¹

24(11) лист[опада] 1919.

Мати налила голодним дітям молока,— сама сіла та й задумалась...

А по гладшці, мов сльози з очей незрячих, краплі покотились. Одна швидше, вперод. Друга, мов знехотя, за нею слідом...

24 лист[опада].

Завше, як дзвонять по мертвому, мені чомусь здається, що то щедрувальники щедрують. Склеплені очі, руки навіки складені, на високих марах мрець до нової госпбди їде,— а над ним десь дзвони угорі: «Ла-стівочка ще-бетала...»

24 лист[опада].

Ходили в Голосіївський ліс². У митрополітанському саду єсть одна альтанка, вся з такого винограддя. Тисяча червоних! А кризь нього вгорі — синє-пресинє...

Отака осінь.

[1920]

Я помітив: люди стають коміками з великого горя.

3 березня 1920.

Женя живий!¹

3/III.

Які очі вимучені в Жені...

Що в них: жах, страждання чи ненависть до людськості?

Не знаю.

На розі Пушкінської й Шевченківського бульвару зустрів я Женю після довгої розлуки.

А дома Ліда² ще більше зраділа, ніж я!..

24/III.

Померла Нюся³. З сухот. Оттепер уже для мене Поля⁴ зовсім не існує. В Нюсі я довго ще любив Полю. Ні та, ні друга, звичайно, цього не бачили.

Досі українські поети в сонетах виглядали так, як виглядає дядько в манжетах.

Бакалейщик нашого часу Семенко⁵ гадає, що за фабричною кепкою не видно його розбещеного індивідуалізму. О геніальне нахабство!

Озлобленість не є ненависть; озлобленість не може бути джерелом творчості.

25/IV.

Спочатку йшло ласкаве тепле поле, а потім ліс — мовчун, зелений холостяк...

25/IV.

Згадав, як торік ходили в Голосіївський ліс.

Снилась Поля наша ⁶.
Як вони живуть, бідні?

11/V.

Учень Академії мистецтв ⁷ сьогодні сказав мені, що моя третя книга контрреволюційна[...] Але тоді «Золотий го-мін» ⁸ прийдеться розглядати як безнадійний романтизм? Бо там про предків згадується...

16/V.

25/V. Сьогодні поховали Нарбута ⁹.

27/V. Коли не бреше сьогоднішня газета, то нашим Піскам ¹⁰ біда прийшла.

28/V. Про вас думаю, пісківчани. Наталя, Оксана, Проня, Ваня, Женя... Чим ви живете, що думаете зараз? Коли вже ми доживемо до того часу, коли можна буде жити не горбившись, коли дівчина, прибігши до матері, з сльозами на очах розкаже, що вона на вулиці бачила горбатого!..

...Гігієну душі занехаяли.

30/V. Зелена неділя ¹¹.

Ліда моя пішла на Аскольдову могилу ¹².

Не застав дома Ів. О. Мар'яненка ¹³ й пішов на Байкове ¹⁴.

Малюсенька могилка (певно, сестра похована чи братик), а над нею маленька дівчинка в чорній з червоними рожками хустці невтішно плаче.

Пройшла якась парочка. Минув могилку й я. А воно замовкне та й знов заплаче. Чи єсть йому що дома їсти сьогодні? Я згадав, як у Пісках коло пічурки плакала

Олеся (горбатенька моя сестра нещасна): сьогодні приїхала з Мишею ¹⁵, а вчора маму поховали...

Торік хоч хрест був на могилі Лесі Українки ¹⁶,— цього ж року й його хтось на дрова зніс. Зате яка шовкова трава в огряді! Вирвав собі трохи додому.

Знову наша Поля сниться.

І Піски. Що з ними?

Що за птиця Розанов ¹⁷ — ніяк не розберу. Мені здається, в ньому дуже та й дуже багато чорного.

13/VI. Після шукання бога Матвієм («Исповедь» Горького ¹⁸) Розанов здається мені куркою на смітнику. Душа Розанова — смітник, де геніально перемішались: і стара підшва, і шматок срібної ложки, й ганчірка, й кізячок... («Опавш[ие] листья» ¹⁹).

27/VI. Господи боже мій! Та я ж зовсім мертва душа! Помер брат Миша ²⁰.

— Там прийшли з вашого села, і, здається, ваш брат старший помер,— Ліда в музеї сказала.

Жду я день, другий, воскрешаю образ Миші, чи болить серце— прислухаюсь. А серце як камінь, день за днем минає, образ брата мов чужий передо мною. Тільки іноді: та невже в цьому правда? І як же сироти?..

...Якось Ліда сказала: оце ваша сім'я починає розпадатись. Так, але не через те, що брат помер, а через те, що ми одвикаємо один од другого...

...А все-таки Миші нема, і я не можу його смерть відчутти, як колись би я відчув.

1/VII. Кілька разів брав цю книжечку ²¹ в руки і клав її знову в теку. Що писати? Чим хвалитись перед самим собою? Всі ці дні віддаю себе чревоугодію. Думаю за брата, але чи не єсть це думання змушеним, офіційним? Суворо нас виховали батьки. А потім, розкидані по монастирях та бурсах, ми зовсім поодвикали один од 'ного, бо при зустрічах немов аж стіснялись цілуватись. Обнявшись ми майже ніколи не ходили.

2/VII. Ходив по хаті й богохульствував: от прокляття — Жені знову треба йти...

От іще дурень приходив до мене з харківського «Пролеткульту»²². «Мені дуже сподобався ваш «Псалом залізу». Але скажіть, товаришу, чи це ви випадково якось написали його, чи в вас перелом стався?» Хотів я сказати йому: «Репаний [...] ідіот!», а тільки й сказав: «Що це за сповідь? Ви ж критики, ви ж письменники, дак чого ж ви без попередньої анкети боїтесь віднести дану поезію туди, куди хочете? Приймайте або ж відкидайте». Врешті, товариш заговорив більш лагідно...

8/VII. Чи смієшся, чи книжку читаєш і раптом за Мишу згадаєш — лице осунеться, станеш серйозним. Лежить собі десь у тісній домовині, хрест у руках держить. Проклятий хрест...²³

9/VII. І все-таки у живих існує щодо мертвих якась злорадність. Ага, мовляв, я ходжу скрізь, де хочу, а ти лежиш і ручкою не ворухнеш.

Коли б мені дожити до такої мудрості, щоб я міг зрозуміти: для чого то те, що звалось людиною, лежить, склавши руки, а по ньому лаять... І це сном називають.

12/VII. Нема того тижня, щоб у мене селяни не гостювали. І кожен просить книжок. Жалкують, що Жєня з примусу Піски покидає.

18/VII. Вчора ввечері довго балакав з Лідєю [...]

26/VII. Був Іван Ц[итович]²⁴. Балакали цілий вечір — про політику, про мистецтво. Ну його к чорту: мертва людина. «З вас через дві тисячі літ будуть сміятись, що ви йшли такими шляхами (надавали багато музики слову)». «Ви всі, молоді, замкнулися в магічне коло, остільки суб'єктивні, що вас ніхто не зрозуміє. Бо й справді, коли я повинен 40 хвилин думати над синтаксисом вірша «Винив доброго вина залізний день»²⁵ і над двома крапками — то це шарада, а не поезія». «Я насамперед — нищий духом, і для мене не існує ні прав, ні обов'язків: коли дана робота для мене радість — я її роблю, а коли не цікавить — то й не роблю». «Для мене ще й досі Пушкінове «Тиха українская почь»²⁶ являється найвищим зразком...». «Для мене насамперед цінна думка, мисль, а потім уже музика. Звичайно, коли б з'єднати ці два і т. д. ...» «Ось підождіть,

через кілька літ і вас так скинуть, як ви скидаєте Вороного ²⁷...»

Ну, буквальный дурень, та ще й тихоозлоблений, як бувають тихобожевільні, а безперечно мав талант. Його вірш у «Сяйві» ²⁸ прекрасний.

Одначе від мене поніс наймолодших поетів. Певно, всіх розкритикує, як мене сьогодні. «З твоєї книжки, коли б я був автором, я викинув би 17 віршів». — «Які?» — поцікавився я. «О панно Інно...» (ну, це таки правда його); «Доц» — при чому тут: «Війнув, дихнув, сипнув пшона...» — можна б краще, якимось точніше, чи що б то; «Ходять по квітах»; «Десь клюють та й райські птиці»; «Квітчастий луг» — до речі, тут у тебе й форма не цікава; «У собор — II» і т. д.

Несильні таланти замикаються в магичні кола, бо це їм корисно. Ну, а в скільки ж кіл замкнувся ти, Іване? Вінегрет проповідуєш. Річ у тім: коли твій побстриг у схи-му, коли твоє втікання од світу не в боягузством, то хай буде благословенна твоя філософія і твій архі- (навіть) егоїзм. А коли цього нема, то як назвати це, Іване?

27/VII. Чого я вчора лаявся? Хай собі Іван шукає правди, якої хоче. Монархіст, людина, для котрої всі останні люди — черва, більше бачить радості в травиці[...]

Ці дві ночі мало сплю.

Знову снилась Проня. І Наталя. Поганий з мене брат. Мало думаю, мало турбуюсь за своїх. А втім, може, це почуття теж суто власницьке — почуття до братів і сестер? Кілька днів тому, виходячи з посади, побачив якусь жінку з запискою на грудях «Голодаю»...

29/VII. Не хочеться вірити тому, що почув. Ніби я й товариш Яків С ²⁹[...] А що дивніше — ніби нас туди ублаготворив Лозовський ³⁰. Оскільки пригадую, нічого з Лозовським я не говорив, коли він малював мені обгортки[...] Ну добре. Цікаво, я зараз перегорнув кілька сторінок назад і побачив мій запис про цього самого Лозовського — 16/V.

Не знаю, чи це в мені байдужість говорить, чи якась упевненість у своїй правді, а тільки я знову ж таки плюю на всі ці чутки...

Закис я в Києві. Ну, та чорт його бери — і з тими

несвіжими силами буду робити, поки можна. Не вірю, щоб зо мною що-небудь зробили[...] Що зараз робить Василь? ³¹

30/VII. Ну от, пообідав, через якусь годину в театр побіжу. А Миша все лежить з хрестом в руці. Не знаю: чи я тільки намагаюсь відчутти відсутність Миші, чи справді відчуваю, по-новому, стоїчно. Іноді вночі так ясно вималюється обличчя Миші (десь, певно, внизу за церквою лежить він у Хмельниці), а потім тихо розтане. Нащо думать? — заспокоюю себе. — Хай спить. І враз як тисячі ножів у мозок вдарять: не спить, а тліє! Брат твій, Миша, тліє!..

Бачу, що, замість щирості, література виходить, замість щоденника — прибутково-видаткова книжка, якою хочеться совість заспокоїти. От, мовляв, навіть у найбільш довільні хвилини не забуваю брата. Ну що ж, коли слово безсилне передати те, що справді діється в серці.

Отак, почав з Миші, а кінчив розанівщиною. Чи це ж не найкращий доказ, що я більш люблю себе, ніж брата. Називають мене гармонійною людиною — яка єрунда!

1/VIII. Останніми часами я все більше і більше задумуюсь над дилемою: партійний чи безпартійний? На бісового батька я видрукував «Замість сонетів» ³²? Замість одходу од анархії вийшов одхід до заячої філософії.

2/VIII. Балакав з Лозовським. Каже — нічого подібного. А в вічі все-таки дивіться не вміє.

4/VIII. Помер Вадим Львович ³³. І знов нічого не переживаю — так, як після смерті Миші. Що це: втома? байдужість чи просто отупіння? Учора довго я стежив з 4-го поверху за туманами над Батисвою ³⁴. Що це — егоїзм живих?

Не можу й досі забути того мотиву, який виводили співучі сурми за труною Нарбута.

Кожеп померлий, якого ще не поховали, — всевладний. Ніхто від нього не сміє очей відвести, а він собі їде — велично-спокійний. Над ним — небо, збоку гомін, а за ним люди історію плетуть, який він був.

Сьогодні в книгарні бачив панву ³⁵. Щось від Полі є. Пригадав: спилось ясне небо, вода бистра. І чомує уранці,

як прокинувся, першою думкою (запитанням) було: як краще чистим прожити — одруженим чи холостим? Колись Андрій[...] ³⁶ сміявся з мене: поет без кохання. Люди мої! Не так, не так, не так...

Поет пише. Торгуються, нарешті, купують твори. Друкують. Виходить книжка. По всіх книгарнях. Потім приходять чисті, юні, а іноді й літні — й питають: скільки? ³⁷ 400 карбованців.

Невже так вічно буде? Щось в цьому єсть мерзотного.

17/VIII. Крізь відчинену кватирку чую ³⁸: десь далеко-далеко, а може, й тут десь на якійсь постройці важко ритмічно б'ють у рельсове залізо, і залізо звучить вірною великою терцією ³⁹. Звідки вона, ця терція?

17/VIII—20

20/VIII. Хутір Дідівщина (у Межигір'ї ⁴⁰).

Хто по партитурі читать не вмів, тому годі що-небудь і в природі розібрати. Завше він тримається якоїсь однієї партії: тенора, баса, чи що.

Сиджу на березі. Навпроти монастир, ближче сюди — набік схилився спалений поляками панцирний пароплав ⁴¹. Хлюпочуть береги, вітер проти води грає, шумить на кручі осика, а все останнє видержує павзу. Навіть сонце.

Чекай, а як же селяни, які нот не вміють? Вони ж краще співають за нас, нотних. Та в тім-то й річ, що селяни від природи до партитури йдуть, а ми — від партитури до природи.

Побачив струмок, що в Дніпро з гори біжить, і пішов шукати джерела. Кришталево-чисто видзвонює собі поміж камінням, нестотно, як той Фет ⁴² або Тичина в «Сонячних кларнетах» ⁴³. Наївно-безвинно. А внизу Дніпро шумить, несе на собі і чисте, й брудне, всі радощі й болі. І йому жінки, сорочки перучи, розказують свої дрібниці.

— Ні, піду до Дніпра.

У природи нема геометрії. І через те навіть найпаскудніший барак ніколи не псує краєвиду.

22/VIII. Тесленко й Сениця — рідні брати ⁴⁴. Тільки другий не витерпів і поліз в інтелігенти.

23/VIII. Люди виявляють мені своє захоплення моїми віршами. І це не вперше. Як розуміти: чи я всім догодив (тоді я не поет), чи... (перебили).

26/VIII. Прийшов у Київ і застав Женю. Бідний, шукав у мене піддержки. А наша сім'я шинкарки пісківської більш боїться, як свого бога, на якого покликається. Женя у всьому правильно зробив. Десюка⁴⁵ зраділа...

Свято у Губсоюзі⁴⁶. Жінки, артисти, а над усім — сам бог денатурат. Іще б трохи — і я по морді дав би... Сволочі!..

Врешті, як не ми, то швейцари добре-таки дали чортовому дурню. Ні, він не дурень. Цілувать ручки, лазить навколішках перед Стеценком⁴⁷ (мерзотна достоєвщина!), а потім кидать чим попало в людей, які з ним панькаються, — слава вам, що знайшли такого продкомгуба!

Мишу не міг забути за столом.

...Побачив Дніпро — так наче друга близького. Знову захотілось самотнього життя, розмови з усім світом, спостерігання за Лялею. Ходив по полю довго (місяць), а потім пад водою. (Місяць повний, переспілий.)

29/VIII. Чи мені це потрібно — сидіти тут вгорі? Не знаю. Як пролопотить ніжками Ляля — мені чогось так радісно стає.

Як гарно на світі! Пастушка співає за горою, у Вишгороді⁴⁸ дзвонять, жовту квітку джміль пузатий нахилє, а там крізь ряст рясний Дніпро налився й мовчить. Дніпро мовчить.

Шура по-своєму незвичайна. Дуже багато горя бачила. А це ж цілий університет.

Люді такої сильної любові хочеться!

...Як хочеться справжньої, чистої любові!

30/VIII. Жінка призналася до мене над Дніпром. Господи, дай ноги мені бистрі, щоб я тікати умів. Абсолютно для мене не цікава. Як людина — теж.

Що там у політиці робиться? Де Василь?

Ходжу по б'єрезі, на всі гласи співаю: «Десюка, моя київська Десюка!»

31/VIII. Тумани зранку. Павутиння на деревах, на стерні...

Побачив Лялю в березі. В Межигір'я пішла. Оте струнке створіння дорожче мені за всі світи чудові? Не може быть, не знаю.

3/IX. Чомусь мені здалося зараз (іду в березі, сонце зійшло), що я в свій щоденник записую не так, як думаю. Ніби для когось другого. Очевидячки, я тщеславна й неглибока натура.

Ливень застав нас із Лялею на Виноградній горі. Спочатку ми під деревом стояли і я щоразу нагору вибігав: весело було, що стільки хмар жене!.. Вітер проти Дніпра побіг, позакручувались хвилі, позавертались,— голубою іржею вода узялася... Униз побігли тільки тоді, коли на нас і нитки сухої не було. Розвалена гостиниця. Через вікно. Сиділи до півночі. Я цілував Лялю всю, всю! Перед самим собою одзначаю, що я вчора чистіший з чистих був.

Цікаво й страшно. Щоразу те ж саме. Учора, як я на сон знемігся, щось перенесло мене до Миші у труну. І я, і Ляля, і вся наша краса землею стане? Дай мені, земле, мудрості...

У березі сам, плачу.

З 8/IX поїхав у подорож з капелою Стеценка.

1/XII. Сніг заметушивсь.

На вулиці жінка на хліб для хворого попросила. Я побожився, що нема.

Живемо на картоплі без жирів. Учора домов[ий] комітет на засіданні поклав з кожного 3100 карб[ованців]. «Повинність білизною». До півночі Десюка з Катериною Кузьминичною⁴⁹ кричали. Де взяти грошей— чорт його душу знає. І потім: домовласник платить стільки ж, як і ми,— і це[...]

Чорта з два нашого домовласника зламаєш! Буржуй, лисиця...

У «Вістях» Мик. Л.⁵⁰ не по конях, та по оглоблях. Свербіло державну оперу українську вилаять, а зачепив чогось мене та інш. Хіба за те, що нам пропонували (навіть просили, бо в Києві всього півтора поета) [...]

Прочитав «Жакерії»⁵¹. Як схоже з «Гайдамаками»! Тільки в Шевченка маса більш свідома, монолітна.

25/XII. Учора був на студентській вечірці. Не дивлячись на те, що в мене було спеціальне запрошення, ми з Антоном Івановичем взяли квитки. Треба ж піддержати студентство — хоч це й смішно звучить. Галас, біганина, довго не починали, бо електрики не було (тиждень темноти), а свічок на велику залу було не досить. Студентство сучасне чесне й працьовите. Найголовніше — нема пихи тієї, яка не в міру була підчищена крейдою разом з мідяними погонами.

І чого людям неодмінно хочеться, щоб такий-то письменник сидів у них у першій ряді? До мене: ви, певно, образились, що за темрявою раніше вас не посадили? Ей, Грицю, постав, будь ласка, стільця для шановного... Як тільки я міг, заспокоїв їх. Стоїмо в коридорі через те, що зараз ідемо на засідання. Звичайно, не повірили...

Таким чином, Синтетична студія⁵² закладена. Ніхто її так ще не називав, це зараз так чомусь назвалось. Але до певної міри вона такою й є. В[ериківський]⁵³, К[озицький]⁵⁴, Ве[ршовка]⁵⁵, і ще думаємо запросити... Три галузі мистецтва буде. На перший раз обмінялися інформаціями, я їм читав своє «Живем комуною» та свіжу відбитку з «Грона»⁵⁶... Додому біг як на крилах — стільки сили прибавилось. Так працювати хочеться — і працювати серйозно.

Лаври «Грона» нас не спокушають. «Гроно» на вулицю вийшло. Це сміливо й похвально, але я за деяких гроністів боюся. Чи не я ж перший був з тих, хто студію Музагету⁵⁷ розвалював? Бо розвелось було неможливе генеральство. Неуки, зібравшись по обіді, підсмоктуючи гнилі зуби, вирішили: це так, а це не так. Це мені гидким здалось, нечесним, і я перший руку підняв.

Ліда каже: отепер прийшли гроністи. Коли б я був поетом, це мені було б неприємно. Люба, і після гроністів ще нові з'являться. А там іще й іще. Це ж закон історії. В свій час Шевченко⁵⁸ й Словацький⁵⁹ були наймолодшими. О, звичайно, наймолодшим бути дуже добре. Ніхто тебе не знає ще — що хочеш, те й виробляєш. Але кожному наймолодшому прийдеться далі йти. А для цього учитись треба.

28/XII. Естет я нещасний, жалкий борзописець, — і до людини підійти не можу! Розсердився зараз на Олю ⁶⁰. За дрібницю, на якій я настоював. Розплакалась. Стало совісно, — покійний Миша з докором дивиться: «Не обижайте мові Олюні!» Як можна! — приголубив я, та пізно, зібрався, бідне, та й подріботило в клас, хоч йому ще й рано. А я з вікна дивлюсь, як червоненький башличок із льодку на льодок перекочується, щоб не впасти. Як виростеш велика, Олю, забудь про цю хвилину! Нещасний я «діяч» культури. Взагалі я груба й дика людина.

[1921]

16/I. Коли б зараз прийшов до нас Пушкін ¹ — то він би став Тичиною. Коли б прийшов Шевченко — зробився б Чумаком ² у кубі. Історія, поруч з соціальним генієм, не може допустити[ти] геніїв у мистецтві, в науці, в культурі. Бо ці, останні, трошки б заважали. Ми, таланти, визнаємо одну перспективу, а генії — [...]

20/I. Зараз переглядав «Кобзаря». «До мертвих, живих і ненароджених» ³. Тільки всього три слова! А хто б так, крім Шевченка, міг сказати? Хто має таку силу, щоб звернутися до мертвих, живих і ненароджених? А ми — пишемо «тінь там тоне» та сваримось з незгодними течіями. Учора в мене попрохали на провінцію «Живем комуною». І цим мізерієм зачитуються люди? Що ж ми даємо, ми, «нові», «найновіші»?

Весь 1919 рік у мене пройшов з Шевченком. Почуваю, що й зараз я його по-новому бачу. Чому ж раніш не бачив?

26/I. Познайомився з Кл[иментом Квіткою] ⁴. Блуканини багато. Ніяк не притулиться. Особливо з «рідною» культурою. А втім — добряча, вдумлива людина. Цікаво, що від нього могла взяти Леся Українка?

Увечері був у[...] Замкнулася в символи. На життя й дивитися не хоче. Довго розмовляли про мистецтво — буржуазне, пролетарське... По інерції ще йде. Яка ж велика інерція у буржуазного мистецтва! Мускулів треба, щоб зупинити, не інакше. А в інтелігенції мускулів нема.

27/I. Приснився Чумака. Та так виразно. Коли прокинувся — таке враження було, мов хтось своєю візитою

мені честь ізробив. Ні з ким мені фeдeрyвати зараз. Семенко — ні, Василь — далеко, гроністи взяли мене із'їсти, бо це їм дуже вигідно...

Леонтовича ⁵ убито. Жаль сухий у мене знову. Дико. І те, що вбили, і те, що я за життя чіпляюся. От, мовляв, я живий, то й добре. А до других — однаково. Дико. Коли вбили[...] — більш диким здалося, і я більше переживав. Невже через п'ять чи десять літ ми будемо остільки холодні, що будемо байдуже дивитись, як на наших очах батька ріжуть?

4/II. Олесь ⁶ — в національному весь.

Тичина — по коліна.

Чумак — по щиколотки.

А Семенко — то й зовсім на сухе вийшов. Сидить собі в Андалузії й ні про кого, крім себе, не думає. Поспішив трохи. Зате йому колись буде дуже мокро.

10/II. Хамів ненавиджу ⁷. І якого чорта до мене їздити?..

«Знайдіть отаку-то книжечку, ноти подаруйте». Свині-свині! Повік ви свиньми й зостанетесь. Треба свиней піднімати? Але як їх піднімеш? Хіба пугою. Із горла пре, їсти — хоч пуп розв'яжи, а вони в попи лізуть. Хай народ сам живе, аби нам ряса була. Ну, що ж, може, кому і буде ця ряса, та тільки ненадовго. Передбачаю новий всесвітній похід проти попів. Сволочі! Ненавиджу...

...Як вам? — Ето всьо чепуха! Нащо воно попу? Аби божеське було — а все останнє приложиться. Я подивився на його лоб. Міг би бути розумним, а от тупий, як та тупиця. — А нащо ця наука? — каже він. — Оце коли б не Іван збив, я б уже був женився. А то приїздить до мене да й каже: чого ти сидиш, подавай на українські попи. А хіба є такі? — Є. — Дак я оце й приїхав.

Ліда довго сміялася з нього. А мені не до сміху.

Всякий раз, як Василь приїздить до Києва, весь час мені говорить, щоб я до Харкова перебирався.

Є на те великі причини. Особливо одна людина замахується на мене. Ах, Василь, Васильочок...

То вирине з пам'яті із Володимира Кобилянського ⁸:

Так смутно-прекрасні осінні дні...

10/II. Коли не зайдеш в Наросвіту ⁹ — таке враження, наче на базар попав. Як спрягти динаміку, електрифікацію й тупання на місці? брак паперу й обіліє декретів? демократизацію установ і «без доклада не входить»?

Чорна й біла мразь до радянської колісничі прилипла.

16/II. Скрізь готуються до свята Шевченка.

Мене не задовольняє одна галузь мистецтва. Все-таки я спецпоет. Хочеться практичної діяльності [...] тут же беру на себе дитячий хор. Щодня співанки. Інсценізую з ними пісні.

Це мені хор Гриця ¹⁰ в бібліотеці сили налив.

17/II. Зайшов на посаду до мене[...] Такий собі тихий, пом'ятий.

Якось не клеїлась розмова.

21/II. Пропаща та культура, яку Поліщуки ¹¹ боронять. Це була не лекція, а скандал. Нещасне словолюбство.

26/II. Вечір.

Лежав, укрившись шинелею з головою. Ліда з тої кімнати: «Павло! Йдіть чаю пить, Павло!»

І мені чомусь здалося, що я в могилі і що десь іздалеку до мене долітає: «Павло! Павло...»

Я за життя ніколи Мишу не називав любим, милим, а тут почав тужити. Чого йому вмирать? Нащо так рано тліть?

Страшно не того, що він помер, а того, що ми, наче змовившись, ніколи за нього не згадуємо. Як це образливо для людини.

Павло, йдіть чаю пить. Весь [...]

3/III. Ніколи не думав, що мене так хор захопить! Дирижую в Просвіті.

4/III. У Валер'яна дуже багато подобоестрастія. Очі блудливі, усмішка ехидна.

6/III. Всі ці дні з хором.

Нот не знають. На піаніно не [...] ції почав благословляти молодь. Звичайно, двадцять раз Савину ¹² згадав і Єрмолову ¹³.

Я так само вийшов, як і прийшов. Вимуштрували добре, а все без уха.

11/III. Виписую ноти для хору.

«Муз[ика] Леонтовича». Чудно. Дивно. Уся Україна Леонтовича заспівала. А що йому, Миколі Дмитровичу? Лежить собі в труні, нікому не потрібний.

Тихим будеш — тебе уб'ють. Сильним станеш — повинен убивать. От в чім логіка життя.

Ми з Леонтовичем дуже [...] з гризнею. Перше — потрібно, а друге доводить те, що в нас нема титанів.

26/III. Живу, пайки одержую, виторговую зайву тисячу за якийсь переклад — і бачу: мій талант їється краще — його їдять. А все-таки киснути не слід.

Ждучи засідання комітету, «Кобзаря» розкрив ¹⁴:

Давно вже я сиджу в неволі,
Неначе злодій в заперті,
На шлях дивлюся та на поле,
Та на ворону на хресті.
На кладовищі — більш нічого
З тюрми не видно; слава богу
Й за те, що бачу!

Пасивність? Ні, щось інше. Коли б вже швидше[...] Йй-богу, так засмоктує, як у болоті.

27/III. Звечора вікна повиставляли. Горобці чуть світ мене збудили. А вранці Ліда принесла повну цукерницю комашок. «Куди їх діть? Не треба їх окропом парить, — каже, — бо це ж весна».

Як тільки побачить Ліда на скатертині комашку, піднімає пучку й націляється.

— Ліда, що ви робите?

— Я хочу мурав'я погладить.

А комашка, куди видно, тікає.

30/III. Город узяв. На Саперному полі. Приходжу копати після посадки. Сонце заходить. Лавра ¹⁵ й Іона ¹⁶ гудуть як не скажуться. А вітер хмари жене. Яри червоним одливають. Солов'ї із гаю коло слободки, солов'ї так і крепнуть, солов'ї.

1/IV Прийшов пізно ¹⁷ з засідання. Взявся за матеріал до «Мист[ецької] трибуни» ¹⁸. Прочитав Рильського ¹⁹ і ще чийсь вірші. Мені сподобалось. Змісту, змісту, т. Рильський! Характерно для мене, що я прозу одклав на завтра. Хоч там і цікавий є Вал[ер'ян] Поліщук. От важко мені читати прозу, та й годі.

2/IV Написано за ці два дні ²⁰ 5—6 віршів і ще голова хоче шуміти. «La bella Fornarina» ²¹ без чернетки вийшла. До обід вірш, і по обіді вірш, і ще — ввечері. Напишу, одкрию двері в столову...

— Ліда, пожалуйте сюди.

І Ліда вже біжить, підскакує, садовиться на крісло й сяє:

— Ну, читайте, Пушки-друшки.

27/IV Одержав листа од Жені. Без чобіт сидить. Літом ще нічого, але я почуваю, що в нього анічогісінько нема. А сім'я Жені їсти просить. Послать — у самого нічого нема. А перський халат ніхто не купує.

Ну, мені аж книжку з досади хотілось порвати, як я читав «Фому Гордєєва» ²². Я просто сміюсь з цього! З чого? З творчості, з письменника, з типу? Я сміюсь з того, що нічого вічного в мистецтві нема. Все — пропорціонально розмаху часу. Злидні, революційність, одважність і всякі інші поняття. Ну, яка тут трагедія? Гуляца людина дошукується правди. Та й ніколи не дошукується, раз він гулящий.

29/VI. Ізнов уночі: «Миша! — кликав. — Миша!» Якась непоправна помилка. Щось таке, що вже ніколи не вернеш.

На цьому тижні шість співанок. Був у лисенківському інституті ²³ на іспиті: Сладкопєвцев ²⁴ політику ненавидить чи тільки прикидається. Ханжа він велика.

Тягне кудись на простір, до води...

Сьогодні під хмарами тиша. Доц два цвяшки у брук уб'є та й знов перепочить сяде. Немов митник: закурить сів. Іволгу в саду проти університету чую. Синіє далечінь. На осінь схоже. Десь за синіми лісами кетяги звисли. Сливи потомилися в дорозі, курявою припали (довге літо! довго йти!).

Чи я їх заслужив!

Жінка ввійшла...

10/VII. Почуваю себе розстригою. Хтось прийшов і зняв із мене сон: «Не смій писать! Не смій встать і рота розкривать не пробуй — інакше белькотання вийде».

Пробував писати. Порожнеча.

Яка мука! Яка мука!

Виснаженість.

Не спроста я почав шукати ма[...]

17/VII. Ніч.

Потягло до паперу й олівця. Написав щось, кинув. По хаті ходив довго, сів. А в голові, як у мокрій[...] уривки дня, клаптики життя насущного. Ні, чи богу треба служити, чи мамоні, а не обом разом. Затягать себе нетрудно, а як очунять?

Йй-бо, двох думок докупи зібрати не можу. Як це боляче, коли хочеться щось висловити — і ти нездатний.

18/VII. У Марка ²⁵ анічогісінько нема. Сама суха теоретичність й та віником стирчить. Хіба великий талант може бути без серця?

Захуйтеся. Соромно за вас.

19/VII. Коли часто сіпуть дзвона — язик одпаде.

Потроху вертаюсь до творчості, набираюсь сил — проте ще художніх образів нема.

Щось подібне єсть у мене од трагедії Тараса.

Читаю [...] Шевченка. Тільки що він більше терпів і в сто раз чистішим душею був. Бажання сердечності, ласки жіночої переслідує мене, як і Тараса, і скрізь я сам.

24/VII. Десь попав щоденник Аксакової. Нічого цікавого. Так може писати небога Шульгіна ²⁶. Але хотілося про Куліша ²⁷ знайти цікаве щось. Якраз нічого й не знайшов. Малопомітна фігура.

25/VII. Був у Марка по справі «Центростудії». Прочитав йому свіжий цикл. Марко зараз же без передиски: «Ти знаєш, я завтра піду в партком, нехай асигнують гроші, і ми цей цикл у жовтні виставимо. Тільки Ви отут підробіть... як там у Вас...»

Мене занудило. Феноменальна пороженча!

27/VII. Десь із якоїсь брошури: Тургенєв ²⁸ ніколи не дозволив би собі стати спиною до людини, з якою розмовляв, як Фет.

Ти собі дзвони, а людиною будь.

Хто тільки про своє співає, той людям чужий.

Останнім часом непереможно мене тягне до щоденників, мемуарів, біографій [...]

...яка рада Наталка ²⁹, що я їй черевики у шевця купив! Приміряє те все: «Та, може, б не треба... тобі самому нелегко жити, а то, бач, у розстрочку взяв, а коли я віддячу?» Я накричав трохи на Наталку: «Як таки так, ходить без нічого і ще й стісняється». — «Та нехай же я [...]

Од Наталки кілька пісень записав. Воно, бідне, хрипить, співає, а мені вже й жалко, що я нагримав на її. Вона ж така покірлива, усім догодить, усім зробить. Тільки сама в драному ходить. Мами нема. Вона любила Наталку. Отих кілька днів торік перед різдвом, що Наталка прожила в нас, такий глибокий слід оставили в душі її! Вона казала Ліді: «Мені Ваша мама, як рідна...» Та й сама Ліда так, як рідна була: і пластиря до ноги прикладе, і, щоб більше іла, скаже, на ліжку своєму спати положить.

Хриплять в Наталки груди, а я, безсердечний, записую. Вона без діла не може сидіти, перемиває посуд і (таке ясне лице в її!) каже: «А може, й степовицьку запишеш?» — «А — ну да!» — за мене відповідає Оксана. Вона й суетиться з мішками, з мотузочками. Зав'язує й кричить: «Та чого це ти не так співаєш? Отак у нас отут кінець виводять.» — «Та не бреш, Оксано», — тут уже Проня вступається. «Еге ж, отак співають у селі?» — питає вона в жінки. Жінка, виходить, найкраще всіх передала мені цю пісню. Тільки слова то одна підкаже, то друга.

«А чого вона «степовицька?»» — питаю. Проня: «Та то ж на степу так співають, то так і звучать».

«Еге, — весело зітхає жінка, — ото як стануть, так заспівають — ну, ей же право! — так би й слухав...» Катерина Кузьминична в розмову вступила: «А що Ви думаєте?» — зараз же до неї жінка. «Ото як яка пісня, то так іноді до серця підступить — ну, просто говорять».

Наталка знову співає. Розказує, як вона літом робила, то помагала трохи Вані. Йому дали поле в Куріньці. Це ж батькове. Там я вперше колись дитиною побачив, як дід Вихтор (він і зараз драстує) косив горох. Мати воду в глечичку несла, а вгорі жайворон на 'дному місці завис. А коси тільки дзень-дзень! Тоді мені цілий день в ухах стояло: «Курінь! Куррі-інь!» Це так, мамо, іволга сьогодні кричала. «Та, може, ж і так», — згоджувалась мама. На ту Куріньку тепер Ваня їздить своїм возом. Барило з водою беруть отаке, то всі в селі, зустрічаючись з Ванею, кажуть: «Бач, як у пана, дак і барило вп'ятеро більше». — «А ви ж думали як, — ньо, сіра!» Наталка каже: «Я співаю, як снопи ношу, а Ваня перекиривляє: вай-да-ге-да-вай-да-вай!»

Я й це записав од Наталки. Бо мені здалась ця ффраза дуже характерною для української пісні [...]

Обвішались торбинками. Наталка довго на моє вікно у дворі озиралась. Весела яка, наче за долю одробляє. Аж мені схотілося в своє село нелюбе!

Наші десь уже в Броварах ³⁰.

Діти під вікнами кричать, що ні думать, ні писать.

Двір як колодязь. І так щодня.

28/VII. В «Центростудії». Рухи. Гомін. Каштани неначе тільки вмились. Тротуар: одно ходить, одно розминається. І день каштановий. Каштанова голівка у дитинки, що на руках у старчихи під вікнами студії.

Очевидно, і серце в мене каштанове, бо я, який зараз гроші одержав — чи трудно мені зараз зійти униз і дати старчисі! — я — проклятий, жалкий писака як швидко забуваю, як я голодав.

Увечері, як обляглись, я розчинив вікно. Десь високо-високо над Києвом перелітала армія пташок. Немовби кулички. Так жалібно...

— Ліда, ось послухайте...

— Суо-о?

...ось послухайте, як в неби

пташки плачуть.

Укрившись з головою, Ліда за дверима тремтячим голоском: «Суо? Ой, боюсь! Суо-о?..»

30 липня. Мемуари С. Бернар ³¹ — льогкий табачок.

Автобіографія Вагнера ³² — розкидана партитура.

На Вагнера так само злюсь, як на Гордєєва Фому. В да-пім разі винен час і я.

2/VIII. Учора дещо написав, а сьогодні подер на маленькі клаптики. Більше зовнішнього виявляю я тепер. Це мене не тішить.

Криза.

Знову Філіпченка ³³ взяв. Не захоплює. Чоловік усе ффортіссімо жарить.

У «Центростудії». Колективна творчість з таким баранчиком, як Марко, нічого не дасть. Три душі уявляють, що творять, а останні двадцять чи тридцять дотягуються. Марко радіє, що майже всі сьогодні розробки планів схо-

дяться між собою. «От що значить колективно мислити», — каже він[...]

Не бачив Буцького ³⁴. Він, кажуть, інакше колективну творчість розуміє, не так, як Марко.

...кажу: «Марку, «Перший будинок» ³⁵ — це ж вінегрет з утопічного лахміття. І хто це так поспішив поколотити?»

Марко: «Ну да! (широко очі розкрив) так це ж і є утопія! От ми з літургії революції теж хочемо зробити...» — і пішов, і пішов!

Повар кухню ставить в ідеал. Ні, ми з ним не підемо.

4/VIII. Миколи Литвиненка нема. Сухенька заміточка в газеті поміж цифрами. Обидно стало за людину. Пішов перший, здається, в революцію, а хто смерть відчує? [...] Ще, може[...] Вони над цифрою заплачуть.

Що наші сльози і зойки, і крики? Що всі могили революціонерів у порівнянні з космосом?

Сонця двигять-плоченіють, протуберанці вихоплюються на тисячі верстов — на землі й на інших планетах революції.

В останній раз візьму Філіпченка. Може, це я зараз перекис, що він мені нудним здається?

Ну, це таки справді:

...ям в утробу вводит груды
сокровищ,
получая предметы обратно,
чудеснее грез!

Не хочу придиратися як вузький естет. Піду далі. Безперечно, Філіпченко дійсний поет. Чи, може, іншими словами — я вже почав душею одтавять. «Миры миров» ³⁶ — це вже захоплює.

6/VIII. Вампіризм парості пускає. Не ходжу в театр, в «Ц[ентро]с[тудії]» рідко буваю. Нудно[...] Плакатність, безплатність і повійність.

(Безплатність, тобто приступна безідейність).

Пішла халтура. Навіть у «Ц[ентро]с[тудії]». Пимен ³⁷ до мене прибіг: «Чи не взялись би Ви вивчити з студиста-ми деяких пісеньок до...» (забув, чи до п'єси Кривиницького ³⁸, чи Грінченка ³⁹).

Пісеньок розучувать не взявся, але довго над цим думав.

«Їсти!» — ось наш найгрізніший декрет. Хай буде на Марковому місці людина більш ідейна, розумніша — все рівно халтура залле: «Їсти! Їсти!»

Вампіри це почули і повилазили з нір.

Був у Буцького з Марком. Як один, так і другий про наросвіту однакової думки. Може, через кілька місяців ляже й не встане. Самі спекулянти засіли! Розенталь ⁴⁰ панує і К⁰.

Вампіризм розцвітає.

7/VIII. ...вночі знову про Мишу. Це не нерви, ні. Це те, що я за день не міг виплакати, як жінка, — як чоловік, цілий рік чи два переживаю.

Ліда зраділа, що я пишу вірші. Навіть К[атерина] К[узьмівна] у кухні потихеньку питає: «Ну що, гарно? А може, розучився?»

Ліда — молодець. Розуміє мистецтво. І критик строгий.

8/VIII. У Буцького. Чисте небо з вікна, книжки на полицях, весела ширма, ліжко, застелене, мов на великдень, і знову небо на кришці рояля.

Сам хазяїн — добрий, м'який, коректний, толерантний. Якраз протилежність мені.

Хочу музики вчитися.

Щось є спільне в композитора, який ристься в своїх нотах, з коровою, що їсть сіно.

Прекрасна тополя у дворі біля самого інституту. Мені хочеться її назвати мужським іменем, по-російському — «тополь».

Лист од[...]

Про Мишу думаю. Не тільки зараз — всі ці дні. А зараз грамофон, що з нижньої квартири крізь підлогу чути, нагадує мені усю недавню давнину, до найменших подробиць Хмельницю воскрешає. Марш і пісня, які Миша любив.

...висока могила за поповою[...]

Може, вдасться коли одвідати Мишу.

11/VIII. Блок ⁴¹ помер. Чи ж цьому вірити?

«Життя Ісуса» Ренана ⁴² прочитав іще раз. Треба було.

11 серпня. Що зробив сьогодні! — Нічого. На посаду встигаю по старому годиннику. І те, що урву уранці від

посади, — моє. [...]чортовій матері! — Це матері кричать. Вони сидять на лавочці й судачать.

(Читаю Песталоцці ⁴³.)

Тиранія матерів над дітьми, «начальників» над «саботажниками», людини над людиною.

Свистить «зовулька» («кукушка»). З Деміївки ⁴⁴ зараз Ліда прийде.

Пізно ввечері Ліда прийшла. Мало не ревіла. Принесла половину назад. На що йде сила людська? 80 верстов з тяжкою ношею і з' ношею ще більш тяжчою — моральною! [...]

Міщанське щастя? Ні. То були люди, які природу любили, які однаково захоплювались і кооперацією, й школою, мистецтвом, і землею. Вони могли цілий вечір простояти на 'дному місці: глянь, чи то прожектор з Гомена, чи сяйво північне. Революція одмітила мінуси цих життєлюбів. Але[...] вже зараз [...] На бетоні не посієш. На залізі не вкосиш. Кулями не зацедруєш, на нове життя не засієш. Бо доріжка у крамниці од мішка з борошном до прилавка — не шлях до всесвітньої революції. А зараз кожне собі зашилося в рогожу і сам свої декрети видає. І ніяка влада не вдіє нічого. Мінуси, мінуси[...]

Левадою горби (старе кладовище), хрести, березки, кущики, пісок... Миша придержує рукою солом'яного бриля, другою рукою Ладика показує чи Олі:

— Он бачиш... та ні, он же, вліво...

— То, певне, диліжанс?

— Вітер перекидається поміж горбами, а з горбів далеко-далеко зір сягає. Не сні навпоперек поля, недосипання стоїть тут уже чотири роки, як війна почалась.

— Ти знаєш, Павлуша, отут буде полустанок. Це ж у Київ як за один день туди й назад. Славно, що й казати.

Миша за руку зводить униз Ладика, іде обрізувати малину, у клуню заглядає.

Голуби над хатою.

Вітер прокидається за клунею.

13/VIII. Прочитав, як Варлена ⁴⁵ солдати прикладами добивали. Аж здригнувся. Згадав Михайличенка ⁴⁶, Чумака й інших беззвісних. Мов чую тупі удари по черепу. А під тим черепом мозок для всієї людськості працював. Коли вже ти, земле, своє черево наситиш?

Всі ці дні працюю багато... Нехтую всіма посадами.

2/XI. Зустрівся учора в театрі ⁴⁷ з Валер'яном ⁴⁸. Він, здається, зрадив мені. Сьогодні залізли в музей ⁴⁹ (хоч я й не служу там), прочитали один одному новеньке. І нічого, прекрасні поезії. Юні, здорові. Осьмачка ⁵⁰ в порівнянні з ним — дряхлий. Стаття «Поет іншого розкладу».

5/XI. Степового ховать будемо ⁵¹.

20/XI. Василь Ел[лан] зайшов.

Каже:

— Жду другого дзвінка, а там... *ad patres* *.

— Та що ти справді, Василю!

— Так, так, нічого не поробиш, уже раз електрика й вода не помагає серцю. То... Нічого, все йде, як іде. Я в данім разі не фаталіст, я в данім разі дивлюсь на те простіше. Не сплю ночами, лікарі кажуть: можнавилічитись тільки особливим щастям, сімйовим життям, а ти ж знаєш, я тільки тоді задоволений, коли борюся...

— Так, дійсно, в тебе, Василю, трагедія, обивательство, як ліки...

Е[ллан] (рукою махнув):

— Нічого, все йде, як іде. А знаєш — у мене в голові чомусь вертяться твої вірші, пригадуєш в Чернігові «Співи панахидні» ⁵². Може, зберігся в тебе цей цикл — покажи...

— Ні, я й не знаю, чи я подер, чи в Чернігові залишив.

— Бачиш, а я пам'ятаю.

Я попрохав написати Василя хоч уривочок, бо мені самому це цікаво, я ж забув...

Василь написав уривочок, який воскресив мені те перше кохання, і ті дурні сльози, і хвороба серця (переродження), а потім в чотирьох стінах редакції «Світла» ⁵³, самотність, голодовка. Крім того, цілу зиму без самовара й без грошей.

Природо люба, ой

гай-гай...

Дійсно, Василь схуд. А як руку потис, то здалось, що вона перехолена й тонша в долоні, не холодна й не тепла, а в'яла. Живий, як завжди, на цей раз трохи неспокійний. Показав мені Уеллса ⁵⁴ книжку про Росію, берлінського видання російських поетів. Говорили про письменство. Ой, як же він Семенка ненавидить. Я тільки не люблю, а він —

* До предків (лат.).— Ред.

ще більше. І взагалі на цю групу футуристів⁵⁵, до якої зараз і Слісаренко⁵⁶ пристав, він неприхильно дивиться:

— Чого їм треба? Вони вже своє зробили, поскільки треба було розвалить — розвалили.

В Чернівці до матері так і не вдалось поїхати.

Але всю мою хату перевернув, книжки переглядав...

— А от ти мені скажи що: чи не знаєш ти шляху такого, щоб твоїх книжок дістати: я хочу Ліді самій послати.

— Жаль, що «Плуга»⁵⁷ вже в мене нема, а всі ці: першу й останню (до речі, я її не люблю) я тобі зараз же дам.

— Ні.

Василь таки добивається, щоб я сказав йому, де купити можна, а нащо ж давати. Все-таки я написав йому свої книжки, а потім сказав, де їх можна дістати цілком легально (тепер же, без ордера). Чого я пишу про все це? Бо мені цікаво: ковдра у мене Василева, чамайдан — Василевий, подушка — його, якась краватка — його, з білизни дещо теж — його, а він — комуніст, комуніст-фанатик, мученик [за] свої ідеї — він каже: та ні, нащо давати, я куплю твої книжки.

В кінці розклав із портфеля передо мною якісь дитячі малюнки: це моя дочка так малює⁵⁸[...]

21/XI. Василь у мене забув свої цигарки в футлярі до бінокля. Одніс йому на Прорізну⁵⁹ також і [книгу] Уеллса, яку він мені на ніч давав. Зустрів його в залі, де якась кооперативна] установа. В одежі, в шапці. Видно зразу, що не спав. Не хочу зараз питать. Але він і сам розказує:

— Ти знаєш — усього дві години заснув, як випав валик з-під голови (диван), то й прокинувся... Ну, нічого: все йде, як йде.

— Е, Василю, звичайно йде! У тебе, Василю, такі риси лягли.

Може, про щось думаючи, каже Василь:

— Просто перевтома, — інтуїтивно правильну відповідь мені дає.

— Може, я тебе, Василю, затримую, мені здалось, що ти кудись спішив?

— Ні, то я в кімнату до Павлуші. От ще людина чиста.

Чи то мені тільки здалось, що він щось думає. Перейшли на літературу, книжки Уеллса, Горького.

— А ти знаєш, Павло, мене призначили в Харків чле-

ном комісії по допомозі культурним силам. Хочу взятись за це, так, як Горький у Росії.

Виклав із портфеля книжки.

— Це ти сьогодні вesp купить? Ого — як рано.

— А чого? — якомсь тихо-наївно починає свою думку Василь і зараз же черкає: щось там у портфелі застряло, не знаходиться. Я знаю, що за тим «а чого» криється безсонна ніч, і мука серця, і бажання скоріш з світом зникнути кудись, розплистись у шумі, в юрбі, яку любить Василь.

— Ось, купив,— Василь перебирає книжки.

Очі голубі, такі гарні, не ласкаві, бо ні з чого їм тепер бути тихими, ласкавими, бистрі, коли треба, вуса рідесенько накрили рот, кольору неістотного, як папір обгорточний.

— Ось...

Я сиджу за столом і догори читаю назви книжок, які перед ним лежать на протилежнім краї стола. Б. Грінченко «Про пустелі»⁶⁰... Казки якісь, моїх кілька книг і «Дві поезофільми» М[ихайла] Семенка⁶¹. Василь якомсь торкнув їх чи вдарив пучкою:

— Хіба я знаю, навіщо оце купив.

А я знаю навіщо. Пригадую, як Василь у Чернігові в букініста цілий день, було, порпається, аж поки не вибере десь спідсподу якогось забутого занедбаного поета. Принесе до мене або до Аркадія Казки⁶² й читає.

— От шельма! — тільки в долоні вдарить Аркадій і почне реготати, як жеребець (у нього дійсно такий сміх), а потім прислухається й притихне.

— А що, Василю,— пенсне Арк[адій] поправить і вже серйозним тоном,— у нього є непогані строфи.

Тими строфами і ми впивалися, скрешали й жаліли забутого поета. Найбільш жалів Аркадій, бо почував, що й його вірші десь лежатимуть забуті і хіба, може, якийсь Василь новий розкопає і зупиниться на мить. Я все сміявся, хоч і найм'ягший був щодо жаління.

Ізнову про Семенка забалакав:

— Учора був у мене ввечері.

— А матеріал оддав до «Вістей»?

— Оддав. «Га (Семенко). Це що? А Тичина Михайличенка виспівує?» Я сказав тов. Семенку, щоб ніяких «етих» цензур редакційних. Аж спалахнув, бо він же завідує літ[ературним] відділом, а я йому в присутності інших такі накази даю. Вибач,— на одну хвилину.

Вийшов. Я розглядаю французький штик, немов чотирикутний з ровчакми, хрестиком в розрізі.

— А... (увійшов) це я хочу собі стилет отак одрізати, а це в палку. Десь, як хто нападе,— тут йому...

— Я боюсь, що затримую, може, тобі лікар балакати заборонив.

— Ні, ні, сиди. Між іншим, учора знову я балакав про тебе з Касяненком ⁶³. Розказував їм, як колись ми у семінарії разом («от ети самії») реферати читали, як ти гурток літературний вів [...]

Увійшов Попов ⁶⁴. Мені здалось, що він хоче Василя врятувати од моїх балачок. Підозрілим не буваю, а це щось ніби підказало. Пішов до Мих[айла] Іван[овича] Верик[івського]. Попросив хліба (бо на столі лежав). М[ихайло] І[ванович] заметушився, достав сала перетопленого:

— А я, знаєш, сьогодні іменинник.

Він сидить за «оркестровою» Римського-[Корсакова] ⁶⁵. Ковдрами, як рабин, обкутався. А я про другого іменинника згадав. Миша, мій брат. Його вже нема.

22/XI. Пушкін Брокгауза і Єфрона ⁶⁶ до мене в хату попав. Всі ці дні читаю. Сьогодні щоденник його почав читать. Якраз зупинився на тому місці, де Пушкін приїхав з жінкою на бал у мундирі, а вечір був у фраках, і він поїхав додому, залишивши жінку.

Йй-бо, нічого цікавого нема. А потім, як це далеко: якісь фраки, мундири. Розмови про гвардію, про царя.

— Мені щось зараз говорить: інакше ж тоді й бути не могло.

— Ні, могло, могло бути інакше. Шевченко.

Дістав на день «Октябрь в поезии» і «Жовтень» ⁶⁷ (Харків). В першому — передруки. Прочитав Маяковського. Пора б йому крок уперед зробити. «Жовтень»: цікаві поети нові появляються. Йогансен ⁶⁸ з його норвезьким прізвищем.

25/XII. У клубах, у крамничках позавозили. Де той слухач, що ми його шукаємо? Де той, що нас жде, коли ми готуємося на місяць?

Учора я з естради пробрав матроса. І вже далі без піднесення співали. Сьогодні продали 49 білетів. Пішли додому без концерту. Темна дорога. Калюжі. Співи.

...Як зачиняв двері хатні, зразу чогось Наталку згадав ⁶⁹.

Наталку? Сьогодні я щасливий тим, що у гурті юних, співучих душ пройшовсь по морозу. Темний Київ думає: що воно таке — польське різдво⁷⁰ по вулицях колядує.

Я щасливий з того, що в безкінечних явищах, у [фор]-мах можу ловити красу ту, до якої мене непереможно тягне. Ось звідки мої страждання.

Навколо голод, дівчатко рученята студить на морозі, поставивши цеберко на снігу,— чогось мені соромно-соромно зробилось, наче ми щойно з льоху вийшли.

Так мусить бути.

29/XII. Ізнов про те ж саме. Думаю, які ми всі дрібненькі. Щоб отой напис од Всеукрліткому⁷¹ з ком[уністичним] привітом («жовтн[евим]») розуміти як спосіб переманити мене в свій табор — це вже така обмеженість! Справедливо сказав Василь про Осьмачку: «Може, сильно й талановито, але це селянська, мужицька стихія, і тільки». І чого їм треба від мене. Та за очі судять, а як прийдуть, то мовчать. Згадав я зараз, як я у Кузицького свій цикл прочитав і як остан[ній] [...]

Ліди Валер'ян не подобавсь. Нібито до мене нещирий. Хто його зна. Та й справді, він дивний якийсь. Наприклад, я прочитав йому «Захід»⁷², він завищав, якимсь долонями обняв мою голову й у щоку поцілував: «От тепер я розумію, що Ви...» і т. д. і т. д. А вранці, як ішли до нього через Хрещатик (він ночував у мене), на нього найшло...

Хатинка десь на Олександрівській⁷³, аж ген за Ол[ександро]-Нев[ською] церквою. У хаті чисто-чисто. Сволоки і стіни такі ж білі, як і рушники біля свічада, під свічадом. Ліжко надзвичайно чепурне і теж чисте, у сажинь ширини, дерев'яне, перегородка, од якої під простим кутком іде завіса на дроту і утворює якийсь окремий закапелок.

Там бібліотека Валер'яна і чисьє ліжко, очевидячки, «моєї старушки», як її величав Валер'ян. Поміж книжок на столику велика, як заслонка, ікона б[ожої] матері у ризі срібній. Сама «старушка» на плиті сидить, чогось їй холодно сьогодні. Ну, правда, на дворі таки справді мороз. «Старушка», може, літ у 45—50. Відносини до Валер'яна якісь неясні. Ми довго розбирали газети з Харкова.

Я до «старушки»:

— Ви давно в Києві мешкаєте?

«Стар[ушка]»:

— Ні, всього тільки 35 літ.

Валер'ян як божевільний регоче:

— От чудачка.

«Стар[ушка]» сміється:

— Що ж тут смішного? (цигарку палить собі).

Валер'ян:

— Та як же,— каже,— всього 35 літ, і це, виходить, недавно. От чудачка!

Я собі хату розглядаю.

У Валер'яна щось у горлі заскочило: він хрипить, одкашлюється, шию витягує і робить рух рукою, мов щось там у горлі видряпував.

— От матері його... Ну, й що воно?

І йде у відро плює.

«Ст[арушка]»:

— Та ви води напийтесь, то й пройде (вона так само цигарку палить на плиті).

Прийшов небіж, сліпий.

Я в вікно (два довгополих застряло в снігу: туди чи сюди).

— Еге, та до вас духовенство йде!

— Ой, боже ж мій! — заметушилась «ст[арушка]» до Валер'яна.— У вас дрібних нема? Та чого ж ви ховаєтесь?

Духовенство в хату, а Валер'ян мій за куліси, завісу закриває. Мене сміх бере.

— Во Іорда-а-нє... крещахуся...

Пішло кропило по кутках.

Бачу — «старушка» за куліси, щось сперечається. Завісу «ст[арушка]» одкриває, якраз Валер'ян напроти кропила попався.

Лисий попик до небожа:

— А ето ваш малыш?

— Да.

— Так что, он не відить?

— Да отак же немного на один глаз, а все-таки учится в гимназии.

— А учітся,— співчуває попик, кропилом у дияконовий казанок та по голові як вінчиком.— Ну, господь да поможет вам, милости его нет конца. Господь умудряет...— І ще раз у казанок та по голові.

Попик [глянув] на стіл, немовби вперше наш розгардіяш книжний побачив:

— А это что (таким голоском!)? Журнальчики, наверное?

Валер'ян:

— Журнальчики.

Попик нахилився, читає:

— А, так это украинские. Что же, из-за границы получаете?

«Ст[арушка]» не видержала, чи, може, вона боялась, щоб Валер'ян] якоїсь штуки не викинув:

— Это писатель, по-своему пишет, по-украинскому.

Попик так діловито:

— А да, да. Знаете, я тоже... вот только сейчас ничего не могу научиться по-укр[аинському]. Да, да, это хорошо. А... что же: распространяете? (після відповіді). Ну, господи, помогай, знаете свое родное, мова и тому подобное. Лишь бы мы на улицах не розбойничали, как бандиты (зразу сміх сухий, «ст[арушка]» уміляється), а то все остальное... Да, да... Господи помогай.

Пішли. Підем і ми на місто.

«Ст[арушка]»:

— Глядіть же, Валер'яне], не баріться, бо тепер он як... учора всі...

«Ст[арушка]» (до мене):

— Чоловіка з револьвером роздягли... стоїть босий, без чобіт, і револьвер в руці нічого не поміг.

— Якось переживем!

— Та хоч би вже швидше переміна...

Вал[ер'ян]:

— Моя «ст[арушка]», якби всі знали,— так монархістка.

«Ст[арушка]» образилась:

— Да! Монархістка. Ви вже... Ні, я вас, Вал[ер'яне], не понимаю, і ще називається писатель. Що то за писатель, що ви з людьми говорить не вмієте.

[1922]

23/1. Валер'яна не розумію. Приніс щось із одежі і — не думайте одмовляйтесь. Так наче я своєї волі не маю.

Він пішов додому, а в мене не все чисто проти нього. Чи є в нього світогляд? Який? Дайте для Харкова нових віршів. Мої вірші неготові. Ну, то що. Давайте, та й усе, а переробите колись. Хіба «Демона» Лермонтова. Оця нетерплячка, оця нечупарність духовна мені не до душі.

Пішов Валер'ян додому. Ввечері прийшов. Роботу треба робить. А я Рабіндраната ¹ читаю. Читаю, а хтось немов торка за голову. Нікого в кімнаті нема.

— Це ж сьогодні якраз прийшов до Леонтовича бандит...

Наталка спить. Чорніють зуби. Для чого це все?

Ліда заслабла. Воду з кладовища несла. Плаче. Без рукавичок, зашпори зайшли. Був у Вериківського. Безнадійна справа для культури. А ці жевчки «просвіт'яни» ², «новостроєнці» ³ живуть і житимуть.

26/I. Поети з Черкас ідуть до мене, питають, чи не бо-язко посилать вірші до Харкова.

28/I. Читаю харківчан. Сосюра ⁴ почав добре, тільки — за Єсеніним ⁵. Шкурупій ⁶ ненавидить мене, матюкається кларнетами і своєю головою туманить публіці. «Пам'яті Гв[ата] Мих[айлич]енка» ⁷. Та це ж вірш, який був написаний іще за життя Гната. Таких штук справжні поети не роблять.

Увесь час про Проню ⁸ думаю.

Іноді так виразно я чую своє прізвище, сказане різними голосами в різних частинах землі. «Кідаю писать чи думать», що я починаю прислухатись. Це хто там про мене почув? Хто ще, не знаючи мене, до мене ув'яжеться?

Не скрізь добре мати інтуїцію. Може (Самійленко Волод[имир] ⁹) 1915-го казав: ніби коло центрального телеграфу дежуриш, склониш голову, тут задзвонять... і прислухайсь.

Вночі. Пишу «Прометея» ¹⁰. Ліда в другій кімнаті крізь сон говорить щось і важко дише. Прочинив двері, й смуга світла од мого каганця поклатась через [її] голівку аж до шахви. А мені якось по якійсь асоціації Наталочка зразу прийшла. Чому мертві не можуть крізь сон важко дихати й говорити? Наталка б сказала, що я бездушний і кам'яна людина.

Плачу.

28/II. Молюсь перед тим, як починаю писати. До Шіллера ¹¹, Шевченка і до менших, недавніх, як Чумак. Це не молитва, бо я не прошу допомогти мені щось написати.

Це — горіння поміж друзями, це — продовження того, що вони зробили. Вони своє зробили. Тепер вони є свідками того, як я, брудний, фальшивий, незадоволений із себе, свічу, і розгоряюся, і піднімаюся ген-ген, падаю і знов іду.

29/II. Миша снівсь: наче прийшов до мене і каже:
— Тепер нас троє залишилось.
Сумний такий.

4/III. Поет при каганці пише, а сам прожектором освітлює віки.

«У пущі»¹² Лесі Українки читаю. Ой, як я рвуся із пущі. «Герман і Доротея»¹³ — велике враження. Спочатку фальшю віддавало: на вазі еллінській узор германський, немовби не личить! А потім придивився — прекрасно. Статки нема і єсть текучість.

Майже всіх пройшов я дон-жуанів¹⁴. Цікаво мені — чому Гейне¹⁵ не взяв цієї теми і як би він з нею справився? У мене єсть донжуанізм. Характерно: за винятком моєї Весни¹⁶, яка могла, здавалось, зрозуміти свого Павлуся, жодна жінка не підносила мене на височінь, а навпаки, я їх з землі підводив.

8/III. Почав у студії театр[альній] науку віршування. Лектор із мене поганий. А треба, треба виходить на люди і вчитись. І це я кажу в 30 років з гаком! Проклятий час, прокляті обставини.

Блищать і переливаються півтора-два боки мого алмазу. А мені хочеться (і почуваю, що міг би зробити), хочеться трьома-чотирма сторонами розцвісти. Як Вінчі¹⁷!

Згадалось мені. Перший концерт пам'яті М. Д. Леонтовича (в опері, торік). Бачачи, як диригує Вериківський та й Городовенко¹⁸, мені захотілося побігти на сцену й самому по-своєму повести хор. Я сказав про це Б[олеславу] Леопольдовичу¹⁹, який одповів: «Краще в одній галузі спеціалізувати себе».

Сніг мокрий. Ноги двічі сьогодні промочив.
Голову ломить.

9/III. Співанка з акторами. Не дуже мені й хочеться — та Лесь просить²⁰.

Чорт його, що в мене за вдача! Часто каже Ліда: «Дівчачур!» Після співанки не хотілось додому вертатись.

Душа шукала розмови, зближення з блакитними, сірими, чорними. А я такий мовчазний, несміливий, підозрілий часом. А ще до того на весну: жовтий-жовтий, обідраний, неохайний. Не хочу брехати, не можу. Я жити хочу, зараз жити. Жінки я майже не знаю. Хай я з нею розіб'юсь і наново почну свій геній будувати — цього я не боюсь.

Я жити хочу повно!

Бо схима ²¹ за легені тягне.

10/III. Ходжу в бібліотеку на піаніно підучуватись. От чортове неудтво! Що я там навчусь, брязкаючи півгодини з першого на четвертий день? (Йй-право, якби трохи полегшало, вступив би до консерваторії.) А то б малювати почав учитись. Так наче й не малював. Чи я маю право в часи голоду залізного, в час смертей близьких, чи я маю право за себе, за свій талант дбати? Ходжу в майстерню театральну, бачу, як актори мучаться, вибиваються на шлях, як Петрицький ²² (на жаль, Лесь уже в могилі) їде вчитись до Москви, бачу, як Вериківський чогось шукає,— і ще одно бачу, що я мало мучусь, мало страждаю. Отже, маю право шукати й буду.

16/III. Знову приходив до мене молодий поет. Мусив слухати, аж поки співанки не вдарила година.

У поетів приглушення починається. Що ж тут доброго, і хто винен?

Писав удень. І так живо Наталка уявилась. Вся жовта, почорніла з осені... Я сам не помітив, як почав стогнати і плакати. Мені здалось, що тут вона у гробі коло мене. Але це тільки на мить так сильно.

20/III. Поет із Переяславщини. Яка в нього до книжки охота.

21/III. Хтось мене любить і цінує. Десь близько той друг коло мене, а не знаю хто. Ізнов посилка і гроші од невідомих. Принесла якась жінка в намітці чорній і зараз же зникла.

Уночі гармата довго спить не давала. Десь близько чув лет снаряда.

Зайшов в аптечний магазин читати газету до Матв[ія] Григ[оровича]. Він — людина малорозвинена, усе кричить: «І тепер неп завели» і т. д. Ввійшла жінка і подала рецепт. Поки М[атвій] Г[ригорович] читав рецепт, я розговорився

з жінкою. Ліки для селянки за Коростенем²³. Під груди підходить, а не знає, яка хвороба.

— Ну, что он, — підвів очі М[атвій] Г[ригорович], — ето будет стоить 400 рубликов.

Жінка почала бідкатись, що більше грошей не взяла.

— Ну, так што — ну, возьмите: вот я вам другие дам (вы говорите — под груди колет?) Я вам дам другие капли — ето дешевле будет...

Тільки тепер я побачив, що значить спекулянт. Ненависть завурушиласть у душі, люта, жорстока. А селянка щось із хустки виймала... Я попрощався й вийшов.

28/III. Зайшов Осьмачка. Казав Ліді (я на співанці був): «Павлу Григоровичу треба взяти у торбину запасу та походить по селах, а потім уже комінтерн воспівати. А то добре, сидівши в Києві, обклавшись книжками, бути революціонер[ом]».

Ну, ви ж на селах, а де ж ваш рев[олюціо]нізм? Чудак, їй-богу. Осьмачці б треба було одтряхнуть прах з ніг, що дуже поналипав на селах. Оце й усе.

[...]Якась хвилинка, і він всю дорогу співав, аж публіка нас очима проводжала. Мені, сказати по правді, ці співи чи мугикання не подобались.

10/IV Ночами божеволію. Ще мені буде й нужди, і горя, і сліз, і смертей. А зараз я хочу жити, бо тільки так увесь розквітну.

Відважної, розумної мадонни не найду, міщанки й чуть не хочуть...

Оце мені свята — як я далеко від них одійшов, ще деякі напиви великодні хвилюють душу, але це вже не те, та і не треба. А тут — горечко! — і мабуть, і сердяться, й кричать... Бідній Ліді достається. Зараз вона саме собі лягла на ліжку — голова болить. У кухні К[атерина] К[узьмівна] ніяк не успокоїться — і все за дрібниці. А я давно одклав Пушкіна (сонце зайшло), і враз щось понесло мене в свою кімнату, упав на подушку і заплакав. Ізнов Наталка.

Уже темно. Винесу гасульку * Ліді, бо їй треба до іспиту готуватися.

— Лідо, вставайте, а то ж ви через мене та й не учитесь (нема третьої гасульки).

* Гасову лампу.— *Ред.*

Ліда:

— Та ні, йдіть собі, пишіть, у вас голова ж шумить.

А в мене голова останнім часом шумить по тижню й по півтора. Та тільки натхнення чортзна-куди йде.

Що з Женею. Снівся, ой як недобре снівся.

24/IV. Прийшов пізно з лекції. Ліда каже:

— Був Осьмачка. Бігав по хаті, танцював од злості й казився. Що з ним таке? Куди не підеш, каже, чуєш: Тичина — геній, геніальні вірші в Тичини. (Слухаю Ліду й головою хитаю.) То в мене Валер'ян крав образи, а це вже і в Павла Григоровича «Берега вічності»²⁴ з моїх образів. (Слухаю Ліду, головою хитаю.) Чому П[авлу] Гр[игоровичу] не писать, коли йому життя назустріч іде. Син попа, мав змогу учитися...

Ліда його перебила: не син попа, а син дяка. А в того дяка 9-еро душ дітей. А П[авло] Гр[игорович] того вивчився, що голос мав, у монастирі 6 років співав. Що ж до того, що життя йому назустріч іде, можливо, але ж П[авло] Гр[игорович] на першій курсі голодував, аж хворобу серця навив, це що — син попа?

Ще багато дурниць говорив. (Слухаю Ліду. Жалко. Він тупа людина.)

27/IV. Удень сон важкий. Перед тим я читав статтю із астрономії. Як може людини не бути? Жахнувся крізь сон. Чи того, що іменно людина вмирає. Чи того, що людина нічого не варта, хоч би і не вмирала ніколи, нічого не варта в космосі, якому ніхто ім'я ще й досі не придумав. Це ж ми тільки в своїй атмосфері вмираємо і ридимось, тліємо і цвітемо.

Отаке в мене почуття (пригадую зараз), почуття днів зо два перед тим, як Леонтовича вбито. Тільки тоді я, йдучи по Кузнечній²⁵, навіть удень боявся чогось: оглянись, та оглянись же! От-от хтось дожене і ножа у спину всадить. Що воно таке діялось.

Від одного із студійців я почув, що Леонід збожеволів. Тільки тепер мені стало ясно, чого це я цілий місяць про нього, чи й більше, думав. Трохи раніше почув, що Саватій помер²⁶. Теж настирливо й уперто образ його ліз мені в голову (як грубо я говорю!), пригадалися усі зустрічі мої з ним у «Громаді»²⁷ і в редакції «Світла». Тоді я його недолюбливав. Невже мозки божевільного й помер-

лого ще продовжують думати, й передумувати, і згадувати? Чи це в мене інтуїція така? А чого ж тоді не почув, як Наталка вмирала? Тільки калина висока-висока при-сnilася, вище од лаври. І лавра, і небо, і якийсь сум веселий, неземний. У сні я вірю. Може, не в сні, а в зако-ни марінь.

Лозовського відчуваю зараз. Як художника, як брата, як людину, хоч я його й мало знав.

29/IV. Цитович приїхав. Вірші привіз.

30/IV. Стеценко вмер²⁸. Просто з засідання на поїзд іду. Зелені жита, і вітер одинокий теплий, теплий, і ліс.

А от я уже в церкві. Відкрили лице: як спить, в руках хрест і кадило. Сам в ризах. Як спить. Стою і слухаю вечірню. Тіснота. Душно.

Ол[ександр] Ст[аніславович]²⁹ з дороги втопився. На віко схилився. «Світе тихий»³⁰. Там далі утренья — немов вві сні, тільки зараз стрепенешся. Дещо дуже гарно «Благословен...» як «Христос воскрес» заспівають. Не співають Стеценка. Дещо дуже гарно («Благословен еси господи» — це «Слава в вишніх богу...»). А все-таки стою і думаю. Не тягне. Мене не тягне вже. Якась друга в мені релігія.

Після вечери так і звалились. Розклались у тій хаті, де К[ирило] Григорович лежав. Спимо. Темно. І раптом про-кинувся. Рояль тріснув. Хтось мені ще раз підкреслив: темно. Закутав[ся], поліз в пальто. Вітер в шибку: торох-торох. О, в селі швидко станеш суевірним. Засинаю, але ще мислю, як безсонний: собака починає вити.

1/V. Похорон бучний. Багато української стихії. Сльози дорослих, парафіян і навіть дітей і моя бездарна про-мова. Мих[айла] Івановича³¹ побачив. Увечері гуртом з родиною К[ирила] Гр[игоровича] переглядали картки, альбоми. Леонтович. Степовий.

П[авло] Вас[ильович] Гайда³² згадував, як вони вдвох спали літом надворі. Іще собаку (Бук) гнали, бо блохи в нього. Дружина: А раз я встала раненько — нема Кир[ила] Гр[игоровича]. Пішла, аж він, укутавшись в кожух, спить на накош[еній] траві і коло нього коса. То так з безсонницею боровся.

11/V. Цікаво: померла мати Валі Тарасевич, кажуть, померла того самого дня, як і Кир[ило] Гр[игорович], і ні-

би ця Тарас[евич] була одною з перших коханих К[ирила] Гр[игоровича]. Може, так, легенда світе!

Цитович ждав, поки я повернувся з Веприка. Тільки що я обмився весь, обтерся в кухні після дороги, якось поволі, поволі непомітно зайшла в нас суперечка з Іваном. Він іде на руські попи. «Мені однаково,— каже,— що ця церква, що та. Я дивлюсь на її, як на гру. Шматок хліба».

12/V. Знов за Пушкіна взявся. З якою силою я переживаю «Донжуана»; «Полтаву» та дрібні драми, етюди і з якою неохотою розкриваю «Сказку о мертвой царевне» і навіть «Евгения Онегина». Так і досі їх як слід не уявляю. Добре, що хоч обід є. Увечері трохи хліба позичим.

Прийшли гості до хазяйки. Я, щоб бути насамоті з своїми думками, зачинив обидві половинки своїх дверей у столову.

Мені здалося: жрець отак закриває врата вівтаря. Закриває як власть маючий. Щось солодко заспівало в моїм серці, і я ще раз вернувся: розчинив і зачинив двері.

16/V. Прокинувся уранці, відчув, як мені набридли рими, і строфи, і всі ці передзвони... із мене такий професор, як із Гоголя... Годі, кидаю читати в студії. Якось я зустрівся в театрі з Семенком. Розумно говорить, але я ні в одному пункті з ним не згоден. «Все рівно мистецтву — смерть».

18/V. Пушкін міг в с[елі] Михайлівському виношувати свої творіння, ніхто йому не заважав. Я в кухню тікаю од крику дітей... Діти безугавлять цілий день. Їхній крик фізично мене коле. Відро смердить, бо наша квартира без удобств...

25/V. Коли б усе захотів я занотувати те, що я відчуваю за тисячі, за мільон верст, то, здається, й паперу не вистачило б. Може, саме якраз це й допомагає мені вірно почути, як до мене людина ставиться. Осьмачку не люблю. Хай собі він буде геній, а не я — не в тім річ. Геній завовувати істерикою не можна.

27/V Знов вірші принесли. Дочитую ті, що давали молоді автори тиждень тому, й ніяк не дочитаю.

Концерт Нац[іонального] хору³³. Вериківському оркестром було б керувати легше, ніж хором.

4/VI. Клецання за рушником над портретом, і вся стіна така чорнобрива стала.

Лежав я, силою свого твору, що його написано, повержений³⁴ (за вікном сонячна осінь, тіні захололи, цюкає сокира). І я — дзвін годинника, що на [стіні], тут, — саме почув. Дві пропустив, потім почало усе єство моє рахувати — немовби це годинник бив для мене чи я для нього жив. Три... чотири... а на передостанньому (не знаю точно, котра це була година), на передостанньому раптом усе моє єство у гудок заводу вплелось, переслухав я свисток і знов вернувся до бою годинника, що ще один, останній раз ударив. І як це я устиг: там побувати і тут? І як довго продовжувалось тут і як довго — там?.. Мені здалось, що це було довго. Принаймні окремі глиби вічності. Осіли і впали.

17/IX—22 р., Харків.

Чи їду трамваєм у Святошин³⁵, чи десь коло Святославської³⁶ проходжу, — як тільки побачу поле, ниви і зелені луки та горбки — сама рука підіймається, у всю свою довжину простягається як благословення.

Цивілізація широко очі одкриває й дивується: що за фантазія з рукою у чоловіка.

Дитина нікого не стісняється і завжди руку простягає: жижа! (на вогонь).

(У Святошині жила вся трупа театру імені Т. Шевченка. 1922 (?). І я з ними теж, як зав. літ. відділом).

[1923]

15.XII.23. Вечір. Ніч¹.

Читаю про Хафіза². Трохи задалеко — чотирнадцятий вік, проте потроху образ пізнаю, знаходжу спільне. І я ж у монастирі жив.

Асоціація. Чого це так: наприклад, Пушкіна, Шевченка — я так близько почуваю, як нікого? Оце якби увійшов до мене котрийсь із них — їй-бо, нітрохи не здивувався б. Щоб було б цілування-вітання й розмов, розмов без кінця... Сьогодні вранці, перед тим як іти до редакції, я розкрив «Кобзаря»: «Чума з лопатою ходила»³. Почув силу

й простоту поета, почув людину й громадянина. Ходив по казенній брудній хаті. Тулився до стін і крізь заплющені очі бачив прах Тараса Григоровича (буквально бачив, як він лежить в останках). Тарасе Григоровичу! Мій друже, товаришу Тарасе Григоровичу...

Зрію.

(Харків). Жив я в ред[акції] «Рад[янське] село».

[1924]

1/1—24.

В здоровому тілі — здоровий дух, але: з-поміж здорових такі тупиці бувають!

Стрічали Новий рік. Багато кого чув і бачив за столом...

Чудове завершення року з усіма його суперечками, шуканнями і злобою.

[1925]

2/V. Тільки подумати! У кожної людини є рот. Не уста, а рот! І кожен щось їсть. І мусить олень від нас утікати. І дрохва, і заєць, і риба...

24/V. Головне — ота кофточка сіро-голубенька з крапинками, оті руки, що держать хрест і загострилися в суствах.

[1928]

[ТУРЕЧЧИНА]

[12/XI]

Пароплав на якорі. Зоря червона у височині на щоглах горить тихо. Цілу ніч... Завтра пароплав одійде.

Проститутки. Вертались додому, хотів купити винограду. Бачу: в боковій вулиці ще світяться крамниці ($\frac{1}{2}$ 12-ї ночі). І от, повертаючи на цю вуличку, я мав необережність оглянутись. Одна з дівчаток, що йшла позад тротуаром (чомусь Киз Кібрітчі згадав), зараз же одділилась і пішла за мною.

Я не оглядався, знав напевно, що ця дівчина за мною йде.

Та ось хіба й не чути? Щось шепче вона собі на тротуарі — ні до себе, ні до мене — і щось таке ніжне: мусью, мусью.

Я, побачивши, що крамницю вже крамар якраз саме оце почав зачиняти і виноград увесь прибрав у глиб крамниці, повернув назад. Зараз же й дівчина за півтора кроку від мене на тротуарі повернулась, так немовби що забула, на мене ледве-ледве оком, а сама вже сміливіше: мусью, мусью... І в тому заучено ніжному «мусью» чулося: і заклик, і запитання, і нетерпеливість, і вимога. А назустріч знову дві швидко пробігли з папіросами в зубах. Одна з них просто мені в обличчя: ах! ах! А там далі шофера обсіли, курять, балакають щось, оглядаються на проходжих...

Коли спускаються вниз вузенькою брудною покрученою вуличкою, що веде до перехрестку [...] до банку — вежа Галати весь час од правої руки як давня-давня, стара, але ще кріпка собі пам'ять (навколо давно вже все змінилось: звичаї, стиль і мова), вона собі стоїть з заплученими очима і анітрохи не згорблена літами пам'ять. Всередині все ще в думках своїх пісні править. А навколо все вже зайняла [...], а вночі вона вікнами потиху світиться.

13/XI. Театр.

Щось вроді захудалого десь цирка чи театрика в Чернігові, Прилуці... Доцятий, з усердієм пофарбований у вохру (ще й з сіреничкими карнизиками вгорі і внизу балконом).

Власне, це не балкон, а ложі. Балкона нема зовсім, як і гальорки. Ложі й ложі, ложі. Проти сцени перегородки їх — прямі, а бокові — заходять навкіс до сцени. Балкон (чи бельетаж) стоїть на тонюсінких-тонюсінких залізних підпорках: так — і не колона, й не палка — теж у вохрі вся. Під балконом — як ікони в сільській хаті — ціла шерга плакатів, хоча там тінь і темнота така, що плаката й прочитати не можна. Нижче плакатів — дешевенькою шпалерою (сіро-шоколадна з білими якимись букетиками). Звиваючись дебелою залізною гадюкою, під балконом — теж груба, що стоїть внизу в партері між стільцями (попри колонок-палок); груба стоїть і, звиваючись, десь крізь стіну коло плакатів кудись пробилась. Самі ложі обліплені, — ба не обліплені, а обмальовані на манір шпалер противною цегляною фарбою, а самий узор (набойка-накладка) світлий, — та як дошка, трухла трохі. Так вона

проступає вся, мов занавіска на постійному дворі, що десять літ висить немита. Стільці — це система скамейок з самоодкидними сидіннями. Завіса — ой світе мій! Звичайно, традиційні по боках золоті пацьорки (на фоні шматків червоно-бархатної другої нібито завіси), а на самій великій завісі колони якогось будинку, що йдуть кудись у перспективу вниз, а там далі гори і будиночки на схилі, як пряники.

Оркестр — кларнет, тромбон, корнет і барабан — грав спочатку при вході, як ми йшли до театру, причому два — по один бік сидить, а два — по другий. Тепер, коли публіка почала трохи нетерпеливитись (а публіка — якась мішанина: жінки без хусток, в хустках і навіть з закритим ротом одна навпроти нас в ложі), оркестр перейшов до сцени.

Дзвонять за сценою в плохенький дзвіночок, завісу піднято. Оркестр — і скрипка в оркестрі — заграв щось жахливе. Той, хто підіймав завісу, підтягуючи віршовку, стоїть од краю сцени (аби не бачила його публіка, тільки й заховався) і весь час держить, подавшись уперед, віршовку, а правою курить і щось балакає з своїм сусідом.

Заграв оркестр напівсумне, напіввеселе. Вискочила доволі незграбна жінка (чорна, в червонястому убранні з бльостками). Публіка стиха щось балакає своє, сміється, і мені здається, що це вона з артистки. Так, це не здається, бо й справді так. Нарешті, жінка дотанцювала, і завісу (дали тому знак) спущено. Як відкрили завісу другий раз, вона щось співає почала непримним дерескучим голосом і в тих місцях, де передихала, вона крутилась круг себе і трусила — то грудьми, то плечима, то спиною.

Публіка сміється — не знать, від задоволення чи від чогось іншого.

Діти плачуть в темній залі — і їм матері: це, це!...

Третій номер. Теж завіса. Тут уже інша жінка. На вроду краща, висока, але ж голос! Невже жіночих голосів нема в Туреччині? Баси якісь!

Номер четвертий. Знов чолов'яжка в піджаку підтягує завісу, уважно-боляче дивлячись кудись — туди вгору, де

завіса мусить лягти як слід. Проспівала [артистка] під акомпанемент тільки скрипки, і — завіса. Публіка аплодує.

Знову дзвінок за сценою — і після хвилиної настройки скрипки оркестр як ужарив — та швидко-швидко, як той галоп при виході з цирку.

Третя жінка. Плаття з розрізами, що при поворотах обнажає її ноги високо. Ця теж співала, танцювала чи, вірніше, бігала по сцені і теж трусила грудьми і животом. А чоловічок у піджачку болячим поглядом уважно за нею стежив, щоб вчасно спустити завісу.

П'ятий номер. Теж під тихий акомпанемент щось заунивно-сумне. Та й сирий же голос у цих туркенях!

Але важливе хоч те, що вони вже скидають свої покривала. Грації небагато в європейському розумінні. Але... Грання животом і ляскання пальцями.

(В театрі курять — смалять по чім попало.)

В номері шостому. Чоловік і жінка — вже нова — з високим, приємним, кошачим трохи голосом. Вони почали на берлінський манір комічний дует — куплети. Публіка задоволена.

(В ложах висять пальта, шапки.)

Під стелею коротенькі на обручах о 3-х лампочках люстри (посередині інша).

Нарешті вийшла товста-товста, з червоно-золотим корсетом жінка — улюбленка публіки, — і публіка заплескала в долоні. Ну, вона теж доволі незграбна (не туркеня, бо на сцені жодної туркені нема?). Сирила теж. Публіка їй кричить: чарльстон! чарльстон! Ця теж грудьми трусить і п... (публіка теж тупотить ногами), їй за сценою хтось, як ішак, реве. Тоді вона відповідає йому і знов танцює.

І так до трьох разів. (Вона вроді Кларі Юнг¹). Міміка пліч у неї доволі гарна. Музика й спів — все це монотонне і в унісон. В залі розносять фрукти й воду. Нам теж у ложу ще з самого початку пляшку води, накриту чашечкою, поставили коло дверей (дівчинка).

«Меме». Співали, співали, мекали, мекали, а потім ухопились до танцю — комічний танець-дует, та навприсядки, точнісінько, як в українським старім етнографічним театрі. Убозтво велике ж в Туреччині в цій галузі. Та й смак теж.

(Нижні лампочки, що по краях балконів чи під балконами, не горять.)

Вентилятори шарудять, тріскотять над ложами вгорі: три вентилятори по один бік і по другий три і проти сцени — дві чи три (не понятно) дірки, заліплені чи зашиті якимось шматком.

В одну з цих дірок дивиться публіка. Мій сусід каже: дивіться, он як суфлер залізає в будку. Дійсно: внизу під завісою рука, мов жаб'яча — то суфлер задом влазить у свою конуру, а вона як халабудка і вся червоним обліплена.

Почалась п'єса «Мідяник» («Бляшаник»). Вірмен[к]и — жінки — артистки. А мужчини є й турки. Наприклад, Нашід-бей — прем'єр-комік.

Завіса. Сидять на місцях два чоловіка і один до одного говорять. Уперто, усердно, довго. Один у фесці і європейському, другий у чалмі. (За сценою курять.) Дії нема. Дикція слаба. Той, що завісу спускає, спить собі, схиливши голову, а одну руку поклавши до вірьовок. Діалоги довгі. Той, що спускає завісу, спить — уже й другу руку спустив на коліно.

Публіка регоче... Жіноча роля: стоїть без діла. Одійде й переставляє стільці собі.

Той, що спускає завісу, руку — під жилетку розстібнуту і, поглянувши сонно на сцену, знову опустив важко голову. Ну й довгі ж підйоми і спуски! Уже й публіка втомилась. (На сцені кімната з якоюсь завісою замість дверей. Дві картинки — морські — по боках. Режисер у капелюсі лазить за сценою й поглядає: як опустили завісу — ніхто не аплодирує.)

Друга дія. Ліс. Розбишаки. (Курять і сірники з огнем між стільцями кидають. Де ж пожежні?) Нашід-бей продовжує смішити, але... нудьга, нудьга. Вентилятори шелестять. (В театрі діти ходять, на руках у матерів лежать, послулі.)

Вівторок, (19?) — 20/XI.

Селіме. Джалаї². Вітер, дощ ляпотить по мармурових плитах двора мечеті. Залізна кружка на ланцюжку б'ється од вітру коло шандрівана³.

Муедзин⁴ кричить, а в мечеті тихо.

25/XI. 11 годин вечора. Ізміт проїздили. Потяг ішов по одній з головних вулиць. Це рідко де побачиш.

Ескі-Шеїр⁵ уранці проїхали й не бачили. Гори, гори... Сині хмари черева повзуть над ними, а з другої сторони — сонце... (!!! Хмари черева повзли, як я з Лідєю їздив у Китаєве⁶.)

Анатолійські вітри⁷. Гори, гори, червоні, блакитні, сіро-жовті. Степові смуги.

АЛЛА-ДАГ

і на верхівлі сніг
немов корзина повна з верхом
свіжоловленої риби
А хмари черева повзуть

[1929]

Писав листівку до Цитовича. Аж на листівочці малюсінька коماشинка! Здмухнути? Ну-ну... Відсунуть пальцем? Ні-і...

Я одірвав шматок американської газети і підчерпнув комашку із листівки. А тоді: пустив її з папірцем у квартиру. Іди. Ти, може, й не заметиш зразу, де опинишся і хто тебе переніс.

Так мене перенесли до Академії¹.

13/VI—29 р.

Вечір. Книга. Мої убогі коридори ледве мрячать. А тут в саду під боком ілюмінація й ракети. Заметався я! На трамваї доїхав аж до Основи² (здалеку весь Харків, і особливо будинок Прому³, як Вавілон!). Звідси поїхав на завод. А вітер! А холод! В трамваї робітник зажурений. Допіру з роботи. Дивно. Вираз обличчя — обиджений. Обиджений, але покірний. Якась любя-любя дружина образила його і це допіру відпустила. Любя-любя дружина. Обиджений, але покірний. Любя дружина, а не машина...

8/XI—1929 р.

[В буфеті у Будинку Блакитного¹]

Завше мені буфет нагадує труну. Оте прикрите щось біло-холодним серпанком,— в одному місці воно кістляво випинається, а в другім ямкою западає — фе! І завше муха,— ліниво пропетлює — й знову сяде. І завше дурна урочистість. І сам жрець за тарілками з стегнами, оселедцями, огірками, жрець в образі хазяїна з люлькою в зубах. Мовчок. Тільки з більярдної кімнати аритмічне клапання, лайливе прицілювання, перецокування й регіт. Та ще з куховарні вищатъ столи, що їх вишкрябують ножами, гикавка дівчини з литками (перетирає посуд), дим цибулини, здається, от-от когось нарешті на мари покладуть і метушливо почнуть виносити[...]

16/IX—30 р.

За три місяці я відчув смерть Саші².

1930]

Лессинг¹: «Натан-мудрець». Спб., 1897...

«Охляло сонце»². Вірш. Записати, як до ред[акції] «Ч[ервоного] ш[ляху]»³ приходив [...] і обурювався із мого: «Нехай і боротьба з вірина»⁴.

В. Гете. «Гец фон Берліхінген»⁵. (Не пригадую видання й чий переклад, але старе-старе видання якесь.) Читав року 1925-го чи 1926-го ув Алуці на березі моря або ж на камені, лежачи під сонцем голим.

Гете, т. II, за ред[акцією] П. Вейнберга. Спб., 1892. «Гец фон Берліхінген».

Аркадій Казка. Скульптор Домашенко⁶ (див. листи П. Коломійця⁷). Скульптор Севера.

«Пушкін на Україні»⁸. Там є переклад «Казки про ц[аря] Салтана».

В[олодимир] Г[еннадійович] Дроздов⁹. В[орис] Чернявський. Ів[ан] Єфимовський¹⁰. Павло Єфимовський. Іван Цитович. Платон Лукашевич¹¹. Михайло Лукашевич. Данило Коцюр¹² (діяч).

[Володимир] Вас[ильович] Різников (Різниченко)¹³. Був збірничок віршів. А в мене є пародія Еллана на нього. Мих[айло] Ковалинський¹⁴ (біограф[аф] Сковор[оди]¹⁵).

Сераф[има] Мик[олаївна] Морачевська¹⁶ (25 літ учитель-лювала. Чи, мо', й більше. Безбожниця. Моя вчителька і всіх нас вихователька).

Полетика¹⁷ (поезії, статті й рецензії). М[икола] Зеров¹⁸. Леся Українка, Х[арків] — К[иїв], 1924¹⁹. 12/VI—32 В[олодимир] Самійленко. Вибрані твори. «Книгоспілка», 1926...

До «Чернігова»²⁰, а також до «Сковор[оди]» — див. «Зарад[янську] Акад[емію]».

Згадав 21/V—32. Як читав «Натана Мудрого» у Лідусі на помешканні. Ось скоро Ліда з засідання прийде. Побіжимо в ліс.

Ліс, ліс!

Зосередженість!

Сконденсованість мудра!

Маминою мрією було — перед вікнами од вулиці посадити березу. Не знаю, не пам'ятаю, чи й посадили.

садити березу. не знаю, не пам'ятаю, чи и посадили.

Згадав про це, як вернувся од сашини могили
20/V—32. Ходив із Лідусею. Ніжна вона. Бузку купила, на могилу. І на чужу поклала теж. Як вертали від могили — на головній алеї солов'я почули. Та й не одного. Зайшли трохи в сторону, щоб угледіти, де воно сидить, — аж низько так на гілці сидить, плечима надривається — виспіває, як геній... І до В. Б. Антоновича²¹ зайшли теж. Еж він Лідусю малою на руках носив...)

Приписка в Новому Афоні²² 31/X—32²³:

...а на тому самому місці, де солов'я ми слухали, в серпні ми з Лідою поховали Васильченка²⁴. А потім пішли гуртом шукати могилу В. Кобилянського й не знайшли. Хоч і Загул²⁵ був... Заросло травкою, зарівняло землею, наче нічого й страшного нема, а просто — страшна земля.

Сьогодні купався аж двічі, матері його чорт. Море.

[1934]

Харків мене підкував і виховав, і тому я повертаюся до Києва уже зовсім іншим.

...Перші мої слова в Києві будуть про Харків. Це не тактовно? Але я мушу сказати: дякую тобі, Харкове, що

я, старий киянин, попрацювавши в тобі, тепер вертаюся до Києва цілком іншим.

Я — громадянин славного міста Харкова.

І ще немає й місяця, як я склав свого депутатського звіта перед виборцями у Харкові.

У здорового — свій шлях життя.

А у хворого теж свій. Як той, так і другий скоро й без запізнення приходить до своєї кінцевої мети.

Сочі, 7/X—34, на пляжі...

Ім'я Vetrikka, або ж Veitikka, яке в «Калевалі» Льоннрота¹ стосується тієї ж самої особи, що й ім'я Lemmikkaipen, не має надійних зв'язків у фінському словнику. У вигляді Veitikka це ім'я являє собою результат народної етимологізації (пор. фінське Veitikka). В цьому вигляді це ім'я в «Калевалі» Льоннрота є словом на р и ц а т [е л ь н о г о] значення, епітетом Леммікайнена. У вигляді Vetrikkä [воно є] первісним, це ім'я пояснюється від германського імені типу Vedric (пор. ім'я остготського короля).

(«Из истории «Калевалы», стаття Д. В. Бубриха, ст. XV.)

Цікаво, звідки ж наш в е д р и к узявся?

Щедрик-ведрик,
дайте вареник,
грудочку кашки,
кільце ковбаски.

— Чи від слова в е д р о, а чи від [Vetrikka] з великої літери?

8/X—34.

Неодмінно треба добути «Історію хімії» Карла Шорлеммера², просто стидно, що я з нею не знайомий, тим більше, що вона ж доведена до кінця XVIII віку і мені б була потрібна в роботі для драми³.

(Статтю учора увечері прочитав у парку — стаття проф. С. Г. Лаврова із «Комуніста» від 4/X—34: «Карл Шорлеммер»).

8/X—34.

Прочитав у «Комсомольск[ой] правде» (5/X—34, № 232) переклад вірша Тіціана Табідзе⁴ «Здравница».

Вірш нічим особливим не виділяється, але мені приємно було відзначити, що грузини знають, що таке преем-

ственність. Ану нехай у нас хто зв'яже сучасні свої рядки з якимсь своїм попередником!

Один лише М. Коцюбинський виблискує без плямочки.

8/X—34.

Як прокинувся сьогодні вранці, почув гнусаві, що завше недобирають, гудо-свистьолки фізкультурника, а трохи згодом і в рельсу задзвонили. Живу над самим морем — море шумить...

І як то можна!

В Москві я бачив у музеї скелет людини, що лежить на бочку, з підібганими колінами. Три тисячі літ іще й п'ятсот ота людина спить. Немов набравшись сонця на курорті,— і ніяк прокинутись не може.

А навкруги ж гудки гудуть, трамваї дзвонять, до Леніна черги стоять на площі,— і взагалі кожен себе почував, як над морем — море шумить...

8/X, на вранішньому пляжі.

Професори-курортники великодержавництвом одгоять. Вони усміхаються приємно, розводять руками безапеляційно і взагалі [...] в питанні національним, наприклад, чемні до садизму. В лоб їх треба бити, в лоб! Не затримуватись коло їх дурних голів і йти далі!

Навіть могутня хвиля морська, ударившись об лисий камінь, підстрибує і, оббігаючи його, стікає знов назад у море — робити — далі — знов — своє...

10/X—34.

Не без того — на пляжі поглядаємо на жіночу красу,— а як же інакше! Оцінюємо форми, грацію і ритм,— але загалом: не дуже плоть нас вабить. Спільне перебування двох полів на пляжі — оздоровлює відносини. Та й ніколи думати про зайвину. Єдина у всіх нас мета — море, а сонце — інструктор над нами.

Певно, доживемо колись до такого часу, коли у відносинах між жінкою і чоловіком не буде зайвої зайвини.

Єдина у всіх нас буде мета — життя, а соціалізм — інструктор над нами.

10/X—34.

Море говорило. Так важко, так шорстко-шелестко язиком своїм говорило. Ось там, на березі, над ним сидить людина. Невже вона його не зрозуміє? А так же хочеться комусь свої болі розказати!

Та людина, у плетеному кріселку вигідно уместившись, уважно й серйозно малюсенькими ножничками обрізувала собі нігті на пальцях, а потім ніжно здмухувала обрізочки на море.

Тоді море заходило ще раз і ще раз узялося повторювати свої слова важкі, шипучі, вимовляючи зубні голосівки так, що аж бризки підскакували вгору.

Та людина лише плечима болісно здригнула: ах, цей шум і хрипкий, і незносний! Вона разом із кріселком спиною до моря повернулася, ще й пальцями заткнула вуха.

Тоді море взяло і закричало. Накочуючи жовто-каламутяні, аж посивілі від горя заяви, воно зеленкаво вигиналось, мчало і розривало на собі одежу: та візьми ж мою заяву, людино, прочитай!

Але людина схилила голову якраз у другий бік: солодкий звук рельси примусив її зіскочити з кріселка, і вона — урочисто — ситою ходою, немовби там попереду її мали стрічати оркестри — перевалюючись, попливла до корпусу між платанів. Ех, якби й сьогодні млинчики на сніданок!

11/X—34.

Заньковецька ⁵ померла!

Хіба це кому що говорить? Невчасно вмерти — те ж саме, що й невчасно сказати. Тільки за невчасно сказаним словом є ще можливість сказати до діла, а за невчасною смертю — цього вже ні.

12/X—34.

Першу половину тижня творити, а другу мовчати? Ні, я так не хотів би. Навпаки. Першу половину свого життя мовчати, а другу творити — о, це зовсім інша річ. Тоді й саме мовчання стає виправданим, творчим.

(Смерть Заньковецької.)

12/X—34.

Ми кажемо: море неспокійне, ізнов воно бунтується, виходить із рямок нормальних. А того й не знаємо, що море якраз саме ж і нормальне в бурю. Бо це його звичайний спосіб мислення.

Шекспір ⁶, Достоевський ⁷, Бетховен ⁸.

13/X.

О, як ми кричимо дома, коли хто дверима грюкне або ж голосно засміється — ого! так свої нерви показуємо.

А тільки сядем у вагон — зараз же забуваємо за всі невігоди, миримось із тим, що цілу ніч якась там залізняка скрегоче й цокотить над вухом, тьмяної лампи не помічаємо. Бо ми однією думкою охоплені: доїхати, зробити своє, тобі належне.

Так, певно, і в могилі не помічатимемо ні тісноти, ні мороку і одна у нас буде думка, одна мета: перетліти добре, доїхати туди, куди нам треба.

13/Х.

Позавчора в мені озвався бездушний статистик. Справді. Якщо людина попрацювала 40 літ на сцені, а потім років на 10—15 замовкла, то ми вже ладні судити її, як послідню прогульницю? А право на відпочинок! Класик не перестає бути класиком незалежно від того, коли він помер. Приклади: Гурамішвілі⁹, живий ще Абдулла Шах-Хамід¹⁰, частково Франко¹¹, частково Гоголь¹².

14/Х.

Морська стихія має свою мову, своє письмо, що його суходіл не годен розібрати. Диктує море: раз! Мовчки суне здалеку хвиля — раптом на берег — грязь... Причім камінці, як кремняхми, кинувши собі їх в рота; шелестить поміж зубів хрустко. І знову випльовує на берег — аж закипає піна на півмилі... А слідом з моря докази за доказом — важкі, розкочуючі, лискучі — слухай, берег! — що таке твоя непорушність? Отой глей, ота грязь... — та всі вони, ці докази, об камінь розбиваються, об малограмотність незграбну суходолу. І от використавши хвиля всі вісім нападів своїх, всі вісім роз'яснень однакової сили, з одчаю кидається на берег удев'яте — слухай, берег! — та той ніяк не розуміє. І от, плеснувши злісно, щонайшвидше, в самі очі берега: грязь! — морська хвиля зітхає шумно і грізно лапою стирає усе оте, що досі вона, як ведмідь, пописала суходолу по кожій, й тре, і шарпає, і шарудить назад у море.

Море-море, грізне — безконечно.

14/Х.

Багато єсть у горах стежок, екскурсій веселих, велелюдних, теж — вулиць у курортнім місті та магазинів, але я весь місяць одним лиш задовольнятимусь — морем.

Багато єсть бібліотек по санаторіях, в них книг всіляких безліч та енциклопедій, — але весь місяць лише одна мене задовольнятиме книга — «Калевала».

Багато єсть жінок на пляжі, дівчат та підлітків — і то зовсім голих, що на них можна, не одриваючись, дивитись і думати прихильно; але я весь місяць про одну лише дівчину думатиму. Вона ж завше, зустрічаючи мене на вокзалі, ніжно перелічує своїми двома пальчиками мої п'ять пучок на руці — чи цілі? — туди один раз, а потім так само назад іще раз.

16/X.

Настороженим стаєш, коли після дводенного штилю знову море розгойдуватись починає. Десь — ізвідти — з просторів холодних неозорих — лава за лавою на берег — на! — нові звістки важливі приносять: розбирайся!

Стеж за диханням моря, і ти будеш дихання всього світу відчувати.

Жадібним стаєш, коли після дводенного перебою в кіосках та на пошті нарешті прийдуть до тебе газети. Десь — ізвідти, з центрів далеких, неозорих, стаття за статтею на тебе набігає: на! — течуть важливі на твій індустріальний берег вісті: розбирайся!

Стеж за диханням країни, і ти будеш дихання всього світу відчувати.

18/X, 7 год. вечора.

Учора в повітрі було тихо — листя не колихалось, а на морі поволі та поволі шторм розгойдався. Це, очевидно, десь там у центрі, в самій столиці моря, вітер несподівано пав на води. Пав він, ударився, да так погойднув круг себе в глибини, що аж сюди, до наших берегів, до нашої провінції, цілу ніч ще й півдня хвилювання те з криком запінене тікало, підстрибуючи, оглядалось...

21/X.

И кукушка куковала;
Пять тонов нам раздавалось,
И текло из клюва золото,
Серебро текло обильно
На златистые пригорки,
На сребристые высоты.

(«Калевала»)

Цікаво було б простежити¹³, яким чином утворився образ у Коцюбинського — натягування струн жайворонком та подзвонювання його дзьобиком у золото сонця — образ із «Intermezzo».

Інтернаціоналіст є той, хто належить усім, і аж ніяк не той, хто до жодної нації не притулився.

(Після суперечки з моїм сусідом по кімнаті — професор, хімік, єврей, який з легкістю акробата доводить, що єврей мусить асимілюватись.)

Розгорнув «Известия»: «Смерть Веры Либкнехт»¹⁴. Чого я кинувся? Чого на мене сум напав? Чого я так стривоживсь? Еж я всього-на-всього один раз її бачив, як мати її познайомила мене із нею в домі Карла Лібкнехта. О, як було це давно — 9 літ тому! — о, як це було недавно! Ах, я все ж тоді жменями брав, хватав, ловив, — заплутані дороги світу старався зрозуміти і, сам ще молодий, я молодо усе сприймав і особливо — юнацтво. Мене весь час невідступно переслідувала думка: я мушу йти до них — юних, молодих? Чого — я не питав; я мушу повчитися у юних — чого? — я не питав. І ось — чи то в редакції, чи на вулиці, чи на зібранні, в театрі — я пригоршнями брав від них, ловив, хватав, і чи помічали вони, чи ні — а я із ними разом ішов, до них тулився.

Віро, дівчинко з голівкою Лесі Українки, бузкове ластовиннячко! Як вернувсь я з-за кордону, я ще ж раз тебе побачив у журналі вірменському — і так я дрогнув тоді — зрадив, як зараз дрогнув — злякався.

...10-та година вечора. В кімнаті я сам. Електрика мовчить — мовчки світить. Сам. А збоку, внизу, за 7—10 сажнів від тебе, море в темряві накочує свої сиві запінені сумом спогади здалеку.

Спогади здалеку...

1/XI, Сочі, санаторій.

Увесь час блимаю очима — осліп од моря.

9/XI—34 р., Сочі.

«Калевала», руна 28.

Леммікайнен розповідав матері про забійство і питав поради, де б можна йому сховатись.

— Тепер навпаки. Ми своїй матері розповідаємо не про забійство, а про тверезу, щоденну, потрібну і корисну для трудящих роботу. І не сховатися поради просимо, а навпаки, — де б іще яку роботу...

«Смерть матері Юговичів»¹⁵.

Залікування рани — 9-та руна.

Прощання нареченої — 24-та руна.

Наш стиль — іст[орія] нашої епохи.

Див[люся], що про це кажуть,— мене не задовольняє.

...Диткомбінат.

Діти, затуляючи ручками своїми мій підпис, питають:

— Ану вгадайте, хто це написав!

І коли я здвигаю плечима: мовляв, не знаю хто, то вони зараз же наново нападають:

— А як ви це написали?

Смутять нас дуже, печалять — смерть Заньковецької, Собінова¹⁶, смерть Віри Лібкнехт...

«Найвірніша річ — це перетворювати в діло все, що є в нас і у нас» (Гете).

Гете і Харківський університет...

«Першим і останнім у людини хай буде діяльність...»

«Як можна себе пізнати?» (Гете).

А може, в цім винне моє дитинство (двічі в різних місяцях)?

Чого я все про дитинство? Яке ж воно було у мене? — «Дума» Чернігів.

«Мислення моє тепер інше стало» (Гете).

(Є люди, що не гнуться, і є люди, що й молотком їх не угнеш...)

На письменницьких зборах на повістці перевиборна кампанія, спостерігав.

17/XI—34.

[1935]

[У ПАРИЖІ,

НА КОНГРЕСІ ОБОРОНИ КУЛЬТУРИ]

19/VI.

Зустріч на вокзалі.

Дружина Луї Арагона¹, Еренбург², Михайло Кольцов³, із посольства.

Випадок з Кревелем⁴.

Готель «Палас».

Помились, почистились і зараз же (щоправда, мене дружина Луї Арагона повела ще перед цим до голярні) — пішли до посольства.

Там маленька була нарада (Кольцов, Еренбург, Луппол⁵, Шетро І[осипович Панч]⁶, я, дружина Луї Арагона, дружина Кольцова).

Після того обідали в дешевому ресторанчику.

Обід. Прийшов на обід і Арагон. Сумний. (Кревель.)

По обіді поїхали на Монмартр. Храм Сакре-Кер освітлений весь прожекторами; заходили в кав'ярню, слухали, як на баяні грав музикант: із американського фільму, із «Князя Ігоря»⁷ чи Римського-Корсакова.

Після того ще раз пішли згори глянути на Париж і потім вуличками пішли вниз аж до бульвару Османа (ще недавно його прорізали). Пили ситро за столиком на чистім повітрі, і не стільки нам потрібне було ситро, як просто сидіти й дивитись на публіку. Посидівши трохи, пішли в кіно (це в 1/2 до 12-ї). Картина не сподобалась, а тільки мультиплікація була гарна — про дітей і англійку. Закінчилось о 1-й годині.

Із балкона: і місяць світить. Годинник у цім кварталі б'є пів на другу...

У кав'ярні на чистім повітрі. Ельза Юривна⁸. Розмовляли про сюрреалізм⁹ і сюрреалістів.

А Кревель все-таки не витримав — помер сьогодні вночі. Ельза Юривна дуже боїться за Арагона й Еренбурга. Боїться, щоб не пристрелили Арагона чи Еренбурга, бо сюрреалісти цілком божевільні люди — це видно з вчинку Кревеля.

Арагон прийшов у кімнату Панфьорова¹⁰.

[У] «Marianne» 19/VI було про те, що на Конгрес прибувають Горький, Томас Манн¹¹ і Гекслі¹² (Aldous Huxley).

Ельза Юривна каже, що фашисти виступили проти святкування [ювілею] В. Гюго¹³ (шанування в Пантеоні поліція заборонила). В Парижі закривається фабрика гобеленів. Це дуже знаменательно, бо, очевидно, нікому купувати.

Виставка італійського мистецтва: Cimabue¹⁴, Tiepolo¹⁵. Характерно: на виставці лише інтелігенція, вища, а робітництва не видно.

Цікаво відзначити: на виставці багато ченців — і французьких, і тих, що з Іспанії зараз їх понаїхало.

Готель «Flogien», де товкся весь час Ставицький¹⁶ та інші жуліки. Це по вулиці, що до Триумфальної арки (Єлис[ейські] поля).

Треба добути: Бен. Лившиц: «От [...] до сюрреалізма»¹⁷ (том 2). Бретон¹⁸. Його поема «Union libre» («Вільне кохання»¹⁹) надто сильне враження робить. Сюрреалісти дуже пов'язані з фрейдизмом²⁰, хоча увесь час говорять про Маркса. Кривель тому й застрелився (учора чи позавчора), що він зайшов у тупик, він хотів вирватись із лабет сюрреалізму.

Художник Salvador Dali²¹ — один з найталановитіших художників-сюрреалістів. Його картини ціняться зараз так, як картини Пікассо²². Він іспанець. Кольори його картин — незвичайні. Він божевільний насправді, цей художник. Коли він був молодий, він не знав, що таке гроші, він не міг перейти вулиці. В 25 років він не знав жодної жінки, хоча жінку він боготворив.

Розмова точилася з приводу книги Max Ernsts²³, «La femme 100 têtes. Avis au lecteur par Andre Breton»*.

(Тут гра слів: «La femme 100 têtes», а можливо «sens têtes» — без голови).

Salvador Dali: «La femme visible». Edition surrealistes. A Paris. 1930**.

Ми вже одвикли чути церковний дзвін, а тут іще дзвонять.

Виспівування газетниць та газетчиків. Шум од автомашин. Канарейки з верхнього поверху.

Увечері знову були в кіно.

В (книгарнях) вітринах Пале-Рояль порнографічні книги; про Распутіна²⁴, Вавель²⁵ (автор Ерріо), а одна книга за 100 фр[анків] (!), на її обгортці мордують жінку, яку прив'язали за руки ланцюгом й підважують, а інші жінки — невідомо в яких вона позах і для чого.

Проходячи повз біржу, чуєш такий гамір, крик — це весь час, весь день так біржа шумує...

Віктор Гюго. Вечір. Спочатку промова тривожним тоном. 2 робітники з робітничого театру. Співали дует.

* «Жінка зі ста головами. Слово до читача Андре Бретона» (франц.).— Ред.

** Сальвадор Далі. «Видима жінка». Париж, видавництво сюрреалістів, 1930 (франц.).— Ред.

Зверху напис: «Дух Віктора Гюго живе в Р[омені] Роллані²⁶, Андре Жіді²⁷, Бернарді Шоу²⁸, в їхньому гуманізмі щирому».

Ж[ан]-Рішар] Блок²⁹ читає вірш, як сказав зі сцени Л[уї] Арагон, «Із радянських архівів». Цілковита тиша, коли він читає, тільки ліхтарики червоним горять на балконах. Цікаво, він наводить слова «русского посла»³⁰ в Парижі, який доносив, що Віктор Гюго — це псевдогеній і що ми ще, мовляв...

Бразильська співачка.

Хор організації. Дівчата — прості парижанки в блузочках, з панчішками по-київськи...

А театр повнісінський і внизу, і нагорі. Є й робітниця, як каже Ельза Юривна, є й бурж[уазія], є й торгівці, інтелігенція. Студентів нема.

Після хору вигуки пішли із балконів: «За революційну культуру й Червоний Фронт!»

Хор, що говорить (говорящий хор). Хор читав «Джини» («Духи»).

Знову після гри артистів у масках (Еріо та інші) вигук зверху: «За рад[янський] роб[ітничо]-сел[янський] уряд!» В перерві — знову вигуки проти фашизму (всі після вигуку зверху відповідають: у!). «Партизанську» («По долинам...») заспівали з правого боку. А потім — «Заводи, вставайте!». За звільнення Тельмана³¹ весь театр кричить.

21/VI.

Лу в р³². Венера Мілоська³³.

Давид³⁴. «Клятва Гораціїв».

(Скрізь m-me Resamier).

Пусто-порожньо в Луврі. Не так, як у нас по галереях. Цікаво: коли приходив якийсь лисий без капелюха чернець, то портєс чи наглядач коло дверей устав і трохи нахилив голову вниз.

Знов Жерар³⁵ і Давид: «Les çabines arretant le combat entre les romains et les çabins» *.

Поруч з Тьєполо — Louis le Nain³⁶. 1593 (?) — 1648. Repas de paysans **.

Рубенс³⁷ Фрагонар³⁸. Джоконда³⁹.

* «Сабінянки зупиняють боротьбу між римлянами й сабінянами» (франц.). — Ред.

** Луї ле Нен. 1593 (?) — 1648. «Спочинок селян» (франц.). — Ред.

Відкриття конгресу. Rue St. Victor sale [Mutualité] *.

Нас зустріли розпорядчики з червоними на рукавах пов'язками. Відкрили навіть дверці таксі, а потім, згідно з нашими делегатськими картками, запросили нас униз, бо сама зала нижче від під'їзду. Вказали нам місця наші (Rus?), по п'ять місць в перших трьох рядах праворуч од сцени. Народу вже набирається (уже 8-ма веч[ора]), делегати внизу і на кругових хорах, інша публіка. Душно. Перед першим рядом (якраз перед нами) — столи (без інтервалів, «сплошные»), за якими сидять представники преси. (Столи застелені білими аркушами паперу). Преса ще сидить собі, облокотившись, хто куди хоче дивиться, курять, підперши щоку олівцем, що в лівій руці (характерно!). Сцена відкрита. Темно-червоним сукном (бордовим) геть уся вона й столи обвішані, обставлені. Гамір. Дим од цигарок. «Monde»⁴⁰ продають уголос. Раз за разом висячі на пружинах стільчики стукають, бряжчать; от хтось заходить, хтось приходить. Підходять делегати і інші теж: Щербаков⁴¹ з т[овари]шами. Вс[е]волод Ів[ано]в⁴² до Щ[ербако]ва: а де ж моя доповідь?.. Приходять перекладачі, усадовлюються між нами.

...Уже повно скрізь. Леонард Франк⁴³ в проході стоїть. Сивий. Еренбург питає нас, чи всі ми добре розмістились.

Кассу⁴⁴ виходить на сцену (всі затихли й спішно залязять на свої місця). Стало тихо. Оголошує порядок сьогоднішнього] вечора.

Виходить президія. Оплески.

Мальро⁴⁵ оголошує телеграму від Р. Роллана⁴⁶:

[«Дорогі товариші і друзі, що зібралися на Конгрес оборони культури! З дороги в країну, в якій твориться новий світ, шлю вам братерське вітання. Подумки я з вами. Ми перебуваємо на небезпечному повороті історії, коли всі сили реакції та обскурантизму зачалися в останньому зусиллі, не тільки аби розчавити прогрес, а й щоб знищити плоди того, що вже завойовано. Повстаньмо ж усі проти цих сил смерті в оборону всього живого! Ромен Роллан»].

Ф о р с т е р⁴⁷ ([виступає] по-англійськи).

В президії: Барбюс⁴⁸, Луппол, Толстой⁴⁹, А. Жід, Л. Франк, Мальро, Форстер, Г. Манн⁵⁰, Ж.-Р. Блок...

Форстер (переклад). [— В Англії традиція і свобода тісно пов'язані, і тому можна говорити про те й про інше

* Вулиця святого Віктора, зала [Взаємності] (франц.).—
Ред.

заразом]. Ось уже століт[тями] в моїй країні панує [пошана до свободи. Шануємо ми також і обов'язок, і самопожертву, та найбільше прихильників завоювала собі свобода]. І якщо ми, [сучасні] письменники, зможемо підтримати цю традицію, [якби ми зуміли захистити в сучасних умовах те, що захищав Мільтон ⁵¹ у свій час, а Шеллі ⁵² й Діккенс ⁵³ — у свій],— нам не було [б] жодної [причини три-воятися щодо] небезпеки [для нашої свободи].

Я чудово знаю, наскільки обмежена англійська свобода, знаю, що багато що в ній можна критикувати. Її межа — раса, її межа — клас, тобто свобода для англійця, але не для рас, підданих імперії]. У нас, англічан, [так:] якщо запропонувати [середньому англійцеві] свободу розділити з індіями [чи кенійцями, то, якщо він торі, він відповість: «Ніколи», а якщо ліберал: «Тільки тоді, коли я вважатиму його гідним»].

Ні в жодному разі з цього нічого не вийде.

[Із своєї свободи в Англії радіють тільки люди середнього достатку], свобода в Англії — привілеція людей, що живуть добре. [Для людини нижчого класу, людини з дна — за дуже незначними винятками — вона означає менше, ніж порція риби з картоплею. Що може цікавити пересічного англійця, який живе на допомогу за безробіття, у праві висловлювання думки, що нам, письменникам, видається таким важливим? Для нього] свобода — нібито фантазія, якою користуються лише вищі класи, [манія, якою вони захоплюються, бо ситі, бо їм подобається йти проти правил. У мене є друзі, які самі не вибули з суспільства, але перебувають на його грані, і в яких по той бік є рідня,— так от ці друзі ставляться до нашого конгресу та його можливостей з цинічною недовірою... Голодним та бездомним нема діла ні до свободи, ні до культурної спадщини. Твердити протилежне було б лицемірством].

Форстер читає далі абзац — і деякі в залі сміються, та й сам усміхається. Але не всі розуміють англійську й тому усі ждуть на перекладача.

Ось: — Я поспробував чесно [визначити] оці дві [межі] свободи [— расову й соціальну, оскільки] я [все-таки чесно] думав, що це можна поєднати [; я вірю в свободу й думаю, що особливий її різновид, який розвивався в Великобританії, все ще може бути корисним нам і світові. Що ж до моїх політичних переконань, то ви, напевне, здогадалися, що я не фашист], фашизм — доктрина для тих, хто [творює] зло, щоб існувало [зло. І ви також, можливо, здога-

далися, що я не комуніст, хоча], якби я був молодший і більш [сміливий та] бравий, я б, [можливо,] став [комуністом,] — бо в комунізмі я бачу [свою надію... Зараз же я — той, ким мене витворили мої літа і моє виховання:] я — маленький буржуа, який приймає [англійську] конституцію [власне, більше приймає, ніж підтримує її,— і те, що це не вельми достойна поза, мене не хвилює. Я присутній на цьому Конгресі головним чином тому, що хочу почути: що саме було зроблено й вистраждано в інших країнах. В моїй країні наші справи йдуть поки що погано, я в цім не маю жодного сумніву, проте в нас є та перевага, що правителям доводиться робити вигляд, боцімто вони люблять свободу.] Шекспір [— якими б не були його особисті переконання — Шекспір цінував лицемірство, і слова, з якими Гамлет звертається до своєї матері, що заплуталась у почуттях, могли б бути звернуті нами до матері парламентів:] «На добраніч, але не лягай у постіль мого дядька».

Якщо буде Англія така [як повія,] то її легко [буде на цім піймати, тим паче, що колись вона сповідувала моногамію]. «Постіль мого дядька» [надто вже] близька [до лав] парламенту, де засідають [депутати, вона притягує фізично, навіть якщо отой дядько — сер Освальд] Мослі ⁵⁴.

В даний момент у нас небезпека фашизму [— хіба що як розгориться війна, то тоді може статися що завгодно,—] невелика. Фашизм нам загрожує [трохи інший, значно вкрадливіший, ніж звичайний,—] реформаторський, [«фабіанський фашизм»] ⁵⁵. Я боюсь фашизму, який відбувається за кулісами парламенту. [Це традиційний англійський метод, яким ведеться атака на свободу. Це був метод короля Карла I ⁵⁶ — джентльмена над джентльменами — і це метод наших сьгоднішніх просвіщенних, авторитетних джентльменів...]

Знов Форстер. Оплески. Перекладач:

— Уряд любить мати закон, який... Психологічну цензуру відновлено. [Найодвертіший удар, що його завдано в Англії за останній час свободі висловлювати думки,— це вже згаданий мною закон про підбурювання. Офіційна його назва — «Закон про підбурювання до непослуху». Його було проведено минулого року нашим так званим національним урядом, його офіційною слухняною більшістю... Закон викликав сильний протест, який майже не прорвався ні у пресу, ні на радіо...]

Знов Форстер (під час абзацу переривають оплески).

Пер[екладач]: — Небезпека, яка насувається на всю країну, — таємна й нелегальна з додатком легальної поліції. [Закон — це один з тих заходів, що їх проводить через парламент уряд, щоб мати той засіб під рукою, як стане потреба... Як би там не було, закон уже мав безпосередній ефект: я знаю один випадок, коли видавець відмовився друкувати пацифістське оповідання на тій підставі, що оповідання може попасти до рук солдатів і буде вважатися як підбурювання до непослуху. Встановлюється психологічна цензура...]

Приклад: як книгу заборонили. [Я маю на увазі недавній випадок, коли закон було застосовано для того, щоб вилучити книгу високої літературної якості, і оскільки у нас — з'їзд письменників, то це якраз нагода, щоб розповісти якомога точніше].

Книга [про яку йдеться, це «Хлопчик» Джемса Хенлі. Її було видано чотири роки тому, вона витримала не менше чотирьох видань, перш ніж накликала на себе гнів властей]. Її [обговорювали,] критикували [й хвалили, але, в більшості випадків її] прийняли як серйозну [й вистраждану річ,] мораль [якої, якщо вона існує,] була за справедливість [і непорочність... І раптом — грім з ясного неба: видавців книги «Хлопчик» було притягнуто до відповідальності ланкапширською поліцією...]

І все ж на громадську думку в нас іще зважають, і] якщо публіка обурюється [за книги], то уряд [владі, від яких це залежить,] хочуть мати [спокій, а тому не забувають про] обережність. Ось були [звісно, й у минулому сміховинні] випадки, що [забороняли «The Well of Loneliness» * і «Райдугу» Д. Г. Лоуренса ⁵⁷ і урочисто] палили книги на митниці [в Фолькстоні — «Улісса» ⁵⁸. Проте жоден не був таким фантастичним, як випадок з «Хлопчиком», що ствердив за властями право] розпочати переслідування автора, хоча б книга була написана й давно.

Форстер (перекладач): — Я дав приклад фашизму, але якщо тепер перейти [від цих частковостей до широких] дій, [— в чім, як я вважаю, і є головна] ціль [і, задля якої зібрався] цей конгрес, — [то] я боюсь, що [особисто я мало чим тут допоможу. Я знаю, чого я хочу. Я хочу більше свободи для письменників — як для творчих працівників,

* «Вигоди самотності» (англ.).— Ред.

так і для критиків]. Щодо критики, [то] я вважаю, що потрібен суд публічний [, публічна оцінка... Але] критика є ніщо, якщо коло її маленьке [і її ніхто не чує...]

Я хочу зберегти культуру]. Тепер — як можна досягти цієї мети? Звертаюсь до всіх свобідних — треба, щоб англійські п[исьменник]и спілкувались з п[исьменни]ками інших країн, бо вони є ізольовані...

[Відносно становища в нашій країні мої колеги, можливо, згодні зі мною, проте цілком можливо, що вони й не згодні з моїм старомодним ставленням до нього і вважають, що говорити про свободу й традицію —] все це ніщо, поки [існує незадовільна] стара система економічна. [Вони, може бути, скажуть, що коли гримне ще одна війна, то письменників індивідуалістського й ліберального типу, як оце я і пан Олдос Гекслі, буде зметено]. Я певен, що за часів війни ми будемо зметені... Роль моя й тих, хто думає так, як я, — продовжувати працювати старим знаряддям... [А коли настане крах, то все розлетиться дощенту]. Після нього, [— якщо після нього щось іще буде,—] візьмуть цивілізацію в свої руки ті, у кого інша од нас психологія.

Яка б не була між нас різниця [, які б не були засоби боротьби проти недуг сьогодення,— а ми, звісно, пропонуємо різні,—] у всіх нас повинна бути [віра в] сміливість. [Якщо письменник сміливий і вміє відчувати, то він, як на мене, виконав свій громадянський обов'язок]. І відчуття того, що катастрофа неминуча [, якщо людство буде роз'єднане, допоможе нам об'єднатися і об'єднати людство]. Отже, треба боротись!

Б е н д а ⁵⁹: — Концепція [літератури]: з одного боку — західна, і з друг[ого] б[оку] — комуністична.

Мені зд[ається], що різниця [між цими двома концепціями] полягає [головним чином у тому, як кожна з них уявляє собі співвідношення між інтелектуальною та економічною діяльностями, оскільки остання є тим фактом, за допомогою якого людина вступає в боротьбу з зовнішнім світом для задоволення своїх матеріальних потреб].

Концепція західна — це [обстоювання думки], що [інтелектуальні] дії наші не залежать від економічних відношень...

Отже, ця концепція західна гадає, що інтелектуальне відділено від дійсності. Їхня психологія одмовляється визнати, що екон[омічні] відношення діють на наші вчинки [: Коли нам намагаються довести, що інтелектуальна про-

дукція суспільства залежить від його економічного становища, то ми супротивимось цій думці як люди, які відмовляються визнати якусь річ не стільки тому, що її не доведено, скільки тому, що вона ображає в них віру, яку вони хочуть зберегти]. Противники [в цьому спорі перебувають в] однакові[м становищі...]

Ми, люди, які [стоять на комуністичних позиціях, повинні, на думку Бенда, визнати, що залежність духовного від економічного — річ не стільки нами доведена, скільки ми хочемо, щоб вона існувала.] Він каже про те, що позиція Заходу — [інтелектуальна діяльність мусить бути якомога далі] від екон[омічних] відношень. Отже, він гадає (а він сам платоніст по переконанню; говорить тихо; «Голосніше!» — кричать із залу):

— Я не в стані аналізувати комуністичну концепцію [але я запропонував би:] вони самі це [нехай] зроблять [і зроблять це в тій цікавій для нас, західників, формі, яка вияснить точне співвідношення їхньої концепції з нашою... Для цього потрібно докладно вияснити один пункт: чи перебуває комуністична концепція в розриві з західною концепцією, чи вона вважає себе продовженням цієї концепції, її збагаченням, її повним розквітом?] Чи Ленін — це є розрив з Монтенем ⁶⁰, чи [перший — розвиток другого?] Як?

М а л ь р о оголошує, що Бенда поставив ясно й чесно питання про два світи і що він хоче, щоб це питання розв'язали тут...

Ж а н К а с с у: — Завше думають, що з культури щось можна зробити — щось закінчене, як прокат, який можна тримати в руках. [Але я говоритиму з вами як поет, тобто як людина, що перебуває всередині культури, як людина, що хоче діяти для неї і відчувати її дію на собі, як людина, що сприймає культуру не як річ, а як певне становлення, як дію...] Поет, для [я]кого [його ліричний стан — це і його] стан життєвий,— [такий поет] завше готовий [приєднатися] до ідей революції, [до кожного руху й задуму, що ставлять собі за мету створити людині... умови більш вільні й більш довершені.] Але [той, кому не дано всього цього відчувати,] повинен залишити всі думки — весь цей порив [винахідництва, шукань нового], все це повинно опускатися [й вести до того, щоб без кінця одним жестом] повторюватися на службі [застиглій] соціальной [системі]. А цього ж якраз [— відмови від наших винахідницьких здатностей —] фашизм од нас хоче...

Судьба Гойї ⁶⁶ — [кожен етап його життя] відрізняється [від попереднього — ми бачимо в творчості його] ці різні моменти, так же, як і в поета. Думати й почувати, як Гойя, — це значить думати й почувати революційно. Це [визначення в наш час заперечується, це визначення, як і] мислення, в небезпеці... Й ми повинні продовжувати [ці досягнення людства, стверджуючи те живе, що було в цих досягненнях у минулому. Ось таким чином ми, винахідники, включаємося у традицію...]

Поезія — це є винахідництво (у Гойї — теж). Останні літ[ературні] вислови, образи п[овинні, як вважає Кассу], б[ути] схожі на [ті твори Гойї, які особливо дивні й загадкові і в яких творчий геній віддаляється від пересічного розуміння публіки...]

Наша культура, наша традиція тягне нас до революції. [Коли ми розглядаємо культуру, предтечами і продовжувачами, а не холодними оберігачами якої ми є, ми чуємо її непреложний наказ іти все далі — за ті межі, що встановлені сильними світу сього і на яких вони хочуть нас зупинити, — наказ допомогти створити нове обличчя людини...]

І ми повинні створити новий образ людини.

Егон Ервін Кіш ⁶² (говорить без записки, говорить [при]страсно, з темпераментом. Оплески переривають його промову).

Вай[ян]-Кутюр'є ⁶³ перекладає: — Йому заборонено слово в Німеччині, тому він так довго й говорив. [Що таке] суспільність буржуазна? Якщо він не належить до [співців] бурж[уазного] суспільства, то, виходить, він не може й існувати.

(Чудесна й змістовна його промова.)

Дискусія з приводу промови Бенда.

Геєно ⁶⁴ — Ось Бенда протиставляє західну концепцію і східну. Але ж Маркс — теж є західний мислитель. (Оплески.)

Бенда відповідає: — Я казав як ідеаліст, а він відповідає як людина діяння, — отже, ми один одного не розуміємо...

(Ж.-Р. Блок, Мальро та сам Геєно злегенька, тонко усміхаються.)

Едуард дю Жарден ⁶⁵ (Франція). Він каже, що із життя зник ідеалізм — і от фашисти хочуть його замінити [псевдораціоналізмом. «В міру розвитку того, що я називаю псевдораціоналізмом, гинула культура»].

В Рад[янському] Союзі є молодь, [творюється різними націями нова, молода культура], а в нас її нема. Револуції потрібна літ[ература] рев[олуцій]на.

25/VI, вранці.

Організаційні питання й додатки до статуту.

Л а с т ⁶⁶ (Голландія) висовує таке: [яким чином впливати на душі молоді через наші книги, якщо їх не читають, бо вони дорогі, бо їх немає в народних бібліотеках, якщо радіо не передає наших виступів, якщо наших п'єс більше не грають і якщо молоді пролетарські письменники, яким є що сказати, вмирають з голоду й не можуть знайти роботи?] В Голландії зараз настільки збідніла інтелігенція, що не в спроможі купити книгу; отже, треба, щоб наше видавництво дешеві ціни ставило.

Л а с т запитує: як бути з тими невеликими національними літературами Голландії, та і всього світу, які не представлені на конгресі? Як вони зв'язуватимуться [з нами] — на місцях, через бюро?

Аудиторія з'їзду далеко була більша, ніж ми передбачали.

Успіх був у тім відношенні, що приїхало багато делегатів. Жалко, що не всі встигли виступити, але ті, що не встигнуть, [можуть бути певні:] їхні доповіді розішлють усім членам.

1/VII—35.

В приватну галерею [...] заходили з Глущенком ⁶⁷

Познайомились з чеським гравером, що живе в Парижі.

Литовський гравер виставив свої речі.

[НА ВІДКРИТТІ ШКОЛИ ім. К. МАРКСА У ВІЛЬЖЮФІ]

1) Арагон.

2) Слово Вайяна-Кутюр'є.

М[айкл] Голд ⁶⁸: — Привіт від робітників-американців. Пролетаріат американський стежив за боротьбою французького пролетаріату. І ви показали приклад.

Минулого року американський уряд закрити більше як 20 000 шкіл, а ви в такому маленькому районі маєте таку зразкову школу — із цим вас вітаю.

[М и х а й л о] К о л ь ц о в: — Ніколи не забуду вашого прийому. Як приїдемо до [Радянського Союзу], я, ми розкажемо, що [французькі] робітники з нами.

Робітник: — Всі товариші, що приїхали з інших країн, особливо товариш Кольцов, потиснули мені руку. Я гордий з цього.

Робітниця: — Від імені жінок Ліги оборони миру (дає квіти М. Голду).

2-га робітниця.

Оборонець Комуни 1871 р.

Він приходив на це свято з дітьми вітати на трибуну.

Гоше і другий: — Скажіть там в СРСР, що я ще житиму 20 літ.

В кінці — фізкультурники.

Характерно, що пожежники відіграють роль охоронців порядку. Ажанів⁶⁹ не видно було.

Район зветься: міське самоврядування [...]

[Я:] — Мені запала в пам'ять одна думка, сказана на конгресі Андре Жідом. Ця думка звучала приблизно так: чим більше література є національна, то тим більше вона є інтернаціональна.

Я це положення розумію так: чим більше у літературі виявляється душа народу, тим більше ця література близька іншим народам.

Із цього випливало б те, що література українська повинна бути близька ідеалам французького трудящого народу.

Але, на жаль, ви не знаєте літератури української. В цьому насамперед винен той стан, що був до конгресу, а саме — відсутність зв'язку.

Зараз у нас всі є підстави думати, що після конгресу цей стан кардинально зміниться і буде можливість познайомитися з тим, чого досягла українська література й чого вона ще не досягла. Зараз я лише одно хочу сказати: що література, на яку до революції дивились як на щось нижче, екзотичне, зараз вона посіла одно із перших місць в Радянському Союзі — поруч з великою літературою російською.

Я радий сьогоднішній зустрічі. Про цю зустріч я розказуватиму своїм товаришам по перу, як повернусь на Україну, а зараз дозвольте мені [...]

Сьогодні і сонце і небо⁷⁰.

Позавчорашнього шторму як не було. Тільки розгойданість ще ходить під водою, нечасто й широко виштовхуючи на рінь котючу хвилю. І не кожен із курортників на кілька

метрів ризикує плавом відійти від берега. Вони лягають просто животом на мокрім схилі і ждуть, щоб хоча піна великого водяного цілого та обдала їх щедро: піна сердита, сикуча; піна, рухливістю просолена, вічно стікаюча, текуча...

Сьогодні у нас як цілі моря — наука й мистецтво. Тільки декому не все ще ясно, а може, просто мозку не вистачає: збагнути, піймати отой нечастий, але широкий ритм завоювань, і винахідництва, й розгадок. І не кожен з науковців ризикує плавом відійти від берега. Вони лягають просто животом на розмитому схилі і ждуть, щоб хоча піна великого цілого (наукової системи) та обдала їх щедро: піна сердита, сикуча; піна, математичними викладками просолена, вічно стікаюча, текуча...

11/IX—35, Гагра.

«Сочин[енія] М. В. Ломоносова ⁷¹ в стихах ⁷². Под ред. Арс. И. Введенского. Спб., 1893».

Полидор (графу К. Г. Розумовському).
(Дафніс:

Каков, скажи нам, Полидор? ⁷³
Я дал ответ: он превышает
Собой всех здешних пастухов,—

себто: граф Розумовський поміж іншими вельможами.
Хах!)

14/XI—35.

А дівчина несла ⁷⁴ поперед себе в обох руках затиснуту сокиру, і аж поки, розгойдавши її в руках, не націлилась вона в колоду на землі,— сокира та ненажерна її ледь весь час іздалеку світилась, мов білий алмазний огонь.

З вікна. К[іїв], 30/XII—35.

[1936]

Гудок паровоза в квінту ¹. Він мені видається увесь жовтавого, але ж густого жовтавого кольору — так, як буває ото розрізаний кавун сахарний білий. Отже, гудок паровоза — м'якість і рахманність у кольорі, а зате холоднуватий і приречений у своїй тембровій ідеї. Паровоз гудка в своїм оформленні ось тут він десь, і в той же час

через свою темброву широку розстановку звуків — десь він до тебе далеко.

16/I—1936, 9-та г[одина] ранку.

Найбільш нецікавим мені здається таке поєднання тонів паровозного гудка:

соль-сі, ре-до,
до-мі, до-фа...

В ньому звучить оте тісне сусідство кольорів — синього, червоного й білого, — сусідство не лише тісне, а й глухе, безперспективне; сусідство не лише безперспективне, а й відразливе, противне.

16/I—1936, 9,5 год[ина] ранку.

Квінта ² — особливо квінта паровозного гудка — це є одвічне нагадування про щось строге, але таке, що вже з ним примиряєшся, — нагадування про неминучий закон у природі, в історії, про те, що людина вмирає і мусить вмирати. Це згадування ясне, виразне в своїм звучанні, одначе прозорим його ніяк не можна назвати — згуки такі далекі один від одного у квінті, що вищезазначена ясність і виразність іноді здається мені затуманеною чимось. Квінта, може, й не страшна, але вона, безперечно, неприємна. Неприємна.

10-та г[одина] ранку, 16/I—36 р.

Сніг лежить чистий, як ідея.

16/I—1936, 11-та г[одина] ранку.

Ой, скільки надіслали мені про XVIII вік такого, яке я дуже вивчати люблю.

(В Ірпені ³.)

Ірпінь. 22/V—36 ⁴.

Барсков Я. Л. в своїй статті «Жизнь и творчество А. Н. Радищева» ⁵ каже:

«...знайомство з церковнослов'янською книжною мовою, поруч із живою народною мовою, і тим більше знайомство з одним із найбільших пам'ятників світової поезії, з псалмами Давида, мали згодом велике значення для літературної діяльності «Радищева».

(Радищев, вид. «Академия», 1935, т. II, с. 25).

У мене ж — за дитячих років — Бортнянський ⁶, Турчанінов ⁷, Ведель ⁸, Моцарт ⁹, Галунці ¹⁰, Сарті ¹¹, Чайковський ¹² і церковнослов'янська мова і псалтир ¹³.

В. Капніст ¹⁴. Чижик. («Библ[иотека] поета» ¹⁵, мал[ая] сер[ія], 5, «Совіетский пис[атель]», 1936).

Виходить, що вірш Сквороди «Ой ти птичко жовтобока» — це є переклад із Капніста? Це для мене новина.

24/V—36, Ірпінь.

Та ні! Еж Капніст народився лише 1757 року.

В. Н. Владимиров: Франклін ¹⁶. ЖЗЛ, 1934.

27/V—36, Ірпінь.

28/V.

Франклін сотворіння світу визнавав ¹⁷ («Ист[орія] філ[ософії]», т. II, ст[ор]. 453).

А Гр. Скворода — ні. Очевидно, тут у нього — Гольбах.

Сократичні діалоги у Франкліна. («Ист[орія] філ[ософії]», т. II, ст[ор]. 452).

Стенографія («Франклін», 14—15).

Франклін. Наука добряки Річарда: «Усе важке для лінощів, а для труда все легке» (52).

«Не гайнуй (марнуй) часу — це матерія, з якої створено світ».

«Трудно, щоб порожній мішок тримався стоя[чи]».

«Хто не вмів сприйняти раду — тому не можна допомогти» (53).

Слово на письмі... ¹⁸ і читання того, що написано в душі людини.

Платон ¹⁹, V, ст[ор]. 90.

Порівн[яй] вирази Сквороди, хоча б його перші три симфонії із збірки Бонч-Бруєвича ²⁰.

Ірпінь, 23/VI—36.

«Діалог ближче до живої дійсності ²¹, аніж звичайна мова. А поскільки вся філософія Платона, в значній її мірі, має своєю кінцевою метою людину чи, вірніш, людство, то, зрозуміло, діалогу він і повинен був віддати пере-

вагу як такий формі письмового викладу своїх думок, що ближче од усього стоїть до живої дійсності».

С. Жебелев ²².

Платон, V, Федр, ст. 90.

Порівняй діалоги Сковороди. Висновок зробити. А в Сковороди майже все в діалогах.

Ірпінь, 23/VII—36.

5/VIII.

(Сен-Сімон) ²³.

Я хочу проробити серйозну роботу. Нема нічого страшнішого, як дилетантський вінок носить, хоч би й вінок поета.

«Довольно почестей Александрам!
Да здравствуют Архимеды!»

Старі живі, живуці соки ²⁴
танково-співної мелодики.

Щось хотів написати, та вже пізно було дуже.

Сьогодні на обласний з'їзд мене обрали.

А слова ці взяв я із книги Г. Хубова «Себастьян Бах ²⁵», ст. 9.

Власне, не взяв їх сам, а читаючи цю книгу, мене слова ці взяли самі, та не тільки своїм ритмом, а й тим, що недавнечко ж олімпіада у нас пройшла,— і не було ні в кого з поетів синтетичного про неї слова.

16/XI—36 р., уночі.

[1937]

Вітер носить шматки звуків ¹, мов шматки матерії.
(З вокзалу долинає.)

24/III—37.

Цик Фефер ² дзвонив мені ³: щодо нарису чи вірша про Біробіджан ⁴ (для альманаху), а також сказав, що він мені цими днями передасть мій шматок колективної поеми ⁵ для внесення поправок.

Це аж 17/V мені про це сказали, та ще через інших людей!

Ну, жду.

17/V—37.

Слава поета ¹ — як той курячий пупок, що в формі по кінцях перев'язаної цукерки (ми його їмо у супі).

От поет — широкий, насичений, своєю епохою широченний. А все-таки тебе Держлітвидав ув один одностомничок ниточкою перев'язує. Та ще ж [...] редактори безграмотні, та ще літредактори — бундючні своїми малюсенькими знаннями. І — так тебе з одного кінця перев'яжуть, що й сам уже привикаєш до думки: а й правда, що я бездарний! Спасибі вам, т[овари]ші, бо я справді неук і нездра.

Це — один кінець пупочка.

І от — поет відчуває, що те, що зміг би він закінчити, — та воно б і в десять томів, може, не вмістилося! Але — ніхто його не чує. І не дають йому змоги (через адміністративні та [інші] навантаження), не дають змоги закінчити ті твори, які б дали республіці славу! І знову — широчінь поета до ниточки іде.

А особливо як ти помреш, — то тут уже хоча б півтомика, то й то б добре.

Це середина пупочка. Тобто: широчінь, яка не реалізується (не з вини автора).

Отже, після твоєї смерті все твоє написане уміститься на 50 сторінок (у підвал: як стаття! густо-рясно!).

І всі до тебе обайдужать. Але ось академічна любов спалахне до твоїх творів. І тут знов від перев'язаного ниткою піде розширяться томів на 15—20. Але то вже є мертвий кінець пупочка.

16/VII. 12-та година. Правив свою коректу. 1938 р.

[У ГАГРІ] ²

Човен, якого прив'язали до баркаса довгою вірьовкою, біжить по морю вслід баркасу, як коняка на повіді, ще й головою помахує на хвилях, немовби каже: а так, так.

28/VII.

Завше, як почую цвіркуна, згадується мені каганець на припічку, у вікнах замерзлих синьо, аж чорно, двоє дівчат прийшло до нас на досвітки (власне, до сестри моєї Полі), прядки сонно сокочуть, дівчата шепотом розмовляють. А я з другої хати біля сволюка з печі виставив

голову та й спостерігаю. Мати деркачем хату підмітають.
(Досиплять на балкон перейшов уранці. Цвіркуна почув південного, на дворі).

21/VIII—38 р., Гагра.

[ПІД ЧАС РОБОТИ
НАД ДРАМАТИЧНОЮ ПОЕМОЮ
«ШЕВЧЕНКО Й ЧЕРНИШЕВСЬКИЙ»]³

Мордовець⁴.

Горбунов⁵.

Лампа (а не електрика).

Чернишевський⁶ поклав руку на його плече... І Тарасові здалося, що це ж вся російська передова культура отак торкнулася його.

(Як незграбно та блідо я записую свої образи. А все тому, що: 1) словами всього не передаси, а 2) не з моєї вини — приходитьесь спішити, що противно моему духові, і втома в голові, і тисячі інших цілком сторонніх справ перебивають).

А через двері чути, як, вечеряючи за столом, регочуться мої товариші. Щасливі вони, бо дехто з них все ж таки вільніший щодо навантаженості).

11/X—38, Ірпінь.

Як, справді, дати можна: 2000 рядків перекладу з Туманяна⁷, розділ колективної поеми, том III Ш[евчен]ка зредагувати⁸, [«Шаблю» Котовського]⁹ продовжити, «Радищева» продовжити і т. д. А може, я гуляв досі? Ні, я не гуляв. Для наших темпів письменникові все-таки треба бути менше завантаженим.

Середа, 27 жовтня¹⁰.

Сніг лежить на землі.

...і чую я, що вже не сплю. Але очей ще не розплющую. Щось снилося мені таке... лоскочуче-солодке! А що саме? Немовби моя кохана сидить у мене на колінах уночі—весняної, зоряної ночі стою з коханою в саду. Руки її поза моїми. Немовби я з коханою човном пливу.

Кіт — навіть і тоді, коли він спить, одкинувши ноги на газеті,— увесь час хоче показати презирливою усмішкою своєю, що він робить, а не гуляє, і що йому не дуже вже й приємно ось лежати, а це він так, мовляв, із милості до нас, грішних. Отака проклята самозакохана натура!

Коли кіт спить, одкинувши ноги на газеті, то ви гадаєте що: — що він, може, вдячний? — анічогісінько похожо-го! Він собі з птичого польоту презирає всіх!

Про це красномовно усмішка його говорить — усмішка, яка показує, що він же робить, робить, а не гуляє.

А миша тим часом шкребеться під шафою... А кіт — хоч би тобі що!..

На превеликий жаль, у нас таких багато зараз...

Еж як мушка сяде, бува, тобі на вухо — ти ж мовчиш? Мовчиш. Як метелик злетить тобі на вухо — ти ж мовчиш? Мовчиш.

А як Ліда десь там раз уже візьме твоє вушко в зуби — дак ти, бач, який крик здіймаєш!

Це ж несправедливо.

(Отак мені Ліда говорила ображеним голосом уранці 19/XII—38 [року] після вчорашнього концерту Тамари Ханум ¹².)

Певно, й інтонація Тамари Ханум розноситься потім по хатах слухачами і входить у побут.)

[1939]

АНАТОЛЬ ФРАНС ¹ ПРО ЕСТЕТИКУ ²

Він одкидає навіть самий смисл її. «Естетика не покоїться ні на чому кріпкому. Це повітряний замок. Її опирають на етику. Але нема етики. Нема соціології. Нема й біології... Нема в літературній галузі думки (мнения), яка б не спростовувалась легко протилежною думкою. Хто зуміє закінчити суперечки флейтистів?»

Ці слова А. Франс говорив у той час, як розцвіла мистика, боротьба проти матеріалізму.

М. Коцюбинський — навпаки.

Бо в той час, як А. Франс каже: «Не будемо сподіватися чуда», М. Коц[юбинськ]ий, який теж проти чуда в християнському розумінні, все ж говорить про нове чудо — «нове сонце поставити в небі»³ (треба точно).

В той час, як А. Франс говорить: «Нудьга поетів — золочена нудьга. Не жалійте їх надто: ті, хто уміє співати, уміють скрашати свій одчай; нема ще такого чудодійства (волшебства), як чудодійство слова. Поети, подібно дітям, втішають себе образами», — Ibidem*.

У М. Коцюбинського — теж бажання ілюзії (в ті царські часи), бажання продовжити сонце в електричній лампочці, в очах коханої, у фейєрверку (треба точно). Але ж є й велика різниця. Бо в той час, як А. Франс говорить, що «один прекрасний вірш зробив більше добра світові, аніж усі шедеври металургії», — М. Коц[юбинськ]ий, навпаки, аж ніяк не обстоює голого Анатолієво-Франсівського «втішання себе образами», не обстоює, а заперечує, що мистецтво нібито повинно погрузати людину в «блаженство невідання», в нірвану, віддаляючи її від усіх «жорстокостей життя» (вислів Ів. Анисимова, автора передмови до вид[ання] книги: Анатоль Франс. «Съестная лавка королевы». 1938, «Худ. лит.», Москва, ст[ор]. 7) — навпаки ж, М. Коцюбинський активно вклинюється в «жорстокості життя» (і «Подар[унок] на імен[ини]», і «Кіні не винні», і «Сміх», «Персона грата» та інші).

Анатоль Франс незабаром сам побачить, що він помилявся (Ibidem, стор. 7—8). Сам же А. Франс в тій же своїй книзі «Сад Епікура» пише, що «найвищий твір має ціну лише по своєму зв'язку з життям».

1/1—39.

Переробляв я «Катерину»⁴ Аркаса⁵.

Наспівував собі, чи правильно слова лежать, наголоси виправляв. А перед мене стояла каструлька з молоком і на тарілці струдель з маком. Аж тут маленька мушка прилетіла, покрутилась-покрутилась і сіла на тарілці. Довго вона собі сиділа: все, очевидно, думала: чого це такий блискучий світ круг неї та білий. А передумавши свої думи, полізла вона тихесенько із глибини тарілки знову на вінця.

* Там же (лат.).— Ред.

І свої крила складені тягла вона за собою, немовби той хвіст аероплана на коліщатках. Про що вона думала? Може, про те, що ось на цій блискучій поверхні та не знайшла вона собі поживи? Але ж на ній, на цій поверхні блискучій, два шматки великих струдла лежить, а за стіною каструлі молоко по сусідству цілим стоїть океаном.

Та що з того! А мушка, певно, все-таки голодна.

Ото ж і з нами буває часто.

Стоїш собі мушкою на блискучій поверхні балкона, як у Гаграх: перед тебе — море, що і кінця йому й краю не видно, а вгорі Чумацький Шлях молоком геть через усе небо розлився. Бери тільки їж, пий, насолоджуйсь. А от: скільки б ти не дивився на море, скільки б ти не пробував глибин філософських та висот — ти все-таки голодний, ти все-таки голодний, аж дух забиває.

3-тя година ночі з 6-го на 7 січня 1939 р. (Лідуся собі читає в ліжку.)

Знаю, що сказали б на це прихильники догматики. Що людину з мушкою порівняно, краще вже невитримка, ніж перетримка.

І пророчі сни мені снилися ⁶.

3/II—39, вночі.

А далі що — не знаю. Оце лиш один рядок чогось прозвучав, як я по черзі проглядав нові №№ «Укр[аїнського] фольклору» ⁷, «Вестника А[кадемии] н[аук] ССРСР» ⁸ та «Античну літературу» за ред[акцією] О. І. Білецького ⁹.

Сьогодні було в мене 3 засідання.

А творчість стоїть.

Т. ШЕВЧЕНКО ¹⁰

[9/III—39.]

Яка це душа — поета, письменника і захисника скривджених.

Яке це око — художника.

Який це слух.

Ні Орlando Лассо ¹¹ у своєму творі «Луна лунає», ні автор «Уленшпігеля» ¹² не могли так бачити, так чути, як це бачив, чув і відчував Т[арас] Ш[евченко].

А Т[арас] Ш[евченко] всього себе віддавав на боротьбу, проти [тиранії], ніде не відступав, ніде не виявив сумніву: покаятись чи ні...

28/IV — 39¹³.

Уранці, ще в ліжку, як продумував статтю про Тараса Шевченка.

Велика терція¹⁴ в звучанні гудків автомобіля, що проїхав — так, немовби хто пробіг, радісно протягнувши голо-сом: а-а! — причім брови у нього підняті здивовано...

[1940]

2-га год[ина] уночі¹ з 23-го на 24 січня 1940 р. Коли, капризно кривуляючи в своїм польоті круг мене, що пише про Франка², кружляє молька, — я думаю: яка тиха, яка безшумна ця сивиною підпудрена молька!

А тимчасом як перенестися в її становище: шум великий від власних крил в своїх вухах вона відчуває! І за цим шумом не чує молька ані скрипіння мого пера на папері, ані того, що хтось до кабінету ось двері відчинив і кличе мене чаю пити. Тобто ні вона мене не чує, ані я її. І молька, облітаючи мене, певно, думає собі: і що то за окремих світ такий, що цілі віки стоїть на 'дному місці й не поворухнеться.

Отак і я вночі дивлюся на зорю — Арктура³. І думаю, що Арктур вічно стоїть на місці — й віки не зворухнеться. А про те, що Арктур, може, щось думає зараз про вселенського всесвітнього зоряного Мойсея, — я цього не чую, ніяк цього не чую, та й ніяк же цього я не чую.

В кабінеті моєму⁴ і тихо, і біло. Ледве-ледве сонце із-за хмар... Із вулиці — гудок сирени чути: звук одлунює у будинки, що справа і зліва, і тому видається він десь там на морозі кожду секунду доточеним, передражненим, удвоєним. Як гарно після вранішнього чаю працювати в кабінеті! Ще повно сил в тобі, і настрою, й бажання. І ніщо не заважає заглибитись в роботу — ні зцікування ломом дзвінким сухого льоду на тротуарі; ні безладне стукання десь у стіну сусідньої квартири; ні щоп'ятихвилинне кликання мене до телефону. В телефонну ти говориш люльку, а очима другеє думаєш, — бо осьде ж біля

книжки телефонної лежить частина годинника стінного. Це — Оксана⁵ забула з собою взяти. Вертаєшся до кабінету від телефону й продовжуєш про це думати ще й далі.

— Ну, що ж,— сказали ми Оксані,— якщо тобі потрібен буде цей годинник для твоєї сільської школи,— бери, візьми, будь ласка! Шкода тільки, що він без гирі.

І от Оксана узяла його з собою: чи йде у неї він, чи ні — не знати.

Але ж думка від годинника вже переходить до думки про зношування механізму.

Сьогодні день похорону Саші. Зносився був найтонший механізм дорогої горбатенької сестри моєї Саші — нема.

Вже дев'ять зим, як нема. А Мамонтова⁶ тіло ще, певно, лежить у труні сьогодні, оце зараз в Харкові (чи в клубі, чи в лікарні), і кожен з його друзів, з близьких думає, на варті біля гробу стоячи: ну що б було ще одну якусь привісити цьому організму гирю — може б, іще ішов би він, як той годинник!.. Та ба, і люди в нас іще сухі, жорстокі, і організації бетонно-чугунні, бездушні. Дають допомогу тоді, як уже людина на столі лежить,— чи ж це не сміх?. Отак і з кождим із нас може бути. Мене не смерть лякає, а старість. Забудуть десь на столику одну із твоїх творчих гир твої прекрасні друзі — і ти творчо неживий.

І будуть тебе, як і нашу Сашу,— найменший стук в сусідній квартирі й сирені голосні безмірно дратувати. О, механізми, механізми нестійкий, найтонший людський. О, медицина горда, але ж пустопорожня, плюскла!

Фу на тебе, науко, якщо ти не в силі допомогти людям. А втім... може, це я цим самим проти одвічного кругового руху повстаю, руху в природі?

...В кабінеті моєму і біло, і тихо.

1/II—40 р.,
12-та — 1-ша година дня.

РАДІСТЬ⁷

Перед люстром я голився. І раптом — на дворі акорд! а продовження його, чи, сказати б, вихід із цього акорду, й поворот у інший — терялося у шумі, в гаморі вулиці за зимовими вікнами. Але вже догадався я, що це покійника везуть. Біжу з намиленими щокми в другу кімнату і там

я стрічаюсь з радісним, спостережливим, в собі заслуханим обличчям Катерини Кузьмівни, яка з тарілкою в руці теж біжить із кухні до балкона.— Чуєте? Фальшивлять як...— радісно вона мені говорить. Я дивлюсь крізь шибки вниз: із Тимофіївської на Ленінську (до Байкового, значить) маленька процесійка повертає. Гроб невеличкий — чи дівчина, чи юнак? чи старе, чи молоде? — не видно, видно тільки жовте, устромлене заплющеними очима в небо (сіре небо!) обличчя, та ще плач матері аж сюди чути крізь усі шибки зимові. Плач-голосіння. Чи не Альмана ⁸ це везуть? Ні, здається, Альмана поховано учора. Хоча в цьому не певен я.

А вчора ж, як ішли ми із ЦК разом із Яновським ⁹, Шияном ¹⁰, Малишком ¹¹,— останній сказав мені, що багато вмирає зараз і що Альман помер. Альмана я бачив усього один раз, як він приходив до мене в Інститут літератури брати від мене якесь інтерв'ю (здається, перед виборами це було і я тоді не був ще депутатом). Гарний хлопець, вірші писав.

...Жовте обличчя теж і собі повернуло з процесією на Ленінську й поїхало до вічного свого упокою. І дійсно — одна сурма якась (та кларнет же, тільки він) фальшивить на морозі. Хто б ти не був — там, у гробі суцїй,— а твій спокій мене сильніше потрясе, ніж землетрус у горах. Бо що таке життя, як не вічне бажання заглушити в собі наближення спокою вічного, у декого цей спокій після смерті ще продовжується існуванням видимої своєї форми (ось зараз уранці допіру прочитав я в учорашніх «Известиях» про мумію фараона Птусеннеса, яка від приторку руки розпалася на порох. А лежала ж від 945 року, числячи до нашої ери). А в декого цей спокій зразу ж зливається з ущільненим тісним спокоєм до всього звиклої землі. Так собі просто — опустили труну в землю — та й лежи, та й слухай.

Радість на обличчі Катерини Кузьмівни — це взагалі від радості життя. А також і спосіб заглушити в собі почуття неблаганного наближення тісно-земного покою.

12/III—40 р.,
завтра їду до Москви.

Поки ти живий ¹² — то й видають тебе уважно: кожен вірш на окремії сторінці! Іще й рахуються з тобою, коли ти в гранках ко́му чи крапку десь виправив собі.

А вже як прийде час, коли... ну, і т. д.,— тоді тебе

всього, з усіма кістками, з порохом, з землею усиплють ув один мішок, мішок струснуть, іще й об землю вб'ють гарненько, а потім мотузкою зав'яжуть мішка — чуприну зверху! — і на мішку квіццямом наклеяють: повна збірка творів, наново з усіх лантухів авторових пересипана іще й притопкана та убита землею, як то з неіснуючими й полагається робити. І будуть там у тім мішку не тільки кіби та крапки не на місці, а й самі руки та ноги стирчатимуть чортзна-як. Кому ж до цього яке діло! Критики так учинили — значить, і правильно, як так. Лежи тоді роки з десять, двадцять, аж поки не народиться тобі конгеніальний критик. А мусить народитись. Не заради мене, звичайно.

14/IV—1940.

Писав я про сторіччя «Кобзаря»¹³. Вечір. Ліда з Катериною Кузьмівною на іменинах [...] Владя¹⁴ у своїй кімнаті, а Проня спить. А надворі — не то дощ, не то після дощу вже. Авто кричать, одно кричать... І потягло мене, і закортіло оце щось написати.

На дачі почував я. У знайомих.
Хороші люди. Славнії. Привітні.
Художник та його дружина...
Я обіцяв,
що я прийду.

«Мама купила на базарі¹⁵ помідори, а вони ж такі м'які,— ось як Павлусині лапки».

(Ліда 2/VIII — 40, уранці).

Дощ іде. Тьмяно в хаті. Іноді лише натяк на промінь сонця — так, як на картині М. Бурачека¹⁶ в «Образотворчому мистецтві», що я його допіру одержав з пошти (№ 6).

[У КИСЛОВОДСЬКУ]¹⁷

Допіру вернулися з гори (Храму Повітря): Олексій Олексійович¹⁸, Олександра Вас[илівна]¹⁹, Ліда і я. Лежали там в холодочку під дубками, лежали й на сонці (я — то й зовсім без сорочки), було чудесно нам. А все-таки побачити Ельбрус не вдалося. І таке почуття всередині у тебе, немовби у когось із великих були ми на прийомі, а він нас та й не прийняв сьогодні.

20/IX—40.

Перед обідом увійшов до нас Олекса Олексійович, і першим словом його було: Саксаганський ²⁰ помер. Газету нам подав київську. Ліда: ой жалко ж як Саксаганського! — Я мовчки лише дивився на портрет у розгорнутій газеті. А Ол[екса] Ол[ексі]ович]: та жалко, воно-то, звичайно, але ж... (павза) старий він уже був.— Ліда: ну що значить «старий»? Якраз же його, старого, й жалко.— Ол[екса] Ол[ексі]ович]: ну да, я розумію, я тільки, бачте, хотів сказати, що... (павза) нічого тут вже не поробиш — старість, одне слово — старість! (А сам вже хмуриться та думає про себе сумне щось. І ми з Лідєю, догадуючись, що він до своїх нирок оце саме прислухається, взялись його розважувати та розвеселяти).

20/IX.

Було, прокинешся вночі у Гаграх і чуєш: щось велике-величезне ворухиться за берегом у темних просторах. То — море. І жалкими видаються вогники побіля пристані та далеких санаторіїв. Бо вони є придатком до отого великого. Тут же гора Ельбрус, що нас магнетизує — аж надто далеко від буднів наших і думок. Тому Кисловодськ не хоче бути до неї придатком. А в той же час і на роль величезного чогось нема у нього сили. Отже, блимає вогнями, та й годі. Тиша-бо стоїть кругом, як мовчазливий ідол! і тільки небо відіграє тут роль моря — вічно воно міняється, переходить із ясного в хмарне, вічно чоло його в думках, у зморшках.

(Печія була вночі у мене. Я прокинувся і випив «Сентуків», а потім ніяк не міг заснути аж до ранку.)

3-тя г[одина] ночі з 20-го на 21/IX.

Ліда у передпокої щедро подякувала грошима подавальницю:

— Ой, що це ви! — скрикнула жінка. А в самої очі радісно засвітилися. Бо дістає ж платню вона невелику. З хлібом тут у Кисловодську погано.

Лежав я позавчора у нарзанній ванні і, поглядаючи на пісочний годинник, думав про Спінозу ²¹. Як раптом в двері несподівано безшумно увійшла медсестра з очима наяди ²².— Ну, як почуваете себе? Дозвольте, я вам пульс поміряю.— Взяла вона мою руку і, нахилившись, стала дивитись на пульсомір, що в неї, як той будильник, на

пальці лівої руки висів. А голос приємний який! Я собі подумав: чистий альт грудний кленовий! — У вас пульс 76! — промовив альт до мене. Я подякував їй, кивнувши головою. Сестра, швидко повернувшись, так же безшумно зникла, як і прийшла. Так просто, легко і чисто.

21/ІХ.

З Лідою були ми сьогодні на Червонім Сонечку. Ельбрус, із-за гірського обрію виходячи поволі, у всім своїм блиску по пояс перед нами появився! І тиша така тут, тиша! А ще як допіру доходили сюди, то перед наркомтяжпромівським санаторієм побачили моє любиме дерево — осокір. Листячко його само тремтіло — з вітром і без вітру — зверху зелене, а спіднизу — срібне. І мені здалось, що то листя так від снігів Ельбрусу блискотить. І що кожда й людина тут також повинна душею своєю відсвічувати чистотою снігів Ельбрусу.

22/ІХ.

Хор співаків у клубі нашому — хор терських козаків²³. Російські пісні, українські, білоруські, а потім танці. Я, не відриваючись, слухав та дививсь на них: еж це потомки запорожців!

23/ІХ.

Ходив із Лідою та з М. Я. Каліновичем²⁴ на синє каміння. Які величезні контури і злами! Жалко, що Ельбрус не захотів до нас вийти. Ледве-ледве од краю лівого ми в бінокль заглядили окреслення хребта... Туди й назад ішов я до половини голий. Грудочку землі собі в кишеню взяв, квітку — гірську волошку, долину. Найкращий сьогодні у нас із Лідою день був.

24/ІХ.

Гудок паротяга у нашій уяві офарбовується у білий колір, колір блакитний або ж зелений. Гудок електрички — рипучий і, як оглобля, прямий, — поки що ніяк не офарбовується в моїй уяві.

25/ІХ,

7-ма г[одина] р[анку].

Залізо одбивають десь на сусідньому дворі, і воно дзвонить охоче — високо-високо, з обертонами²⁵, ніяк не скаржачись на удари. Якби я був залізом — нехай би життя

лупило молотком по мені, а я б дзвенів собі високо-високо — ще й з обертонами!

25/IX,
8-ма г[одина] р[анку].

...А прийде ж час — і не лише одну якусь частку організму мого, а цілий мозок заберуть кудись у банку, — а ти зостанешся лежати сам і будеш слухати, як десь там по сусідству одбивають залізо. Без мозку чи можна ж хоч один звук якийсь почути? Та що там! Для поета все можливе.

...Залізо продовжує дзвеніти!

25/IX.

Був на базарі з Лідою. Бачив карачаївців²⁶. Чув їхню мову. А в місті ж — хоч пропади — та ні книжечки не знайти карачаївської, ні букваря, ані півбукваря. І що воно таке?

25/IX.

З Шовкуненком — я і Ліда: їздили ми до П'ятигорська. Велике враження від усього того, що я там бачив. А Ельбрус — то так уже одкрився нам, як ніколи. Хоча ми далі від'їхали від нього, а не наблизились. Це так і з класиками: чим вони далі від нас — тим вони сяють величніше.

26/IX.

Ліда сьогодні й каже: а я, щоб не скучно було мені в ванні лежати, — то я читаю «Десь надходила весна»²⁷ та «Гаї шумлять»²⁸. Ліда й не підозріває, який вона в житті поет великий — величезний!

27/IX.

Сидів я в кабінеті лікарки: вона по кишеньковому [годиннику] своєму пульс у мене провіряла, а потім стала, пером шкрябаючи, щось записувати в книгу. Аж тут як не загукають на вокзалі гудки — і де вони взялись? — не монотонні гудки електрички, а справжні гудки паротягів — ув один і два голоси! І мені здалось, ніби весь Кисловодськ звуками на три поверхи підріс і встав — аж до неба.

Справді — гудки паротягів утворюють враження багатоповерховості й зросту.

28/IX.

Чого я так дрібниці записую, а не політику найширшу-широку?

Тут з газетами не гаразд, тобто з приставкою їх. А потім — взагалі...

29/IX.

Ні, в попередньому записі невірно я закінчив, якось ліниво, недоговорено. Еж думка у мене весь час працює, весь час у напруженні і перебігу.

Студією зараз матеріали, які привіз із собою (вирізки з газет) — це літературного та політичного змісту статті. Так чи інакше — хочеться до сесії бути готовим...

29/IX.

— А ви, як я чую, з України? — Це я спитав літню жінку, що готувала мені нарзанну ванну.

— Та оде ж... Задряпалась аж сюди, а тепер не знаю, як і вибратись назад. Я з Сумського тепер району на Харківщині.

29/IX.

Утрюх (Ліда, О[лекса]ндра Вас[илівна] та я) ходили зранку через Червоне Сонечко аж на Мале Сідло. Вертались іншою — 12-кілометровою — дорогою, де гроти й печери. Чудово себе почували на горі! Гори, хребта видко, наче ось-ось перед тобою ж.

1/X.

На Храмі Повітря 3 год[ини] сиділи в холодочку. Ельбрус, і сині гори, і небо, і хмари — все прекрасне тут. Щоправда, трошки-трошки у серці вже «київські» дряпання починаються. І приємні, і неприємні.

2/X.

Завше, як я голублю та по голівці гладжу Ліду, мені спливають перед очі і М. Філ[янсько]го²⁹ дружина, і Чер[нявсько]го М.³⁰

Бідні-бідні — ну чим вони винні?

Як самі ж М. Ч[ернявський] та М. Ф[ілянський].

2/X.

Про новий декрет про школу почули.

Учора Раїса Костянтинівна прийшла та О[лекса] О[лексійович] з Ол[ександрою] Вас[илівною].

3/X.

[1941]

Уфа, 17/VIII—41.

ПАТРІОТИЗМ ¹

Патріотизм — одно из наиболее глубоких чувств ², закрепленных веками и тысячелетиями (Ленин).

«Чуждо ли нам, великорусским сознательным пролетариям, чувство национальной гордости? Конечно, нет! Мы любим свой язык и свою родину, мы больше всего работаем над тем, чтобы ее трудящиеся массы (т. е. ⁹/₁₀ ее населения) поднять до сознательной жизни демократов и социалистов» (Ленин).

Ненависть до ворогів.

Кожен патріот повинен гордитись тим, що саме на його Батьківщині побудовано соціалізм (вірш «Сибір» М. Гафурі ³) і що в цю справу вкладено частину і його праці.

Оборона Батьківщини.

Також див.: Сталін. Доповідь на XVIII з'їзді.

Також див.: Сталін. Звернення до рад[янського] народу (1941).

Почуття майбутнього.

Віра в творчу силу народу.

Треба знати ще історію свого народу, історію його боротьби за свободу. Подвиги народу, героїв.

Виникає передо мною постійно образ у темі — як світлячок у темряві (Валя).

Уфа, 31/VIII.

...Важко лізли геть через все небо хмари сліпучим білим грузом ⁴...

8/IX—41.

(Із парку в Уфі.)

...Коли дивишся на хмари бистрі знизу од беріз із парку, то здається, що то не хмари пробігають, а берези білі сунуться у протилежний бік і вся земля пливе... пливе...

(Тоді ж)

...Кашель старої людини схожий на підцюкування сокирою сухого дерева. Бо кашель — це є сокира, яка підцюкує людину.

26/X—41. (У парку.)

[1942]

...— Ану, давай коновеєром!
(Червоноармієць казав. У вагоні із Уфі на Куйбишев).
12/І—42.

...Як проходиш у дворі — пахне розвішана білизна на морозі.
(Казала Ліда).

8/ІІІ—42, Уфа.

Золото, коли по ньому б'ють, — співає; срібло — плачем розливається і дзвонить...

А залізо завше тільки дзвенить — не дзвонить, а дзвенить. І завше тембр голосу його теноровий — з хлопчачим, альтовим¹.

30/VІІІ—42 р., Саратов.

(Саме ж у сусідньому дворі хтось кував залізо, і я кинув все і став слухати.)

Отак я люблю звук заліза. Та, очевидно, й не самий лише звук.)

— ...И вот, когда вы подыщете помещение, тогда вы набираете себе штаты...

(На вулиці в Уфі, червень 42 р. Пушкінська вулиця. Аж засміявся, як почув! Ну й шаблонна мова...)

Хоч і маленький ривчак із водою, а раз через нього проходить залізниця, то міст однаково великий треба. Така вже природа залізниці.

Так і з великим талантом: як скоро щось невеличке стане на путі його совісті — ух! цілі мости в душі його тоді возводяться, цілі переправи...

1942. 9/ІХ, ст. Разьва, по дорозі на Москву.

Бджоли думають, що вони працюють на «вічність», а тому не помічають, або ж намагаються не помічати,

вийнятих рямок з заповненим медом. Так і істинний талант. Він робить все на вічність, незалежно від того, чи це йому писати життя диктує для мітингу, конгресу а чи для маленької газетки, яку зараз же й подеруть, прочитавши...

Там же. Побачивши із вікна пасіку.

[КЛЯТВА БІЙЦІВ, ЩО ПОПАЛИ В ОТОЧЕННЯ]²

...Назад — ні кроку! бо за нами земля розпадеться, як тільки по-зрадницькому подамось назад; повітря розірветься, вода закипить...

(Як їхав я до Москви у вересні 1942 року, командири мені в купе розказували багато чого. Вони тоді ж порадили мені про Давидюка почитати в «Кр[асной] звезде»³ або ж «Правде» за квітень — травень [19]42 [року].

— ...Ну й кріпкий табак⁴, і як ви його курите? Я й о г о к у р е ц ь н е б у д у.

(У вагоні з Уфи на Куйбишев.)

(Червоноармієць із Краснокутського р[айо]ну на Харківщині, грудень [19]42 р.)

Ой, скільки за цей час в душі моїй
і переглянуто, і перечуто!

Уфа.

[1943]

31/III—43.

Пішки зробивши 50 кілометрів¹, прийшла до Уфи із району сестра Мик[оли] Ол[ексійовича] Грінченка², п е д а г о г, щоб попрохати допомогти перебраться їй до Уфи на роботу.

...І голос у неї строгий, як стіни поліклініки.

(Сидячи в ЦЛК, квітень 1943 р.)

...Хотів на зупинці на сонце вийти — і аж совісно стало. Вагонні висячі сідці з надвірного боку дверей — всі зайняті пасажирами — та не такими упривілейованими,

як ми тут... а нужденними,— не такими, що їх балує життя, а недобалуваними, може, вже з самого їх дитинства. І, як живі, перед очима батько мій і мати встали, які, на-сваряючись пальцем, нібито й зараз мені говорять: ніколи не забувай, Павлусю, що ти й сам із бідної сім'ї. А життя — воно таке: і може балувати, і може ні.

...Ну от, увечері дощ пішов. Частину з тих, що на схід-цях їхали, взяли в коридор. А все-таки ти безсилий, щоб зовсім десь їх тут же розмістити. «Не можна», «не полагаеться». Щось не дуже мені подобається ця нова привілейованість.

(У вагоні переписую із старої потертої своєї книжечки записної).

1/V—43.

«Борьба с фашизмом есть жизнь бойца в веках. Если говорит о красоте жизни, так именно беззаветная борьба за Родину есть высшее проявление прекрасной жизни».

(М. Калинин³; стеной календарь.)

15/V—43.

...В ПРИФРОНТОВОЙ ПОЛОСЕ⁴

На наблюдат[ельном] пункт[е].

4 маршала и генералы...

Могущ[ественная] си[ла].

На наблюд[ательном] пункте.

Убегали немцы.

«Катюши»⁵.

Ватутин⁶ сел в «виллис» и в ту же секунду оглянул[ся].

А он, подняв подбородок, снова опустил.

И полетел.

Какая сила заложена в наших полководцах!

П о с л а н о В. Лісняку⁷ (В а с [илю] Андрийо-в и чу):

Кінець березня 1942 — «Літ[ературну] газету»⁸, № 4(8) за 12/II.

«Літ[ературну] газету», №№ 5, 6, 7, 9.

24/V—42 — «Кобзар», «Тебе ми знищ[им, чорт з тобою]»⁹.

28/V — «Літ[ературну] газ[ету]», № 10.

17/VI — «Літ[ературну] газ[ету]», № 12 (з його віршем).

8/VII — «Літ[ературну] газ[ету]», №№ 11, 12; журнал
«Укр[аїнська] літ[ерату]ра», №№ 1-2, 3-4.

2/II—43. Листа послано на нову адресу: Полевая почта
2209, часть 274.

5/III. «Л[і]тература і м[истецтво]»¹⁰, № 16 (20)...

12/III. «Україна в огні»¹¹ (II).

26/VII—43. На нову адресу: Пол[е]вая почта 92828Е,—
Іван Франко.

27/VII. Україна в огні (т. II).

28/VIII. А. Кудашев¹². Жизненный путь поэта (С. Ку-
даша).

Мелешко Ив. Ал.¹³.

Туркменская ССР, г. Мары, в/ч 173/519.

3/III—43. «Перемагать і жить»¹⁴,

«Кобзар»,

«Література і мист[ецтво]», № 6—10, 12/III—

42, «Літ[ература] і мист[ецтво]», № 14—18,

15/VII—42.

Листівку послано.

Микитенку А. І., 866 п[о]левая п[очта], часть 427.
23/II—43 — «Кобзар», «Перемагать і жить».

Листівку послано.

Усіх нас розкинуто. Усі ми — то там, то тут. Ну, що ж...
Планети завжди ходять своїм шляхом. Але, обертаю-
чись круг Сонця, завжди бачать вони одна другу. І в цьо-
му їх кругосвітня дружба.

Одколи (почалась війна),
свого не можу духа заспокоїть.

І ті до мене вопіють,
що на дні моря
і вкинуті в колодязі.

В госпіталі.

Ніч... Тихо. Лиш чую: потяги везуть снаряди туди, туди
на фронт, де Україна.

[1944]

Петро Панч: «Друг і вчитель» (О. М. Горький). «Література і мистецтво», 31/III—44, № 8.

Тут є згадки, як ми, письменники, були на Нікітській вулиці у Олексія Максимовича...

Павучиху на стіні побачив я, коли проходив уранці коридором біля телефонів.

Сиділа вона на мішку сірувату, із якого от-от повинні вилізти павучата. Майнула була думка в голові: а може, змести, змести її рукою із стіни? Та жодного я руху не зробив, а тільки знов подумав: за віщо ж переслідувати її? Та ще в такому стані, коли вона є матір?

Отак і нас життя частенько жаліє. От-от, здається, рукою розмахнеться воно і змете тебе кудись у безвість, у небуття. І ти сидиш на стіні своєї мистецької ділянки — літератури — й нічого не відчуваєш і не тамраєш. І коло тебе діти твої — творчі задуми, що оформлення з хвилини на хвилину ждуть і підуть потім в світ.

А величезні очі природи зверху дивляться на тебе. А велетенська рука Життя — жорстокого і разом з тим розумного — отут ось над тобою лоскоче не пальцями, а цілими колодами перебирає: змести? чи ні? — і рука кудись убік собі одходить.

28/IX—44.

[1945]

П. Г. ТИЧИНА У СКЛАДІ ДЕЛЕГАЦІЇ
ВСЕСЛОВ'ЯНСЬКОГО КОМІТЕТУ У БОЛГАРІЇ,
1945]

Вставка. У Софії 2/III запис мені в готель (прозу) книги проф. Романськи.

3/III. На мітингу, як і раніше, виступив проф. Радован Лалич¹ (Югослав[ія]).

Радован Лалич, ред[актор] газети «Борба»², Белград.

На адресу Всеслов'янського комітету в Белграді, на ім'я отв[етственного] секретаря В[сеслов'янського] коміт[ету] проф. Радована Лалича (переслати): худ[ожні] твори класиків, рад[янську] літ[ературу] і [літературу] за час Вітчизнян[ої] війни, і свої книжки, історію України і по історії

укр[аїнської] літ[ератури], граматику укр[аїнської] м[ови], укр[аїнсько]-рос[ійський] слов[ник] (а не навпаки).

Конгрес відкрили пізно, о 10-й з пол[овиною] ран[ку]. Регентство. Екзарх ³. На сцені — великий хор, душ з 200, і симф[онічний] оркестр. Болг[арський] г[імн], рад[янський] г[імн], потім — слов[янський] г[імн], англійсь[кий]. Завіса. Потім наново відкрилася [сцена]. На сцені бронзового кольору група борця-партизана (стоїть посередині), а обопол дівчина на одному коліні, з другого — юнак подає ленту набоїв. Оплески за оплеск[ами].

Добрі Терпешев ⁴ завше так виступає, що з першого ж разу викликає в масах вибухи оплесків. А тоді він таке скаже, що всі регочуть задоволено.

Недка Досева ⁵ Васильєва — секретар районний Габр[ов]сько[го] «Отеч[ественного] ф[ронта» ⁶ — чорна вона.

Гундоров ⁷: «А правда, Ви похожі на українку?»

Горна Ореховка ⁸. Увечері, як уже сиділи в салоні вагона, читає болг[арську] газету:

— А послушайте ось, — Лалич. — А послушайте ось, — уже [...] кричить про натиск слов'ян. А про який же це натиск? Може, про нашу роботу.

Читають далі. Уже Кельн взяли наші.

Для себе. 2/III. У Бірюзова ⁹. Містом проїхались. Собор Софії — скрізь у центрі. Увечері — «Дохідне місце» ¹⁰. Далі — маніфестація. 3/III; покладання вінків на могили партизанів, 4/III; поїздка у Пловдив, 5/III, де відбувся грандіозний мітинг; 6/III — поїздка по Поповицькому р[айо]ну. Уранці на горі. Сторож ще із чайника вмивається. На пам'ятнику написано: «В царствѣ мира Александр II под начальством генер[ал]-лейт[енанта] Гурко» ¹¹ і т. д. А внизу — Мариця ¹².

Написано на об'яві:

«Облагородява човѣк като сѣртке — обичайте я» *.

...А внизу — потяг дим пускає...

Вітер на горі, просто перед нами тільки ще зійшло сонце. Праворуч — Родопський [кряж], а ліворуч — Стара Планина, а позаду — Середня гора.

На горі спостерігаючий пункт (хатка бетонна), раніше спостерігали, де летять аероплани.

А внизу все бузок — ще не розквітнув. Сьогодні вітер із Ядрана ¹³, і дим із бовдура іде на схід проти сонця.

* Облагороджує людину, якщо любить її (болг.). — Ред.

А навколо міста — виводи, труби — [то] тютюнова фабрика.

А внизу — пороги зелені. Це — рис. Від ст[анції] Парзджик до Пловдива — усе скрізь рис.

(До речі). У ресторані трохи незвично як на наше вухо: «Чаю! Молім!» *

Вставка. Десь буде.

Із вагона бачимо: земля чорна... орють волами землю.

6 березня. Удень у Старій Загорі. Знову від вокзалу ждали нас, буквально закидали квітами — і ми їх ловили руками. Державіну¹⁴ увесь час квіти дають. Оркестр жіночий срібний стояв... — його Державін запросив вперед, і він [став] після колони прапорів. Гімназисти — окремий оркестр мідяний. Мітинг у Старій Загорі — перед градським театром. Ми — з балкона промовляємо. Внизу перекочується «ура» (при імені Сталіна), грає оркестр слов[янський] марш.

Има думата **.

Як оголосили, що я промовлятиму, — знову залунало: «Да живее...» і т. д.

Від балкона ліворуч — судова палата. Площа зветься — площа Свободи.

На одному плакаті [написано]: «Българи не са татари, а славяни» [...]

[Село] Змієво — внизу синіють [...]. Видно Стару Планину — з снігами на верхівлях. Кіньми боронять. А праворуч од дороги — воли з плугом, що його держить обома руками селянин. До речі, за плугом — найбільше чоловіки, а не жінки, як у нас. (Причина ясна, армія не всіх забрала.) Уже переїхали обочини й так стоять, дивляться: провесна! Уже піняві потоки з гір [...] а в Пловдиві на горі як обернеться вгору. Добрі Терпешев: «О! Це вона вас вітає — чуєте?» Аж то птичка защебетала (біля постаменту Ботева¹⁵)...

(Їдемо на Казанлик.) Назустріч на ослі верш[ник] їде, розставивши ноги аж до землі. Гною купи [по] полю ще не розкидані. Озиме зеленіє. Пшениця озима. А весною сіють ячмінь, просо, овес, царевицю (кукурудзу) та ін. Сади сливові — на болгарську сливовицю... Буйволи (а по-болгарськи «бивол») ідуть, їх підганяють. Млин під горою —

* Прошу (болг.). — Ред.

** Слово має (болг.). — Ред.

вода потоком розбризкується. Жито мелють. Характерно, що окопів ніде тут нема. «Война була здес»¹⁶.

Казанлицька долина¹⁷, або ж Розова долина. А он під горою село Миглич. В цьому селі було повстання сентябрьське¹⁸. Це перший пункт, де револ[юціоне]ри взяли владу. Це оспівав у своєму творі Гео Мілев. «А взагалі цей край, — каже мені Кр[истю] Белев¹⁹, — є батьківщина Н. Ланкова²⁰, що коло Вас сидить у автобусі». Проїздимо мінеральні бані (курортні). Тече з-під землі річка Тунджа²¹. А я кажу Ланкову: «А я ж бачив, он на стіні напис — «Тунджацький полк».

А ось і Казанлик. Жінка-туркеня в штанях стоїть. Тут винна промисловість. Арсенал — єдиний на всю Болгарію.

На площі. Спочатку генерали прийняли — влаштували нам парад. А потім — вітання наші... Пенка Михайлова після мого вітання подала мені квіти.

С[ело] Крин (Кр[ън]) після Казанлика проїздили. [Це] батьківщина полковника Цв[ятка] Радойнов[а]²². Він герой і член ЦК Комун[істичної] партії Болгарії. І тут, коли він сюди прилетів із Рад[янського] Союзу під час цієї війни і спустився з парашутистами, його фашисти викрили й розстріляли.

А далеко на верхівлі, на горі св. Миколи, видніє пам'ятник св. Миколи, де поховані руські воїни, що проти турк[ів воювали]. Пам'ятник св. Миколи ще ближче став. А ось під горою руський монастир, закладений давно, ще в пам'ять рос[ійських] воїнів. С[ело] Ченя — і теж росіяни. Обабол подалі від дороги — великі могили (кургани), насипані над померлими воїнами минулих літ. У них, певно, й українці спочивають.

Ось с[ело] Тупово. Ось і станція. Звідси — лінія на Забалкани.

А ось уже й село Ш и п к а²³. Нас народ, що дорогою проходить, руками вітає. На хвилину чогось передні машини стали — та й знову поїхали. Монастир перед нами, йдемо туди. У с[елі] Шипка перед монастирем руку простягає болгарка — баба Така Карагьозова. Ми в соборі. Смерклось і в соборі, темно. Ніколай Ланков підводить мене до стіни, гляну — як лиш аж по всьому собору по стінах — мармурові дошки: списки тих, що загинули в боротьбі з турками.

Ів[ан] Мих[айлович] Скрипка: «Разрешите представиться, я из Минска». У церкві — комендант м. Казанлика [...] (А він із Києва, Хрещатик, 22).

Іванка Дімовчарова тут живе й учителює у 3-му класі болгарської школи (я обняв її) — на мене: «Руський! Руський!»

Ув автобусі затує жіночий голос: «Слава Марії!» — і ми всі співаємо.

Вірш у Казанлику читала (тоді, як ми на параді були) маленька дівчинка Недялка Костантин[ова]-Дечкова. Читала вона вірш місцевого поета Івана Захарієва²⁴.

В с т а в к а. Як оголосили у Казанлику на площі, що промовлятиме Шерма від чехословацького народу, то жінка, що була надійшла до неї з натовпу, вся залилась слізьми. Очевидно, вона — чешка.

В с т а в к а. Вода у Софії — слизька, наче вона з милом. А ось уже вода у Новій Загорі та і в Казанлику — зовсім інша: вона тверда більш-менш.

7 березня уранці. За сніданком із комендантом міста Габрово. Съби (ім'я — Субота) Стефан Димов — партизанське (партійне) ім'я — Дульчин по імені колишнього народного поета Дульчина²⁵, що його оспівав Хр[исто] Ботев у пісні «Пристанала» (це та дівчина, що виходила заміж без дозволу батьків). І сам Димов (був партизаном 3 роки під час партизанської війни 1941—1943 рр.) теж заслужив ім'я нар[одного] героя із другим нар[одним] партиз[анським] героєм Познай-Оминай Юдко[м] (парт[ійне] ім'я) — Іван[ом] Бичваров[им], він зараз полковник запасу. Він був політруком партизанського загону.

Чого зветься місто Габрово²⁶? Це через те, що тут граб росте. Пам'ятник Априлову²⁷. Річку звуть Янтра — в Дунай впадає. Річка ця витікає із верхівля Бузлуджі²⁸ на Балканах. Це верхівля теж оспіване Ботевим у його пісні «Хаджі Дмитров»²⁹ (герой визволення болгарського народу).

Габров[о] — болг[арський] Манчестер... Усі коні з дзвониками (через те, що гори кругом).

«На създаване на новобългарското училище * 1835» (пам'ятник [поставлено] в 1855 [р.]).

На мітингу. Сьогодні обійшли круг трибуни під оглушливе і безкінечне «ура» (трибуна, щоправда, не для виступів наших, а для стояння там більшості людей). Потім вернулись на цю трибуну. Підніс Тодорову³⁰ квіти якийсь

* На честь заснування новоболгарського училища (болг.).— Ред.

молодик-гімназист. А потім пішли в середину будинку і — по сходах на 4-й поверх на балкон, звідки ми й промовляли (по порядку). Державін говорив про молодь болгарську, що учиться по шкільних закладах: «Тільки тоді буде сильна Болгарія, коли молодь буде освічена». (Оплески.)

До речі, це дуже своєчасний був виступ. Піднесли мені тут, у кімнаті, як я пішов із балкона, книжку про історію Габрова. Як я зрадів цьому! Бо я ж й шукав цього якраз.

У автомашині — іконка богородиці з младенцем. Тирново³¹. Пам'ятник «На Шипк[е] все спокійно». 2-й пам'ятник — в пам'ять визволення Болгарії. 3-й пам'ятник — в пам'ять визволення від турків (1835).

Стара фортеця: башта над урвищем. Тут сидів король Балдуїн³². Все місце це зветься Царевець.

Тирново.

На горі стоїть триповерх[овий] буд[инок], на ньому напис:

«Хижа «Търновска трапезница».

Квітки у гробі.

Люба Стефанова Мечева — 5-й кл[ас] гімназії — коло древнього храму у Тирново.

Скеля — схожа на руського козака.

Пам'ятник Георгію Ізмірлієву³³ — македонському революціонерові, борцеві за свободу...

С[ело] Арбанас — історичне село.

...Вечір. Горна Орсьховіц[а] — тирнов[ський] центр партизанського руху. Тут генерал Козлев — народний генерал. Його тут у горах оперативна зона. Сам він — робітник-металург.

Учень вітав нас і квіти передав. Найбільше люблять свого Бай Доброго³⁴. Був у концтаборі... утік і підняв повстанський рух. Він був у Плевен[і] командиром [...]

Виступив на мітингу [увечері] учитель Данчевський: «Передайте наші поздоровлення і вашим учителям».

8 березня. (Плевен³⁵).

Портрет С[имеона]³⁶.

Юлія Петрівна Вревська³⁷. Загинула тут від тифу.

Ось площадка з гарматами пам'яті ген[ерала] Тотлебена³⁸, а внизу «мертва долина» (бо гинуло там багато).

Могили Заїмових³⁹ — батька і сина.

Стоян (отець) сам дерево посадив і батько сказав:

«Отут мене ховайте». Син — генер[ал] Влад[имир] Стоянович Заїмов. Його убито болгарськими фашистами в теперішню війну з німцями. (Стоян Заїмов був публіцист[ом]-революціонером. Коли Ботев перейшов Дунай з своєю чотою ⁴⁰, у цьому загоні (чоті) був Заїмов.) Позналили мене: Жак Натан ⁴¹ — проф[есор], учився він у Москві... Зараз керує партвидавком.

Тополі, ялини...

Після огляду міста й Скобел[євського] парку ⁴² поїхали снідати. Вже й так майже 10 год[ин], і зараз буде мітинг. Тут, за сніданком, розмовляємо удвох із Лаличем. Я кажу: «Добрий хліб у болгар». Лалич: «Бо вони не воювали. А у нас, у Югославії, є, звичайно, добрий хліб, але... німці пограбували добре. У нас два дні можна йти й не зустрінете село: все спалено». Лалич прохає передати нашим редакціям, щоб вислали газети в Югославію на адресу: Белград, Всесловянський комітет, Княгине Любице, 12 — і далі: 1 поверх, Радовану Лаличу, ред[актору] газ[ети] «Ворба».

Радован Лалич прохає зразу дати підрядкові [...] для Антології поетів., монографію про 1798 рік (гайдамаччина); критичні розвідки теж треба.

Як ішли на балкон на III ц[оверх], то в коридорі я поздоровкався з болг[арським] інтелігентом, а він нагинається й хоче поцілувати мою руку. Я ледве одірвав.

Портрет Симеона на стіні (кімната перед балконом)... якось непомітно висить.

Як іде виступати Благойка Демнієва, я кажу: «Беріть надівайте мою шапку, бо там на балконі холодно». Благойка наділа мою шапку. Всі кажуть в один голос: «О! Якраз і добре». Але вона скидає шапку і каже, що...

Як я прочитав вірш свій ⁴³ і народ перекричав у своє «ура», Добрі Терпешев вийшов і сказав: «Ну, академіка не можна, бо голос охрип, не міг закінчити лозунгами; дозвольте ж ми всі закінчимо лозунгом «На Тичина и поетична Украина». І всі кричать унизу, як по складах: «Да живее Павло Тичина! Да живее Украина!»

Тут же, в кімнатці, словачки прийшли до М. Шверми (словачки невеличкою кількістю живуть у Болгарії). Прийшли: Голикова Марта (село Подем Плевенського р[айо]ну), Анка Стракушкова (с[ело] Подем). Сільським господарством займаються. «Передайте, — вони кажуть, — вашим дівчатам привіт». А привела їх сюди чешка, що живе [...], Яна Пешлова, дружина техника-будівельника.

Ми поклали вінки під мавзолеєм. Унизу, під сподом, черепи й кістки під шкляним накриттям. Я із білорусом поклав вінок за Україну. Сльози у мене потекли. Як вертали[ся] ми поміж шпалерами народу на трибуну, на парад (щоб пройшло військо), до нас пристали архімандрити і пішли поряд із нами. Познайомились ми. А мені й шепоче на вухо цей піп — це добре вміє по-російському, та він на Україні був. Я питаю: чого й коли? А він: «Бачите, у Врангеля-барона був, а тепер...» — і він зробив рукою невизначний всепрощаючий знак.

...маленькі серби проходять у шапочках захисних. Після робітників пішли селянські організації, попереду — величезний портрет Сталіна. Генералові під[несли] баклажку розмальовану. Він притуляє до вуст, тоді Бай Добр[і] теж начебто. Всі аплодують і шумлять...

Жіноча гімназія з своїм срібним оркестром. Артисти проходять. Учителство проходить. Учителі знову. Вдянені чисто. Гімназисти. Ім'я: Надія Іванівна Марочок — вона сама солдат-старшина — із Запорізьк[ої] обл[асті], с[ело] Обиточне. Проста дівчина, вчилася в українській школі.

Це як ми...

Провірити в плані «Рад[янської] енциклопедії», чи є Ст[ефан] Сте[панович] Банах ⁴⁴: функц[іональний] аналіз (математика).

Вислати Арсеньєву ⁴⁵ Валентину Пантелеймоновичу методичку російської мови або ж взагалі підручник рос[ійської] мови для укр[аїнських] шкіл (які класи будуть) в одному примірнику.

Увечері, як вертались на Софію, у салоні [автобуса] співали нам пісень Ванда (словенка), і Нада, і наша Таня (лейтенант) і по-сербськи, і потім про Стеньку Разіна ⁴⁶, потім — пісню «Винтовочка, бей, бей!», [по] цій же пісні — й про Сталіна.

Через Балкани переїздили. Багато тут високих гір, багато тут тунелей. Співали пісні Ботева і Мюрова. Македонську пісню співав Крестю Белев. Співаємо гуртом: і Гундоров, і Н[иколай] Тихонов ⁴⁷, і Бай Добрі — «Широка страна моя родная...» ⁴⁸

Плевен. Він у ложбині, через те не зовсім чистий. В саду наліво — гармати часів тур[ецької] війни (в саду, як відвідали мавзолей), а коло гармати у соборі [...] поховання героїв.

Старі казарми за часом. Збудували їх після визволен-
[ня] від тур[ецького] іга. Скобелевський парк. Його погруд-
дя. Скульптор — учитель гімназії Ангел Спасов.

У парку на дереві — об'ява: «Забранено е: пеене,
свирене, неприлично държане и своеволие: тук е лобно
место!» * Пам'ятник героям Плевни.

В і р ш:

Вдали от рус[ско́й] матери-земли ⁴⁹
Здесь пали вы за честь отчизны милой,
Вы клятву верности России принесли
И сохранили верность до могилы.

Вас не сдержали грозные валы,
Без страха шли на бой, святой и правый.
Спокойно спите, русские орлы,
Потомки чтут и множат вашу славу.

Отчизна нам безмерно дорога.
И мы прошли по дедовскому следу,
Чтоб уничтожить лютого врага
И утвердить достойную победу.

Сентябрь, 1944.

Тим часом деремося на гору, де величезний кам'яний
Георгіївський хрест, а кругом — гармати. Під цією кам'я-
ною горою (з ліпленням) всередині (а ми йдемо туди)
мавзолей: [з]-під стоячих вітрин черепи й кістки — кричать
вони. Тут, певно, і українці. Під зводом і по стінах —
портрети царя О[лександра] II, Скобелева, картини окре-
мі, вінки, заряди, списи (в інших вітринах горизонталь-
них: кулі, рукавиці шкіряні, рештки пугвиці).

9 березня. Зустрівся з єврейським науковим робітни-
ком: Адо Адольф Хірш — асистент кафедри фізики при
Софійському університеті. Тут він уже з років 20. Наро-
дився в Румунії. Асистентом у відомого професора фізики
Наджакова ⁵⁰.

Євреїв по всій Болгарії — 45 тисяч, а в Софії — 20 чи
25 тисяч. Німці як були тут, то дуже попомучили євреїв —
13 тисяч вони вислали живими до Польщі. Сам Хірш 2 ро-
ки був у концтаборі. Ідіш трошки він знає. Книжок на
ідіш (у Болгарії) не продається. Тут два види євреїв: ті,
що [розмовляють] на ідіш, і іспанські, які і розмовляють

* Заборонено співати, грати, негідно поводитись: тут лобне
місце (болг.).— Ред.

по-іспанськи. А євр[еїв], що [розмовляють] на ідіш, тут дуже мало. [Хірш] Шолом Алейхема⁵¹ знає. Читав його в перекл[аді] — рос[ійською] й болг[арською] мовами. Причини ясні. Тут було заборонено рад[янську] л[ітерату]ру, отже, й на ідіш. Мати його — із єврейської фамілії, а батько — асимільований румун. А батько його матері жив ще в Одесі і в Кишиневі. В Одесі був журналістом. Відомий Іра Кейш. Він мав єврейську друкарню. Єврейську газету він випускав: «Ідіше цукунфт». Він помер в 1934 р. (чи 33?) в Румунії. Він був лідер[ом] сіоністів в Румунії. Він був у Базелі на конгресі сіоністів.

10/III. Були на антифашистській виставці — прогрес[ивні] письменники та художники, які були засуджені й пройшли через концтабори: Тодор Павлов⁵², Сава Гановські⁵³, Кр[истю] Белев, Крум Велков⁵⁴, Кр[ум] Кюлявков⁵⁵, Людмил Стоянов⁵⁶, Никола Ланков, Жак Натан, Младен Ісаєв⁵⁷, Хр[исто] Радевські⁵⁸, Орлін Василев⁵⁹, Коцев-Челкаш⁶⁰, Крум Пенев⁶¹, Арманд Барух⁶², Лозан Стрелков⁶³, Камен Калчев⁶⁴, Іван Мартинов⁶⁵, Асен Босев⁶⁶, Марко Марчевські⁶⁷, Хр[исто] Горанов⁶⁸ і ін.

У б и т і п р о г р [е с и в н і] п и с ь м е н н и к и :

Гео Мілев⁶⁹, Йосиф Хорват⁷⁰, Христо Ясенов⁷¹, Сергій Рум'янцеv⁷², Ан[тон] Попов⁷³, Никола Вапцаров⁷⁴, Хр[истю] Кирпачев⁷⁵, Васил Воденичарські⁷⁶, Цветан Спасов⁷⁷, К[ирил] Маджаров⁷⁸. На II поверсі: нелегальна друкарня. Там, наприклад, на виставці є відділ: «Антифашизм є международния език срещу фашизм»*.

Прийом у міністра.

Тр[ифон] Кунев⁷⁹ прохав [твори] Корнійчука й пісень [про] Б[огдана] Хмельницького⁸⁰.

Украинская рапсодия.

Фільм Кр[истю] Белева «Победа».

Міністр освіти проф. госп[одарських] наук Станчо [Іванов] Чолаков. Головним він є редактором журн[алу] «Економіст». Як професор, так і людина дуже гарна.

Венелін⁸¹ (треба поглянути в енциклопедію. Він із Закарпаття).

Пішли з Єгором Тимоф[іювичем] чемодан купувати.

* Антифашизм — міжнародна мова проти фашизму (болг.).— Ред.

Я побачив ліворуч Софію (собор) і вогні електричні через вулицю (певно, якась реклама). Праворуч, за будинками, — чудесний будинок синагоги. Поблизу — мечеть з мінаретом.

7 год[ина] вечора. Зараз югослави вечерятимуть і о 9-ій уже мають бути на вокзалі.

...що по радіо сповіщали, що не треба пити сирої води, бо тепер черевний [тиф] ходить.

Знайти книгу Кр[истю] Белева («Мир») ...роман...
До Дубини К.⁸² — про видання роману Кр[истю] Белева (або ж іншої якої книги, як напр.) в укр[аїнському] перекладі.

Прийшов Валентин Пантелеймонович Арсен'єв з дружиною Кірою Йордановою Пехлівановою. Треба дістати їм підручник рос[і]йської мови для українців. Або і навпаки теж.

Софія, ул. Марин Дринов⁸³, № 15 (хатня адреса).

Арсен'єв передав мені привіт Николая Хреннікова⁸⁴.

Софія — Горна Баня і все. Клуб робітничої партії.

Полевая почта 05956-С. Редакції (вислати книги).

11/III. Прийшли до мене русские поети: один воєнний (невправний поки що), а другий тут працює з 1934 року перекладачем: Сергей Иванович Петров — надіслати йому свою книжку (я його консультував як поета). П[ольова] п[ошта] 71141-Г.

Зранку (знявся) великий вітер, мокрий сніг. А зараз — ізнову сонце — тільки вітер не вщухає. Я попрохав собі обід у номер. Ізнизу чути далекі-далекі промови й потім «ура». Це югослави прощаються з нашою делегацією. У мене голова болить — я не пішов.

А ось постукав Лалич — прибіг попрощатись. Сердечно ми попрощались. Він іще раз попрохав мене, щоб Корнійчук надіслав [...] своїх у Югославію.

Адреса: ЦК, Софія.

ЦК ВРП (Крум Кюл[явков]).

12/III. Лікар Колесниченко з сестрою милосердною прийшов (обоє у формі НКГБ⁸⁵), оглянув мене і дав мені ліків.

16/III. Уранці прийшов до мене від мін[істерства] пропагандист Г..., Н[икола] Фурнаджієв⁸⁶. Прохає прислати йому статтю про культуру укр[аїнську] у Софію.

С[ело] Боян[а]⁸⁷. Парк. Могила цариці болгарської, жони Фердинанда: Елеонора, род[илася] 22/VIII 1860 по 1917.

Гора Вітоша⁸⁸ над нами збоку. Храм IX віку, а фреска XII ст. А звідси — в село Горна Баня (мінер[альні] бані).

Вставка про храм XI в. Тайна вечера з рікою...

Зараз о 6 год[ині] прийшов до мене Вельо Петрович⁸⁹ (треба Шевч[енка]).

Див.: «Правда» від 15/III, 4 с., «Иностранная хроника». Там є коротко про Болгарію, а саме: «...как сообщает Софийское радио, в городах и селах Болгарии открыто 18 новых отделений болгаро-советского общества».

Див. газ[ета] «Труд» від 14/III⁹⁰. Там є сповіщення від ТАРС про зустріч у Софії Держ[авіна], Тих[онова] і Ти[ч[ини]], де були присутні всі регенти Болгарії.

Коли сходить сонце, то крізь машинне віконечко на обличчі Русани работиння...

...Назустріч нам машина мчить, на мить осліпило нас блиском сонця від вікна її, і знов помчала поза нами.

МОЯ ПОДОРОЖ НА ЗАКАРПАТТЯ З МИК[ИТОЮ] СЕРГ[ІЙОВИЧЕМ] ХР[УЩОВИМ]⁹¹

О 10-ій год[ині] ранку злетіли в повітря. Це вперше сьогодні в мирному небі летимо, 750 метрів.

Ранок ясний-ясний. Вітерець унизу невеличкий був. А нагорі плавко ідемо.

М[икола] Пл[атонович]⁹²: — Це нас сьогодні капітан корабля Ципін хоче провезти як по маслу...

М[икита] С[ергійович] усміхається.

М[икита] С[ергійович]: — А це якби гелікоптьором летіти. Тобто така машина, яка вертикально злітає. Захотів скупатись — о! спустився над річкою, скупався — і знову далі.

Ми сміємось.

О! Уже тисячу сто летимо.

Про Герінга ⁹³ забалакали.

— А він уже мученик! — каже М[икита] С[ергійович].— Аякже! Коли спіймали — сказав, що його хотів Гітлер ⁹⁴ розстріляти, а СС ⁹⁵, мовляв, заховало мене у себе. (Сміє-мось).

М[икола] П[латонович]:

— А Бенеш ⁹⁶ уже досі в Празі?

— Можливо.

— А ті війська, що опинилися в Чехії?

— О! Їх Конев ⁹⁷ «приведе до чуття».

Хвилинка мовчанки. Шумлять мотори. М[икола] П[латонович] виймає «Британский вестник»:

— Осьдечки, свіженький.

М[икита] С[ергійович] обертається:

— А що там, чи немає пива?

М[икола] П[латонович] у вікно дивиться:

— А це щось ізлива — наче в лісі щось горить, чи що?

Я: — Це, може, вуглярі...

М[икола] П[латонович] (до М[икити] С[ергійовича], що п'є пиво):

— А в Ужгороді, очевидно, й така гарний тепер?

М[икита] С[ергійович]: — Так, 400 гектарів виноградників.

Я згадую, що у Токаї жив Гр[игорій] Сковорода ⁹⁸.

...Плавко-плавко самолёт іде! Уже 40 хвилин як летимо. М[икита] С[ергійович] перейшов побалакати до столу. Гомінка розмова. У вікнах біло — не то туман, не то хмари. Іще годину летіти. Піднялись на 2,5 кілометра. 2900. Летимо.

Скоро буде Львів.

Про Сан-Франціско ⁹⁹ ми з М[икитою] С[ергійовичем] перекинулись словом.

Внизу крізь хмари річка звивиста — як стрічка в'ється... Виходить із кабіни пом[ічник] капітана корабля — і до М[икити] С[ергійовича]:

— Уже Карпати видно!

М[икита] С[ергійович] пішов у кабіну, а ми тут з вікон стали дивитись.

Які шпилі чудесні снігові! А снігові рівчаки, засипки — зигзагами то впоперед, то згористо спадають з верхівлі вниз, немов накинуті прости́ні...

— Тут ваш земляк ходив,— кажу я до М[иколи] П[латоновича].

— Хто?

— А Данило Галицький^{100!}..

А внизу — немовби яри глибокі, порослі лісом,— а то ж долини широченні та провалля великі!

І кручі з одного боку осяяні сонцем, а з другого — в зелено-синьому холодку. А он ізбоку на фоні гір [...]

Схили, виноград, хати, скот...

Винне.

— Миколо,— каже Чеканюк^{101!},— от якби на п'ять-шість днів раніше були приїхали — все цвіло...

Через річку Оржаву (зупинились — міст побитий, в кількох місцях осів) переїздили. Кілометрів 3—4 — і вже кордон від Угорщини. За Тисою. Он там, де куці.

Місто Севруж.

Замок князя Сечені, що проти німців був у 1848 р[оці].

...Раптом колесо спустило. Зупинились на одкосі пиво пити.

Дрозди співають, солов'ї, іволга.

Синіють гори.

Раптом з'їхали з гори — і відкрилась долина — т[ак] зв[ана] Королівська Тиса. І знов замок на горі — якоїсь королеви.

Зозуля кув...

А далеко — гори, гори... А ось і тополі, тут їх не скрізь росте.

Село Копаня.

Проїздимо «Червоне поле». Дорога (шлях) уся у цвіту. По обидва боки — яблуні й черешні. Вже починається район овочів.

Цигани назустріч у халабуді.

А ось і Тиса.

Хуст.

Зустріч перед машинами...

— А ось, П[авле] Гр[игорови]чу, оці дівчата хочуть у медичний інститут!..

С[ело] Салдобош.

Машина спустила, і ми пішли по селу.

Зустрічаємо двох мужчин і двох жінок.

— Ви, певно, вчителі?

— А так.

У однієї вчительки в руках чотири писанки.

Заходимо в клас. В класі портрет Сталіна, а зверху хрест на стіні. У селі теж усі вітаються: «Хр[истос] вос-
кр[ес]».

Розписалися в книзі. Директор школи — Петро Ковач,
учитель Петро Іванович Орос. І маленька теж — Елеонора
Ковач.

...Форми покривель готичні. Наче тисячу літ тому...

Тиса.

А на тім березі під горами — наші, українські, села.
Але вони в Румунії. Це вже починається район Марамоша.

Ріка Тереза. Терезівська долина.

12/V — у с. Береговому. 4-річна Славка Біляк з Бере-
гово[го].

У селі Берегове вітала М[икиту] С[ергійовича] Славка
Біляк, вірш склала Марія Микита (тітка, студентка).
А привела сюди Славку секретар нар[одного] окружного
комітет[у] партії Лія Піріді.

Адреса Славки: 'с. Берегове, вул. Ярослава Мудрого,
число 69.

Округа Перечинська. Село Ракове. Школа...

Заходили до хати Стефана Мешка. У цьому ж селі.

Заходили до школи села Ракового. Учитель Степан
Прокіп. І його 4-річна Ясеня...

Село Рах[ів].

Пам'ятник Борканюку ¹⁰² — із Ясеня, а похований у Бу-
дапешті (завішений).

...джерело зцілющої води. Пили ми її. Така, як нарзан
доломітний. Потім у цьому Рахові обідали.

Орної землі по всій Закарп[атській] Україні 170 тисяч
гектарів.

В соляних шахтах хтось ладнав залізу річ. І залізо
дзвеніло...

19/V.

Соляна шахта. С[ело] Солотвин. Ночували тут. Потім — Солотвинські копальні. Потім завод. Хор учнів співав.

Не обдивлялися заводу в Великому Бичкові. Лісохі-м[ічний] завод ім. Івана Локоти¹⁰³. Він тутешній, помер у санаторії Радянського Союзу.

Вгору все та вгору їдемо. Це вже Гуцульщина.
Зупинилися.

Я із Тиси воду пригорщами пив.

Я завше гірше розумію¹⁰⁴ те, що нелаконічно сказане.
10/IX—45 р.

[1946]

Пишу. 1-ша година ночі¹.

Електрика згори на білий папір лєє сяйво. Вітер на темному балконі винограддям зашелестить і стихне. І тільки далеко десь (ледве чути!) собачка гавкає — та так від-ривисто, тоненько, немовби хтось дзвінким молоточком дзвінкі гвіздочки забиває...

1/VIII—1946.

9/VIII. Виїхали з Києва² в пів до 9-ї ранку. День теплий, сонячний. Іноді хмарки перебігали небо...

Козелець. Носівка. Ніжин. Оленівка.

Скрізь по селах баби та іноді дівчата сидять на вулиці — очевидно, святкують Пантелеймона³.

Попитали ми дорожнього чоловіка, де саме хутір Мотронівка і як туди їхати. Вирішили заїхати по дорозі назад — як вертатимемо до Києва.

Борзна. Батурін.

Палац із шляху на порожній місцевості вдалині побачили...

Дорогою весь час я думав: яка серйозна передо мною справа — відобразити партизанські дії й Путивль⁴ оспівати. Я ще ж ніколи в ньому не бував.

С[ело] Митченки. У баби в дворі яблук та груш купили, відро води [взяли] для машини, остачу на мотор Вал[ентин] Миж[олайович]⁵ вилив...

Питаємо у баби: а яке ж це свято, що баби сидять на вулиці?

Баба робить роблено-індиферентну міну й додає:

— Та-а... це так... Маленький якийсь празничок...

(Розуміє ж бо, що й сама вона святкує.)

Конотоп. Сахни. Бочки. Козацьке. Гвинтовне.

Путивль — далеко стало видно нам! аж за тридцять кілометрів... На горі синій... вдалині — біленькі хатки у садах синьо-зелених... і одбоку монастир.

Путивль! — як радісно мені стало! Я ще ж ніколи в ньому не бував. Путивля побачу...

П у т и в л ь. Райпартком. Спочатку Павла Степ[анови]ча⁶ не було, то прийняв нас Вас[иль] Вас[ильович] Руднев — брат Руднева. А потім прийшов уже т. П'ятишкін разом із другим секр[етарем] Сумського обкому т. Цуциним.

Повіз нас Павло Степ[анович] до Кл[авдії] Павлівни, де ми й розташувались — усі утрюх.

П'ятишкін і Цуцин, розпрощавшись, пішли ще на засідання, а ми вийшли в двір (самовар пустив дим по всьому двору, і мені чомусь це дуже сподобалось). Пахнуло чим[ось] таким неспішним, спокійним. Уже смеркло. Ми вийшли за хвіртку на вулицю й сіли на лавці. Тиша! Іноді в темноті на другому тротуарі процокає хтось каблучками — і все знову затихне. Здалеку чути було, як співали селянські дівчата... Місяць із-за хмари вийшов. І я думав: от же який тобі закон чудернацький! Куди не заїдь — однаковому тобі світитиме місяць. Але ж весь час чогось тобі іменно хочеться перенестись душею в той давній час, коли Ярославна⁷ дивилась на місяць...

10/VIII. Уранці-рано я прокинувсь. Ще не світило сонце! Потім знову заснув. А потім несподівано розплющив очі: сонце вже було в кімнаті. І десь до церкви дзвонили. Дістав я на ступі свого годинника: було пів на 7-му.

І багато над чим став я думати... А на вулиці все ставало ясніше та рухливіше... Ось іздалеку десь який[сь] мотив — не то на флейті, не то на кларнеті. Спочатку я думав, що то в центрі міста радіо передає якийсь мотив. Аж прислухавсь — ні. Той же самий мотив повторювався кілька разів, турлюкав. Немовби це в опері Чайковського. Тоді я догадався, що це ж пастух грає, щоб корів виганяли... І дійсно, корови мукали, трохи згодом — другий пастух

заграв — уже під самим моїм вікном. Тільки не турлюкав, а тоскливо грав. Я схопився до вікна. І я побачив, як па-стухок у підв'язаних штанцях зеленкавого кольору, в та-кім же піджаку (що творило разом враження якогось стародавнього одягу), у картузі поношеному військовому, держачи в роті і в долоні немовби люльку, яку хочуть запалити, вигравав тосключий мотив, а другою рукою стьобав батогом: а куди це ти... га? — А корови перед ним ішли й позаду нього. Одна корова, проходячи повз наш тротуар, зачепила рогами молоденьку тополю, що аж нагнула, й пройшлась по ній своїм лобом (почесатись при-ємно!), а слідом за нею і друга так само зробила...

Одівшись, я накидав план роботи двох цих днів. Вста-ли вже й хлопці наші.

О 9-й год[ині] прийшов Павло Степ[анович].

Умовились, що о 12-й приїде Гр[игорій] Як[ович] Ба-зима і ми поїдемо в окремі місця парт[изанських] дій.

У сад пішов я після сніданку. Старий сад, великий. Сливи — давно вже поспіли.

...Заїхали ми на квартиру Базими. Познайомились там з родиною — і зразу ж у Спадщанський ліс ⁸.

Село Чорнобровка. Хутір Бочари.

А ось і ліс Спадщанський. Танк розвалений, підірваний лежить.

Селянки гриби несуть. Базима із ними порозмовляв трохи... Сіно везуть — селяни чи бувші червоноармійці. Базима із ними теж розмову веде.

До Соловйової Пелагеї Опанасівни ⁹. Адреса її: село Спадщина.

Під'їхали до двору Соловйової. А вона ж саме з другою якоюсь жінкою хліб ціпами молотили. Та як побачила вона, як пізнала Базиму — то так зараз радісним засвіти-лось її обличчя.

Злізши, ми привітались, познайомились. Повела вона нас (через перелаз) у садок. Чоловіка її саме не було (десь у Суми, здається, поїхав). Так гарно на траві під сливами та грушами посидіти! Угощає Пелагея Панасівна нас яблуками. Сливами... сизо-синіми.

Гр[игорій] Як[ович]: — Ну, а вовки є тут?

— Та є.

— А двоногі?..

На озеро приїхали... Рибу ловлять... Ми круг озера об'їхали до рибалок (сіті, вози...) Карасі...

...Повернулись ми знов тією ж дорогою — через ліс, де підірваний танк. Повернули ліворуч... Од'їхали од дороги і стали на стерні, і нам Григорій Якович почав розказувати про події, показуючи рукою на Литвиничі, Марицю, Шарпівку, Волокидіно, Вишневу Гору, Кочерги, В'язенку, Терни, Стрільники.

...Жінка з граблями на плечах проходить... А ось друга група жінок — із косами. — Косарі? — озивається до них Гр[игорій] Як[ович]. — А що ж! — йому у відповідь жінки. — І косарі! Будемо косити...

«Благодір» (бригадир). «Рискбве діло».

11/VIII. С[ело] Каліці. С[ело] Нова Слобода — найбільше в районі. Назустріч — дівчата. Знарошне (роблять вигляд) турляють одна другу до «вілліса». [Це —] дорогою...

Російське село. Під'їхали до сільради с. Нова Слобода... У дворі, поруч з с[іль]радою, кам'яна церква. Верха нема, але вже хреста на ній прилаштували: очевидно, «працює».

Потім глянули вниз — аж коло контори машина. Це нас т. П'ятишкін ждав. Під'їхали до контори. Діти...

Черняк (маленький 18-річний хлопець) підійшов. Це теж ковпаківець. Познайомились. (Він сам руку всім подає.) Сіли, поїхали далі.

Гр[игорій] Як[ович]: — Ну, а млин же де?

Той, що на боковинці у нас сидів: — Е, млин згорів.

Гр[игорій] Як[ович]: — От жалко. — До мене обернувшись: — Це коло цього млина наша батарея стояла, обстрілювала німців.

Баби сидять (росіянки): — Подвезите нас!

В'їжджаємо в ліс Новослобідський.

— Оця дорога була мінірувана! — показує рукою Гр[игорій] Як[ович].

Шофер: — А тут ось... дві дороги, наліво чи направо?

Гр[игорій] Як[ович]: — Е, наліво, бо праворуч — там міст несправний. Ми як підрізали було — так він і досі залишився.

(«Підрізали» — бо не було чим «мінірувати»).

Гр[игорій] Як[ович] час від часу злегка рукою: то вліво, то вправо — це означає, що машина повинна туди саме

в лісі й повертати... Нарешті під'їхали до Софроніївської пустині¹⁰. Повернули ліворуч в ігуменський сад. А перед нами на узгір'ї — монастир. Зруйнований... без верхів...

Тут, у цьому монастирі (т. Базима, путивльський загін), були від 27/VI по 6/VII, 6/VII провели бій і потім уже — звідси...

Під час бою від німецького обстрілу погорів монастир.

А перед цим періодом прийшов з 10/VI по 17/VI (був посланий сюди) т. П'ятишкін із загonom — прочистити ліс¹¹.

...Сіли ми на траві коло куреня.

В 1932 році тут була розміщена середня школа (Новослобідська, бо там, у селі, не було місця). Відновлював її т. П'ятишкін...

Імо яблука (на розісланому рушнику на траві). Один із сторожів, що трусив нам груші та яблука:

— А я теж тут в 1942 році під час бою покуштував дечого. Ось отут-о,— показує на ногу,— поранило мене.

Я згадую про Катю, що в курені сидить.

— Катю! — гукає П'ятишкін. Катя біжить до нас. П'ятишкін: — А де твій батько?

Катруся тулиться голівкою до сторожа, що розказував про себе (в 1942 році поранений).

— А в школу ти ходиш?

Закрилась лицем у піджак:

— Ходжу.

— А в який?

— У перший...

Сторож розказує, як нападають вночі на сад, щоб «обнести» яблука...

— А я ж,— сторож каже,— і всьо поправив... і заперки (запори) поделал... но якийсь ідіот заперки поламал.

Павловський — чорний, високий, трохи на єврея скидається — займається господарством мон[асти]ря.

Їдемо до самого мон[асти]ря.

П'ятишкін: — А тут на другому поверсі був музей (в 1924 р.). Перед самою церквою пам'ятник — це вихованці дит[ячого] буд[инку], що тут жили, поставили на честь 2-ї річниці «городка свого».

Пішли в самий монастир і за нього. Зустрічні жінки тривожно кажуть, що десь у лісі вбито чоловіка (це — банди).

Ми стоїмо на бувшій кузні й оглядаємо навколо. Внизу торфозробки, болото — лівіше.

Гр[игорій] Як[ович] показує рукою кругом і розказує про рейд.

П'ятишкін зривав мости поміж Путивлем і Буринню.
Парить сонце. Хмарки...

— Не в самому монастирі ми стояли, а в ліску коло нього — ось отут-о,— показує рукою Г[ригорій] Я[кович].

(Далі треба вставити про те, що Гр[игорій] Як[ович] розказує, на машині раз по раз обертаючись до нас, про те, як він їздив у Яремче¹²,— там зібрали кістки партизанів-героїв, в тім числі й Руднева¹³, й поховали ув одній могилі.)

Ідемо за монастир, в район трьох дубів (є ще й четвертий, на віддаленні). Цей ліс — 7 км в довжину і 1,5 — в ширину... Ідемо далі в ліс.

Гр[игорій] Як[ович]: — Ось тут розташовано було обози. А ось дорога в штаб...

...У лісі зелено, м'яко для ока...

— А ось штабна будка була...— (Сліди видно).

На деревах сліди попадання набоїв — тільки вже позаростали, позатягувалися...

Ідемо до обриву.— Ось окоп залишився, ось — другий. А ось (над обривом) — просіка, через яку видно нам було, як ішов ворожий обоз, що його розбили.

А в яру перед нами — набоем перебите дерево.

Гр[игорій] Як[ович]: — Гляньте: всі дерева поранені. Ось... видно з цього боку, де куля попала, а ось... де куля вийшла (де виходить — там розрив кори).

Гр[игорій] Як[ович]: — Заросли рани!

П'ятишкін: — Все-таки бій в насел[еному] пункті і в лісі — зовсім інша річ.

Гр[игорій] Як[ович]: — Тяжко було, але от у мене весь час була упевненість, що вийдемо,— (з лісу).

Гр[игорій] Як[ович] веде нас до того місця, де їх с к а р б закопано. (А один скарб — у Спадщ[анському] лісі закопали й ніяк не знайшли зараз.) Прийшли.

Гр[игорій] Як[ович]: — Ось збита деревина,— (лежить, пощеплена набоем, на землі).— «Під оріховим деревом» лежить — а от шомполами шукали-шукали — ніяк не знайдемо.

А ось і палка залізна! Гр[игорій] Як[ович] витягує з землі залізяку з товстого дроту (закручену для ручки).

— Це я як копав торік з Політухою — залишив тут.

Гр[игорій] Як[ович] поопирався на неї досхочу і тоді:
— Ну, нехай же стоїть вона на місці. (І знов глибоко уткнув у землю.) Може, ще коли прийдемо шукати... Просто обидно! Тут же книга наказів є, потім донесення і гроші наші радянські...

...Із лісу ізнов через монастир пройшли на монастирську пасіку. Ми в холодок під стіну скоріш, а Базима: ну, а я до вуликів. (Вулики внизу в долині, яка огорожена монаст[ирською] огородою.)

Вернувся від вуликів Гр[игорій] Як[ович], посідали ми на перевернутих свіжозроблених ящиках, і нам принесли у цеберку свіжої води, а у великій банці квасу яблукового. І ми випили й посмакували... Розмова пішла про бджоли, про взяток, про те, що хмарно сьогодні і бджола тільки із сорняку бере.

Меду (в стільниках) принесли нам, хліба нарізаного й води.

Мих[айло] Петр[ович] Подшивай (робить для колгоспу колеса; той, що з люлькою в зубах) розказував про напад на нього. Це [...] він уже про «куму» свою розказував. («Не кума, а дружина»,— Гр[игорій] Як[ович], лукаво поглядаючи на діда пасічника при слові «кума».)

...Вертаємо до Путивля. Вітер жене куряву на далекому шляху — жене сам, без машини...

У полі перед Путивлем. Селянки й чоловік (парубок?) купають (освіжають) двох поросят в калюжі. Певно, від спеки зів'яли...

Повернулись ми в Путивль о 6-й год[ині], як і вчора. Зупинились коло квартири Базими. Вал[єнтин] Мик[олайович] відніс йому мішок яблук (із саду монастирського), а сам Базима, злізши, хуленько побіг у хату й звідти виніс мені свої записки та друковані в газетах уривки.

12/VIII. Прийшов до мене Базима і Дід Мороз¹⁴. Радо знайомимось.

Чай уранці п'ємо в альтанці. Карасі. Дід Мороз багато чого розказує. Розмовляємо про все. Про те, що в лісі було... про урожай... про засуху. Дід Мороз (Ол[ексій] Ілліч) каже, що «скільки живу — такої весни не пам'ятаю».

— Це тільки наш ґрунт видержує.

— А як саме?

— А так, що чорноземний ґрунт від засухи корою візьметься — і вже ніяк дихать зерну. А в нашому ґрунті більше волога затримується. І тому за́морків менше. (За́морки — тобто недорозвинене зерно).

Самовар стоїть біля альтанки, на сонці. В альтанці на столі сливи, яблука, мерехтіння від сонця...

Сьогодні у Базими нарада. Та я сьогодні цілий день дома буду. А поїдемо завтра.

В музей пішли...

Музей краєзнавчий — і в ньому відділ партизан[ського] руху.

Піч на трубу пічник ладнає. Демобілізований червоноармієць. У нього язва шлунка. У дворі розбалакалися.

А день стоїть ясний, парко. Бузина фіалковим наливається. Віз проторохтить із вулиці — та й знову тихо.

У Путивлі на обід приганяють скот (на водопій?), а потім знову в поле...

ДО ГРИГ[ОРИЯ] ЯК[ОВИЧА] [КІЛЬКА ЗАПИТАНЬ]

Хто ж усе-таки з жіночих фігур виділявся?

Чи мав би я право думки Гр[игорія] Як[ови]ча пов'язати з «Сл[овом] о полку [Ігоревім]»? — тим більше, що це ж десь є у Гр[игорія] Як[ови]ча в газетній замітці.

Що ще б було характерним для б[увшого] учителя Базими? Тарас Шевченко? Пушкін? Щоб в голові проносилось, крім Кольцова ¹⁵?

Що є характерним для Руднева? Які саме образи із літ[ератури]? (Класиків він читав, навіть будучи в загоні, читав ¹⁶.)

Як починалося діло: окремо був загін Руднева і окремо Ковпака ¹⁷?

А хто ж раніш?

(Руднев і Бази́ма ще 2 дні на курсах були.)

Де Коханов дівся? (Його із загону Руднева послали для зв'язку з загonom Ковпака.)

Де Ровенський ліс? (Це в районі Тітчиного.)

(З'єднання 2-х загонів сталося лише 18 жовтня 1941 року.)

Особистий склад руднівського загону перелічується, а ковпаківського — ні. (?)

Як були вдягнені руднівці та сам Руднев?

(На початку — цивільна і мішана одежа. Сам Руднев — у шинелі, як малюють.)

...Цілий день було парко. Я в альтанці перечитував книги та брошури, що в музеї взяв. Та й не витерпів — заснув на трьох стільцях...

По обіді прийшов Фед[ір] Андр[ієвич] — у дворі мене зняв.

Увечері, як уже місяць червоний на обрію зійшов, поїхали повз Мовчанський монастир униз до річки.

Звідти я подивився на городище.

13/VIII. Прийшов перед обідом Гр[игорій] Я[кович]. Запитання до нього розглядали. Дуже багато він роз'яснив мені.

— Таке враження, що нібито тричі загін Ковпака відходив у Брянські ліси.

(— 1) Березень 1942 [року] — Брянський ліс.

2) В липні 1942 [року] знов вийшли в Бр[янський] ліс.

3) В жовтні 1942 [року] за завданням Сталіна вийшли із Бр[янського] лісу на правий берег...)

— [В розділі нарису «В Спадщ[анском] лесу» [ви пишете:] (ст[ор]. 1, внизу): «Як і за вжди... наш комісар Руднев був ініціатором тримати оборону на великому фронті...» і т. д.

(— [«Завжди» —] тут, в отряді... Руднев говорив, що він Рокоссовського¹⁸ знав.)

— Ст[ор.] 2, угорі: «Рота («военная рота») т. Павловського...» Це той самий, що в монастирі?

(— Ні, однофамілі[ець]).

— Ст[ор]. 5. Який це лейтенант Ведешкін, що парадом командував 23/II в Дубовичах?

(— Він загинув...)

— Дуже гарно дано підготовку до веселовського бою¹⁹. От якби ще накази та інше мати в руках!

— Що це за список такий на обгортці цього нарису?

(— Список партизанів руднівських — 25 чол[овік] із Сум).

— Тьоткіно — очевидно, в укр[аїнським] творі буде Тітчине. Як звали корову Пелагеї Соловйової, її кличка?

(— Невідомо).

— Де Юхновець, що міни в лісі закладав?..

(— Загинув.)

— Ст[ор.] 14 угорі. Чого це Базиму «стариком» називають?

(— Борода).

— Як були вдягнені ковпаківці?

(— Лент на шапках і картузах не було. Зірки були).

— Західна частина Спадщанського лісу, певно, колись була берегом моря. Чия це догадка? Чи хто вичитав був? Чи це просто мрія? Для мене, як для художника слова, — це особливо важливо.

(Базима Г. Я., як географ, сам це визначив).

— Чи можна відновити в пам'яті картину риття землянок? Швидко їх вирили чи ні? Аж до 15 сторінки про Ковпака дуже мало. Ст[ор.] 15 — про доповідь т. Сталіна політпрацівники на загальних зборах колгоспників розказали людям. Як це — конкретно? Чи хто стеріг, чи як?

(— Коли виходили із Новослоб[ідського] лісу, то з нами виходив харківський загін. Отже, в Спадщанському лісі він був з ковпаківцями тижнів зо три. У них була рація — маленький апарат — звався «Сіверок», по якому можна було слухати. Отже, промову Сталіна по ньому в с і м и слухали 6/ХІ—41 [року]... Обстановка дозволяла).

— Чи були прапори?

(— Прапор у Спадщанському лісі був. Це після того, як підірвали танк по дорозі з Путивля на Глухів. В ньому знайшли прапор шкільний. Десь, видно, німці пограбували школу або шофер, може, поклав.

Потім уже в загоні дівчата вишили вниз: «Путивльський партизанський загін».

Це вже як з'єднались обидва зағони).

[Відповіді на інші запитання:]

— Коли вже ми в Спадщ[анському] лісі вирішили зимувати, то взяли сь в и б р а т и м і с ц е, де б можна розташувати землянки до дня 24-ї [річниці] Жовтн[евої] революції (1941 р.) А штаб ще містився в хаті лісника (Соловйова). А після того, як штаб перейшов у землянку, тоді хата лісника служила нам за пекарню. Соловйов іще тоді був. А пізніше він зовсім вийшов із лісу (але вийшов — за згодою партизанів).

Ворожі щоденники (угорські) було знайдено через місяць після веселовського бою. Ми розбили батальйон (чи полк) у Жихові Середино-Будського району і захопили ящик з документами. Тут же в полон взяли офіцера-

словака, який знав і українську трохи, трохи російську, а також добре угорську й німецьку — отже, він і переклав нам усе це.

Пообідали в альтанці. Гр[игорій] Як[ович] про своє трудове життя розказувати почав, як був він учителем (після закін[чення] 2-класної школи):

— Увечері слухав я пісень дівочих — то коло гуртожитку педучилища — і російські пісні, і українські²⁰...

Уже смеркає.

Місяць вийшов. Після чаю я з [...] аж до 2-ї год[ини] ночі то на хвіртці в саду стоїмо (він курить, вартовий по двору ходить), то на вулиці на лавочці...

Сад на місяці — схожий на Гефсіманський сад Г е²¹...

14/VIII поїхали в с. Веселе.

«Ліс — це дім наш», — Гр[игорій] Як[ович].

У с. Берюх. Гр[игорій] Як[ович]:

— Стій! Ось, здається, машина Діда Мороза.

Завернули до сільради. Потім поїхали в село Веселе. Коло бувш[ого] штабу зупинились.

Зайшли в хату. Марія Перфільївна.

Хата з 2-х кімнат. Посідали зразу у другій кімнаті. Журиться, що сина її убито.

Дід М[ороз]: — А як хата Антона Мироновича?..

Марія П[ерфільївна]: — Антона ж Мироновича? Спалили. Бо це ж мій свекор.

Гр[игорій] Як[ович]: — А з якої муки пекли млинці — із своєї? Чи ні?

Мар[ія] Пер[фільївна]: — Ні, мука була партизанська. Ви мені залишили були — знаєте?

Д[ід] [Мороз: — Ні.

М[арія] Перф[ільївна]: — А піджак! Дак знаєте, німці одняли... А деньочків п'ять була у мене жона Руднева. Дружина С[емена] В[асильовича] казала: а дай погляну, де Сеня — Семен Вас[ильович] — спав на диванчику... Усі почали згадувати, хто де спав...

Увійшла внучечка Рая. Їй зараз восьмий рік. М[арія] Пер[фільївна] почала її гладити по голівці.

Хата з двох кімнат на земляній долівці.

Вийшли знов у першу кімнату.

Дід Мороз: — Ну, хазяйко, давай млинці!

М[арія] Пер[фільївна] (аж кинулась у т в е р д и т е л ь н о): — А що ж, і подам! Я сьогодні саме пекла!

— Та невже?

...М[арія] Перф[ільївна] каже, що її чоловіка розстріляли (це ще перед тим, як Руднєв тут лежав),— і:

— Ох же ж і пережили!

Зайшли в другу хату, де поранені лежали. Увіходимо. Поперед мене М[арія] Перф[ільївна].

— Оце ж лазарет був! Отут і лежав якраз Сем[ен] Вас[ильович] Руднєв. У кутку, коло печі. Радик заплакав (М[арія] Перф[ільївна] руками закрилась): тата убили! Заплакав Радик...

А господарка цієї хати Ольга Андр[іївна] Каторгіна згадує:

— А один із них — літ під 50 — був поранений у спину, — та взяв скатертину, обкутався й ходить по хаті: от же, сукині сини, поранили саме в спину!..

Їдемо селом. Ось оце пожежні амбари. Руднєва поранено приблизно тут.

Їдемо. Пішли спогади, де кого поранено.

Їде[мо] до недостроєних * хат. Сліди куль на пластинах стіни...

— Ось над цим окном Ванька Тараканов сидів. (Його куля наскрізь прошила).

Виїхали в поле до виглядки (вишки). Оглядаємо — поле бою.

— Мороз був тоді — тридцять чотири градуси, тихо було, без вітру...

Приїхали в село В'язінку. Школа велика, кам'яна. Директор Сорока Олекса Васильович.

(В с т а в к а. Вислати свою книжку та збірки критики про мене Гр[игорію] Як[овичу] (2-й секр[етар] р[айкому] партії), а також Павлу Степ[ановичу] П'ятишкіну (перший секр[етар]), Олексі Іллічу Корнєву (голова райвиконкому), — на райком партії).

— Не забути, — каже Гр[игорій] Як[ович], — одно із партизанських сіл.

Село Литвиновичі. Надіслати школі бібл[іоте]ку, струнний оркестр.

* Це була школа, потім її розорили.

Директор прохає звернути увагу на талановитого учня, що малює. Зараз він у 8 класі, закінчив 7 класів ще в [19]41 році. Потім пішов на війну. Тобто — це бувший учень, років 20 чи 23...

Знялись на фото зо всіма учнями. Я поговорив з майстром столяром — і поїхали.

...Повернувшись у Путивль, заїхали у двір Базими, а через його двір зайшли до Євдокії Данилівни Рудневої²². Юрик у другій кімнаті на ліжку хворий...

Вражіння від неї прекрасне...

Вона спитала, коли ми їдемо.

— Завтра вранці.

— Завтра вранці?

Виясняється, що і їй треба б було на Київ до Дем'яна Сергійовича²³, але зараз, поки Юрик ще хворий, вона не зможе... А звичайно, що добре б було машиною... Бо тепер квиток в Конотопі на Львів трудно дістати. Хіба що проїхати в Київ, раз там формується потяг на Станіслав...

...Щось я її запитав був. А вона:

— Та я там хочу жити, в Яремчому...

І я подумав: яка сильна любов у людини!

До термінології партизанів.

«Відірватись» від села Воргол, щоб не приймати бою.

— Ну, як там, у вас, реб'ята?

— Всього убито.

(Тобто: все в порядку, все уложилось, все утрусилось. Іноді цей вираз служив і за пропуск.)

«Рубаньом» (в розумінні по поїмо, покушаємо).

(Треба у Гр[игорія] Як[ови]ча про тітку Феню (кухварку) [розпитати].)

Додатки.

Військові в полі учаться стрілять з гармат. За шумом машини нам ледве чути, як лопаються набої... і потім у небо злітає чорна хмара землі...

У хаті дружини Рудневої.

Зайшла мова про геологічну розвідку.

Дружина [розповіла нам] про юрський період²⁴ землі...

Теля з намордником — наче з-під окулярів поглядає.

Хут[ір] Мотронівка Борзенського р[айо]ну. Колгосп
«Червоне поле».
(Книжочку прислати).

[У КИЇВІ]

Труднощі.

Я прохатиму, що[б] Спілка письменників] допомагала мені...

Щоб не сказали потім, що я живим людям присочинив щось.

У сценаріях Вірти²⁵, Павленка²⁶, Первенцева²⁷ беруть участь Ст[алін], Воро[шилов], Жуков²⁸, Рокоссовський]...

Лессінг що каже?

Чернишевський що каже?

Не виїздив я в Гагру...

[ГАГРА]²⁹

Так само сильне море й тоді, коли воно тихе.

Велика синя просторинь, широка! Задуманість могутня! І тільки на березі з камінцями пінний шум все викидає.

Шум море викидає.

О! Мені це зрозуміло. Коли ти думаєш велику думу — завжди потрібно шум від себе відкидати, — шум і піну злобно щоденно, — злобно, другорядно.

1/X — 46 р.

Стояв я на балконі й дочитував ще не друк[овані] матеріали про Гулю Корольову³⁰. Як раптом стало свіжо. Я поглянув на море: заходило сонце, і коли воно вже зайшло зовсім, то на тім місці ще довго й довго стояло сяєво гаряче. І весь обрій від цього сяєва золотисто-теплим тремтів — кругом: аж до самого місяця, що вгорі сріблився ліворуч...

Отак і з життям героя. Зайшло воно, — але ж сяєво від нього ще довго гарячить серця людей, і слава на весь

життєвий обрій людський тремтить золотисто вгорі і ніяк погасати не хоче.

А воно все щось передає тобі, озивається до тебе і весь час говорить шумом своїм, і говорить.

От — якби я знав, про що говорить море, — я б не тільки його слухав, а й перекладав би людям його мову!

А треба знати, треба...

Море ж можна пізнати — як через саморозкриття й незастроювання своєї душі, так і через пізнання глибин душі людей.

2/X—1946.

За хмару сонце зайшло — і захід якийсь став олов'яно-непривітний. І сама хмара — мов та гармата на лафеті, гармата жерлом проти нас, а зверху гарячі клубки хмар, мов тії бомби [...]

Як повертались ми вчора компанією з Ріци (9-ро душ), то весь автобус наш гримів співом.

Співали ми не дуже щось: автобус нас своїм гудінням заглушав, автобус підскакував на ходу, а ще до того й усі ми були після веселого сніданку в гаражі біля озера. Повеселому не помічали ми в автобусі, що й дощ січе в одкриті вікна. За співами забулося й про найчудесніші висоти над озером — висоти, на яких уже сніг лежить: то в один бік простирадлами, то в інший — відповідно до стану шарів гірських порід.

Забулося й про ті безодні бездонні, від туману сизі, глибоченні, над якими ми (один вершок од краю скелі) швидко проїздили і гордо на хмари під ногами поглядали...

І ось... уже при самому в'їзді в Нові Гагри — раптом свою ходу й пісню ми припинили. Вантажна машина одбоку на шляху, а на ній труна червона, віком накрита (дощ січе). А на другу машину, що позаду, все дрібні дітки лізуть, як комашки, — лізуть, ручками своїми чіпляються — поспішають, а їм букети та вінки ізнизу туди, нагору, подають (дощ січе) та щось кажуть.

Учителя ховають, що помер від раку печінки.

4/X—46.

Я добре відрізняю ті зітхання, після яких у тебе починається смуга творчості, від зітхань інших.

Усі ці дні душа болить — не знаю чого.

5/X—46.

В післяобіденну перерву, щоб не спать, Ліда пішла далеко в парк, а я, скинувши сорочку, до половини голий, ходжу по балкону і перечитую ще раз матер'яли про веселовський бій. Море шумить невгаваючи: хвилі далеко-далеко піною заходять на берег, мов стелять з найтоншої матерії скатертини, що зараз же без сліду й зникають...

Прочитавши друковані на машинці матер'яли Базими, я беру книжку Ковпака «Від Путивля до Карпат»³¹.

Страшенно мене захоплюють матер'яли, хоч вони скупі аж надто!

...Заплющивши очі, я уявляю село Веселе, що в ньому ходив я разом з Базимою, те місце, де було поранено Руднева, ту хату, де він лежав, облитий кров'ю.

Чи можна все це відродити в творі? Адже й про живих писати теж прийдесться.

...Море сміливо кидає на берег піняві вали. Бо воно не знає сумнівів. Бо воно могутнє.

О, ні, це теж не так. Море теж не кам'яне.

8/Х—46.

Море шумує гнівно.

...Ще сонце на три уявлюваних метри від поверхні моря, і проміння його так сліпить очі, що неодмінно муσιш прикриватися рукою. Над сонцем чудно якось хмари стали: довгастий поперечник, і з нього немовби повішені звисають.

...Газети сюди нескоро доходять — і я тільки вирок читав...³²

Раділа б тепер Оля³³, якби з могили могла встати.

Раділи б земляки мої, пісківчани, якби з могили могли встати.

Радіє вся тепер Україна. Радіє увесь Союз Радянський.

О... сонце заглиблюється в воду. І стало темніше. А Ліди ще й досі нема. А море продовжує свій гнів оголошувать,— море-море,— з яким я післязавтра розпрощаюсь.

8/Х—1946.

Море вічно мислить, вічно воно працює. Ось: в однім напрямі днів зо два на берег хвилі котять, котять і домагаються свого, своє доводять,— та берег залишається бездушним. Тоді і гатять у берег.

Погружаюсь у вали.

Цікаво, чи рельса, об яку б'ють каменем, відчуває теж ритм — перед тим, як до її мусять підійти з каменем?

Я вже дома в Києві. Радість зустрічі з мамою. Радість розпаковування.

Ось не вгадав, як і вечір настав. Сиджу у своїй бібліотеці, переглядаю книжки болгарські і раптом поглянув на вікно. Темна осіння вечірня година. Але прислухаюсь — чогось немовби неостає. А! Це ж тут перестало коло мене море шуміти. То, було, що ти не робиш у Гагрі, а воно в с е немовби за тебе щось думає, вирішує і не втомляється й на хвилину, і з сонцем воно теж сонячне, у дощ [...], і думає воно, і бурі диктує. Я знов послухав: тихо за вікном.

...моря нема...

[1947]

[1/1—47]

У нас — Новий вік ¹.

Світовий рекорд сталеварів, а на Заході...

Современность.

Партийность сов[етской] лит[ерату]ры.

Жажда познання життя народів Советской страны.

Основой основ жизни и деятельности советского человека стал труд.

І не тому павучок ² необачно засновує свою павутинку від кватирки вікна до паперової обгортки від мила, що він обмежений, дурний,— а тому, що поняття часу у нього інші, відмінні від людських. Авжеж, що обгортку від мила може бути завтра чи позавтрьому пересунуто — і павутинка через те порветься. Але ж для павучка доба чи дві доби — це цілий рік.

18/III—47.

Під час того, коли голівся.

Я новський. Мені здається, наша критика дещо пересолює і тут (у цьому творі) — нібито є там прояви націоналістичні ³. Поки що я не знайшов цього. Може, це мені доведуть...

Чи не надто вже наші критики стараються? Тут повинна бути суцього принципіальна оцінка. Невдало? Але ж

він намагається зараз інакше написати. Усі в нього люди з якимись недугами?..

...Критикувати, але в той же час і дати йому якусь відтулину (віддушину), щоб він зміг себе не відштовхувати від нас...

М о в а творів ще бідна.

Про мову творів Президія повинна б була ставити (питання на обговорення) — для навчання другим письменникам.

[У ПОЛЬЩІ] ⁴

[27/X]. Пятрусь іще у Варшаві ⁵, як коректували план подорожі нашої, сам прохав включити об'єктом нашого одвідання Освенцім ⁶.

Це страшна тема! Я згадую своє село Піски, що від рук звіра німецького було спалено. Я згадую Олю з дітьми...

Ця тема не дає мені покою...

В с т а в и т и. (Скрізь проходить ця тема.)

У Пятруся Устинович[а] матір замучили в Освенцімі — матір і ще багато кого з родини.

Отже, Пятрусь з кожним поспіхом потяга чи аероплана весь час наближається до могили своєї нещасної матері.

Це страшна тема! Вона не дає мені покою.

28/X. Старе місто. Руїни тут же. Розруйнований костюл. Там же й квіти — хтось ходить молити[ся]. Руїни і виноград по них.

Вигляд на Віслу, на Прагу ⁷. На пароплаві — іде дим білий. «Весь один сплошної гроб». Дівчина в маленькій капюшоні несе в двох руках корзину з хлібом і кошолку з вугіллям. Школярі у формі.

Площа театральн[а]. По один бік — оперовий театр (тут були німці), а по другий — ратуша. І та ж, і друга в боях розбита. Там, де ратуша, загинув молодий поет [Бачинський Криштоф] ⁸ (рука поета Добровольського ⁹), син Станіслава [Бачинського], критика-марксиста ¹⁰.

Уже сідали в машину, але знов тут же нас запрошують встати й підійти до входу театру. Біля дверей стоїть камінь, а на нім — квіти, й колос, й вінок. Це — пам'ятник

тим, що загинули тут, в боях за волю й свободу Польщі. Тепер у Варшаві не більше $\frac{1}{2}$ мільйона з Прагою.

Гетто¹¹. Часто восстання. У гетто бувшу вуличку ідемо. Пам'ятник героям гетто. Єврейські літери. Вулиця Анелевича¹² — одного з героїв гетто (він загинув). Тут був концентраційний табір (для євреїв)... Частина із героїв залишилася в живих, але небагато (тут відбувалися розстріли).

Люд (робітники) розбирають каміння, вантажать машини. В порожніх вулицях їздять велосипеди, кіньми (їздять)...

Коло школи раптом — жовті парти на вулицях й учні коло них гуляють (парти переносять).

Мале гетто коло вулиці Залізної. Все руїни й руїни (вул. Крулевська).

Тут же й маленькі дві дівчинки (в руках однієї якась книжечка), вони щось цікаве про своє [говорять]... Я до них обізвався, торкнувся рукою, поскакали вбік, усміхнулись.

Солдат, коли йде перед могилою, то парадним кроком...

На Мазовецькій вулиці зупинились (ось тут жив до війни Юліан Тувім¹³). Ось бувше Малозем'яцьке кафе. Самі руїни зараз, а колись тут література сходилась...

О 5-ій [годині] вечора — прес-конференція]. Потім ходили в книгарню до університету в подвір'я — і знов назад.

Увечері в Т[оварист]ві [польсько-радянської] дружби — вечеря-зустріч...

29/X. У Варшаві. Повставали. Чай без нічого в самих №№, у Іллі Григоровича¹⁴ уранці. Єврейські тут націоналісти. Я до нього увійшов, щоб передати свою рос[ійську] книжку для Юліана Тувіма. А він представив мене [присутнім] і почав читати їм мій вірш «Євр[ейському] народу»¹⁵.

Потім прийшов до нас об 11 $\frac{1}{2}$ год[ині] д[ня] супровідник, і ми, попрощавшись з Іллею Григ[оровичем] (тут же внизу при вході був і Юліан), сіли в машини — й на аеропорт.

...По шляху на аеропорт: буряки зеленіють на полях. Варта з лівого боку — все позаду залишається та й позаду...

...А ось і аеропорт. Тут майже весь він жіноцтвом наповнений: і зовні, на дворі, і всередині. Автобуси стоять. Жіноцтво з згорнутими прапорами. Виявляється, ждуть делегацію жінок з Рад[янського] Союзу: Ніну Потапову

та ін., а також хор Свешнікова. Але за короткий час всім їм відомо, що сьогодні делегація не приїде, і вони розходяться до автобусів, щоб повернутися до міста.

...А ось і нас уже запрошують пройти до аероплана. Срібний аероплан, матовий. Я здоровкаюсь з капітаном та інш. і увиходжу в аероплан. Нас усього п'ятеро всередині. Унизу попливла земля, річки, ниви, озера...

...Нас зустріли в Кракові на аеродромі: Овсієнко Роман Микитович (консул?), представники п[ольсько]-рад[янської] дружби, завідувачка мистецтвом та ін.

Завезли в готель [...], де ми втрьох порадилися трохи із Овсієнком у мене в номері, поїхали обідати в клуб інтелігенції. (А перед цим іще повезли нас в Сукенницю¹⁶ — такий закритий ринок. Потім через цю Сукенницю пройшовши, вийшли на другий бік площі. Оглянулись вгору — герб польський старовинний, а нижче, на карнизах, — голуби сидять. Ось вежа висока: там тепер людей... А ось каплиця стара, ізбоку.

— Ось гляньте! — переднє верхнє вікно розчиняється і видно звідти сурму.

Це — традиція, причому мотив сурми закінчується на нерозв'язанню музичному та так без закінчення й пови-сає).

По обіді (а був на ньому письм[енник] Голуй¹⁷, а також [представник] із 'робітнич[ої] газети) пішли в кафе. Шум, гам... пани, пані...

А потім пішли до театру на п'єсу «Іллірія, або ж все, що завгодно». Дуже гарно грали. На першому антракті прийшов до нас у ложу директор. Він же й режисер цієї речі. Тут же нам сказали, що й югославська делегація (яка їздила в Освенцім) тут присутня в театрі. Ми зійшлись, познайомились. А для мене вже дехто був знайомий: Десанка Максимович¹⁸ та ін. Веч[еря]. А як вертались додому о 12-й, то вже весь Краків спав. Ні душі!

30/X. Обід у «Кузниці»¹⁹. Знайомство.

Потім [пішли] в соляні шахти у Величко. Каплиця св[ятого] Антонія, 250 років їй! Все із солі... Зал ім[ені] Ю[ліана] Словацького (німці цей напис замазали).

Ринок. Знову голуби. Гродською вулицею (міською) їдемо до Вавеля²⁰ (XIV ст[оліття] і перебудов[ано] в XVI ст[олітті]).

В а в е л ь. Костьол катедральний. Могили королів, завше квіти. Коло короля Ягелла ²¹, що переміг під Грюнвальдом ²², три шлеми рос[ійських] і в них — земля, привезена із поля Грюнвальда.

Гробниця Міцкевича ²³ й Словацького. Коло Словацького в ніші в урні — земля з гробниці матері (прах із Кременця).

Костюшко ²⁴.

Ян Собес[ький] ²⁵ і окремо дружина його — королева Марія.

...А ось грот імені Еразма Баронча. Комора Михаловича ²⁶ на глибині 109 метрів... Зал ім[ені] Сенкевича ²⁷ для балу на глибині 122 метра.

31/X. До Закопаного ²⁸ їдемо разом з югославською делеґацією. Шлях все вгору та вгору. Хати при дорозі. Ниви поорані, озиме зеленіє...

Десанка Максимович в розмові зі мною каже, що вона знає поетичну молодь України по збірнику «Ми — Сталіна солдати» ²⁹.

— А де ж ви його читали?

— А у нас, в Белграді.

Старе містечко (городок) Мишленіце...

Вставку зробити: на обіді з літераторами 30/X я говорив про «воду живу».

Робітники міст справляють. Трохи далі... всі дивляться: лисиця курку понесла. Уже вдалині — верхівля гір, видно Татри. Сніг подекуди на них...

А ось і по обочинах дороги сніг в платочках, у шматках лежить...

Зупинились у повітовому місті (Новий Тарг ³⁰). Пішли до тюрми в камеру № 9, де Ленін в 1914 р[оці] сидів 9 днів, а потім поїхав до Швейцарії...

...Сіли знову [у машину]... Далі [поїхали] на Пороніно. А Татри все ближче й бл[ижче]. В снігах, сірі, в смугах... А тут під кождим деревом листя обсипається...

Пороніно ³¹ — дім Леніна...

...Їдемо далі до Закопане. А по дорозі зупинились коло музею й мавзолею Яна Каспровича ³². А в цей час (коли

під'їжджала задня машина — автобус) з лівого боку чхає потяг...

Підвісною дорогою поїхали [...]

По дорозі консул нам показує літню резиденцію [...] (його ж повісили). Робимо вгорі пересадку на такий же самий вагон — і далі.

О 7-ій [вечора] вертаємось. Прийом у славістів. А потім у вовводи.

1/XI. Картинна галерея. Висп'яньський³³. Ниви зелені знову. Деревя, а під ними листя. Бункери німецькі. Місто Кшешовиця. Могили червоноармійців по шляху з червоними на них квітами. Показують місце, де радянські партизани пустили в повітря цілий німецький поїзд.

Сьогодні субота, але свято — «задушки»³⁴: всі з квітами, з вінками йдуть на кладовище. А ось пам'ятник червоноармійцям.

...О с в е н ц і м.

Табір оглядаємо. Тяжке враження! І бандерівці прокляті теж там, у 5-му корпусі смерті, катували людей...

Їдемо на Катовіци³⁵. По дорозі на Катовіци біля костюлу — кругом народ. А на гробках — вогні, вогні! Цілі сотні свічок горять!

Уже сутеніє, і вогні в сутінках, ну, так гарно й гарно горять. Хороший звичай.

2/XI. Катовіци. На машинах їдемо. В саду міському — могили червоноармійців. Б[ывший] красноармеец Георгий Матвеевич, рожденія 1906 г[ода], Сталинской обл[асти], Харпизский р[айо]н, Иловайск, Кривоносовский п[роулок], № 1. Умер 28/V—1945.

Є й із Кам'янець-Под[ільської] та ін[ших] област[ей].

Саме неділя, і всі по селах та містах, що на шляху, ідуть до церкви.

Ч е н с т о х о в³⁶. Пам'ятник червоноармійцям.

...У Ченстоховський мон[асти]р поїхали. Були в соборі: народу-народу! Молоді багато — це помітно...

...Через Петраков³⁷ проїжджаємо...

...горобинець червоний над шляхом...

Цікаво, що в тім районі всі жінки — в особливих накидках цвітастих (у смужки), і спідниці теж якісь...

3/XI. Ідемо до Варшави. Проїжджаємо вул[ицю] ім[ені] Сталіна та інші вулиці (щоб побачити місто).

...По дорозі зупиняємось у Ловичі³⁸. Зайшли у катедральний собор. Саме йшла відправа — орган гримить, а посеред костюлу, як символ дня — дня поминаючих (задушки), чорний гроб стояв (на високій підставці).

...Сохачев³⁹. Річка Псура. Видно подекуди великі побудови. Це були маєтки поміщиків, [іх] тепер розділено поміж селянами. Тепер поміщиків немає уже.

Уже під'їхали до Варшави. Ось [в]улиця Польська (район Поля). Коло могил (трогуарами), де розстрілювали німці дітей, стоїть почесна варта дітей (дівчатка стоять по обох боках могили — квіти на них).

[1948]

Як одкриєш кран у ванні¹, то спочатку чути, немовби десь кабан у своєму сажі вищить у два тони, а коло нього ножі на колесі точать,— і аж потім уже захарчить-захарчить і виривається та ллється вода...

8/I—48.

— від шкіл ЦК КП(б)У.

Нема з ним контакту. (А з Пінчуком же був!) Він теж тієї лінії проти мене, що й заст[упни]ки. Ось допіру я приїхав, а вже він у рішенні ЦК хоче втулити, що міністр не вникає у справи міністерства].

30/XI—48.

О 5-ій год[ині] веч[ора] розмовляв з А[ндрієм] В[асильовичем] Головком².

[1949]

[У ПОЛЬЩІ]¹

21/I. У президії. Фільм «Вулиця Гронича».

24/I. У Варшаві. Штерн² розповідає мені про статтю Маяковського «До польських письменників».

Поема Штерна про Росію (про Леніна).

Оглядали місто Варшаву 25/I.

Приєм у Мін[істерст]ві культури [ПНР].

Познайомились ми з найстаршим письм[енником] польським Рудницьким³ (його книга спогадів).

З'їзд учителів 25/І у Варш[аві].

— Хай живе братня Україна[!]

У книгарні польській. Багато видано книг: і поезії, і прози та драми, хоча книги ще дорогі.

Зустріч з делегаціями... читали кожен свої поезії, а також тут же й Штерн прочитав свою поему про Леніна.

26/І. Спілка письм[енни]ків нас приймала.

Великий прийом в Будинку архітекторів. Був Маршальський, Ковальський⁴. Перед тим хотіли були використати цю зустріч для бесіди про соц[іалістичний] реалізм, але умовились із Ковальсь[ьким], що в наступний прийом це зробимо в Будинку спілки.

Ми їм передали зб[ірник поезій] Адама Міцкевича, [переклад на] укр[аїнську] м[ову]⁵. Один — у Щеціні, а другий — у Варшаві.

Під Варшавою. Тракторний завод.

— Хай живе братня Ук[раїна]!

27/І. В потязі...

Закопане...

28/І. По дорозі на Краків — Пороніно, будинок-музей В. І. Леніна.

Мисленіце. Снігу все менше. Озиме зеленіє...

Приїхали до Кракова — і зразу ж у двір воєводи Пасинкевича. Обід у нього з представниками місц[евої] влади та польсь[ькими] письм[енни]ками.

Потім пішли пішки по місту через планти старі. Пройшли через Сукенницю, вийшли на ринок, де вежа, з якої сурмлять щогодини... Потім поїхали до театру на водевіль...

29/І. О 10-й [годині] — сніданок у воєводи.

Поїхали до музеїв. А потім — на Вавель. Після Вавеля — по місту. Потім — обід у воєводи, виступ (Дім культури).

Виїхали до Варшави.

30/І чи 31/І. Виступ перед молоддю у Варшаві.

31/І. Прощальний вечір у Варшаві.

ПОХОРОН ГЕОРГІЯ ДИМИТРОВА⁶

[3/VII]. Вставка до того, як ми з Києва їхали. На самому вокзалі вінок я з Сеніним ніс [від] Ради Мін[істрі]в [УРСР]. В самий вагон пройшли — вінок поклали від стіни (там вже їх багато було), а самі пройшли до гробу, і я затримався трохи більше, щоб подивитися на Г[еоргія] М[ихайловича] Д[имитрова], бо не знав я ще, чи поїду далі, чи залишусь в Києві.

Коли вийшли із вагона — Мик[ита] Сер[гійович] представив нас Климу Єфр[емовичу] Ворошилову, і той згодився, щоб ми їхали.

— Тільки, — каже, — прийдеться вам трудно, — тісно скрізь! Ну, ось, тоді сідайте поки що в мій вагон, — і показав рукою, якого він кольору.

Я вхопив плащ і чемоданчик, що держали мені тут наготові, і разом з іншими поспішив до вагона.

...В самому вагоні: прийшов до нас Кл[имент] Єфр[емович]: «Чи хто з вас снідав? Ну, давайте поснідаємо».

34 на 5/VII.

4 год[ина] ранку. Світає на сході. Птаство пробудилося. Зірка не одна в небі (на західнім) блищить. А тут Шопена⁷ звуки без краю й кінця — жалобні.

Такий контраст!

Такий в душі неспокій!

Цілий день — зустрічі на вокзалах.

Увечері. Через голубий Дунай, на поромах. Невидане, чудове явище! ... Васил Георгієв...

...гудки пароплавів, гудок порома.

А як переїхали, позачіплювано наші вагони і [ми] поїхали до вокзалу (річного). А там на дах будинку [піднялися], на гору по сходах крутих. Звідти — мітинг...

Як глянув я вниз — море голів. Місяць — справа. Ластівки літають майже врівень з нами та вищать, та радіють.

Всі 100 тисяч стали на коліна.

З Стеллою Благоевою познайомився. Добрі Терпешев. Кл[имент] Єфр[емович].

Як зійшли униз — уже темно.
Ночуємо у вагоні.

6/VII. Уранці — вже по всіх станціях народ. То на колінах всі — сльози у самого виступають.

Ст[анція] Ореховіца⁸.

С[ело] Подем. Скрізь на всіх зупинках [лунає] похорон-ний марш[овий] мотив: «Вы жертвою пали...»

Як одходив поїзд, бабуся гірко плакала вголос, втирала кінцем хустки, що на голові, сльози. Скрізь написано: «Той не умира...»⁹

До Плевен — підйом. Їде поїздом т. Югов, у наше купе зайшов також т. Чанков. Розмовляємо: про урожай, про бригадирів праці, що в сірих костюмах скрізь по станціях [були] під час мітингів, про МТС і кооперативні поля.

Знову зупинка. Кривица. Хор дівчат у мужських синіх костюмах співає: «Вы жертвою пали...» Короткий мітинг. Як став іти потяг, то не тільки старі, а й молоді заплакали. Дві із них, обнявшись і голову одна другій на шию поклавши, голосно заголосили (ой!). Можливо, що гітлерівщина тяжко відбилась на їхніх рідинах, а Димитров їх врятував. Він — їх батько!

З нами в купе їде перший секретар плевенської [округи].

— Уже Плевен! Плевен! — каже він, і ми виглядаємо у вікно: народ! На трубі фабрики — довга чорна лента [в'ється] по вітру.

Плевен. Перший промовець на всіх станціях каже:

— Т[овариші], станемо на коліна і вшануємо пам'ять Г[еоргія] Д[имитрова].

Хор. Який прекрасний хор — змішаний. Тут розкладка на голоси якась особлива: вгорі баси з тенорами.

Як стали ми на коліна, коли бабуся в чорному (по-болгарськи так одягаються), а її рукою обняла дівчинка років 4-х біленька, кучерява. І бабуся гірко плаче, а дівчинка на неї дивиться з спокійною цікавістю пильно...

Як проходить поїзд — то всі держать руки р о т ф р о н т.

...похилі прапори червоно-чорні (на мітингах).

...а як відходить потяг — то всі гудки і на сусідніх паровозах, і на депо чи на заводах жалісно гудуть. Дуже характерно!

На невеличкій станції (поїзд наш летить) усього жінок п'ять з дітьми — і всі вони на колінах. А поїзд летить далі (така любов народу до Димитрова).

В'їздили на Балкани — гори! Обриви! Скелі з печерами. Річки жовто-каламутні, гірські...

По дорозі раптом потяг зупинився. Загорівся вінок від іскри з паровоза (вінок — синій, із колоск[ами]).

Поля: урожай буде! Виноградники (листя зелене зверху, аж голубе нижче).

В с т а в к а. А із паровозів, що гудуть, прямим білоголубим стовпом вилітає пар...

К о н с т а н т и н о в ¹⁰. По-болгарсь[ки], поглянути в «Новое время» ¹¹ — чи не було часом?

Старі жінки — і ті тримають руки р о т - ф р о н т. Кілька старих жінок у штанях (шароварах) стискує кулак і тримає довго.

Так жалко тобі робиться, що наш поїзд на всіх парах пролітає повз станцію, на якій теж стоїть народ, зустрічає — і теж на колінах.

...А гори, гори які, як в Абхазії.

Але важливо те, що вони труну бачать Димитрова в розчинені двері вагона (2 половини дверей розсунуто), по обидва боки вагона наскрізь одчинені двері.

В с т а в к а. Це велика честь, яку нашій делегації (і росіянам, і українцям) дав ЦК партії. Це велика честь.

В с т а в к а. Климент Єфремович ні одної станції не пропускає.

Климент Єфремович розповів нам у своїм вагоні, як йому жінки, старі болгарки, цілувати руку намагалися, а він тоді, навпаки, — їм [руки] поцілував. І жінки, болгарки, були дуже здивовані (бо ж було тут рабство турецьке).

В с т а в к а. Середа [6/VII]

Із вокзалу як ішли, спочатку винесли з вагона труну через ворота і поставили на катафалк (і Ковпак теж підтримував труну).

...Як ішли за труною по бульв[ару] Димитрова, по обидва боки народ густо лавою стоїть, а попереду гроб пливе на катафалку, по боках гробу — військова варта в червоних кашкетах... Попереду оркестр сумно грає. Вітерець. Радіо грає та говорить. Ідем і не відриваєм очей від труни

червоної. А сонце зверху гріє. Вітерець. І думки вступають в голову: «Де це я? Що зі мною? Хто це мене взяв й переніс на вулиці Софії й сказав іти за труною». Так наче й [не] переїздив через Дунай. Так наче [не] зустрічали ми Д[имитрова] в Києві на вокзалі, не їхали через Молдавію, Румунію — все забулось начебто відразу і тільки [лишилося] одне почуття: ти ідеш разом із тисячами за труною по вулиці Софії.

Доходимо до пл[ощі] Леніна. Радіо промовляє, говорить радіо... То з лівого, то з правого боку ридання чути: навіть мужчини плачуть.

7/VII. Четвер.

Після сніданку поїхали разом з Клімент[ом] Єфр[емовичем] в Народное Собрание, стояли на варті коло труни Г[еоргія] Дим[итрова].

...на горі, на балконі правому, — симф[онічний] оркестр. Сумно звучить музика...

Прожектори час від часу з балконів світять...

Родина [Димитрова] сидить.

Поїхали на могилу партизанам в міському парку. Потім — собор О[лександра] Невського (там же й Клімент[ович] Єфрем[ович]). Потім [пішли] на могилу Вазова (він любив один камінь на горі Вітоша. От коли він помер, то йому цей камінь і привезли з гори. Їх, власне, аж три камені). Верба зелена. Біхнар залізний, прозоро звитий. Там іноді вогонь світять. Його поминають раз в рік.

До св[ятої] Софії старої всередину пішли.

...потім — до музею Вазова, але він був закритий.

...в робітничі квартали поїхали по місту. Вулиці замощують, машинами спеціальними утрамбовують. Квартал Ючбунар — це квартал, де працював Димитров, а згодом і Червенков. Пролетарський район нам показують, нові 4-поверхові будинки для робітників. Заходили оглянути купальню для дітей...

Домик Г[еоргія] Димитрова, де він малим був і жив до 1923 р. Коридор, перехідна кімната, де [висить] портрет баби Параскеви¹² (до речі, в цій кімнаті в стелі є невеличкий отвір, він зараз закладений дошками і замазаний крейдою), туди Г[еоргій] Димитров вилазив, як поліція мала прийти, і переходив на інший бік.

А в другій кімнаті — столик, портрети Г[еоргія] Дим[итрова] з дружиною і його небожа Любчо Димитрова (його

поховали, де Антон Іванов). В тій же кімнаті і шафа з книжками Г[еоргія] Дмитрова.

...По вулиці Христо Смирненського. Камінь (закладка [з] написом): «Пам'ятник Христо Смирненському»¹³.
Додому поїхали.

Після обіду — с[ело] Бояни. Дитяча організація семптемврійча¹⁴. Ми порозмовляли з ними. Я на руки взяв і, держачи на руках, розмовляв з 5-річною болгарочкою Полею Дмитровою. А її ж і мати тут стояла (і ще й виховательки підійшли), а мати до дівчинки:

— Ану скажи, хто помер?

І дівчинка відповіла:

— Баца ни Герги Дмитров!

А потім, як ми вже попрощались і йшли, то дівчинка крикнула мені:

— Передайте привіт Сталіну!

...Тут же почесний пост несуть семптемврійчата (коло портрета Дмитрова стоять по боках).

С[ело] Княжево. Побачили із улиці той будинок, двір і сад, де жив Дмитров останнього часу.

Вставка.

Як у пригороді, так і по всьому місту, буквально на кожному кроці, приліплено біографію з портретом Дмитрова. ...Коло дома Дмитрова (до 1923) — теж.

П'ятниця. [8/VII]. До обіду нас (Корнійчука, мене, москвичів та лен[інград]ців) запросив до себе на II поверх Кл[имент] Єфр[емович]. Умовились, хто виступає.

А перед цим на варті почесній стояли. Зворушливо було [в] той момент, коли музика затихла, тільки дитинка на руках у матері що[сь] запитувала: «Ла? а лала?» А мати йй...

А потім дітки пішли в біленьких платтях та костюмах — душ із 50 чи й сто.

П'ятниця. По обіді їдемо в село Чамкорія. Проїздимо через вулиці, а народу черга стоїть, така велика — все це, щоб поклонитись Дмитрову. А он два дідусі в синіх робочих костюмах несуть величезний вінок і скорбний їх погляд. В думках ідуть.

Ось виїхали за місто Вітоша. Збоку, справа, синіє с[ело] Рублене (проїздимо).

...проїздимо коло річки Іскир — будівництво дитячого міста...

В с т а в к а. Чи йдемо на сніданок, чи [на] обід — увесь час зупиняюсь на сходах палацу царського: а шум та трудовий гамір іде з того боку, де мавзолей будують. Скільки робітників! А цегла пливе сама по...

Зупиняємось над річкою Іскир і — далі.

В машині ми згадуємо в розмові Хр[исто] Смирненського («Чи ви читали,— запитує мене Пено Іванов Пенівський,— про Гео Мілева, Вапцарова, Полянова¹⁵, Корпачева, Цветав[а] Спасова — два останні загинули?») Т[ова-риш] Пенівський розказує мені біографію Корпачева...

А далеко-далеко синіє хребет гір! То Рильський масив (Рила). Сніг на горі. Тоненькими стьожками сніг уліз в різні покручені боки... Уже косять жито косарі та жнуть його. Через яке село мальовниче їдемо! Старі бабусі коло двора сидять і на хурку прядуть (хурка — веретено?), а навпроти їх теж ряд бабів. Отже, немовби цілий клуб баб'ячий.

Їдемо по самоковській дорозі, згадуємо про те оповідання¹⁶ Хр[исто] Смирненського, коли він зустрів по цій дорозі коло Самокова дітей бідних (з н а й т и його оповідання).

Розминаємось з вантажною машиною, на якій — робіт[ницт]во чи селяни. Червоний прапор з чорним і вінок великий. Їдуть поклонитися Димитрову. Уже 50 кілом[етрів] проїхали, а вони іще іздалеку їдуть.

Ось і г[ород] Самоков — тут померла мати Димитрова, баба Параскева.

Зайшли до будинку, де жила й померла баба Параскева (тепер дитячий будинок [...]). Будинок ім. Любена Баримов[а] (син його сестри — тобто старик з білою бородою, що живе в домику Димитрова і ми бачили його). А Димитров ось лежить!

Баба Параскева була похована на партизанській кл[а]довищі (ми зараз повз нього проїздимо), а потім Дим[итров] узяв і перевіз її до Софії.

(Корови й овечки не звертають ні на кого уваги — ось так на обочині дороги [...]).

А ось і Ч о н к у р д. Народ обступив нас, з Ковпаком розмовляє. А коли машини стали відходити, то кинувся

услід військовий болгарин, кинувся до останньої машини (у вікно питався Ковпака, а Ковпак на першій машині поїхав). Ой же! — і загорював він. А тоді наш шофер кричить:

— А сідайте до нас, то ми наздоженемо [його] машину!

Той зрадів, сів до нас. Це т. Георгій Алексієв Величков — комісар радомир[ського] партизанськ[ого] отряда ім. Димитрова. Брат його зараз у Рад[янському] Союзі.

А ось і зупинка — царський дворець. Величков встав з машини, підбіг до Ковпака, і розцілувались із ним, і відрекомендував себе.

А Димитров все лежить.

Оглянули дворець царський ¹⁷, де царська сім'я відпочивала (опудала птиць та роги, під якими або ж К^о стоїть з короною — значить убив цю птицю, або літера Б — Борис). Все оброблено під дерево в болгарському стилі.

Зірвали в саду євшан-зілля.

Вертаєм іншою дорогою.

— Ось,— каже шофер,— отут близько скеля, з якої гестапівці скидали вниз болг[арських] партизанів... Хотіли вони залякати народ і тому з комуністами боролися найжорстокішими методами...

Ліс зліва й справа. Корова дзвончком задзвонила, переходячи дорогу. Собака гавкає. (Ми були — а зараз спускаємось потроху вниз — на висоті 2-х тисяч метрів.)

Повітря прекрасне!

С[е л о] П е л і І с к е р. Скрізь черепиця на дахах. Електрика в хатах... Гідростанція — вона електрику дає.

В с т а в к а. Де-небудь [назвати] прізвище й ім'я мого шофера: Васил Драганов Ценев. Були випадки, що він возив Димитрова в Чамкорію на дачу.

...Уже потемніло в горах.

Розмова про те, що я пишу [...] критичного. Коли зайшла мова про те, що про Ботева, ми заговорили про Георгія Мілева, Зах[арія] Стоянова ¹⁸, Мих[айла] Димитрова ¹⁹, як вони оцінювали Л[юбена] Каравелова ²⁰, Ів[ана] Вазова ²¹.

Приїхали о 10 г[одині] веч[ора]. Коли читавш п[е]ред сном або ж лягаєш спати — в тиші чути, як вищатъ блоки на будівництві мавзолею.

А клени в саду палацу всі осяяні прожекторами... і коли замкнути електрику, то небо у вікно голубе, аж молочне.

Вставка. На станції одній хор співав «Гей, слов'яни».

(Вставка.) Як веде нас полковник на почесну варту і як вступавш уже в зал, то так і сумно, й мирно омивають тебе звуки похор[онного] маршу «Вы жертвою пали...» Найбільш м'який із усіх маршів і в той же час ніжно мелодійний.

Субота. [9/VII]. Після сніданку в Н[ародном] Собр[анни] ждемо своєї черги на почесну варту. Позналилися зо всіма делегатами нар[одно]-демок[ратичних] партій.

До Ковпака тим часом підійшли (а ми всі стояли) грецьські партизани. Ковпак: «Так ви їх де піймаєте, то зразу розстріляйте, безпощадно громіть. Книжку свою передам вам». А [...] прохав передати свій привіт гр[ецьким] партизанам...

...А Маркос хворий, лежить в постелі. Легені [...]

Неділя. [10/VII]. Після сніданку год[ини] о 10.30 заводи час від часу гудуть (випадково це? чи ні?)... Переживаємо траур. На площі дощ накрапає.

Мій вірш з'явився в газ[еті] «Отеч[ествен] фронт» ²².

Вітер схитнув оторочку на труні — та й знову строгі риси гробу непорушні.

...Вітер котить папірець по піску.

...Дощ накрапає ще більше.

Носилки понесли бігом куди[сь] у натовп.

А дружина Д[имитро] ва весь час з похил[еною] головою.

Лопотять на вітрі височенні, врівень з дахом мавзолею темно-червоні полотнища.

Промовляє Живков ²³. І кожду фразу його, немов клятву, повторює молодь, що тут, унизу, стоїть.

Так само [говорить] і промовець від секретаріату.

У виступах різні мови звучать.

Дощ не перестає.

Труна стоїть на високій черв[оній] підставці. Попереду неї — 3 пр[апора] і з лів[ого] боку — воїни болгарські...

Вінки покладені у підніжжя тимчас[ового] катафалка (підставки).

...А від труни — червона доріжка веде в розкриті двері мавзолею.

Стало вже ясніше, хмари не такі страшні. Сонце крізь них (проглядає).

...подекуди на піску великої площі квіти лежать ті, що повідпадали, як ми несли вінки...

...аероплани вгорі пролітають.

...галки кахкають...

Почалася демонстрація. Марш Ботева співають ²⁴, воду холодну розносять і чай гарячий у великих залізних [і] полив'яних глеках... і булки роздають — такі зліплені проскури, і кожен одламує собі.

— Привіт вел[икому] Рад[янському] Союзу!

— Привіт Сталіну!

[...]

Усі піднімають кулаки, проходять перед мавзолеєм.

— Димитров живе в наших серцях!

— Хай живе т. Ворошилов!

Підходив Ольшевський і прохав передати привіт Ванді Вас[илевській] ²⁵.

Прапори з портретом Хр[исто] Ботева.

Після вечері показали нам кінокартини: Г[еоргій] Димитров у Празі.

Показали Димитрова як живу і життєрадісну людину. Ось він, коли йому піднесли хліб, він бере шматок, умочає в сіль і жує. Ось він [з] квітами виходить із машини й танцює, вітає легким помахом букета народ. Ось він танцює з словачкою молодою (в колі танц[юристів]). Ось він промовляє. А зараз він лежить. Аж не віриться, що така життєлюбна людина та вже в труні.

Вставка. Його очі й вираз обличчя іноді мені нагадують Ів[ана] Франка.

Может быть ²⁶, действительно покориться судьбе и остаться до самой смерти администратором? Но я же живой человек, еще не очень стар, с молодыми силами, с чистой верой в наше общее дело — и что главное всего: я творец, поэт, лирик! Я хочу ездить по стране, видеть людей, разговаривать с ними...

У готелі «Москва», 17/Х—49.

[ПЕРЕБУВАННЯ В АНГЛІЇ ²⁷ НА СВЯТКУВАННІ
25-РІЧЧЯ АНГЛІЙСЬКОГО ТОВАРИСТВА
КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ З СРСР,
м. ЛОНДОН]

21/Х. Увечері, зараз же по приїзді із аеропорта — інтерв'ю з кореспондентом [телеграфного] а[гентства] «Рейтер» і [газети] «Дейлі уоркер» ²⁸. Він питає про мету нашого приїзду. А також — зустріч із Пріттом ²⁹ (голова ОКС — англійського Т[овариства] культ[урного] зв'язку [з СРСР]).

На аеродромі зустріли нас [...] в тім числі й Дж. Ліндсей ³⁰.

О 1-й год[ині]. Сніданок у [приміщенні] брит[анського] т[овариства] прихильників миру.

Після сніданку — на секції прих[ильників] миру (що передує Конгресу прих[ильників] миру). Коли ми прийшли, про Бернса ³¹ виступав [...]

Учителька.

Джек Ліндсей.

Сурков ³².

Зал [...] по боках — низько хори. Позаду все вище та вище — сидіння. Трибуна висока (на манер віттаря) й широка, по боках її — сходи. За трибуною звисає ліворуч зелений прапор з білим голубом, праворуч червоний прапор теж з білим голубом.

Далі: від жіночого комітет[у] виступає...

Заїхали на другу секцію — профспілки.

Сурков приводив.

Усі встали.

Потім [виступали представники] із Уельса, потім — із Шотландії. Домогосподарська аудиторія. Голова домогосподарок розповідає, що у них не було грошей приїхати сюди і тільки профспілка збрала їм 15 фунтів [стерлінгів], от вони на ці гроші приїхали.

Я бачу домогосподарку — лице...

Це — бувша церковна зала. Орган над президією зводиться. Двосвітний зал (верхні вікна круглі).

У пос[ольстві] [...]

22/Х. Об 11 год[ині], уранці, — прес-конференція. Запитань багато до всіх нас і до мене теж. Їм відомо, мов-

ляв, що на Україні загальною освітою охоплено всіх дітей після війни. І яка причина, що УРСР так швидко після війни оправилась? ...перше запитання про атомну бомбу...

23/X уранці.

Дискусія. Шахтарі, жінки від антифашистського комітету, молодь. Усі говорять, що будуть виступати проти війни з СРСР. Дівчина (жінка) — інженер, вона була в Радянському Союзі (в делегації?) і бачила і фабрики, і заводи, бачила, як працює наш народ. Вона каже, що бачила, як працювали кругом жінки. «...І тільки одна була жінка, що не працювала, то це — я, яка була у них з візитом».

Через усі хори праворуч написано: [...] з французької м[ови].

Виступив [представник] від профспілки електриків, який був на Конгресі миру в Парижі. Він закінчив [свій виступ] віршем Роб[ерта] Бернса.

Виступає Зілмякус³³.

Потім — жінка, яка була на останній війні.

Резолюцію голосують, щоб не було американського аеропорту в Лондоні.

Потім виступає негр — поет Блекман, що був у Москві на Пушк[інському] святі³⁴ із Робінсоном³⁵. Він говорить, що він був тиждень на Конгресі миру у Брюсселі... Як він закінчив і зіходив, то всі встали з оплесками.

Працівник газети Айл Уоркоз закликає всіх г о в о р и т и п р я м о, бо скрізь по газетах — саботаж, і тільки тут можна говорити.

Мітинг в залі.

Виступ Morisson³⁶ від молодіжної орг[анізації] та ін. Член парлам[енту] виступав (його за лівий ухил звільнили з лейбор[истської] парт[ії]³⁷), він дотепно виступив. Він закликав гроші зібрати для Т[овариства].

Зібрали багато грошей (давали й своїми, й просто прислали записку, що от, мовляв, грошей не взяв, а тому обіцяю внести стільки-то). Оплески.

І на хорах — скрізь збирали (на хорах — зелені полотна з білим голубом...).

24/X.

Ідемо до Кембріджа³⁸.

По дорозі стали коло мосту (річечка), і нам показали,

де Байрон ³⁹ купався та плавав. (Це не доїжджаючи Кембріджа, бо Байрон жив у Кембріджі.) Сонце. І півні співають та птиці осінні у гайочку од дороги. Граки теж крикають. Хмари бродять важкі. Вітер вогкий...

...тут же недалечко — Чосера ⁴⁰ млин колись був (але зараз уже нічого над водою нема).

...здалеку видно коледж, де вчився Мільтон ⁴¹ і Дарвін ⁴² (властиво, університет це).

Нас зустріли в Кембріджі коло бібліотеки (коли збилися і зупинились машини на повороті). Підійшов до машини старичок і у відкрите вікно сказав: «Это, очевидно, русские. Ну, выгружайтесь». Це був Волод[имир] Фед[орович] Мінорський ⁴³ ([його] дружина Тетяна Олексіївна переклала «Бурю» Еренб[урга]). На сніданок нас повели. За сніданком Тетяна Ол[ексі]ївна Смирнова розповідає про тутешніх «міщан», які на її запитання булочнику «А що ж робитимуть бідні, якщо підніметься ціна на булки?», [дали] відповідь: «А нехай ці бідні поменше курять та поменше ходять у кіно — тоді й хліб їм не дорого коштуватиме».

Коледж. Заходимо до кімнати (на II пов[ерсі]), де жив, як ще вчився, Дарвін.

Адреса Тет[яни] Ол[ексі]ївни Мінорської: Кембрідж, Зелена вул[иця], Грін-стріт. (Разом з Воліним провідали віцепрезидента Кембр[іджського] університету.)

Вставка. Проїжджали повз ліс, де [жив] Бернард Шоу. Приїхали в Лондон годині о 9-ій чи 10-ій веч[ора].

Вставка. В Англії стипендія — 63 фунти в рік...

25/X. Удень розмічали з перекладачем (Елеонор Генріх) текст виступу.

Увечері виступи наші: Ол[ексія] Ол[ександровича] ⁴⁴ і мій — про літературу.

Зал на 300—500 душ. Зал надто простецький. Слухали уважно. Запитували про Миколу Баж[ана]: «Ось Ви, мовляв, м-р Тичина і м-р Сурков, хвалили М[иколу] Б[ажана], і Сурков надрукував його вірші в ж[урналі] «Огонек» ⁴⁵, а М[икола] Б[ажан] дивись, що написав!»

Я дав відповідь і Сурков теж.

Блекман був присутній. Після закінч[ення] Блекман прийшов на сцену, і ми гаряче з ним привітались. При виході із приміщення підійшла до мене висока худа літня жінка і стиснула мені руку й подякувала мене (а Сурков

в цей час з іншими коло машини розмовляв), і зараз же скромно, не назвавши свого ймення, пішла собі.

26/X. Одвідування редакцій: 1) «Пікчер пост» (певне) ред[актор] Гопкінсон; 2) додаток до газ[ети] «Таймс»⁴⁶, ред[акція] «Дейлі графік» (бульв[арна] газета); 3) пивна (бар); 4) «Дейлі уоркер», ред[актор] Кембел. Як вийшли з однієї з ред[акцій] (2), зайшли в бар пива випити. Там зібрались кореспонденти цієї газети.

29/X. Сніданок у готелі.

Запитання про Зоценка⁴⁷.

О 3-й год[ині] — зустріч у товаристві друзів. Прохали передати Вас[илию] Касяну⁴⁸ привітання.

Запитують: скільки ми переклали з рос[ійської] та укр[аїнської] на англійську мову книг (треба дати відповідь через ВОКС). Прохають зробити тут виставку укр[аїнських] художників (в т[оваристві] друзів). Це — до ВОКСу. Також і якщо україн[ці] хотіли б виставку англійських худ[ожників], то щоб ми написали про це по адресі Т[овариства] СР (це так пишеться Общ[еств]о культ[урной] связи). До Підсухи⁴⁹: треба вислати книгу Джеку Ліндсею. До мене: прохають вислати Т[овариству] мої книги. ВОКС (Москва): нагадати, що містер Мегаршак не одержав ілюстрації до біографії Станіславського⁵⁰. ВОКСу він уже писав про це.

І нарешті, сьогодні, о 5-й вечора — бесіда в Союзі письменник[ів]. Ми з машини внесли 5 тюків книжок худ[ожної] літ[ератури], в тім числі й мої книги. А потім поодкривали тюки і, як діти, раділи. ...відкрили бесіду. Це із розмови видно, що вони дуже хочуть, щоб сучасні письменник[и] були перекладені на рос[ійську] м[ову] та ін[ші] м[ови] Р[адянського] Союз[у].

Хто присутній із англ[ійських] письменник[ів] на цій бесіді?

Знайти у Кірова⁵¹ те місце, де сказано, що мрія — це вже є первісний план твору (чи діла).

Письменник[и] англійські кажуть, щоб ми не дивились на них з точки зору рос[ійської] дійсності (бо все 'дно тут так не може бути в Англії — на сьогоднішній день!).

...Далі...

Ажаєв ⁵² [...] кажуть, у нього мало особистого.

Оксана Іванен[ко] ⁵³.

Вислати англ[ійсь]ким письм[енни]кам для друку, для перекладу твори дитячих пись[менни]ків.

В Гайд-парку ⁵⁴ є ще друге озеро. Над ним — міст, із якого кинулась у воду перша дружина Персі Біші Шеллі ⁵⁵.

Послати «Чеські пісні». Чехословацьчина або Москва, Чехословацкое посольство, улица Герцена, 5.

Увечері. В чехословацькому пос[ольств]ві — прийом. А потім швидко оділись і поїхали в своє пос[ольств]во, бо нібито якийсь тривожний настрій (укр[аїнські] на[ціоналі]сти готують якусь пр[овока]цію?) — зразу ж звідти. В Т[оварист]ві англ[о]-рад[янської] дружби Прітт відкрив мітинг — «Історія Т[оварист]ва». Історик каже, що діється в СРСР по лінії всезагальної грамотності. Він іронізує над англ[ійською] пресою, яка неправду говорить про Р[адянський] С[оюз]. Прітт говорить так дотепно, що всі регочуть од його слів і прикладів... «Кожен чабан, — він каже, — кожен чабан у Рад[янському] Союзі знає класиків». «Коли ми в Рад[янському] Союзі, — сказав Прітт, — зупинились у маленькому місті, то нам запропонували зробити вибір: в який саме театр повезти, бо там аж три театри. А от у нас у маленькому місті якраз 3-х театрів і не знайдете аж ніяк». Прітт той каже: «Тут у нас думають, що в Р[адянському] С[оюзі] нічого не можна писати в пресі такого, як, наприклад, критикувати. А, отже, недавно була критика рад[янських] письменників — критика сувора, тобто, як бачимо, в Р[адянському] С[оюзі] можна писати все [про] твори взагалі, — і зокрема, письм[енни]ки в Р[адянському] С[оюзі] дуже близько стоять до народу». Він каже, що обмін наслідками помагає встановленню дружби. Далі він розказує, скільки секцій у Т[оварист]ві, скільки у біблі[оте]ці рад[янських] книг. Він каже, що люди, які працюють у нашому Т[оварист]ві, дуже багато працюють, а через те, що ми маємо можливості платити (він те гостро сказав, що всі оплесками озвались). Буде ще більше кріпити...

Далі — телегра[ма] від Денисов[ої] (це ж від рад[янських] жінок) та інші.

Далі — Волоцк [...]

Далі — член ком[ітету] Gordon Sandison (із театральн[ої] секції). Він висловлює надію, що [у] близькому майб[утньому] обмін артистичними силами здійсниться.

Матковський.

Потім Айвор Монтегю⁵⁶, який лає англ[ійську] пресу за те, що вона замовчувала конгрес.

Кабалевський⁵⁷ — про книгу нарисів Ал[екса]ндра Верта⁵⁸.

29/X. Об 11 год[ині]: актив Т[оварист]ва. Грав Каб[алевський], а ми, поети, читали свої вірші. З перекладу і без перекладу.

...Обід у [...]

...Увечері — прийом у готелі Савой. Скільки було знайомств — і щирих, і нещирих, нарочитих! Скільки запитань, що голова вертілась кругом... і літератори з Австралії, і англ[ійські] театральні діячі, і якісь дами, що вірші почали писати і які нібито хотіли б листуватись і критику доставати, — і з Володарки («Чи вона там ще існує?»), і з Черкас, і з Харкова, Києва — кого ми тільки не переслухали!.. Притт та інші друзі наші приємні були там увесь вечір.

Вставка. Ще коли ми переходили попід стіни в бокову роздівалку, в залі (платівка) чути було «Реве та стогне [Дніпр широкий...]»⁵⁹.

Укр[аїнські] н[аціоналі]сти окремо сидять і хмуро курять.

З прийому зразу ж поїхали в п[осольт]во та в готель, з[а]брали речі і — на вокзал: на Глазго⁶⁰.

30/X. Приїхали в Глазго рано — о 8-й ранку. О 10-й год[ині] пішли на заг[ально] (звітні збори) Т[оварист]ва. Вишинсько[го]⁶¹ згадували словом. Толбухіна⁶² вшанували вставанням. Виступав також [представник] із Нової Зеландії.

...Чого така у них цікавість до [Радянського] Союзу? Академічно вивчати їх? — Ні, нам треба життя їх знати, [вести] торгівлю і дружбу...

Після перерви — обід. За обідом — вчителі. Я спочатку думав, що то поляк, бо він сказав, що трохи вміє по-польськи. Він тоді на мене вилкою показав: «Заколю!» Він — воєн[ний], у спідничці, дивний.

Після обіду вернулися ізнизу. Мій виступ. Потім нам [піднесли] шоколад, книги, телеграми: із Китаю, від інтернаціон[альних] бригад, що боролись колись в Іспанії*.

Згадували за обідом, що нібито мене Корнійчук пробирає на конгресі в Києві. Я кажу: «Ні, не критикували мене».

Згадували Алігер⁶³ («Зою»).

Зараз — резолюція: голосують. Голова читає пункт про те, щоб дати формулювання Вишинського про заборону ат[омної] бомби.

Гамолтен — письменник із Шотландії — виступив перед тим, як голосувати разом з [...] і оглянувся й на нас із Сурковим, і в своєму виступі оперся на виступ укр[аїнського] поета. Він надіється ще не раз зустрітись із нами тут у ці дні і взагалі гаряче висловився за найтісніше єднання наших народів.

Голова шотландських гірників Пірсон виступив і сказав, що делегація, яка була на Україні, була, на великий жаль, одборною. Були там усякі люди, і вони тут могли дещо говорити й не таке, але моє, наше враження величезне. Брешуть люди про се й про те, а ми знаємо правду. Він — проти Америки (і всі тупотять ногами і — оплески). Він говорить про те, як він був на Донбасі і як він бачив свято урожаю. Брешуть: нібито у нас, у Р[адянському] Союзі, не можна критикувати, а ми розмовляли з людьми, і всі нам говорили те, що вони думали. В Р[адянському] С[оюзі] є свобода слова. Брехня — нібито Рад[янський] уряд заважає слухати [радіостанцію] Бі-Бі-Сі. Ми саме її з Донбасу слухали. Про Донбас він розповідав, і в залі — тиша, тиша! А потім раптом вибух оплесків. («Найкраща механізація в світі на Донбасі, найкраща в усьому світі!» — величезні оплески).

Наступний промовець каже: «Якщо Черчіль⁶⁴ запалить війну, то тут, у Глазго, в Шотландії, партизани повстануть!» (Гарячі оплески, тупотіння.)

Голова: «Ну, як видно, й досі ще ніхто проти не виступав. Може, є якісь голоси, то прошу». З місця встав один шотландець: «Дозвольте запитання». («Будь ласка!») «Як можна проти говорити, коли ми всі бажаємо в згоді жити

* Книжки Тов[арист]ву ВОКСу і шоколад нам [піднесла дівчина], що оповіщала про подарунки, сказала: «Я знаю, що ви мало споживаєте..., тому-то ми підсилити вас хочемо шоколадом». Це — та дівчина-шотландка, що сиділа проти мене на обіді.

з Р[адянським] Союзом, коли ми всі за мир. Як же ми можемо [не] виступати проти Бі-Бі-Сі?»

Із президії: «Повинно бути почуття совісті у кореспондентів». Шахтар виступив той, що їздив на Україну, він підтримав попередніх промовців — перед голосуванням резолюції.

Після голосування резолюції (почалося збирання грошей) — легенький гамір у залі. Голова Конгрес[у] засуджує антирад[янськ]у пропаганду Бі-Бі-Сі і саме проти того, що Бі-Бі-Сі використовує дитячий час і калічить дітей.

У президії 6 шахтарів, що приїхали сюди на Конгрес.

Виступив Гранов з привітанням.

Далі йдуть результати виборів до нац[іонального] комітету.

Виступ Глуценка ⁶⁵ (взяти в нього виступ). Закінчує він тими словами, які сказав на одному із зібрань колега Сурков: «...і голуб на аероплані із масл[иновою] гілкою».

...одноголосно проголосували тут проти поведінки Бі-Бі-Сі.

Пообідали і поїхали до робітників. Я залишився чекати на другу машину.

Зібрання закінчилось музикою (платівка) союзного гімну, і ми за руки взялися...

31/X. Поїхали ми по городу [Глазго]. Бачили хлібець (білий, звичайний), коштує 2¹/₂ пенса, а більший хлібець — 5. Потім сіли в таксі й поїхали на другий берег річки. Єврейський район. Грязь. Убиралень нема.

Взяти Дж. Лондона ⁶⁶ «Лонд[онские] труппы».

Поверталися у готель. Обід з найвидатнішим поетом Шотландії Х'ю Мак-Діармідом ⁶⁷. Обідали, розмовляли з ним, пообіцяли один одному книги, переклади обоюдні. Сказав йому, що [на Україні] Бернса перекла[дено] і видано. А чи знають вони Т[араса] Ш[евчен]ка?

Чого не друкують прогресивні видавництва такі [книги], як, напр., Дж. Лондона «Труппы»? Да тому, що треба було відкупити право автор[ське]. Ось, напр., кв[ига] Енгельса й Маркса «Наука и утоп[ический] соц[иали]зм» 15 років тягалась, щоб відкупити авт[орське] право!

Мистецтво більше тут зробить, ніж що інше! Бо через мис[тецт]во зближуються народи (особливо через музику). Музика грає роль більшу, ніж література (особл[иво] в и-

конання музичне, а не лише друкування музики). Одірвати Англію від Америки — це основне.

...Кабалевському давали запитання: «Як Ви думаєте, чи не єсть Бах формалістом?» Тобто вони вважають нас національно обмеженими. А це [припущення] треба розбити.

До ВОКСу: треба вислати в Лондон ноти наших композиторів.

Вставка. Знаменитий нар[одний] шотланд[ський] поет Дункан Беан Мак-Інтауер (в енциклопедію поглянути).

Ідем залізницею в Едінбург⁶⁸. Сурк[ов], Кабал[евський], Фомін⁶⁹, Елеон[ор] Генріх.

...Терикони по дорозі появились... Заводи... Домни в тумані вогнем спал[ахують]...

Ще під до 4-ої. Це Фалкер (місто). А далі Полмок. Видно вже гори. Природа ще зелена.

Каб[алевський] і Фомін окремо розмовляють про М'яковського⁷⁰ та інших педагогів. Лише раптом запитує Каб[алевський]: «А де зараз живе Штогаренко⁷¹?»

В Едінбурзі родився Вальт[ер] Скотт⁷².

О 5 год[ині] на секції в Едінбурзі наш виступ — А[лексея] Суркова і мій. Перше запитання — про грузинську літературу. «А що дала Окт[ябрьская] революція грузинському народу?»; «Чи потрібно з'єднувати літ[ературу] з політикою?».

Сурков: «Мы не исполнители, а мы соавторы того, что строится в нашем общ[естве]».

«Какие ограничения делает ваш уряд?»

Сурков: «А ніяких. Але обмеження у нас єсть. Мы, напр., не печатаєм и не будем печатать бульварной літ[ературы], той, которая калічить молодь. Достоєвського та інших класиків ми друкуємо без купюр. Те ж стосується й до класиків Заходу. Но мы не отказываем себе в праве делать предисловия к таким книгам».

...про Бабаєвськ[ого]⁷³ питали, що його критикували (нібито за його слабе змалювання негативних персонажів).

...про Пастернака⁷⁴.

Сурк[ов]: «Він — об'єктивний ідеаліст, і його світогляд розходить[ся] з нашим світоглядом. Він — наслідувач Рільке⁷⁵ [...]»

«...Маяковський ⁷⁶ читав на заводах свої вірші. Чи продовжуєте Ви й зараз це?»

(Тут же й чашками бряжчать, розносять і подають усім чай.)

«...Чим нам рідний Роберт Бернс?»

«...Яке ставлення в Р[адянському] С[оюзі] до смішних віршів — не гумористичних, а глухих, дурних?» Ну, ясно, ми зайняті трудом й ми хочемо усміхатись і веселитись весело, а дехто на Заході хоче, щоб у нас був юмор серйозний, а такого юмора нема на світі.

«Чи є у нас на естраді, в музкомедії...»

Увечері — прийом у готелі (внизу).

Хор співав і гімн, і «Полюшко» (англ[ійською] м[овою]). Співачка Лідія... ⁷⁷ Оркестр шотл[андський] (волинки ⁷⁸), танцювали дівчатка в шотл[андських] костюмах на [...]

1/XI—49. Їдемо [по] Едінбургу. Після сніданку пішли по місту. На виставку зайшли. Запізнилися на потяг.

Потім знову після обід поїхали в Глазго. О 5-й [годині] — секція літ[ератури]. До мене: про укр[аїнську] літ[ературу]. До Сурк[ова]: «Чи друкують у Радянському Союзі] Шона О'Кейсі ⁷⁹?» Знов питання: політика й мистецтво. Ми згадали про те, що ми сьогодні вранці відвідали виставку модерністів, з якої ми реготали. Цікавляться тим, за що критикували Шостаковича ⁸⁰, Прокоф'єва ⁸¹ та ін. Чи друкували [в] СРСР Марселя Пруста ⁸²? Знов про Пастернака.

Їдемо на мітинг. Величезна зала з органом. Лампи жовті, круглі, абажурні — під стелею по боках. Темне дерево стін. І ясно, і напівморок. Нам голова мітингу прочитав із книги бюлетень Джонсона ⁸³ — містер Кембел. Потім представив нас. Оплески. Ми встали. Потім — представник Нової Зеландії. А потім жінка — та, з якою я обідав позавчора [у] секр[етаря] ірландського Т[оварист]ва. Вона розказує про стан роботи ірландського Т[оварист]ва й каже, що це не холодна війна, а холодний мир. Потім слово дають Пірсону.

Вставка. Особливі оплески були, коли представили нашого гірника, що в шахтах працював, тов [...]

Пірсон: «Чим більше буде делегацій від Р[адянського] С[оюзу] і до Р[адянського] С[оюзу], тим більше буде взаємо-

розуміння. ...Та делегація (шотландська), що поїхала до Рад[янського] Союзу, посварилася з Лондоном.

Проти Америки звучить його виступ. «Якщо ми будемо підкорені Америкою, то й зовсім нікчемними залишимося. Рад[янський] С[оюз] клевети, наклепів не боїться, але тут роздувають [їх] в Шотландії... Коли шотл[андські] шахтарі поїхали до Р[адянського] С[оюзу], то там їх запитали: куди ви хочете поїхати, то ми туди вас і повеземо. Можливо, ще не все гарно в Р[адянському] С[оюзі], але ясно одне, що р[адянський] народ виступив правильним шляхом... Відновлення в Р[адянському] С[оюзі] йде швидкими темпам[и], а в нас, у Глазго, — і бомбардировки не було, а ось на вулиці один хіба дім відновили, та й все. У нас 98 % механізації процесу добув[ання] угля, а в шотл[андців] — 64 % (тобто, ще вручну). Тобто: є що перейняти у Р[адянського] С[оюзу]. У [Радянському] С[оюзі] за рішенням роб[ітничого] зібрання можна зняти директора». Пірсон розповідає про те, як минулої неділі рад[янський] робітник (шахтар?) пішов у гості до шотл[андського] подивитися, як він живе, що їсть, а тоді й каже: «А де ж ваші медалі?» — «А ми їх не одержуємо». — «А де ж ваші на папері посвідки, що ви вже 50 років працюєте?» — «А таких у нас не дають». [Пірсон] закінчує тими словами, що Р[адянський] С[оюз] — сильний і воєнні психози нема йому чого підносити.

Виступ пр[едставник]а Австралії. В залі в кепках навіть в перших рядах — робітники. Хор виступив. В числі пісень ш[отландсь]ких співали «Во поле береза стояла» (ту, що Александрова хор ⁸⁴ співав, заспіває тенор).

Зараз збирають гроші. Оголосили, що в Т[оварист]ві — фінансист[и]. Фінансист виступає й каже: «Проти Трумена ⁸⁵ буде війна, але не проти Р[адянського] С[оюзу], а за розуміння з Рад[янським] С[оюзом]...»

Проф. Холден ⁸⁶ каже в залі, що кожда монета — це мільйон «мікробів»: так давайте їх сюди, бо чим швидше їх позносите сюди (на підмостки), тим швидше ви позбудетесь «мікробів». Усі тупотять, потім сміються й плещуть в долоні. Під час його «промови» кидають йому із хор[ів] гроші. А потім пішло пода[вати] на естраду зліва і справа із хор[ів] гроші. Деякі монети попадають на залізну підставку високого підсилювача й з брязкотом ударяються...

Телеграми читають. Виступає дівчина від молодіжної орг[анізації] Шот[ланд]ії. Виступає наш робітник тов. Нелін...

Коли Нелін закінчив, сів на місце під оплески і почав прощатися з Сурковим і зі мною (а Пірсон його за руку і сам встав: мовляв, ходімо швидше), то Моррей встав і, показавши рукою на Неліна, сказав: «Ось він прощається з нами і їде на свій Донбас». Усі заплескали, затупотіли [ногами], і весь зал почав вставати на ноги. Отак його з Пірсоном провели! Як два місця звільнилось у президії (1-го ряду), то я за руку запросив, щоб коло мене сів поет шотлан[дський] — той, що сьогодні на секції подарував нам книги свої. А ми тоді обіцяли їм твори перекласти.

...З хор[ів] звисають друковані кольорові плакати. Вітер ходить по залі і звизу їх поволі підіймає і знову опускає (наче прилипає). А деякі плакати, піднявшись, довго стоять в одхиленому стані, а тоді вже...

Сурков виступає: «Коли 14 інтервентів виступили проти нас, — робітничий клас вашої країни сказав: «Руки геть від Росії». Тисячу років сочиняли, що одні, мовляв, хай руками працюють, а другі керують. А ми за 32 роки довели на практиці, що ті, хто працює руками, далеко краще керувати уміють, аніж ті, хто претендував на монопольне керування».

...Проте кажуть, нібито ми хочемо відгородитись від світу. Це лож! Навпаки, ми хочемо торгувати як рівні з рівними, тобто купувати те, що нам потрібно, а не те, що у них зайве.

2/XI. О 6-ій прокинулись і — на вокзал, на Ебердін⁸⁷. У потязі — чай, кофе п'ємо. Пригород, чудова осінь! Подекуди пожовтіло, поржавіло... Уранці важкі ворони проти вітру... Овечки, барани на зеленій луці. Уже терикони знов... Сніг видно на вершечках гір... А он! далеко-далеко (мені у відчинене вікно показують[ся]) пам'ятники: то героям... Якої війни? Він англічан розбив.

Містечко Стерлінг. Одкрит[о] ринки, скот коло вокзалу. Річка. Міст. Папороть і вереск. Сонце десь зійшло. Але хмари акварельними засохли кучами. Несподівано білі високі берези — цілий гайок. Міст Аллана. Про цей міст багато пісень співають шотл[андці].

...Проїздимо ту місцевість, де старовинна столиця Шотл[андії] — її місто [...] скрізь супроводжують шотландські гори (на них немов парасольки білі — це сніг стежками позападав і біліє)... корови... чайки білі (чи то не чайки?) табунцями на зеленій [...]

...земля, яку оспівував Роберт Бернс, народ...

...море! Море вже видко!

...уже й дерева (кучеряві) похилені в один бік від моря, од вітру.

...як вийшли з вагона, нас зустріли представники Т[оварист]ва. А далі вже аж на самому вокзалі зустрів нас народ (інтелігенти), і один з них підніс кулак і тривірно прокричав.

...уже гудки морських пароплав[ів].

...на сніданку з мером міста. Спочатку всі схилили, вислухали алегро. Глущенко відпові[да]в. А в вікно дивиться — Роберт Бернс (пам'ятник). Голуби в ногах Бернса.

...їдемо на машині. Будівельний завод Гендерсон[а]. Дан Мартін — голова відділення Т[оварист]ва шот[ландськ]о-рад[янськ]ої дружби. Шотландка, яка нас супроводила, коли переходили двір [...], вона була у Будапешті на...

Заїхали в громадський клуб (перед входом на тротуарі білою фарбою на колоні написано: «Росіяни сьогодні прочитають тут лекції [...]

На заводі Мартін сказав, що гарно було б, коли б ми посилали вам свою продукцію, а від [вас] одержували б теж деякі матеріали. Ми сказали: ми приїхали для знайомства, для зближення на основі боротьби за мир. Очевидно, що все це веде до того, що наш обмін, наша торгівля колись-таки буде.

Клуб християн. В одній кімнаті танцю[ю]ть «тьоті», в другій кімнаті — карт[и] [...], а ще в третій — завели нас і в церкву домову. Тут молодь сходить[ся], тут її женять, видючі [...], а все в одних цілях: щоб держати під рукою церкви. Виховання...

Від Австралії Фріліх (в світлому кремовому костюмі). Натомились, як вернулись. І зараз же на секцію. Вона тут же відбулась внизу в готелі. Негри теж були. Я відділенню Т[оварист]ва подарував свою книгу.

Мітинг. Мій виступ. Хор співає — спочатку пісень шотландських, озерних, а потім — гірських (див. в кінці книжки).

Після того, як Моррей закликав шотландців бути такими, як українці, голова [Мартін] оголосив, що П[авло] Т[ичина] подарував книгу Т[оварист]ву (книга була на столі). Гроші збирали. Великий зал. За органом. Потім виступ[ив] Глущенко.

Енгельс — поглянути про клани.

Дан Мартін сказав на мітингу, що делегація сьогодні одвідала завод, розмовляла з роб[ітника]ми: як вони живуть, що вони читають. А в нас на заводі і бібліотеки навіть немає. [...] сказав він, що близько 30 організацій їхніх не взяло участі в Конгресі — отже, треба посилити роботу.

У шотландок є щось спільне з обличчям Лесі Українки. Після мітингу у велик[ий] залі — чай душ на 150. В кінці Моррей сказав, що вже нічний час, заспівали пісню та й...

3/XI. Устав я рано — о 6-ій [годині]. Вогні над бухтою. На башті церковній пробило шість (з одбиванням парним), і на другій башті, дець, чую, теж почали вибивать.

...Потроху світає. Чайки прокинулись, кигичуть!

...Вийхали на Данді. По дорозі знову — море... А ось на одкосі пахає шотл[андський] селянин, на повороті з плугом оглядається на море, а за ним — чайки, чайки (це замісто граків?). Треба Фоміну Ал[екс]андру Семен[овичу] прислати Роберта Бернса по-укр[аїнськи]⁸⁸ примірників 2 і для інституту ім. Бернса прислати Монтогомері фольклорні записи пісень, збірник...

Вставка. Мер запитав тов. Ол[екс]андра Семен[овича], чи є у нас леви (себто на відлит[их] картках), то Ол[екс]андр Сем[енович] сказав: «Є, але тільки в зоологічному саду».

Данді, увечері. Зібрання інтелігентів (друзів). Виступав я. Декламували Бернса. Сьогодні 60 душ записалися до Товариств[ва] (вступило в члени). Потім за руки побралися, співали пісню (слова Р[оберта] Бернса): хіба може бути дружба забута? Ось на тобі, якщо руку...

...виступав голова профспілок Данді Барклей⁸⁹; він сказав, що ось радянські представники говорять, що у них 5 хвилин народжується нова будова, а у нас — навпаки, і за тиждень — жодного будинка. У них [...] а у нас туберкульоз у трудящих.

В с т а в к а. Монтогомері є редактором щорічного збірника Р[оберта] Бернса.

В с т а в к а. Жінщина-шотландка Кіті.

Пісня Боні Бенкс. Це — про гори піс[ня]: як настає вечір, то шотландці виходять із хат і починають журитися цією піснею.

Бони — Бони — Бэнкс

4/XI. У Смоні. Вертаємось до Лондона швидким поїздом після Единбурга без жодної зупинки.

6/XI. О 6-ій ранку прокинувся.

О 7-ій поїхали в Ковентрі⁹⁰. Мітинг у кіно[театрі], чоловіка до 200. Виступали Матковс[ький] і я. Потім — Монтегю.

Після мітингу — кіно[фільм] [про] Урал і шматок [фільма] «Каменный цветок».

...без перекладу залишити місце, де йдуть радянсь[кі] реміс[ничі] школи[и].

Поїхали до секретаря англ[ийско]-совет[ського] Т[ова]рист[ва] Еліот[а] Морріс[а]. (Див. його адресу окремо). У хаті у нього камін горів. Дівчина з лялькою. Звуть... Хлопчик.

Головою мітингу [був] священник.
Петро Євти[хійович] Фомін. ВЦРПС.

Наголовок: «Ми не хочемо воювати».

До Бажана. «Ленін» Маяковського. Герберт Маршалл — треба поговорити.

Увечері — прийом. Багато з ким познайомився. Герберт Маршалл і його дружини Фреда Брильянт згадали, що їм сьогодні відбулося 15 років, як вони потрапили до Москви. От їм сьогодні й свято тут!

8/XI. У магазині крам брали, потім — обід у дешевому р[естора]ні. Пообідати можна пілінга на 5. (У пос[ольств]ві 3^{1/2} ш[ілінга] коштує нам [обід]).

О 8-ій год[ині] я й Сурк[ов] виступали в польськ[ому] пос[ольств]ві з нагоди місячника польсько-рад[янської] дружби. Я після свого короткого привітання (слова) прочитав їм «На тр[акторному] заводі». А звідки зразу ж поїхали в парламент.

(Вставка. Рокоссовський в Польщі⁹¹. Перший його приказ по армії. Його [слова] у своїмі слові навів посол польський у Лондоні).

Обід у пар[ламен]ті у Прітта.

Як обід підходив до кінця, дзвінок (низький) почувся в коридорі, і наші депутати (і Прітт теж) швидко вийшли

з кімнати — це голосувати. А потім знову повернулись по обіді, повели нас на засідання парламенту. Парики. З ногами на стіл — сидять. Голові щось шепнув один із депутатів наших, і той до нас угору подивився.

Вставка. Чи легко улаштуватися на роботу? В оркестр, вони уважають, що краще всього мужчин приймати, а женщин... що ж, хай уже вони будуть безробітними, а не мужчини.

...А куди ж ідуть ті, що закінчили королевську муз[ичну] школу? А частіше влаштовується по спеціальності, а, скажімо, женщины — виходять заміж.

Що у них зветься стипендією?

(Бесіда Кабалевського з англ[ійця]ми).

По суті, вони тільки звільняються від платні, а як такої стипендії нема. А жить — живи собі як завгодно.

10/XI. Могила К[арла] Маркса ⁹².

Вестм[інстерське] аб[батство] ⁹³. Дарвін, Ньютон ⁹⁴, Беніолон, Дізраелі ⁹⁵, Лонгфелло ⁹⁶, віконт Памертон, Альфред лорд Теннісон ⁹⁷, Роберт Браунінг ⁹⁸, Алан Ліндсней, Гордон (австралійський поет, 1833—1870), Діккенс, Кіплінг ⁹⁹, Томас Гарді ¹⁰⁰, Давід Гаррік ¹⁰¹, Теккерей ¹⁰².

Наші кілька письменників, в тім числі й мене, прийнято в європ[ейське] сообщество письм[енни]ків.

(Про англ[ійських] роб[ітників]): чесні руки в мозолях, а зір, повен мук[и]. Жув[альна] гумка (а в той час там усе по карточках.)

П'яна валка з биндюгою (а в той час є люди, яким нема за що хліба купити).

Ебертін. Християнський клуб (а в той же час у Вестмінстерському абатстві ногами по плитах Ньютона...)

Літ[ерату]ра.

Малярство (Едінбург).

Кіно[матографія] («Гамлет»).

Кімната, де Дарвін жив, коли учився (в Кембріджі).
А творів його — ані-ні!

Для Києва залишити: дім Карла Маркса.

30/IV—50.

(Уранці, перед 7-ю годиною.) ¹

Річка бистра — несе свої води, несе... Десна! Коли тече вода — переповнена, то ти наче аж хитаєшся — від того руху...

Ось осокори. Та як же вони повиростали за цей час!

Стовбури високі-високі — і тільки вгорі на синьому небі листя (верхівля мов під мірку підстрижено). Цей тон, де осокори, — несказанної краси...

Такої краси — кажу всім я — я ще ніколи не бачив!

А це ось маленький острівок, кам'яний, жовто-піскуватий, голий...

А де ж Чорторій ²? А! Он вода широка пішла (залила усе) й далі, а на віддаленні ліс обрамляє його. А тут, де осокори, вона голубувата чи якась інша — бо це з-під землі тут якісь джерела б'ють весь час.

Пішли через долину угору — чи в якусь контору, чи в редакцію, і я з ними пішов, хоча я добре уявляю, що я не поїду, а залишусь тут. Але ж звідти нібито іще щось краще подивитись є!

Коли я саме мучився ³, як саме почати вірш про 9 вересня, — я, щоб дати трохи мозку відпочити, узяв дочитувати «Вольницю» Ф[едора] Гладкова ⁴ із «Нового мира» ⁵, № 8 [за 19]50 р. — і ось на стор. 169-й я раптом зупинився на слові «каساتки». А перед цим вся ф[раза] звучала ось так [...]

І я відклав журнал, узяв папір та олівець і почав свій вірш:

Ластівкою дружби [ми до вас летіли...] ⁶

Конча-Заспа, 9/IX—50,
11-та год[ина] веч[ора].

[12/IX—50].

Я був сьогодні в університеті ⁷. Там сказали мені, що вони виступ т[овари]ша Сталіна поставили лише теоретично (тобто відірвано від практики?). Я бачу тут, у Спілці письменників Болгарії, що ви поставили це питання широко, виходячи із життя самого, — говорили ж прямо, безжально критикували сучасних письменників. Чи прийняли письменники критику? В дебатах видно було, що ще не зовсім. А більше критикували доповідача, до-

повнюючи його. Те, що доповнювали й його, — це добре. Але ж і критику приймати треба.

Як тільки у двір приїхали, то її оточили — обнімали й цілували. Діти щebetали по-болг[арськи] привітання, а вона їм по квітці із свого букета дала.

Ось вона халат наділа, коло одного станка зупинилась, прогорнула нитки і почала виривати... Вирвавши [...] ниток, що вгорі пасмо їх висіло, почала зав'язувати те місце, і всі дивилися на те, як вона робила. Це — фабрика «Текстильна слава»⁸.

В цеху — шум, так що Маруся Федорівна чи Цекова, — то всі вони з Штировою на вухо одна одній кричать...

Ув цеху через наші голови, високо піднявши, понесли вперед цівки. Стара робітниця була (із 1931-го [року]) Цеца Александрова Тічалова, а зараз вона голова проф[спілкового] комітету (вона знає всю історію фабрики).

А вона (Штир[ова]) спокійно підходить то до одного станка, то до другого, а кругом хвилюються і разом з тим надіються ткачихи.

...Ось вона сіпнула нас. В той час, як на вухо кричить якесь зауваження своє, всі, що її супроводили, стоять під стіною і стежать, і обмінюються словами.

Спочатку воно було італійське підприємство.

Детский дом здесь.

Фабрика — від 1921-го р[оку].

40 душ ударників.

Скільки жінок — 530,

всього — 650.

Ударниць — 33 (із 40-ка).

63 % многостаночників.

План за півмісяця (2 кварталу) — 101 %.

А отличниц — також 40.

Портрети в столовой: Ольги Симової (працює на 14 станках) і Олени Бирзової (на 7-ми) — ударниці.

13/IX. Зустріч з президією в Союзе болг[арських] писателів.

14/IX. Доповідь Данчева.

«Ми, — сказали мені, — уперше ставимо доповідь на таку тему: «Майстерність у сов[єтських] писателів и у писателів Болгарии».

У дискусіях виступало багато письменників, говорили докладно і з розумінням справи, особливо підкреслювали на тому, що мало в доповіді зупинився доповідач на проблемі зміст[у] і форми. У своїх виступах письменники весь час згадували, що говорилося на пленумах у Москві. Це великий плюс для болг[арських] письм[енни]ків, що вони стежать за радянською літературою і, безперечно, добре її знають. Також говорили про те, що [...]

Кто преподает в Киевск[ом] унив[ерсите]те укр[аинск]ую литера[туру] [?]

[Кто] преподает укр[аинскую] лит[ератур]у в Софийском унив[ерсите]те [?]

Шефство над університетом болг[арськ]им (слід [дізнатися], що видають із болг[арської] літ[ерату]ри на укр[аїнськ]ій мові). Христо Вотева надіслати Софійському університету і Івана Вазова ⁹. Надіслати збірники нові «Слова о полку Ігоревім», «Дума про Опанаса».

Про книгу Л[ео]ніда Тимофєєва ¹⁰.

Як рос[ійськ]у мову викладають на Укр[аїні].

Чи є толковий словник укр[аїнськ]ий.

Я запитав, як у них стояли справи з космополітизмом.

У них тільки теоретики в одриві від практики.

15/IX. Пловдив.

Ярмарок. Див. газети...

16/IX. Радіо (Софія).

10 ранку.

Покладення вінків.

Іхтіман ¹¹. Всі кричали й плескали в д[оло]ні.

Вічна дружба! Вічна дружба!

17/IX. 10 г[один] ранку. Іхтіман. У неділю. На площі. Обід під музику. Танці. Стара бабуся, що їй було 11 років під час Квітневого повстання.

Потім поїхали [...] музей «Райна княгиня».

18/IX. 10 г[один] ранку.

Завод ім. Ворошилова. В цехах. А потім зібрались окремо в залі всі ударники й ударниці. Вітання. Запитання були. Тут же Бойка Вапцарова (кореспондент). Прохали передати вітання Клим[у] Єфр[імовичу]... На їхнє прохання я їм читав свої переклади із І[вана] Вазова.

Це — велика фабрика, будова якої ще закінчується. Сквозняки — вітер — сонце болгарське — і вигляд із верхнього, ще не покритого кривлею поверху — вигляд на все місто й навколишні гори!

О 5 г[одині] веч[ора].

Секція поетів.

Я читав своє «За мир»¹², а також переклади з І[вана] Вазова. Потім читали болг[арські] поети переклади з мо[є]ї і свої поезії: Л[юдмил] Ст[оянов], Крум, Блага Дим[итрова], Пантелєєв¹³ та ін.

О 7 г[одині] веч[ора].

Мітинг 4-го району Софії.

Мій виступ з балкона і вірш «За мир».

Увечері — у Т[оварист]ві болг[аро]-рад[янської] др[ужби]. І потім — поїхали на банкет. Була Марта Ів[анова] Попова¹⁴ — читала переклади з Анат[олія] Чиркова і з мене.

Жовтень 1950.

Організував я бригаду¹⁵, яка поїхала в моє рідне село Піски — на братській могилі відбувся мітинг, прочитали моє звернення до земляків, колгоспників, про боротьбу за мир у всьому світі.

Їздили: Д[митро] Косарик¹⁶, Гнат Ю[ра]-Юрський¹⁷, співак Перепелюк¹⁸.

На обіді в мене А[ндрій] С[амійлович] Малишко¹⁹ в присутності В. Кондратенка²⁰ признавався, що він свого²¹ [...] написав під впливом моєї поеми «Похорон друга».

Початок листопада 1950.

[1951]

[Початок березня].

Доповідь б[увшого] міністра¹ про застосований досвід Рад[янського] Союзу у стахановців²...

Владка. Легенда: ніби брати жили й володіли всією землею цією в горах. Один із них — старший звався Владо. От і залишилось ім'я старшого брата.

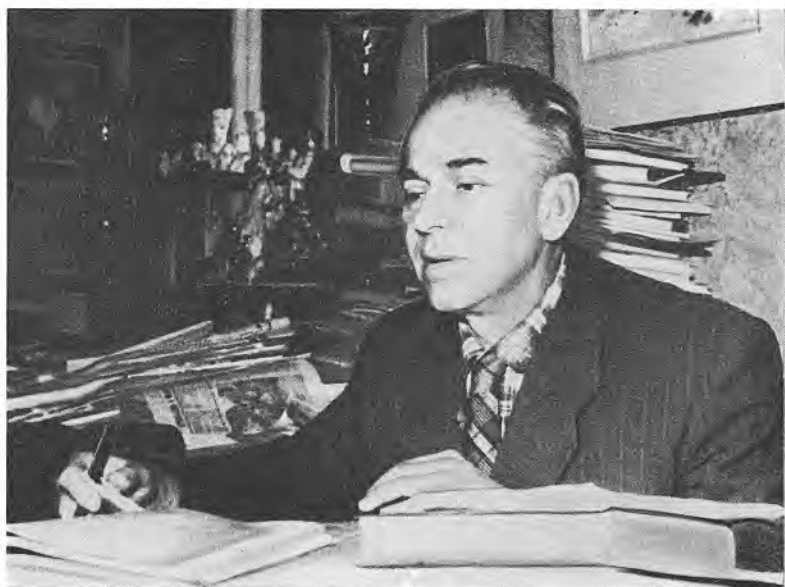
Зустрів нас голова спілки будівельних працівників Благой Петров Тасев (його ще й зараз батько живий —

П. Г. Тичина і Г. Г. Верьовка. Фото 50-х років.

П. Г. Тичина, О. Т. Гончар і П. І. Майборода — перші лауреати Державної премії Української РСР ім. Т. Г. Шевченка. 1962.

П. Г. Тичина за робочим столом.

І. К. Білодід, П. Й. Панч, П. Г. Тичина, О. Т. Гончар,
О. Є. Корнійчук у президії ювілейного вечора, присвяченого
75-літтю від дня народження поета. 1966.

йому 80 років, йому [було] 16 років, коли в 1876 р. Болгарія визволялася з-під іга Туреччини³).

(У школі саме — в одному класі конференція учительська. Нас до учительської запросили. Леніна, Сталіна портрети, Благоева⁴, Димитрова, Червенкова⁵. Телефон єсть. Радіоапарат.)

Граніт для мавзолею Г. Димитрова звідси брали. 1200 робітників тут [працювало] Витошського району.

У школі на скатерці: «Педагогіка» під ред[акцією] проф. Капрова болгарською мовою. В. Ажаєв: «Далеко от Москвы».

В діловій частині (по обіді) у поправках до статуту я почув, що є Елин-Пелинський р[айон], є місто Елин-Пелин і повіт (уезд). Здається, там, де Русе⁶.

Передача прапора з рук руснійських (Русе) [в] місто Смолян. Три роки Русе тримало прапор! Той, хто передавав прапор, сказав: «Капітулювати перед ворогом — ганьба, а капітулювати перед друзями — честь» (і передав під оплески залу прапор).

Подарунки гостям.

Китай. Корея. Уг[орщина].

Поляки [подарували] живе ягня. Його з рук Михалесько[го] взяли й поставили... за президію, і воно почало об'їдати квіти (голодне було!) і почало обнюхувати підставку для юпітерів, що лежала на підлозі.

Прийшли до мене в готель дві студентки: Блага Димитрова⁷, [яка навчається] на остан[ньому] курсі слов'янської філології університету [в] Софії (поет), перекладала моє «Сталіну... вибори» (прислати свої книги); Дарина Топшкова — студентка останнього курсу слов'янської філології (прислати книги свої).

Союз писателів Болгарії.

Їм треба вислати «Літ[ературну] газету», видання прози, журнали та інше (граматику українську вислати). Адреса: Софія, Союз болгарських писателів.

Познайомився з... Магдою Петкановою⁸ — поетесою, її книга «Кавали свирет».

Л[юдмила] Стоянову вислати для Антології слов'янських поетів 3—4 поети[чні] українські книги й відмітити в них дещо.

Прислати свої книги Єлизаветі Багряній⁹.

Софія, ул. Неофит Рилски, 60, телеф[он] 2-17-94.

Прислати свої книги на адресу Болгаро-Советського об-
щества: Софія, ул. Цар[я]-Освободителя, угол Раковські,
10-а, Анна Костова.

14/III. Прийшли до мене відп[овідальний] редактор
і член редкол[егії] (худ[ожній] відділ) Михаїл Кючаков
і Блага Димитрова, передали мені в 3-х примірниках комп-
лект газети комсомольської «Младежна искра» і прохали
1 примірник передати комсомолу України і — гарячий при-
віт.

Прохають написати їм до цієї газети статті приблизно
на такі теми: 1) як боровся український комсомол з оку-
пантами; 2) що знає укр[аїнська] молодь про болг[арську]
народну молодь; 3) як виглядають перспективи укр[аїн-
ської] молоді з молоддю болгарською. Треба їм в обмін
вислати «Сталінське плем'я»¹⁰, «Молодь України»¹¹ та ін.;
4) як комс[омольська] молодь впливає (і працює) на не-
організовану молодь.

Для мене т е м а: 1) про молодих поетів; 2) як наші
дорослі письменники відбили героїзм молоді у Вітч[изня-
ній] війні та в будівництві; 3) як поставлено естетичне
виховання в школах України; 4) віковий культурний зв'я-
зок поміж болг[арською] і укр[аїнською] молоддю.

О[лександр] Корнійчуку.— Прохає музей краєзнавчий
прислати етногр[афічний] матеріал (костюми, вишивки
і т. п.). А вони своїх пришлють.

В 1-й кімнаті — портрет Димитр[а] Миронова¹² — за-
сновника музею. А над рос[ійським] і укр[аїнським] відді-
лом — портрет Н[иколая] Себастьяновича] Державина. Пе-
ред входом до чеської кімнати — портрет чеського найві-
домішого етнограф[а] Л. Неверлі.

Прислат[и] портрет Вас[иля] Назаровича Каразіна¹³
Добри Поповичу (Софія, вул. Скобелева, 12). У Герцена
є про Вас[иля] Каразіна.

Для Хр[исто] Вакарельс[ь]кого¹⁴ довідатись адресу Во-
л[одимира] Гнатюка¹⁵, потім дати відповідь. Цікавість яка
до укр[аїнської] науки.

Принесли мені книгу як подарунок від дирекції «На-
родної культури»¹⁶. Книги такі:

Н[ейо] Яворов¹⁷,

Хр[исто] Смирненський,

І[ван] Вазов, «Чичовци»,

І[ван] Вазов, «Немили]-недраги»,

Елин-Пелин ¹⁸, «Земля»,
Л[юбен] Каравелов, «Българи от старото време»,
Іван Вазов, «Под игото»,
Елин-Пелин, «Летен ден»,
Пенчо Славейков ¹⁹, «Кървава песен»,
Йордан Йовков ²⁰, «Ако те можеха да говорят» *.
Ім треба послати щось українське.

Старший брат Добрі Терпешева розцілував мене двічі і заплакав, бо я на його сина точка в точку схожий, сина, що вчителював у Москві, Харкові — як журналіст і загинув від німців на початку війни Вітч[изняної].

Познайомився з радіокомітетом, з молодим поетом болгар[арським] Божидаром Божиловим ²¹.

Поклін від Данчо Костова ²².

Жовтень [19]51 [року].

Вірші М'ястківського ²³ вибрав і передав до «Вітчизни» ²⁴ — якраз напередодні мого від'їзду до Єсентуків ²⁵. Редакція, одначе, цілий місяць тримала й не ухвалила [до друку]!

[1952]

По радіо слухаю ¹, як грав Рахманінов ² 7-й вальс Шопена, — мене вразило оте місце перегри, яке, як звичайно, піаністи немилосердно тарабанять, а він — Рахманінов — ледве-ледве чути це робить.

А прекрасно ж як!

Москва, 23/І.

Після засідання Всесоюзного Гоголівського комітету ³ — сиджу з Лідою у номері і слухаю радіо.

А завтра ж 9-та симфонія Бетховена! Натана Григоровича ⁴ ми в ліфті зустріли.

Софія Віталіївна Тобілевич ⁵ (дружина драматурга Карпенка-Карого ⁶) розповідає у своїх споминах, що Карпенко-Карий дуже любляв, дуже шанував трьох російських драматургів: Грибоєдова ⁷, Гоголя та Островського ⁸.

Карпенко-Карий писав... (див. «Закарпатська правда» ⁹, 1/ІІІ—52).

* Якби вони могли говорити (болг.).— Ред.

Як я галочок люблю ¹⁰, коли вони кашкають, по-своєму щебечуть!

Галочки — це ж моє дитинство у Тройці ¹¹...

(Писав виступ на партійні збори. Раптом крізь вікно за шумом машини почув — галочки далеко десь загомоніли — дзвінко.)

5/IX—52.

[...] із оповідання Ов[анеса] Туманяна ¹² «Гикор». Як перекладався — «наплакався слізьми» (хоча слова «сльози» в даному місці й відсутні). Дзвонили із видавництва, і вони вірменської мови не знають, а просто, очевидно, бояться, що вислів «наплакався слізьми» не схожий на газетно-перекладницьку мову і чи не буде, мовляв, він виділятися!

29/XI—52.

2/XII—52. Початок [четвертої Всесоюзної] конференції ¹³ [прихильників миру].

Доповідь Петровського ¹⁴.

Він каже: «...як передає преса, вже понад 1½ тисячі делегатів перебувають в дорозі до Відня».

...І в мене перед очима картина встала: з усіх сторін, з усіх країв земної кулі стремлять до одного міста Відня то тут, то там сотні делегатів. Їм на шляху встають перепони. Але вони ті перепони переборюють і йдуть далі...

[1953]

22/I—53.

Із ред[акції журналу] «Вітчизна» подзвонив кур'єр Борис:

— Я до вас їду.

— А що саме? із чим? — запитав я.

— Да там якісь пакети передає вам секретар із редакції.

Чудно мені й дивно!

Ніхто з редакції ні словечком до мене [не] обізветься — ні секретар, ні зав. відділом поезії. А обвинувачувати мене на загальних зборах письменників? — весь час товариші «вітчизняни» обвинувачують: от, мовляв, нема ув'язки з редакцією.

Ще раз кажу: чудно мені й дивно!

[1954]

[УЧАСТЬ У РОБОТІ
XVIII З'ЇЗДУ КП УКРАЇНИ]¹

[23—26/III—54]

Майже кожен, хто виступав тут, на з'їзді, звітував, як на всі сто, а то й більше процентів виконав свої завдання.

Укр[аїнська] рад[янська] л[ітерату]ра виступає зараз центром уваги всіх народів нашої Вітчизни, по всіх братніх республік[анських] газетах і журналах.

Марієтта Шагінян².

Бехметьєв (тобто... в тезах сказано про те, що в свою чергу і укр[аїнська] л[ітерату]ра впливала на інші літ[ера-тури].

Тернопіль³ — перший секретар [обкому партії] тов. Шевчук поставив правильну вимогу до письм[енни]ків України, які мало допомагають молодим талантам Тернопільщини...

Уночі з 13/IV на 14/IV—54⁴.

Іншу якусь роботу робив, а про це згадалося — от і написав його.

Мене лаяли й продовжують лаяти за мій цикл «В космічному оркестрі»⁵. А тим часом жоден із критиків не уявляє, як я написав його...

...Після того, як столиця переїхала до Харкова, тісно мені стало в Києві. До неокласиків⁶ я не ходив. Жодного разу! Київська філія «Літературно-наукового вісника» з її старими громадянами — абсолютно чужа була для мене, хоча я й числився якимсь там консультантом по поезії. Кілька місяців. Не більше. Журнали з Харкова привозили до нас у Київ раз на місяць. Іноді й поштою присилали. Валеріан Поліщук вряди-годи появлявся в Києві. Любив він пробирать усіх за те, що ми, кияни, мовляв, відстаємо від Харкова неможливо. Завжди він був криво-усміхнений на один бік, і дисонансом для 20-го київського року завжди блищали його новенькі черевики.

Ми, кияни, ходили задрипаними, дротом підтягуючи підощву, щоб не відпала (я і Ліді так притягував на черевку підощву дротом, як вона бібліотекарем працювала).

І хоч ми були голодні — не любили ми все-таки отих подачок гонорарських із Харкова, які привозив нам інколи Поліщук. Не тільки я, а й композитори. Від голоду моя люба сестричка Наталя до смерті дуже швидко йшла. Мого товариша по Комерційному інституту куркулі під час поїздки до села вбили. А він був агітатором. Агітував за те, щоб хліб державі здавали. Мій старший брат Михайло у с[елі] Хмельниці помер. І найшла на мене туга, і я з революційними мотивами вихопився вгору, понад землею побував.

У цьому моя вина. Але зате я не пішов до неокласиків. І був по всьому твердий і непорушний.

[12/IV—54]

Олесь Донченко в Лубнах помер⁷. Як жалко! А Юрій⁸ теж лежить увесь час. Там, як каже Сократ⁹, день і ніч злились в одну безкраю ніч.

Смерть де завгодно застає...

Все думки та й думки про Юрія Івановича та Олександра Васильовича. Учора Ліда у Тамари¹⁰ цілий вечір була.

18/VI—54.

[7/IX—54].

Чу до Уляна Митр[офанівна]¹¹ нар[одилася] 1910 р[оку] в с[елі] Копачі Чорнобильського району (див. плакат про неї). Вона — бригадир (а раніше була ланковою).

«... треба щоб і кількість, і щоб і якість була».

...грена...

...все починається від грени...

Землянка уквітчана всередині червоною калиною...

Кішка з кошенятами лежить на тому місці землі, де сплять (а сама землянка прокопана вниз).

Доц напав на нас. Ще й грім гримів.

Сама вона в зеленій кофті і в червоній спідниці назустріч нам з підскоком бігла з-поміж дубових кущів.

«Поливаємо віничком, чистою водою плескаємо на гілля, щоб шовкуни напивались».

«...чистимо дубину, знімаємо хворих (шовкунів) та сухе листя, спалюємо».

Сторож — відразу ж примусив ноги в ямці на мокрій метлі (розчин якийсь) обтерти, а тоді вже йти. Це — щоб не занести інфекції на шовкунів.

Сторож ночує, «по три ружжа» має, від хижої птиці обороняє дубняк свій.

«На дубині годуємо їх...»

Оприскуємо содою каустичною.

Вона сама малограмотна. Агроном там є. (А ми його бачили в МТС, і він дав нам таблиці про виконання планів МТС — білястий сам! — він же і є застрільником цієї справи з шовкунами тут. Він ініціативу подав і привіз їх сюди.)

«Я хоч і малограмотна, а хочу так все зробити, як воно має [бути]. І при місяцю переносимо шовкунів на свіжі куці. Упаде [шовкун] — то ми підбираємо, щоб мурашка, бува, не вкусила [його].»

«Заболіла ногою» (про себе, очевидно).

«А потім їсть і їсть...»

Розповідала, як її, ланкову, та висували на бригадира: «Мене гукнули: «Уляно! Ти вік трудишся... і копійка буде. Будемо тобі допомагати... До трьох-чотирьох метрів дуби можуть бути (а не тільки на куцах). Сорок розганяють... і коршаків... Пташка всю гусинь виїсть, як не розганяти. Добули (шовкопряди) в Китайщині».

Ядрені ночі.

Бабука підійшов: «Норма — 1 кілограм грени і план урожаю — 100 кілогр[амів] щоб здавать, а Чудо здала 500 кілогр[амів]».

«...Чого ви не зриваєте їх, а підрізаєте з гілочками?»

Вона каже: «Треба підрізати [гілляки], щоб їх не сторкувать».

Ліворуч від них Боброве озеро.

У неї ніколи черви не сидять голодні.

На п'ятий вік (тобто: це п'ята стадія).

1-а ланка (у Чудо): Зотова Ольга,
Бакун Ніна,
Костюченко Марися,
Даниленко Василь.

Ланкова була (2-ої групи): Бриж Оксана,
Марія Костюченко,
Костюченко Ольга,
Подобід Микола.

8/IX—54.

Після повороту з [села] Копачів (ми там були в Уляни Чудо) зупинились у березі Прип'яті і зійшли до самої

води та ще й руки умочили. Кругом народ обступив (а з нами був і 1-й секретар райкому партії), і там прийшла баба Бакуи Марія Панасівна і давай просить у нього сіпця. Він обіцяв та й зараз же своє розпорядження передав голові колгоспу.

12/XI—54. У вел[икому] залі Міжнар[одної] комісії¹².
Запитання були:

Чи можна викреслювати на виборах других кандидатів?

Що робити, коли одна із палат В[ерховної] Ради не ухвалить проекту закону?

Чи багато скарг депутатові поступає від виборців?

Чи може бути обраною та особа, яку, замість викресленої, виборець дописав у бюлетені?

Скільки колгоспників є в складі Верх[овної] Ради?

Чи додержується весь час зв'язок депутатів В[ерховної] Ради з виборцями?

[У ФІНЛЯНДІЇ]¹³

[13/XI—54] На нічнім столику (вірніше — під) лежить Євангеліє¹⁴ ф[інської] мовою. Сумнівним є те, щоб хтось його читав, навіть із їхніх людей, та й для чого? на ніч, мовляв [...] та на ранок також?

У місті чистота. У готелі теж.

Багато реклам у місті (вогневих). Різні фірми — одна перед одною себе вихваляє. В перший вечір, як пішли ми по місту до к[рамниць], — гибель різних товарів — і англ[ійських], і амер[иканських], і іранських (солодоці), а от свого чогось — нац[іональні] вишивки, плаття, сорочки, стьожки та ін., — на головних кварталах ми не побачили.

Тепло ще було. Ох, як аероплан мчав нас крізь хмари, крізь обривки хмар, насупротив вітру! (Це — з Москви.)

У місті рух досить великий, але ж жодного гудка чи дзвоників — навпаки, все робиться тихо — [тихо рухаються] і трамваї, і машини, і велосипеди.

Другий день сірий. Але без дощу. А реклама і вдень говорить — вихваляє свої товари.

Гумору в них багато.

Вони веселяться, люблять сміятись. Перед вікном сьомого поверху (де ми поміщались) видно, як ріденькі, кисейні... ні, то дим вітер односить...

Інститут проф[есійних] захворювань.

14/XI їдемо на машинах в село. 9.30 ранку. Наморозь. Вся дорога в гайках березових, ялинах. Туман на полях, хоча вже сонце: туман пливе [...] від дороги, так, наче тікає від руху шляхового.

...Гарненькі чепурненькі домики фінські. На зупинках жінки стоять з кошиками, чоловіки... Автобуси назустріч нам... А по обочинах дороги все камінь та камінь — сірий, червоновуватий, різнокольоровий...

Іноді збоку в гайку болітце попадеться з одсвіченими в ньому деревами.

Наморозь по всьому — на дахах, на поораному полі, на траві зелено-порижілій... Як гарно, коли за галими білими березами вирине будинок з оранжевими стінами!

...По один бік шосе — камінна гряда, а по другий — урвище (тільки стовпці огороджують шосе з цього боку), а внизу в урвищі ялиці зелені, берези верхами своїми нарівні з нами. Через те, що ялиці зелені, то здається, що й берези зелені теж. Але ні, вони оголені вгорі, поруділі. Ось озеро, а на березі з того боку будиночок — і весь він у воді одбився, з димом, що з труби йде, — а в воді йде внизу...

Озиме — таке ж зелене, смарагдове!

Характерно, що бідони стоять самі по собі в спеціальних дерев'яних будках на підставках: очевидно, машина ходить (яка цим займається) і забирає. А так ніхто їх не зачепить, не візьме.

Покажчики на всім шляху є: куди їхати, і в яку сторону, і скільки кілом[етрів].

Смужки в полі вузенькі скрізь.

А ось по лівий бік нашого шляху ліс подерся вгору — і мені все видно як на долоні: поміж ялиць, що наче аж в землю вросли, все мох та мох зелений...

А ось уже знову рівнина... Жінки стоять, дівчата в міських убраннях — рожевощокі. Амбар туди далі за ними — червоним офарбований. Тут фарби яскраві люблять...

Ялиці звалені бурєю лежать — і своїм кореневищем, наче руками, вгору простягають.

Зупинились — ліс ліворуч, ліс праворуч. Так м'яко по моху ходить, що поміж камінням. Тут же зверху й білий мох-ягель.

Наші жартують на вільному повітрі, бо засиділись. Птичка вгорі з жалібним писком пролетіла.

...По дорозі наздоганяємо жінку на велосипеді, з маленьким хлопчиком, що, вчепившись, сидить за нею (в червоному теплому костюмчику).

Приїхали в Йок[іойнен]. А звідти — за 6 кілом[етрів] — на сніданок поїхали. Сніданок був довгий. Після того поїхали оглянути їхній великий корівник.

Потім поїхали в Селекційний інститут, де директор с[елекційної] ст[анції] прочитав нам бесіду про роботу сел[екційної] станції. Який найбільш стійкий сорт картоплі для Фінляндії? Питання дуже важливе.

14/XI увечері. Заплутались у лісі: дві передні машини зникли десь вліво (непомітно для нас).

15/XI—54.

Голова Фінс[ько]-рад[янського] Т[оварист]ва сказав у Тампере¹⁵, що він вітає нас від його населення, яке співає симфонію труда (тобто тут робітництво на підприємствах).

...Сіли в автобуси — і я помітив, що площа (чи вулиця) — Алексіса Ківі^{16?}.. Да, Ал[ексіса] Ківі.

В музеї Леніна. Ті ж самі меблі, що й при Леніні були. Оглядаємо ту залу, де історичне засідання було в Таммерфорсі (до речі, на той рік 50-річчя буде).

Орендне приміщення музею.

Нижче поверхом — клуб на 550 (?) місць. Постійна трупа діє.

Кафе (порожнє).

На завод поїхали (металургійний). Один із супроводжуючих запитав мене: як цей завод, чи можна його вважати великим в рад[янських] умовах? Як [це] треба було розуміти?

Дитячий будинок. Одні на 4 год[ини] залишають дітей, і[нші] на 8 г[один] залишають, 60 марок у день, а то все доплачується.

За обідом у мера міста Тампере був присутній депутат Хаккелі (правий соціаліст), який зустрічався з Леніним в Копенгагені. Йому вже понад 80 років.

У школі (в Тампері) хор (дівчаток і хлопчиків) заспівав пісню на слова Алексіса Ківі.

Сніг зривався — легко-легко!

Після огляду другої школи поїхали в найкращий ресторан найкращого готелю Тампері. Чай, бутерброди, коктейль, кава, горілка.

«Дресиров[ана]» вода (содова вода).

Потім — поїздом екстреним — до Хельсінкі.

Тут у готелі кожному, в його номері, — вечеря. Приготовлена — на білій скатертиночці.

16/XI—54. Рано всі ми повставали, хоча виходити з готелю призначено о 9.30, а не, як звич[айно], о 9-й.

Надворі ясно — жодної хмарки! Сонце мені в вікно світить і падає на квіти, що на столі...

Айстри заграли бордовим, блідо-рожевим, жовтим кольором. А листячко — зеленим (осяяне спідсподу).

Оглядали на околиці робітничі квартали. Були в середині квартири. Підвали, чулани, пральні.

Потім були на будовах, [дивились], як кладуть стіни, як заливають цементом.

Потім — клуб профспілок. На жаль, чомусь один лише швейцар зустрів нас і показав зал, розказав дещо з історії спілки.

Після того — т[оварист]во «Фінляндія — Радянський Союз». Я познайомився з фінським робітничим поетом, а також з двома прозаїками шведськими (мужч[ина] й жінка).

Вечеряли в ресторані під Малим театром.

Вставка:

У лікарнях: спочатку лікареві слова записують на магнітофон, а потім сама вже друкарка передруковує з магнітофона по слуху.

17/XI—54. Сніжок надворі легесенький.

19/XI. Фінський письм[енни]к Ейкія¹⁷...

Тільки я йому назвав своє ім'я й прізвище, він зразу ж: «О! Знаю, знаю! Аякже!» — І поцілував мене.

19/XI. В Турку¹⁸ поїхали. О 8.40 ранку.

Школярі в школу йдуть. Дзвенять їхні голоси на легкому морозн[ому] повітрі.

Далі їдемо. Поляна сніжна відкрилася нам. Навколо (зліва й справа) лісочки ялинові. Школярі в руках тримають велосипеди. Дивляться на нас.

А сніжок на ялинах ліг, як вата...

Скрізь шляхи посипають (із машин вантажних) піском. Це чудесно, культуру видно.

Біля садів проїжджаємо. Усі дерева плодові — у м'якому-м'якому білому, аж злегка наче рожевому відсвіті стоять мовчки.

Полукіпки під снігом стоять. (Гострий полукіпок: зверху тичка.) Під снігом...

По дорозі — станції, де заправлятиметься машина нафтою (пальним): «ESSO» — америк[анська] фірма, а наша фірма — «ТВ».

Озера стоять, немов відтануті на сонці, хоча сонця й нема. Важкі сині хмари збоку (лівого). Яка-то буде завтра наша посадка на аероплан?

Машина заїжджає на обочини, бо слизька дорога.

Скрізь на шляху — чудесної форми дерев'яні та кам'яні будівлі.

А понад шляхом іноді вистроюються й сосни корабельні — високі-високі і немовби підстрижені до верху. Білі дроти — як мережка...

Велика над шляхом школа. Школярі в сніжки граються. Причому — дівчатка окремо собі.

Зупинились напівдорозі, коло кафе. Проїшли всередину, там, де цукерки й журнали продають. Постояли трохи надворі. Публіка деяка вийшла із кафе. Це ті, що їдуть на Хельсінкі. А приїхали вони із Турку, куди вранці приходять пароплав із Швеції. Отже, це або туристи, або ж закордонні відвідувачі фінни.

Проїжджаємо городок Сало.

Переважно одно-, двоповерхові будинки.

Робітники на будівлі за парканом.

Селяни-фермери копають ями — садять дерева. Зелене озиме...

В машині зі мною — Єва Янівна Палтиня. Ми з нею багато переговорили про латвійську літ[ерату]ру, про Київ, Чернігів (де вона була цим літом разом з іншими після 300-річчя), про Гомель...

Цікаво як: поле обабол дороги, а за нивами немовби острови зелені — гаї ялинові. І видно, що ялини на високім камені поросли.

Єва Янівна потихеньку собі щось наспівує...

А ось несподівано сонце з-за хмар проглянуло...

Скрізь вузькі смужечки на полях.

Відкрили радіо в машині: якусь симфонію передають.

А ось і передмістя Турку.

Знову радіо. Сопрано — як ананас, соковите...

Школа ремісничка.

Ш к о л и.

Чистота. Парти окремі для одного.

Уміють кніксени зробити.

Чорнильниці-невиливайки.

Но в то же время молитвенные псалмы нам запели в классе.

Хліб на полях подекуди не убраний.

В школі (в Тампере) хор заспівав пісню на слова Алексіса Ківі. Один з найкращих хорів (хоча в унісон, і тільки акомпанемент, і мов у терцію).

Класи зроблено з перегородками, які (перегородки), розсовуючись, ховаються в стінах.

(Як у Турку їхали) школярі по шляху на велосипедах.

Школа ремісничка (в Турку), у дворі діти надто вже рухливі: одне одного штовхає, бігають... А всередині — станки... Кузня.

В місті та в селі. В дорозі.

Чистота. Тиша (без гудків і дзвінків).

Дороги між селами. Ш л я х. І в той же самий час вузькі смужки вздовж дороги.

Бідони для молока стоять. Показники на всім шляху. Будиночки чудові. Жінки на велосипедах з дітьми, які вчепилися руками за маму.

Корівник великий. Але зверху вагончиків нема (щоб розвозити корми).

Вулиця ім[ені] Алексіса Ківі. І в той же час — вул[иця] ім[ені] Маннергейма ¹⁹.

Господарі м. Тампере вітали нас від того населення, яке творить симфонію труда. І в той же час не дуже там показували робітників...

Вел[икий] конц[ертний] зал у Турку на 1002 місця.
Яка акустика!

— Тут, — сказали мені, — виступав н[ародний] х[ор] Верьовки.

Нац[іональний] музей.

В парлам[енті] на сесії... Хто стоїть спиною до президії й розмовляє. Цілі групи під стіною стоять. Теж бесіднують.

Нет торжественности.

Маєток Йокіойнен. Завше підкреслюють, що в цьому старому будинку, мовляв, ночував шведський король.

Ті школи, що нам показували, — чистота і т. д.

Школи. Програми не однакові. Рада може їх змінити без мін[істерства] освіти.

Дома для престарелых. Гарні.

Велике враження від одвідування Паасікві ²⁰, від його промови.

Як він ніжно орден Леніна тримав, коли йому приколювали.

Як він твердо запевняв, що й далі провадитиме політику дружби до Р[адянського] С[оюзу!]

[1955]

[В УГОРЩИНІ] ¹

2/IV. [Будапешт]. Огляд міста.

На версі гори Яноша.

Увечері — опера «Банк-бан». Муз[ика] Еркеля ².

3/IV уранці.

Покладення вінків на могили рад[янських] воїнів, що полягли у боротьбі за визволення Угорщини.

О 12 год[ині]. Прийом у парламенті т[овари]шем Рако-
ші³. О 2-й год[ині] — у піонерів. Засідання, присвячене...
[...] і Свешников⁴.

4/IV.

9 г[одина] р[анку]. Парад.

О 3-й год[ині] — обід (разом з усіма делегаціями).

Увечері — прийом.

5/IV. Магазин.

Дитячий будинок.

За Будапештом спинилися.

Сов[етский] парламент[ер],
кап[итан] Остапенк[о].
1913—1944.

Свічки на могилі (пам'ятник).

Їх убили німці, хоча вони йшли з білим прапором.

Далі — спинилась машина. Аж це — дивимось — по-
перед[у] великий військовий віз (з бортами) гній везе.

— Ну, що ж, — каже К[лим] Є[фремович]⁵, — дозволь-
те подчиняться гною. Что ж, это правильно.

К[лим] Є[фремович] ніяк не може заспокоїтись, що так
ото по-звірячи, віроломно німці вбили парламентарія.

— Погляньте, — каже Юрій Вол[одимирович]⁶, — як
розпушена акуратно земля.

К[лим] Є[фремович]: А он як курить коло трактора —
значить вологи нема в землі.

Ярові не дуже щось, зате озимі добрі у них.

[У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ]⁷

Прага. 10/X—55.

11/X — одвідання Мавзолею⁸. Покладення вінків на
могилу рад[янських] воїнів.

«Ви жертвою...» — оркестр.

Гімни.

Я плакав (тепло, як живих, уявляв).

12/X. На Пльзень⁹ і Карлові Вари¹⁰.

Уранці туман...

Сливи, сливи повз дороги...
Взяли вгору — сонце появилось...
Убирають цукровий буряк...

Місто Бєроуп. (Ізнову вниз пішли.)
Прапори у місті чехосл[овацькі] і радянські...
Виїхали... Люцерна зеленіє... Жінка косою траву ко-
сить... Картоплю збирають. Машина «Чорт», що картоплю
викопує й розкидає...

М[істо] Жебрак. При в'їзді написано: місто Жебрак
поздравляет сов[етских] друзей...

Місто Церговіц...

На границі Пльзенського краю зустріли нас представ-
ники... Усі повставали з машин. Фірлінгер¹¹ теж — із своєї
машини (він догнав нас ще раніше). Короткі слова при-
вітальні — і знов поїхали (35 км)...

...Цегляний завод. Клені жовті — навіть золоті, баг-
рові...

На заводі. За столами. Промови. Подяки.

Історія заводу — століття. Перше торговельне пред-
ставництво було в К и є в і.

«В 1899 г. перешел из [одних] рук в другие, но семья
Шкоды имела большую долю». (Поглянути БСЭ. Завод
«Ш к о д а»¹²).

Зараз завод є комбінат. «Состоит из 7 заводов». Основ-
не — турбіни, «оборуд[ование] для шахт, для прокатных
заводов, паровозов, электровозов, компрессоры...»

Який рівень культури? Був один лікар — тепер 56 лі-
карів.

Пішли оглядати завод. Зупинились: пиво із глеків
дають...

Мартенівські печі через шкло синє... Знайомимось із
робітниками...

У Пльзені — каштани, липи, платани.

Ратуша, збудована в 1400 з гаком [році]. У льохи пив-
ного заводу [зайшли]. Холодно!

А перед цим — на площі багатолюдний мітинг. Вся
площа людьми заповнена!

Оркестр. Гімни. Усі встають, оплески! Скандують по-
чеськи й по-російському.

Оркестр грає гімни... А вкiнець ми всi спiваємо за оркестром «Інтернаціонал». Уся площа спiває!

Потiм — промова Петра Андр[і]йовича] Абрасимова...

...Потiм ми поїхали на пивний завод. (Пiд землею!) Потiм у залі за столами обiд[али]. Пiд час закуски за столами пiднесли картину, а потiм почався обмiн досвiдом: про те, яка структура Верх[овного] Совета ССРСР і т. і.

На одно iз найголовнiших запитань: яким є зв'язок депутатiв з своїми виборцями,— сам вiдповiв Тарасов. Коли вiн сказав, що РРФСР, яка має 101 мiльйон нас[елення], має 25 мiсць у Палаті Націон[альностей], а ось, скажiмо, Естонія, що небагато має населення (1 млн.),— теж має 25 мiсць,— [вибухли] оплески.

Бесiда. «В Пльзене есть оперный театр». Вiн iснує 90 рокiв. У всій Чехословаччині 52 театри (багато), а лише оперових — 10. Спектаклi щодня тут. (Опера й драма — разом.) Ставлять Шекспiра («Багато шуму [з нічого...]»), Мольєра¹³, Лавреньова¹⁴ («Чорноморці»), «Золоту карету» Леонова¹⁵, «Лебед[ине] озеро»¹⁶. А з чеських — теж багато. Бiлети — найкраще мiсце — 14 крон.

Органiзовується пересувний театр.

Карлові Варш.

У готелі «Москва», як ми виходили, лiкар прохав передати Ковпаку привiт.

Город Мшец.

Єднотне земледельське друзтво (JZD) — ЄЗД. Район Нове Стратiце. Обл[асть], край Прага.

Пiсля огляду свинарникiв і корiвникiв знову вернулись додому (поглянули, щоправда, по дорозі торгiвлі),— а потiм вечєра.

Хор робiтничого району спiвав (дiвчата і скрипки).

Пiсля вечєри — бесiда. Вiдкрив її депутат iз Раменського р[айо]ну Моск[овської] обл[асті]. Вiн сказав, що ось ми уже три днi на вашій землі,— вражень у нас багато. Сьогодні ми подивились ваше с[iльське] госп[одарст]во. Мы приехали не учить вас...

14/X—55.

Вiїхали на Брно¹⁷. Проїхали Колин. Туман мiсцями.

Ceski Brod. Попереду кілька машин, та ще позаду машини... усього 20.

А листя з дерев од руху машин чи од вітру летить, летить на машини, на дорогу...

Проїхали Гавлічек-Брод¹⁸. (Тут Гавлічек¹⁹ родився?) Чудесна дорога!

Ліси, поля... а в містах маленьких, на стику вулиць, дзеркала великі встановлено, щоб мати можливість бачити на поворотах машину...

Жінки назустріч, на велосипедах... А на полі й коло обійстя обрізають буряк цукровий і кидають у купу...

Коровами боронять...

По всіх пунктах нашого переїзду зустрічають радісно учні, жінки, робітники і в полі селяни. А ось коло двору — жінка до нас рукою — а мала дитина стоїть і від радості підстрибує на місці, немовби танцює...

По вулицях на дроту порозвішувані прапорці та стрічки...

Гавлічек-Боровський народився в селі Борово (від Гавлічкового-Броду 10 кілом[етрів]). А в с. Přibyslav помер Ян Жижка²⁰. У п'єсі Ірасека²¹ «Ян Жижка» є місце, коли Ян Рокитян (соратник Гуса) відстояв [...] щоб не нищити Прагу (бо у Празі під той час були дві сторони: одні — за свободу, а другі — проти...)

(За 10 км від Пльзеня є й місто Рокитяни.)

Піонери вітали нас, як ми допіру вернулись із заводу Баті²². Усім піднесли піонерки по альбому. Марта Свободнікова піднесла мені альбом (вона учиться у 8 класі). Я її поцілував.

15/X. Увечері. Внизу у барі готелю. Музиканти в національних костюмах (народна музика). Большая сердечность людей — чехов, моравов и словаков. Особенное внимание к нам...

16/X утром — на Братиславу²³! Солнце и ветер! Синее небо и иногда белые тучки... Зеленая трава, зеленые тополя вдоль дороги. Вода рябит от ветра... А на горке — кукуруза. Навстречу нам — крестьянки в моравских яркочеркрасных, синих, желтых юбках — словно картоном подшиты, расширены внизу.

Снова поля... Сахарная свекла. Сегодня неділя, и поэтому работы в поле не производится...

Снова села, пивной завод, хмель свисает вдоль окон по стенам зданий... А вдалеке — горы... За горами еще (еле синеют) дальние очертания гор. Это — Малые Карпаты.

...Группы людей — в селах и по дороге — с особенным радостн[ым] выражением поворачивают к нам головы и провожают нас взглядом своим и руками машут...

МТС (?) Машины во дворе, машины...

Чернозем на поле появился — уже не желто-бурая земля, а бархатистая, черная... Дорога пошла все вверх да вверх, и дальше внизу в долине — мелкие полосы полей... И здесь, на полях Словакии, все больше кукуруза...

На границе Готвальдовского края попрощались, розцлувались — и снова на машины — дальше. Это уже Словакия.

...Очень хорошо придумано у них траву сушить — на подставках деревянных (на раскоряках)...

Нове місто над Вагом²⁴ (річка Ваг). Гідростанція. Зупинились, оглядали турбіни та канал... Знову в дорогу! Лисніє в полі проти сонця поорана скиба...

Пієшани²⁵. Курорт Ірма (світового значення). Оглянули сірчані джерела та парк... Знову поїхали...

...Соняшник (дрібний, кормовий) у полі... Цукр[овий] буряк ще й не починатий... Зелене широке поле!

...Гуска на велосипеді (укутана в матерію якусь) дивиться на нас, як ми проїздимо. А хазяїн велосипеда теж стоїть і нас вітає... Сьогодні ж неділя ще, видно, купив він на базарі та й повезе додому.

Учора у Лугачовіцах похорон зустріли (саме ми від'їжджали). У весільному дружки йшли, а сама та, за якою упадав небіжчик, у чорному, — і свічка переламана в руці її надвоє...

Чи скоро Братіслава?

Аж ось написано: «12 км. Братіслава». Та ось уже й видно її...

Мітинг...²⁶

Коли я увійшов до свого номера 140, я побачив, що для мене там на столі приготовлено багато книг худ[ожньої] літ[ерату]ри, а зверху написано, що це для мене.

...Поїхали на покладення вінків на могили рад[янських] воїнів — це високо-високо на горі! Унизу ж усе місто, дими із труб садять, синіє далина далека... Як тільки заграли «Ви жертвою...» — сльози у мене пішли — згадав я Женю свого в могилі... Гімн заграли чехосл[овацький] (мій улюблений гімн!).

17/X. На катері по Дунаю. Кремль старий угорі. Дикі качки з лівого боку. Дали снідати й коньяку.

Ліворуч уже Австрія. Цілу історію воєн тут, по Дунаю, можна згадати. Мартини — чайки літають над водою — поживи собі шукають. Найшвидша течія в цьому місці на Дунаї — 12 або ж і 16, і 20 кілом[етрів] за годину.

Тут були Кирил і Мефодій²⁷.

До кріпості Девіна допливли. Чайки-мартини, і чапля знялася над водою... За кріпостою Девін — уже річка Морава.

Девіну приблизно вже 900 років!..

...Швидко (коли припекло після подорожі по Дунаю) поснідали — і знову в дорогу на машинах. Розпрощались зовсім з Братиславою!

Проїжджаємо села, які нічим не відрізняються від міста. Квіти під хатами-будинками. Жоржини, глідіюлиси... Люблять тут квіти. А ще цікаво: ш т а м б о в а я троянда, яку прищеплюють на дереві,— і вона цвіте на дереві...

Знову кукурудза. І — чудесно! — жодної людини, яка б нас хмуро зустріла! Навпаки — тільки радісно...

Нам хваляться (ті, що нас супроводять): а ви погляньте — це ж усе нові будиночки стоять! А не було тут...

А ось і заграва МТС...

Кладовища скрізь у гарному стані. По дорозі в селах акація, клен... Велосипеди стоять... Юрби народу пішки...

Кукурудзосушилка (сафетка) — із тичок... Соняшник силосний (на силос) золотіє... Дівчата кормовий буряк пораяють. Клевер — і на ньому [...] як покосять, то сушитимуть. Праворуч озиме хороше... Ліворуч соняшничин-

ня — цілою армією стирчить, а деяке валяється уже на землі...

Мости в гарному стані — і місточки (греблі). Через село їдемо, і все воно наче аж біле — від гусей...

Гарбузи...

Поїхали на поле.

Червоним перцем усі хати унизані...

Vitame vas! — написано на полотнищах і на стінах.
So Sovietskym Svazom na večně časy! *

*Готвальд*²⁸.

Галушки їли. Подарунки нам дали. Поїхали далі...

Дощ не дощ — а мжичка.

Мінер[альна] вода тут гарна...

Зупинились на мітинг — зустріч у м. Ново-Замки. Пам'ятник Бернолаку (він граматику першу [склав] — поглянути в БСЭ).

Африканське просо в полі.

Співав нам на вечері ансамбль «Слук».

...Варта стоїть з автоматами... На пам'ятнику 4 рядки з вірша Андрія Плавки²⁹. Пам'ятник: угорі рука, пальцями складеними угору, присягу дає...

18/X—55. Дощ накрапає — хмарно. Сині важкі хмари. Їдемо на Баньську Бистрицю³⁰.

Зупинились на пляху, а звідти пішли вже на могилу партизанів і воїнів [що полягли] за свободу. Вінок поклали.

— Кремнічка³¹.

Зупинились у Б[аньській] Бистриці. Під дощем мітинг. Нам зонтики дали. Потім пішли з вінком на могили рад[янських] воїнів. «Ви жертвою в бою...» — музика — і знову я сліз не міг стримати (і за братом Женєю). У Алли Кост[янтинівни]³² теж сльози... Квіти свої (букети) ми поклали на могилу коло вінка...

* Вітаємо Вас! З Радянським Союзом — на вічні часи! (*Сло-вацьк.*) — Ред.

...У Малих Татрах³³ високо у хмарах їдемо... Дощ... Зупинились — Чортова (кажуть) гора зветься...

У Малих Татрах на самім верху дороги — ми спинились... Поїхали!.. А кругом високі-височенні гори... Темно-зелені смереки. А тут, коло нас, — камінь ясно-рудий, аж жовтогарячий, а між каменем ясна зелень — і трава зелена, та ще бур'ян рудий. Деревця (лиственні) — немов по жовтому кров'ю покрапані... Скрізь од дощів ручаї... І річечки гірські природні... Ялинки... Все нижче спускаємось і нижче... Покрівлі хат темні, а подекуди — червона черепиця...

Хмари вже одліпилися від нас — і вже вони над нами...

А річечка ізнов піняста, аж біла... Хмари все вище здіймаються, хоча верхи гір од них ще вищі...

А ось уже й на низ їдемо. Ліс уже далеко й верхівля гір. А навколо ниви у горах... Вони стоять на ниві...

І відкрились раптом перед нами Великі Татри. Але найвищі вершини — у хмарах...

Дикі качки літають табуном.

М[істо] Važec проїхали...

У «Правде». Вручення Севастополю [ордена Червоного Прапора]... а також див. передову.

У «Правде» за 15/X — «Обращение Всем[ирного] Совета Мира».

19/X. Уранці сніжок пішов. Погода хоч і нахмурена, але ж досить видно все. Гори бовваніють..

За столами. Мне очень понравилось, что словаки старались находить общие корни в словах словацких и русских. Точно так же и в отнош[ении] мотивов песен — ходы музык[альные] общие.

А сколько театров в Словакии! 10 театров (на 1,5 млн. населения, 101 район, 6 областей).

Костюмы народные носят. Песни свои старинные (и новые тоже) за обедом пели.

Поїхали в гори. Сніг біліє в дальніх горах і полянах. Село. Характерні словацькі хати дерев'яні.

А ліворуч — височенні вершини і всі в снігах... А ось уже і ми у сніг уїхали. Їдемо... Білі гори, трохи відступивши, дивляться на нас — високі-високі!.. І знову зелена трава — сніг минули... Гори відступили...

Здалеку біле... Я думав, що то санаторій... Аж то сніг на квадратних ланах.

Марія (Федорівна) Вранолкова — депутат Ч[ехословацьких] Нац[іональних] зборів³⁴ (завод «Татра Світ», окрес Попрад). Позналилися в Замку Мисливецькому, с. Яворина.

Позналилися з че[хословаць]ким мол[одим] поетом.

...Камін. Вогонь тріщить.

Їли м'ясо, смажене на природі. Велике вогнище — і на ньому шашлик печуть. Сніжок зверху падає, гори — злегка синіють за сніжком. Співали пісень, вино пили, а сиділи круг вогнища на чурках або ж чурбаках дерев'яних.

Вернулися до готелю. Вечеря. І зараз же виїхали потягом на Остраву³⁵.

Более 80 тысяч наших сов[етских] людей свою жизнь положили за свободу, за освобождение Ч[ехо]словакии.

Я взяв собі слово: про «колодець», про «Младу».

Пісня:

Од вечора до рана³⁶
Музика іграла,
А я пієм, пієм
Лев з того пугара.

(Оркестр грав, і співали всі за вечерею.)

Коли заспівала дівчина-словачка (хористка) під акомпанемент ансамблю і пішла собі під аплодисменти, то наша Таїра Акперівна Таїрова догнала її, поцілувалась із нею і, скинувши з себе золоте намисто (кручене золото), наділа на неї...

А під кінець вечері поставили стільці поміж нашими стільцями — і ось увійшли швиденько до залу співачки в нац[іональних] костюмах та співаки теж — в нац[іональних] гірських убраннях (деякі з топірцями) і заспівали пісень. А потім знялися з місця наші і, підхопивши кожен собі дівчину, пішли танцювати. Танцюють дівчата рухливо-легенько, бо всі в лапоточках, перев'язана нога ремінцями... Ох же ж і гарно! А як вони усміхаються!.. Та всі ж дівчата обіп'яті тонюсінкою узорчастою білою наміточкою, яка стирчить за спиною. Тож як тільки мило поверне вона головуською, то так і вся будова білої наміт-

ки повертається... А на чолі у них — під наміткою — немовби кораблик, розшитий бісером різнокольоровим та усипаний блітками...

І знову танцювати пішли вальс... Скрипки свій мотив який веселий затинали!

Як закінчили вечерю — вийшли всі із зали, і в переднім широкім двосвітнім холі хор показав нам свою гру «Весілля».

Уранці 20/X прокинулись у вагонах рано-рано. Станція Hodslavice. Тут ридився Палацький ³⁷.

У готелі Vičina під час обіду прийшли вітати піонери. Маленька дівчинка прочитала по-рос[ійськи] вірша, який закінчувався словами: «Ми не хочемо війни!» Потім проспівав пісню хлопчик-піонер (чудовий альт!): «Он пал у деревни...» (назва села). Та такі ж усі русявенькі та чорнобровенькі слов'яночки! А дівчинка, що співала першою на самім початку,— прізвище Dočkalova (Дочкалова).

А мені за обідом пюн[ерський] галстук пов'язала маленька піонерка Марія Журкова.

Верх зветься Радегаст (Радгошт, Radhošť). Та це ж ось де корінь «Млади»!

Тут найбільш релігійний район цієї області Остравської. Та й у самій Моравії релігійність велика.

— Але проводимо роботу,— мені каже секретар партії (обласного парт[ійного] к[оміте]ту,— ось на горі, погляньте — із вікна ж ось видно — на самім вершечку костьол. Туди ходять люди (в тім числі й молодь) на прощу, а зараз ми намагаємось відтягнути молодь від релігії — і поряд з костьолом для молоді один раз на рік влаштовуємо кілька днів свята.

(Металург, Герой Соц[іалістичної] Праці, депутат Нац[іональних] зборів,— а сам є католиком. Така вже обстановка тут. Та про нього кажуть, що Герой Соц[іалістичної] Праці — цілком наш і йому католицтво не заважає,— або ж вірніше — не мутить голови).

Мітинг. Скільки десятків тисяч народу — й не злічити (це — на площі).

Коли в кінці після виступу Лаптева³⁸ запитали, чи потрібен переклад,—

— Ні, перекладу не треба.

(Мій вірш переклав мол[одий] поет із Брно).

Семилітній школяр до мене: «Товарищ!!!»

Могили. Семенова Ніна, Ковальчук, Мурзєв, Варшутін, Ольга, Першин, Попова...

Після одвідання могил пішли до готелю «Острава» і там, розбившись на групи за столиками, провадили бесіду — кожна по своїй спеціальності (обмін досвідом).

Вернулись до готелю за 40 км од Влчіна. За вечерею вручили нам подарунки — мені, як і іншим: лампочку шахтарську та сопілку. Увійшов ансамбль. Дівчина-хористка прочитала вірш Вітезслава Незвала³⁹, а потім заспівав хлопчик-альт, а його поцілувала Алла Костівна Тарасова. Після того друга дівчина заспівала жалібної (вона — старий член партії — Шаблатурова). Так! Дуже високо стоїть справа співу!..

Потім подарунки ще поприносили: голові [делегатії], Аллі та іншим жінкам. А солістка (старий член партії) підійшла до Тарасова М. П. і каже, показуючи на свої руки:

— Нічого я не принесла,— (подарунка),— але ж серце своє принесла.

І... розцілувала...

Коли вже виходив ансамбль, почав говорити Фірлінгер — за те, яка гарна й важлива рос[ійська] мова.

Познайомився з композитором Кубіним⁴⁰. Запитати Гр[игорія] Гур[овича] Верьовку: хто є із чехів в консерваторії, і розкажу про Кубіна...

Про Нежевенка⁴¹ по радіо з охотою послухав я словечко хороше.

23/XI—55.

Напишу ж я йому листа! Із ним же я разом у Литві на святі був.

Ліда привезла мені подарунок від Л[ьва] А[дольфовича] Оз[єрова]⁴² — Прешерна⁴³ книгу, а також збірник «Поэзия западных и южных славян».

А ось: пісень в обробці Леонтовича заспівали! Які вони чудесні — ці пісні.

Вечір. Тільки що поїхала Ліда додому. Славна, славна, благородна душа. Ліда мене весь час підбадьорює. А сама уже років 8, як зовсім у санаторіях не буває — мамі 81 рік. Не хочеться маму залишати. Та й боїмось...

ДЕШНАВАЙСЬКА СПРАВА ⁴⁴

«Під впливом російської революції 1905—1907 рр. у Єгипті почалося піднесення масового антиімперіалістичного руху, поштовхом до якого послужила розправа англійських властей над селянами села Дешнаваї в 1906 р.»

БСЭ, т. XIV, стор. 456, Єгипет.

«Дешнавайська справа» — прочитав я [про це] ще й у т. XIV БСЭ 6/XII—55.

Санаторій у Пуці-Водиці.

Але цікаво: коли ж саме Верхарн ⁴⁵ свою книгу випустив у світ — перед червнем чи після червня 1906 [року]?

Дорога Ліда це все мені привезла із Києва.

І ці два томи теж. От уже спасибі їй!

— А чи далеко проходить поїзд? — запитав я нічного сторожа санаторію. (Сторож сидів на лаві.) Сторож подивився на сніг, на освітлені в темряві вікна головного корпусу й сказав:

— Да так, коли ось... наприклад... (і він ребром [долоні] одсік собі межу на коліні) ...н а п р и к л а д, л і ч н о о т с ю д а й д о п о ї з д а — т о б у д е кілометрів вісім. Але,— повторив він,— якщо брати лічно отсюда.

13/XII—55.

[1956]

[УЧАСТЬ В РОБОТІ ХХ З'ЇЗДУ КНРС
17—25 ЛЮТОГО 1956 р.]¹

18/II. Вечірнє засідання.

Майже всі виступаючі підкреслюють значення продуктивності праці.

(Мальцев ²: «Тов. філософи! Більше зв'язку з практичним життям» — до філософів заклик — див. виступ). Вірш на цю тему можна написати!

Сталін увів поняття «ворог народу».

В 1965... году.

Улучшение благосостояния народа.

До поеми.

Ленін на фоні блакитної ніші.

(Про Любимцеву Олену Олександрівну.) Див про неї нарис Мирослава Буткевича в журналі «Работница» ³, № 2, фефраль, 1956 [год] — «Делегат съезда». А вже я сам знайшов, а вона й не сказала.

Д о м а. Взяти (знайти) у Леніна статті, окремі рядки виступів про Балкани (до поеми).

(Адреси окремі).

Д о м а. Знайти Остринина ⁴. Його дочка (чи син) породичалися з секретарем комсомолу Азербайджану і живе у Києві.

Дома: перенести в адресну кн[игу]. Адреса Пузанчикова, п/о Ивановка і т. д.

Дома. Дм[итру] Мих[айлови]чу подзвонити ⁵, хай напише знайомому нашому фотографу в Чернігові (ред[акція] газети — поглянути прізвище) — щоб той зняв регента ⁶ в Тройці.

До написання доповіді.

1) Широчінь.

Універсалізм в постановці питань.

2) Глибина думки, яка [спостерігається] в основних доповідях і виступах окремих делегатів.

3) Розмах і щедрість в накресленні заходів. Поліпшення добробуту народу. Ясно, звичайно, що цей розмах стоїть у погодженості як великими можливостями нашої країни, з урахуванням всієї обстановки зростання нар[одного] господарства.

І справді, щодо першого — з'їзд продовжувався майже півмісяця. За ці півмісяця, сидючи в Георг[іївському] залі, ти ніби проходи[ш] цілий університет, всю багатогранність життя.

Щодо другого. Дійсно, велика щедрість Комуністичної партії й прав[ительст]ва, коли стільки блага дано, стільки дається народові для того, щоб йому легше жилося: і зменшення робочого дня, і збільшення розміру пенсій і т. д.

Цей розмах, цю щедрість підкреслювали в своїх виступах делегати з'їзду, протиставляючи наші бажання добра народу скупій й бездушній політиці капіталіст[ичних] країн.

Що ж до глибини думки в постановці питань, тут треба відзначити, що в обох доповідях, як то інакше бути не може, кожда думка обгрунтована, кожда цифра спирається на життєву потребу. Не може бути тут помилки! Раз говорить партія — то все в неї обдумане, все перевірено. У цьому ж саме ж і є велика мудрість — мудрість Ком[уністичної] п[артії] Рад[янського] Союзу!

А яка величезна, а в той же час дружна обстановка з'їзду! Присутні були на з'їзді представники Китаю, нар[одні] демок[рати] та ін. Одних тільки привітань від компартій було... (число дати).

Ще дуже важливе й радісне. Мисль Леніна, думка Леніна весь час на з'їзді відчувалася. Його погляд, рухи на з'їзді так близько відчувалися всіма, так просто неможливо було відділити від з'їзду живу присутність Леніна. Несподівано прийшли до нас його ніде не обнародовані записки, вірніше: його голос, бо то він диктував свої думки, а не сам записував мовчки. Голос, голос Леніна, такі мудрі думки його по національному питанню, по питанню генеральної лінії партії!

Треба III т. [творів] Сталіна проглянути (культ особи).

П о с л а т и. Саратов, ректору Саратовського університета Роману Вікторовичу Меруліну (уточнити прізвище в БСЭ) по-рос[ійськи] книгу або [Тараса] Шевченка, або Лесю Українку, або яку іншу. А може, і не тільки по літ[ерату]рі.

22/III—56.

О 9-й [одині] ранку⁷ по радіо передавали.

Друга рапсодія⁸ Миколи Лисенка⁹.

Яке обрамлення чудове — початок та закінчення!

Скільки роздуму та запитань в коротких і прямих реценціях музичних на початку і в кінці!

Це не скарга й не журіння, а іменно запитання до життя.

Це — філософське усвідомлення життя.

Нема більшої муки ¹⁰ для творця, як відняти від нього слух (Бетховен), або ж ноги (Мик[ола] Островський ¹¹), або ж руки (Іван Франко).

VIII—56.

Малесенький нічний метелик ¹² спав зі мною разом.

Уранці, прокинувшись, я руку простягнув до книжок, що на ступі (про Франка ще звечора читав я), а з них якраз злетів метелик.

Та, сонний, знову сів, потім швидко поповз — і ще далі між папером та книжками десь загубився.

Ну що ж, не буду ворухити я книжок на ступі, щоб, бува, метелика не придушити. Адже від одного руху руки моєї він відчуває вітер, коли не буран великий. Як устану — потім випущу його. Він утомився. Хай досипляє ще. Цікаво тільки: що ж саме він ізвечора читав, що й досі уставать не хоче?

Ні, мислення у нас із ним не одне, та й пружини мозку не однакові — різні. І лінія життя. Й продовженість віку.

Так і я, малесенький метелик, на одній з планет, що разом з галактикою спішить кудись, ще часто досипляти мушу і набиратись сил: багато ж бо про що подумати ще треба.

І рука всесвіту, кожного разу, щоб не зчинити бурану, від мене тихенько віддаляється. І світ світає.

12/VIII—56,
Конча-Заспа.

Старовинний годинник нагорі, де Ліда спить, зозулькою шість прокував. Унизу мама ще спить і Юрка ¹³. Я встав і подивився із вікна: радісними, оптимістичними плямами — то червонясто-золотими, то золотисто-червоними — на сході прокидалося. Немовби тези моєї доповіді про Франка.

Це коли б наші критики свійські та почитали, що я нагородив тут, неодмінно тридцять метафізик знайшли б і тридцять одну містику. І на бісового батька їм волю дали, щоб вони нас калічили?

«Человек один не может ни черта»¹⁴.

Із роману Е[рнеста] Хемінгуея¹⁵ «Иметь и не иметь» в рос[ійському] пере[кладі]. Слова героя роману Гаррі Моргана.

(Взято: із «Лит[ературной] газ[ети], 17/XI—56, № 137, ст. 2, «Прощай, одиночество!»).

[1957]

5/VI—57.

Дзвонять по мертвому так¹, немов хто щедрує:

«Ластівочка щебетала...»

1919? 1920? 1921?

5/VI—57.

Виглянув у вікно я вранці. Тополі на фоні жовтої стіни міністерства колихаються од вітру. Злегка бунтуються і ясени. Звідки вітер — з південного сходу? Ані хмариночки на небі! На тротуарі, який раненько поливали, сколок дзеркала великого. О ні, то світиться калюжка води якраз поміж двома кленками проти неба...

Оце якби пройшла ангіна — то так би добре поїхалось у Кременчук!²

Як переїздили межу³ з Черкас⁴ на Полт[авську] область, зупинились води випити. В [...] від дороги сиділо дві дівчинки-плетушки. (С[ело] Олексіївка.) Одна з них — Наталя Воронікова, ще читати не вміє.

Нас наздогнав на велосипеді й зупинився хлопчик з Кононівки Мих[айло] Сердюк.

— А скажи, хто з відомих письм[енни]ків у Кононівці бував? — питає його Дм[итро] Мих[айлович]⁵.

— Коцюбинський, — відповідає він.

— А як його на ім'я?

— Михайло.

— Ну, молодець. На ось тобі книжечку на згадку.

Лубни⁶. Ідальня. Від подавальниці взнали, що Галя Каретник (б[увша] подавальниця) лікується в Полтаві, записали адресу, а також адресу матері, що тут живе, на Засуллі. Заїхали до матері. Мих[айло] порадив їм, як написати до депутата.

...Коли ж — долинка, то, кажуть, — Макортетик.

...Де Демидівка? Макортетик під Демидівкою на Полтавщині, коло Псла.

Топуни — це ті колоди, що витягли їх з річки (з води), і тепер [вони] там лежать на березі (від слова «топити», «тонути»).

Кременчук.
13/VI—57.

Як часто наші критики ⁷ мислять по-готовому!

Докоряли мені деякі «критики» (в лапках), що я в «Листах до поета» ⁸ беру й даю читачеві такий, мовляв, еретичний рядок (тобто ересь на радянську дійсність нібито вигадую):

Я — комуністка, ходжу в «чужому»,
обрізала косу...

А тоді ж ходили в тому, що висіло на вішалці гуртожитку чи комуні (я згадую ту комуну, де Василь Еллан жив, і що в спішці схопиш собі на плечі — та й пішов). А ось див.— «Комсом[ольская] правда» 8/VIII—1957 року пише (в статті В. Чікіна «Рожденный в борьбе»):

«На трибуне перед делегатами съезда (VI з'їзд — П. Т.) вырос худощавый, среднего роста паренек в серой фуфайке, рваных сапогах, с очень утомленным лицом, на котором неожиданно страстно горели живые карие глаза. Это был один из самых молодых участников съезда (представник Спілки соціалістичної молоді товариш Алексєєв.— [П. Т.]). Ему всего лишь 21 год, а за плечами пять лет партийной, революционной деятельности, аресты, тюрьмы».

Тут мова йде лише про драні чоботи, а не про позичання «чужого одягу». Але ж, мудрі,— будьте мудрими, а «говорящие» (з масами через критику) — будьте чесними.

Конча-Заспа, 12/VIII—57.

Павел Кустов

БАБЫ ⁹

Вызов бросаю старинке,
В бурный семнадцатый год
Женщина в красной косынке
Смело явилась на сход.
Только что срезала косы,
Бабий повойник сняла
И по насущным вопросам
Спор с мужичьем завела...

і т. д.

(Ж[урнал] «Нева»¹⁰, № 8, 1957, стор. 70).

Це до того, що я таки правий... Горе-критики зауважували мені щодо мого:

...ходжу в «чужому»,
обрізала косу...

Іван Сергійович Сухенко із Кременчуцької ГЕС, гідро-механічна частина.

30/IX—57. Увечері (вже сутеніло) зустрів його на березі старика Дніпра. Стеріг закуплену картоплю для робітників Кременчуцької ГЕС (їхньої частини). Барки ждав.

[1958]

За ніч — снігу напало¹. І на деревах саду, на розкарячених гілках — білі ковдри, скачані в трубки, лежать.

А одно дерево — далеко від себе одставило гілку товстюцю — гілку під снігом — і так немовби той кореспондент на піднятому коліні щось собі записує.

Пуща-Водиця, січень 1958.

А воно з тобою балакає і усміхається, наче малину на долоні подає.

Молоденьке дівча, що обід носить.

Пуща-Водиця, січень 1958 р.

Див. у журналі «Жовтень»², № 2, 1958 р., — як за шаблоном критичним, як за рабською вірністю старшим критикам б'є мене задніми копитами Бабишкін³. І то ж — ні з того ні з сього, а тільки так, по дорозі зачепив, як критикував Самійленка.

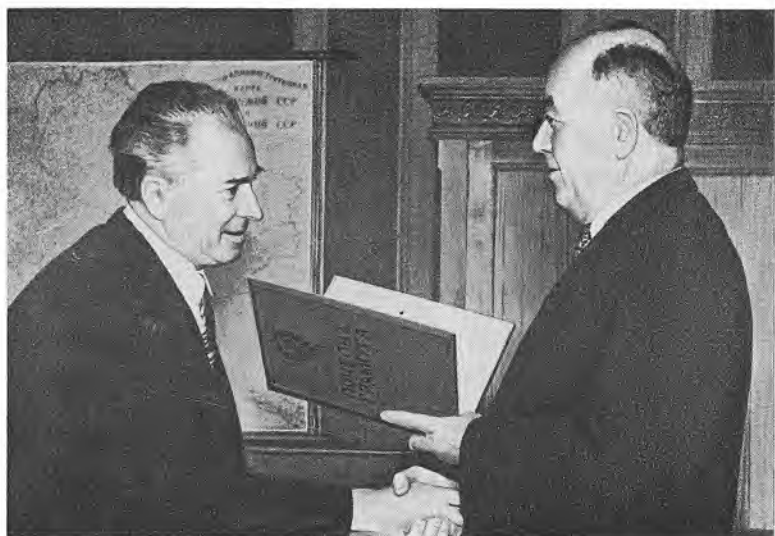
21/III—58.

Для Лідії Ів[анівни]⁴ Кухаренко про Узбекистан (бо вилітаю туди в неділю 23/III) дати матеріали про зв'язки нашої інтелігенції з інтелігенцією узбецькою.

8/V—58 р.

Напишу я⁵ Ліні Костенко⁶ на книзі своїй...

Талановиті, щонайтонші почуття свої висловити уміє. Але найтонше — звідки ж воно береться. А воно теж невідділимо від ґрунту реального, твердого, а часом і жорстоко[го].

Д. С. Коротченко вручає П. Г. Тичині Почесну грамоту
Президії Верховної Ради Української РСР. 1961.

П. Г. Тичина і Є. П. Кирилюк. 1964.

К. О. Федін, П. Г. Тичина, М. В. Ісаковський та Ю. О. Гагарін.
1963.

Автограф на згадку. Фото 50-х років.

Коли стежкою йде жінка ⁷, а вітер їй у спину дме — фартух її попереду, мов прапор, розвівається, та все вперед, лопочучи, показує, веде.

15/VI—58. Конча-Заспа.

(Темперамент — збудливість і сприйнятливність людини до вражень зовнішнього світу.)

Переді мною — Тукай ⁸. Із його творів — немовби живого його бачу.

Переді мною поет, велич якого постійно бачу.

О Тукаю, великий співаче народний!

Ти, Тукаю, в Татарії родився, але ж серцю моєму любий, дорогий, немовби ти наш споконвіку.

Близькість і спорідненість визначається в народі не тим, хто де народився, а тільки тим, хто як в народні думи закоренився.

Закоренився наш Тукай в народні думи щоденні ще з того часу, як він з горя й нужди зазнав сам багато. А на своє ж горе він дивився не тільки як на своє, а як на частку горя народного, бо між народом жив, поміж народом навчився і горе розпізнавати.

(Темно! Заледве блима у вікно ліхтар. Мама дихає. Ну і добре...

Ліда нагорі, чути, як ворочається на ліжку. Надворі — Шарко на когось гавкає. Мені не спиться. У вухах кров шумить та свистить. Знов лампочку не хочу...

У Кончі — тиша.)

Написав це я в темноті учора 16/IX—58,
бо думки шуміли в голові і не давали спати.

Учора, 15/X перед сном ⁹ узяв книжку Николая Заболоцького ¹⁰ і вірша три-чотири прочитав його.

Сьогодні ж, удень, Ліда, прийшовши з міста, мовчки показала мені на некролог в «Литерат[урной] газете» ¹¹.

Отже, щось же підсвідомо потягло мене почитати вірш Николая саме тоді, як він уже лежав мертвим.

16/X—58.

[1959]

[УЧАСТЬ У РОБОТІ ХХІ З'ЇЗДУ КПРС
21 СІЧНЯ — 5 ЛЮТОГО 1959 р.]¹

21/I. Відкриття з'їзду.

Ще 10 хв[илин] лишилось до 10-ої г[одини]. Ще в президії нікого нема. Та ось весь зал заплескав в долоні: це праву ложу почали заповнювати представники ком[уністичних] партій країн народної демократії та робітничих партій капіталіст[ичних] країн...

3/II. Майже всі, що виступали з-за кордону, підкреслювали визволення нашого й інших народів, дякуючи Жовтневій революції.

До початку доповіді про ХХІ з'їзд [КПРС].

На ХХІ з'їзд КПРС запрошені також і кореспонденти буржуазної преси. Хай побачать самі, навіч переконаються, що у нас нема залізної завіси.

Треба: простежити по всіх виступах представників ком[уністичних] партій капіталістичних країн і по одному реченню визначити, що у них зараз діється, які протести, забастовки й т. д.

29/IV—59.

Іздив у с[ело] Пилятин² (колишній Берків — за Козельцем) до Семена Андрійовича Красновського³, з яким я співав у 1901—1902 рр. в арх[ієрейському] хорі Бледького монастиря⁴.

(Іздили зі мною Дм[итро] Мих[айлович], Мик[ола] Дем[идович], Ілля Мих[айлович].)

Семен Андр[ієвич] ще раз розповів мені про М[икола] І[лліча] Подвойського⁵ і про болгарина, співця нашого хору.

«Оця порепана на глибині земля...»⁶

Ці слова приснились Ліді з 1/V на 2-ге (1959 [року]). А якраз же 1 Травня ми були — разом з іншими — на обіді... Там під час свого короткого виступу (усі виступали — коротко, тепло й прекрасно) читав новонаписаний вірш «Юності непереможний дух»⁷.

У цьому вірші є слова:

Багата будь ти, земле наша, вене!
Люблю твоє поритеє чоло...

Оці ж слова, у зміненому вигляді, й приснилися Ліді...

«Іній»⁸. Цей вірш піднаголовок не має. Я б поставив під ним наголовок «Станси»⁹... Ми як новатори не повинні глядіти на те, що станси, мовляв, тільки певним розміром пишуться. З якої це речі, справді? Хіба старі, давнішні форми ми не маємо права зміняти, чи як? Адже настрої тут стансів? То чого ж тоді й не назвати їх стансами? Вірність старині — дурниця, якої я не додержуюсь.

Писано в темноті, в сумерки, без світла.
29/IX—1959.

[1960]

Поговорити з «Літ[ературною] газетою»¹.

Нехай доручать Льву Адольфовичу Озерову (в Москві) заїхати до Павла Сениці на Подсосненський провулок і написати про нього для «Літ[ературної] газети».

Бо чорти-егоїсти із Спільки укр[аїнських] композиторів зовсім його забули.

Вночі 6/II—60.

У декого з доповідачів² голова відіграє роль молотка: вона за кожним словом притакує вниз і немовби пристукує сказане (а пристукуючи, ще й сумно похитує, ніби над покійником плаче).

16/II—60.

На вечір[ньому] засіданні.

ЗЕМЛЕТРУС У ЧІЛІ³

Що є смерть спокійна? Що є смерть нагла у бою? І що є смерть стихійна?

...І верхні шари Землі, стискаючись, стають дїба, зсипають кладовища, мов з дошки сміття вниз: шари землі, перевертаючись, пресують — халуши, хмарочоси й санаторії, живих людей, кістки та черепа аж десь там, на незглибимій глибині, на дні землі — де не санаторій вже, нове

вже утворилося місце відпочинку на цілі століття вперед — для продумування не зрозумілого на перший погляд струсу, для осмислення приписаної великим законом життя Зміни, для незалежного запровадження в данім секторі мовчання, яке, одначе, не є мовчанням абсолютним.

6/IV—60 р., уранці.

Ромен Роллан (із книги «День мира»⁴, 27/IX 1935 р[оку]):

«...Отправив мою дневную корреспонденцию, я занимаюсь русским языком». «В сімдесят років я повернувся в школу. Мій викладач — моя дружина...»

І далі... дуже й дуже цікаво. Жаль, що книга «День мира» у мене, як і все, з навалою фашистів пропала.

25/IX—60.

Школи зруйновані⁵. Я працював.
Там, де пустир, ми садок посадили.

Це Ліда, після того як зустріла на вулиці Івана Севериновича Гуленка і той їй розповів, як з моєї ініціативи садок посадили на пустирі од боку Міністерства (тоді ще Наркомату) освіти, прийшла додому й мені почала ритмічно читати оці два рядки!

Це — її рядки! Ліда захочувала мене:

— Це ж просто готовий сюжет для вірша!

2/XI—60.

На вул[ицю] Рєпіна цей садок виглядає тепер.

[1961]

21/I. У Бобровиці¹.

Т[овариш]і: Д. Косарик,
І. Гончаренко²,
О. Юра-Юрський³,
В. Перепелюк,
А. Євченко⁴.

У Чернігові.

Т[овариш]і: А. Хижняк⁵,
В. Большак⁶,
М. Ігнатенко⁷,
О. Новицький⁸,
В. Лагода⁹.

Бригади письменників та артистів.
Тернопіль.

Т[овариш]і: Д. Копиця¹⁰,
Ліна Кост[енко],
Воло[димир] Вільний¹¹,
І. Манжара¹²,
Мик[ола] Сом¹³.

22/I—61.

У Пісках.

Ця ж сама бригада.

У Ніжині.

Ця ж сама бригада.

Марієтта Шагінян у своїй статті «Т. Шевченко й літературознавство» вчасно порушує ось таке питання:

Для шевченкознавства що в даний період нашого життя було б найважливішим? Це — вивчення цілого ряду аналогічних творців — у рад[янських] республіках і в багатьох інших країнах, — і в давніх («старых»), і в тих, що вперше прокидаються до культ[урного] життя. Це все, — каже Марієтта Шагінян, — допомогло б літературознавцям «глибше зрозуміти» (через риси подібності і своєрідності, відміни й паралелізми в діяльності й характері цих творців) «все явище Тараса Шевченка в цілому».

«Лит[ература] и жизнь»¹⁴, 10/III—61, стор. 1.

А хіба не можна б було¹⁵ в дні шевченківські більше уваги приділяти в наших часописах книгам і окремим творам Оксани Іваненко, Леоніда Смілянського¹⁶, Олександра Ільченка¹⁷ та ін? Адже кожен із них по кілька років присвятив роботі над творами про Кобзаря!

31/III—61.

О 12-й год[ині] приходив поет М[икола] С[ом]¹⁸.
Години півтори говорили з приводу його поезії.

«Науку треба любити¹⁹, і це чисте полум'я любові зберегти на все життя».

О. Богомолець²⁰.

24/V—61, Київ.

Високе покликання радянських письменників.

Віктор Петрович Чернявський дзвонив 27/VI—61²¹.
Це про лист (ще не написаний до редактора прогр[есив-ного] укр[аїнсько]го [журналу] в Америці т. Косача²²).

Татьяна Тэсс²³. «Внучка Джамбула». («Изв[естия]», 27/V—61, ст. 4).

Не захотіла вона вступати до інституту, а пішла на роботу до тих людей, про яких її дід складав пісні чудові.

Шон О'Кейсі²⁴; «Я с надеждой жду того дня, когда Соединенные Штаты начнут проводить более разумную политику в отношении СССР» — і далі теж.

Дуже цікаве.

(«Ин[остранная] лит[ерату]ра»²⁵, № 5, 1961, стор. 23).

20/VIII—61,
Конча-Заспа.

Стаття Коньонкова²⁶ — «Правда», 24/VIII—61.

«...Створення усіх умов для щастя й добробуту людини, ідеї комунізму завойовують розуми й серця народних мас».

«Щастя, де ти живеш?» Гр[игорій] Ск[оворода].

Жан-Жак Руссо²⁷.

Шевченко. Чернишевський. Лев Толстой²⁸. Горький.

Ленін — Жовтень 1917.

«Завдання самоудосконалення людини...» (слова С[єргія] Коньонкова).

Це не те старе-старовинне, ще сократівське «пізнай самого себе»²⁹, яке підхоплене було в XVIII віці. Гасло «пізнай самого себе» продовжувалось аж до 1-ї чверті XIX в[іку] включно («Сковорода і Біснுவатий»³⁰).

Див. у Коньонкова (розділ III) про продовження життя у людини...

Вихід із друку поезій В[асиля] Чумака³¹.

Вихід із друку поезій Василя Еллана.

(Василь Еллан, т. II, [с.] 102).

Василь Еллан у своїй замітці «Автор тез завтрашніх поем», звертаючись до «завтрашніх комуністів», тобто до всіх нас, немовби перепрошував, що він так мало встиг у житті своїм написати. Василь Еллан пояснив, що він і його час розчищав площі для майбутніх будов, щоб поставити тимчасові бараки для будівництва, тобто для всіх нас, що зараз працюють, з просьбою розчутити в його тезах

натяки на майбутню психіку... «Ім це буде легко,— додає він,— бо їхній світ буде без бактерій».

А ось сьогодні художник Кононков каже, що від старого світу нам «лишилися мікроби»...

Завтра рай[онна] парт[ійна] конф[еренція].

24/VIII—61.

Де ті кружечки грамофонні, які мені ставили у Воронькові Іван Омелянович Коновал, Поля й Нюся (Інна), щоб я слухав пісень у виконанні хору с[ела] Охматова?

Демуцького ³² я вперше тоді почув розкладки пісенні. О, як я їх слухав!

Це було в 1913 році, коли я був у гостях у Коновалів.

[УЧАСТЬ У РОБОТІ ХХІІ З'ЇЗДУ КПСР] ³³

18/X.

Прохідне. Думка, що прийшла під час виступів. Треба (і то неодмінно!) у своїм звіті — партійному чи письменницькому — окремо урахувати мою роботу по т в о р ч о с т і м о л о д и х, а також і шефську передплату. А то нікуди вона, ця робота, не йде, ніде не ураховується.

21/X. Гіталов ³⁴: Дуже правильні його пропозиції щодо механізації праці і щодо транспорту.

23/X. Під час перерви підійшли до мене художники — Як[ів] Кравченко і Богаткін Вас[иль], Сокол Вол[одимир] Вас[ильович], — щоб не забути, як звуть.

Треба послати книгу свою: Кировск[ая] обл[ась], першому секретарю обкома партії Борису Федор[овичу] Петухову.

В проєкті Програми відведено багато місця про нац[іональне] пит[ання].

...допомога колоніалістів деяким народам — немовби те, коли меду дають попробувати через скло... Земля в руках, а в них біблія. А зараз — навпаки.

Акад. Семенов ³⁵ каже, що Програма показує роль науки в буд[івництві] комунізму. ...Естественные науки... Взяти

(знайти) його доповідь на тім вечорі у Києві, коли давали нагороду О[лександр]у Є[вдокимович]у Корнійчуку.

Програма, стор. «...і художній творчості» (знайти, написати точно). (Робить поправку до стор.) «...і літ[ерату]ри» і т. д. Це — перед тим, як він говорить про «еліту» в буржуазному суспільстві.

29/X. Відкриття пам'ятника Карлу Марксу³⁶.

...Ми не знаємо детально³⁷, яка саме відбулась розмова Ежені Коттон³⁸ із Степанидою Виштак³⁹, але самий факт їх зустрічі — ученого, фізика, з героїнею праці є глибоко символічним. Так! Наука повинна опиратись на практику життя. А практика — на науку.

8/XI, уночі, не спалося.

9/XII—61. О 9.40 радий був послухати⁴⁰ по радіо слова Некрасова⁴¹ в готелі «Україна» в Москві.

Це мені особливо потрібно. Може, таки та напишу ж я «Подорож до Іхтімана»⁴²?

Хоча це й дрібненька в порівнянні з поемою Некрасова тема!

[1962]

Читачі наші з чистою совістю¹ одводять висування тих чи інших художніх творів на одержання Ленінської премії. Я уважно прочитав статтю у газ[еті] «Известия» 2 лютого 1962 р. Георгія Радов[а] «Из-за чого сыновий бунт?» (Відкритий лист до Семена Бабаєвського.)

2/II—62,
Кочча-Заспа.

6/II—62.

В[іктор] Кочевський у листі своєму² дуже просить якнайшвидше перекласти для ж[урналу] «Прапор»³ два вірші з вірменської.

15/II—62.

Відав до ред[акції] ж[урналу] «Вітчизна»⁴ оповід[ання] О[лексі] Безпалька (Одеса, вул. Островидова, 72, кв. 7, Єфімовій Ол[екса]ндрі Кузьмівні, для Олексі Безпалька) із своїм висновком.

16/II—62.

Об 11 г[одині]⁵. Ф. К-ий. В справі лібретто до опери «Фата моргана».

Об 11.30. П[архомен]ко⁶ із ред[акції] ж[урналу] «Барвінок»⁷ (до 40-річчя піонерської орг[анізації]).

О 12-ій. Голова колгоспу ім. Т[араса] Шевченка, с[ело] Моринці — Степан Якович Оліфер (побудування клубу).

О 1-ій г[одині] В[олодимир] В[олодимирович] К[овалевськ]ий⁸ — бесіда з приводу його рукописної книги про поетичну майстерність (у нього це — II частина уже).

«Один тому час»⁹.

«Та нехай уже й так ізробиться: один тому час».

(Один з постійних висловів моєї мами.)

24/II—62.

«Та чого ви такі немирні».

(До своїх дітей, тобто до всіх нас.)

«Пізнай самого себе»¹⁰ — із анкети в альбом Женні Маркс¹¹ героя Комуни Гюстава Флуранса¹², друга сім'ї Маркса.

(«Р[обітнич]а газ[ета]»¹³, 18/III, стр. 4, «Безсмертя».)

Що далекая літана¹⁴
вбила пана-вкраїтана...

А я весь час стою за те, щоб слово «вкраїтана» залишити тут по-старому. Бо й справді ж, були пани (ні, не були, а народилися пани іще паніші, ніж були), які звали себе панами на манір закордонний.

Оце ж і треба розуміти під моїм словом — відпечаткою, а не тільки порожнім словотвором.

Ну й надोїли мені зауваження учителів чистописанія!

12/III—62.

Ник[олай] Грибачев¹⁵. Стихи. «Розы и розги».

(Із «Лит[ературной] газ[еты]», № 37, 27/III—62.)

Про те, що означає вислів: вирощувати (чи викохувати) молодого поета. «Вирощувати» («растить») — це не означає читати нотації за окремі, хай навіть і справді невдалі, рядки і строфи, бо ще Белінський¹⁶ казав, що судити літератора належить («подобает») насамперед по тому, що у нього є хорошого...

Миц[ола] Матв[ійович] Грибачов, говорячи про відсутність худ[ожнього] смаку у критика, відзначає в цій разі статтю В[севолода] Іванова в ж[урналі] «Коммунист»¹⁷, № 4, 1962 р.

21/III—62.

Заніс до мене¹⁸ й попрохав прочитати його збірку поезій Кость Прокопенко під назвою «Чолом вам, люди», 106 стор.

Були в мене 31/III—62¹⁹:

1) Ліда Андр[іївна] Дихно, 1 курс філ[ологічного] фак[ультету], сама із села Перевалочна Прилуцького [району];
2) Череватенко Леонід Вас[ильович]²⁰ і[з] сел[ища] Буча.

2/IV—62.

Дзвонив о 9-ій ранку Басмацький²¹ Сергій Петрович. Коротко запитати його: як йому велося на курс[ах] в Одесі[?]

Адреса Вас[иля] Аполінаровича Вереса²²: м. Львів, вул[иця] Шота Руставелі, 7, кімн[ата] 17.

Він написав мені листа 12/IV—62, прохав включити його в число учасників семінару молодих в Одесі цієї весни. Листа його я передав Вол[одимиру] Яковичу²³ в комісію нашу по молодих, і зразу було його викликано: до Одеси щоб виїздив.

14/IV—62.

По радіо чув я 20/IV—62²⁴.

Жан Д'Естьє(?) виконував по радіо «Дике полювання» Ліста²⁵.

Н виконув[ав] Баха²⁶ — етюд ре дієз мінор²⁷, часами прорізавши октави²⁸, немовби вони незадоволені були, а часами октави гримлять і б'ють...

Етюд Рахманінова...

У півтона, недоговореність, яка на педалях закрита часто.

«Думку» Чайковського²⁹ — у виконанні кварте[ту] ім. Шопена.

Слов'янські ходи — майже церковні інколи. Часом у ній і лірницькі ходи чути... Всередині (чи перед кінцем) на квінті розробка, та й закінчення таке ж — на квінті...

По радіо слухав 20/IV—62.

У Чайковського «Думка» — і перед закінченням є ходи церковні. А закінчення таке ж, як і в Шопена: після затихання — удар, який підтверджує закінчення («завіса»).

Виступ учасників конкурсу піаністів.

«Думку» Чайковського хто гра — не сказано було. А тільки зауважено, що її часто виконують...

«В театрі ім. Ленради ³⁰ йде п'єса «У стен Ленинграда» ³¹. Режисер А. Пергамент ³², худ[ожник] С. Вишневська ³³».

«Советская культура» ³⁴, 29/V—62.

Колись було (чи тоді, як ховали П[етра] Павленка, чи ще якимсь іншим разом): я, вертаючись від свіжої могили, бачив, як плакала вдова Вс[еволода] Вишневського. Тепер і вона вже в землі. А може, й там вона безутішно плаче.

Після конференції за мир, після мого виступу — не спиться, ніяк не спиться...

Ліда спить, нехай — серденьтко моє...

Меньєра хвороба ³⁵.

УРЕ ³⁶, [т.] 9, [с.] 61.

А і в мене ж ліве вухо не чує. Давненько вже — хай йому лихо!

4/VI—62.

Від 6-ї год[ини] р[анку] над коректою УРЕ сиджу.

Мати моя Марія Василівна ³⁷ — яка вона була добра, людяна й хороша!

Коли під час роботи залетить до тебе на веранду оса і почне ривками то в одне вухо тобі мирно-гугняво щось нагадувати, то в друге, — зразу: в далеку-далеку давнину переносишся ти думкою своєю! Дитинство твоє встає перед тобою... Я — в садку. У гарбузинячому, мов паща, роззявленому, жовтогарячому зацвіті, весь час підтакуючи собі брюшком, оса голодна, немовби розлючена, гуде вимогливо і, враз обірвавши дзвінку свою лютість, уткнулась в саму серединку зацвіту, і вже не гуде, а тільки незадоволено мурмоче, а потім, крильця розправивши, радо дзвизкнула, облетіла круг моєї голови — і де і подінеться — хто її знає... Мама вийшла з хати: — Пересуньтесь! — Саші й Наталі вона з добротою в голосі радить: — Ось

пересуньтесь-бо під яблуню у холодок! А де ж Павлусь? — Павлусь? — перепитують мої сестрички маленькі і разом скочать на ноги. Шукають мене очима по саду, а потім два пальчики наставляють у напрямі гарбузів: — Мамо! А он і Павлусь!..

17/VI—62,
Конча-Заспа.

Мессіна ³⁸...

«Не раз зазнавала землетрусів, найбільш руйнівним був землетрус 1908 р., під час якого було зруйновано або пошкоджено значні архітектурні пам'ятки, в т[ому] ч[ислі] середньовічну церкву Аннунціати деї Каталані».

УРЕ, [т.] 9, 71 стор.

Пригадую, як ті баби, що слухали проповідь попа у нашій церкві про землетрус, говорили...

...А я, причинивши двері, записував, що вони говорили:

— Бог Савалон дощу ніяк не впинить, бо дуже старий він уже.

18/VI—62, Конча-Заспа.

Микешина малюнки ³⁹ до творів Гоголя велике враження робили на мене.

Конча-Заспа, 19/VI—62.

Конча-Заспа, 19/VI—62.

Наумович Андрій (р[ік] в[ародження] і см[ерті] невідомі) — укр[аїнський] друкар і літератор XVII ст. Працював при друкарні Києво-Печерської лаври ⁴⁰. Брав участь у виданні «Бесід Іоанна Златоуста на діяння апостолів» (1624).

(УРЕ, том [IX], стор. [555]).

А якого ж це я Наумовича могилу бачив у 1913 році близ Аскольдової могили? Наумовича із Закарпаття ⁴¹?

Про Гаркушу роман ⁴² — в дитинстві своєму читав я в Наріжного ⁴³? Треба було б знайти те видання в публ[ічних] бібліотеках.

Конча-Заспа, 19/VI—62.

У мене були знайомі хлопці з «Дома трудолюбія».

Конча-Заспа, 19/VI—62.
УРЕ, [т.] 9, [с.] 155.

Михайловський-Данилевський Ол[екса]ндр Іванович ⁴⁴ (1790—1848), рос[ійський] воєн[ний] історик, ген[ерал]-лейтенант. Учасник Вітч[изняної] війни 1812 р., ад'ютант М[ихайла] І[вановича] Кутузова.

В дитинстві я читав його книгу «Опис Вітчизняної війни 1812 р.» Саме тоді війна з Японією була. Захоплювались нею. Бо ми ж тоді (ми — хлопчики-хористи архієр[ейського] хору) створили у себе роту для ігор — роту з околицьками з черв[оного] паперу, з палками замість рушниць.

21/VI—62.

Прочитав комедію ⁴⁵ (як її зве [автор] — «казка») Володимир[а] Донця. «Шахматная партия с неожиданным эндшпилем». (117 сторінок). Зауважень багато.

«Де жила поетеса?» ⁴⁶

Про будинок, у якому жила вона у Владіаї.

(Див. «Літературна Україна», 22/VI—62, ст. 2).

А я ж був на горі Владая ще в 1951 р[оці] і оглядав цей будинок з працівниками школи (Владайської), як та кож і ручай той бачив, де Леся з нього милувалась.

7/VII—62.

О 8.30 дзвонив телефоном ⁴⁷ із м[іста] Хмельницького Давид Арефович Коваль.

Запрошує нас від ім[ені] громадськості міста приїхати до них (на виступ) самому мені або ж іще з ким-небудь. Лист готує обком п[артії]. А в ред[акції] газ[ети] обл[асної] є тов. Скорський, який відає літоб'єднанням при ред[акції] газети.

В Кончі-Заспі.

Уночі, як погасили електрику ⁴⁸, писав я в темноті те, що просилось на папір. Про Ол[ександра] Іван[овича] Білецького.

Конча-Заспа,
з 17/VII на 18-те—62.

ЗОРЯНОЇ НОЧІ ⁴⁹

[...] той пада кулею [...]
за Батьківщину,
пада на маніфестації —

революційний прапор тісні[ше]
у руці; той пада,
пада в час зрушення
стихії, особливо це
обидно. Бо стихія
не потребує ідеї, за яку
аж до кінця боротись треба,
стихія безглузда — і дозволяє
вона пожерти все і всіх,
як то, наприклад, було
чи не так давно. Недавні рани,
рани в Чілі...⁵⁰
А як дехто із людей
закінчують своє життя
під час думання,
не перестаючи думати
опукло, соковито,
життєво-матеріально
так, як і ти, наш...

Черговий Пленум ЦК 9/VIII—62 р.

1) Про хід викон[ання] держ[авного] плану IV року
семиріччя і завдання по дальшому поліпшенню промис-
ловості.

Доповідач Щербицький⁵¹.

2) Про завдання парт[ійної] організації Укр[аїни] по
дальшому посиленню ідеологічної роботи в світлі рішень
XXII з'їзду КПРС.

Допов[ідач] Скаба⁵².

У декого із наших молодих поетів⁵³ багато самовпев-
неності й самолюбства. А головне — відсутнє у їх душах
почуття обов'язку до людини, до товариша, друга. Мораль-
ним кодексом — нехтують. Ні традицій не визнають, ні
порад сучасників старших.

(До цього: «Літ[ературна] Україна»⁵⁴, № 68,
24/VIII—62.)

3/IX—62.

Був у мене (цілий вечір — від 5-ої до 10.30) Вол[оди-
мир] Григ[орович] Бойко⁵⁵ — свій почерк, читав про Піски,
багато що прийшлося йому сказати про недовершеність,
виправляти чи, вірніше, вказувати, як треба виправити.

Писав уночі в темноті, щоб не світити світла
й не будити своїх.

18/IX—62.

Пішло моє [...] по АПН⁵⁶ на закордон про суверенітет Укр[аїнської] Р[адянської] С[оціалістичної] Республіки в Рад[янському] Союзі.

Т[...] Острівський знову з Москви подзвонив.

Поет Боровий⁵⁷ дзвонив, але він із Харкова.

1/X—62.

11/X—62.

О 4-й г[одині]⁵⁸.

Скульптор Бородай Вас[иль] Зах[арович]⁵⁹.

19/X—62.

Приходив Штокаленко Сергій Петрович⁶⁰ (на голову хворий). Дав йому із своїх допомогу, а також за мою просьбою Іван Антонович поговорив з ним, і він, більш-менш заспокоєний, пішов до своїх київських знайомих.

Написати листа Дмитрові Григоровичу Б[ілоусу]⁶¹ (через Спілку): як здоров'я, як справи. Стрівся я з братом його, як ішли до консерваторії. Хотілося дещо більше поговорити з Вами. Про різне. Про хороше.

5 година ранку, 19/XI—62.

Знайти в попередніх номерах⁶² газет Бориса Олійника⁶³ вірш. Він хороший, цей вірш. Написати йому.

5-та г[одина] ранку, 19/XI—62.

«А треба, щоб твір⁶⁴ молодого поета будив почуття борця».

Мухтар Ауєзов⁶⁵, «Лит[ературная] газ[ета]», 20/XI—62.

В цій же газеті поезії Назима Хікмета⁶⁶. Як тонко передчував він свою смерть (вірш «Под дождем»).

Про Назима я окремо поклав замітку на полицю «Туреччина».

24/XII—62.

Був у мене композитор⁶⁷ Г[ерман] Л[еонтіївич] Жуковський⁶⁸. Він поставив питання про те, щоб у вірші «Вітер колише трави шовкові» замінити вислів «..я українець, ти росіяночка» на таке: «Я з-понад Волги, а ти придніпряночка». А потім ще в інших моїх текстах до його музики почав він давати поради замін одного тексту, по-

в'язаного з найменуванням України, переробити на «країну». Причому Жуковський весь час чомусь підкреслював, що цього, мовляв, вимагають працівники нотно-муз[ичного] вид[авництва]ва всесоюзного (у Москві).

Чудно й дивно було мені слухати такі дурні й безтолкові проекти та причини виникнення цих проектів. Я сказав йому одверто, що це він сам придумав, очевидно, і що я з цим абсолютно не згоден.

[1963]

Маленька ялиночка в глибокому снігу. Над нею небо — по-зимовому синє, не темне, а ялиночка на лапатах зелених долонях своїх [утримує] снігу немалу вагу. Немовби дитиночку, загорнуту в пелюшки...

12/І—63,
Конча-Заспа.

Дзвонив 29/ІІІ Штейн Григорій Аркадійович¹ (сам він з Харкова) у справі підготовки до ювілейної дати Скороди.

«...У горняка Кривбасса² есть одна профессиональная примета: ладони у него от ввевшейся под кожу железной руды словно багрянцем покрыты. «Солнце в руках держал», — говорят о таких людях.

(«Правда Украины», 4/ІV—63, 2-га стор. «Солнце в руках».)

А чому ж наші долоні, долоні письменників, в тім числі й молодих, не покрийться багрянцем в час вивчення героїчної праці шахтарів, металургів, кукурудзководів, доярок? А чому ж ми не діємо так (під час зустрічей з працівниками, з героями нашої епохи), щоб аж сонце залишалось у нашій душі,— червоне сонце творення нового світу комунізму!

[ІV ВСЕСОЮЗНА НАРАДА МОЛОДИХ ПИСЬМЕННИКІВ, м. МОСКВА]³

[7/V—1963]. Традиция в нац[иональ]ных лит[ерату]рах очень велика. Традиция в русской [литературе] особенно обширна. Нет разрыва в традициях. Но преемственность не есть повторение.

Єдинство писателів с народом. Єдинство писателів с партією (треба «правду» [...] и мастерство: умение.

Гагарин ⁴ в президиуме.

Рыленков ⁵ (про поезію Серафимовича ⁶, Дем'яна Бедного).

Друзин ⁷ (про прозу).

...після невеличкої перерви:

Софронів Ан[атолій] ⁸ (про драматургію). (Він в одному місці каже: «Появились уже такі п'єси, в яких дійові особи лише називають їх, а за них не говорять. Д у м к а. М и с л і.) Див. у новій поезії теж таке [...]

...про традицію і новаторство — А. Сурков: «...не надо превращать слово «новаторство» — в ругательство».

Після обід [виступив] Волгін ⁹ (поет із Москви), Гагарін, Єльченко Юрій Никифорович ¹⁰; Кузнецов (Ленінград) — він говорив, що в них, у їхньому літоб'єднанні, нема програми вивчення теорії літ[ератури] (щоб через два роки міг би письменник дістати потрібне йому знання).

Халов ¹¹ (Дальній Схід).

8/V—63.

Зараз піду на семінар молодих [авторів]. Спека. Жилетку зовсім скинув. І ще хвилиночку посиджу (чи й полежу)...

...Отже, буде 9 г[одина] ранку, Вол[одимир] Як[ович] ¹² обізветься телефоном. Поїдемо в Спілку письменників.

...У дворі готелю хтось щось майструє, і стук до мене долітає аж на 5-ий поверх. Стук відлунює від стін, які навкруг[и]. Стук цей нагадав мені про моє дитинство в Тройці. Постійно вранці навесні чи влітку ми, хлопчикохористи, бігали першим[и] за кухню монастирську до кузні. Яка нам була насолода: спостерігати, як горбатий хлопчик тягне раз по раз за ручку шкіряного мішка, щоб роздмухати горно. Смуглий коваль ось уже стоїть з великим молотом в руці і пильно дивиться на залізну рейку — чи почервоніла вона вже, чи побіліла від вогню, — потім гатив молотком по їй зверху... і стук його молотка відлунював від стін високого собору, з одного боку, й по огряді оріхового саду, з другого боку... стук-грюк! Грюк-стук!.. Аж бризки сиплються вогненні...

Л[ев] Озеров. «Ялина». [...] заслухавшись в чарівні пісні, а чи заслухавшись чарівних пісень...

9/V—63.

Головує Н[иколай] Н[иколаевич] Ушаков¹³.

Пархоменко: він заперечує тут думку, «бродячу» у декого, що зараз зміщують два моменти і зливають його в один — новаторство — і друге нібито пізнання новаторське є деяким негативним (тобто псевдоноваторством). Він обіцяє «натискати» в своєму виступі переважно про помилки.

Валерій Юр'єв¹⁴.

Роберт Третьяков¹⁵: дуже багато уваги католиків [до] «Санта Марія». З одного боку, поет коле католицтво. Але ж рефрен «Santa Maria» говорить не про презирство до [...], а навпаки — симпатію викликає, бо і в католиків [були] музики [у] XVIII—XIX в[іках].

Микола Хижняк: «Дуби» (...два дуби стоять, наче дві судьби)

«Є багато могил у донецьких степах».

Таран Анат[олій] Макарович¹⁶: рондо (напевне), на путі.

Людмила Скирда¹⁷: «П л я м и».

Микола Федунець¹⁸: «Дим стояв на межі,
Мов дівчата...»

Всегда дым ассоциировали с чем-то отрицательным, здесь же наоборот — с полож[ительным].

Микола Шарапов: «Діброва...» (той, хто вимагав обговорення, казав, що камерності багато).

Ол[екса]ндр Стешенко¹⁹: «Хортиця».

Хортиця тече швидко,
а глобус на місці крутиться,
прокручується глобусом між берегами.

Микола Лиходід²⁰: «[...]зви грандіозних людей» і — нічого «товариш сонце», але вже так [було] у Михайл[а] Семенк[а]²¹. А все ж таки товариш, а не так, як [в] Ів[ана] Драч[а]²². У Драча син є сонце. Зелене сонце.

Анат[олій] Таран: «Мов розпатланий вітром,
Бетховен диригує оркестро[м].»
Позитивн[о].

Скунць²³: поет думки.

Броніслав Кежун²⁴.

Віра Аркад[іївна] Потапова²⁵.

А[лександр] Озеров.

Вол[одимир] Юрченко (про Ва[лерія] Юр'єва).

Марк Шехтер ²⁶ — про Вознесенського ²⁷: «Есть на наших совещаниях много сверстников (але ж непослідовність). Лиходіда виділяє (у «Дніпрі») ²⁸.

Після обідньої перерви.

Горинь.

С[емен] Шаховський ³⁹.

9/V—63.

Головує Н[иколай] Н[иколаевич] Ушаков, розбирає прозу Вал[ерія] Шевчука ³⁰.

П а р х о м е н к о. Він говорить переважно про недоліки його творів. «Не співайте мені цієї пісні». Первое: к каким героям обращена наша литература? «Делать жизнь с кого» автор решает в духе общего отрицания.

...Виступи на семінарі були глибокі, з широким розглядом вдалих місць і разом з тим недоліків. Приклади були! На чому саме молодий письменник помилився і як треба було виправити його.

У автора даних повістей (Шевчука) нема ще свого героя.

Хочу сказати: «Очень и очень много дали наши занятия в семинарах».

Тодор Кравченко ³¹: про Шевчука і про Анат[олія] Тарана (...народность, партийность и идейность).

Корабельников.

Чорногуз ³².

Якименко ³³ (актор): «Я вижу, что у Вас и настроение новое! Выразительное выражение (?) (недочув). Главное: что писать и как писать».

Після 20-хвилинної обідньої перерви.

Мусієнко ³⁴.

Горинь.

Н[иколай] Н[иколаевич] Ушаков.

Гр[игорій] Мих[айлович] Левин ³⁵: «Участники IV Все-союзного совещания молодых пис[ателей] показали, что [это] молодая, здоровая [сила]. Мы недооцениваем реалист[ичности] укр[аинской] нар[одной] поэзии. Почему мы мало обращаем внимания на богатство дум и песен украинских и для чего берем искусственные образы, часто выступающие против традиции, отождествляя ее с псевдо-народной традицией».

Зенкевич Михаил ³⁶: «На Украине — новая волна молодого поколения так же, как у нас. Что принесет эта волна, мы еще не знаем».

А я в цей час, як Зенкевич говорив, подумав:

— Це ж як добре, що є хвиля висока, як[а] б'є в береги. Океан не может быть океан, если его волны долго находят[ся] в бездейственной тишине.

Раєнко.

Роберт Третьяков.

Москва, И-254, Добролюбова, 9/11, комн[ата] 139, Юрченко Владимир Яковлевич (студент III курса Лит[ера-турного] института). Послати свої книги. А також окремо: Вендичанський Сергій Семенович, адреса та ж сама.

Іспанський танець ³⁷ із балету Глазунова ³⁸ «Раймонда» (з кастаньєтами).

Москва, 17/VI, готель «Пекін».

Кожен раз його слухаю і насолоджуюсь.

Бізе ³⁹. Із «Арлезіанок».

Хор дівчат ⁴⁰ із опери Верстовського ⁴¹ «Аскольдова могила» («Ой подруженьки...»).

Москва, 17/VI—63, гот[ель] «Пекін».

В котрий раз я хор цей слухаю! Ще в семінарії я знав його.

21/VI—63 у Москві, в готелі «Пекін», о 22 год[ині] веч[ора].

Слухав по радіо ⁴² III частину III концерту Бетховена у вик[онанні] симф[онічного] орк[ест]ру й грузинської піаністки (по трансляції із Києва). Молодець грузинка і наш оркестр. А ще більше радості від самого Бетховена.

Укр[аїнські] мотиви ⁴³.

Хворий на стоматит ⁴⁴ лежу 2-й уже місяць.

(Ще небагатечки — тільки 6-та год[ина] ранку).

На веранді ліг подихати світанком.

Сосни — цілою високою стіною поза домиками стали.

Домики — голубі і сосни теж — голубі, аж лілові. Пригледітись — то в стовбурах сосон щось рудеє проступає. Зрозуміло: адже в рудому сила полум'я сонця, що аж десь іде за соснами за обривом і по цей бік заповум'янитись хоче. Гріє. Дятли вже вистукують — білянка язиком прицмокує, немов пугою по конях. Хтось по стежці пробіг від

річки вниз до контори. Купався, видно, в студеній Кончі. Горобці з сосни до мене заглядають. Горобці стрекочуть: то кіт десь між травою крадеться...

Сонце за домиками все більше відблискує бляхою неба. Блик темний-темний, а місцями то й гарячий — на лілових соснах. З одного боку хтось пальцем руденьким порозтирав. Туманок. Іволга здалеку. Невже іволга? Так рано?

Ось же вийде сонце, і лілове вже спросоння позіхає і розплющує назустріч сонцю очі. Аероплан якраз над тобою пролетів, і всі лілові тони в природі перемістив...

У житті розмір — не хвилинами.

Насущне наше життя починається. Годі ж і лежати. Вже чую: й Лідочка прокинулась у хаті.

2/VIII—63, Конча-Заспа.

«Близько 1780 р.⁴⁵ грецький просвітитель Адаматіос Кораїс⁴⁶ у примітці до перекладу «Православного ученія...» висловив таку думку: «Яка користь може бути від багатьох лампад і багатих прикрас у церкві, де немає добрих священників? Християни, якщо бажаєте прикрасити свою церкву, прикрашуйте її не одягами, а жертвуйте із свого майна на школи і лікарні, допомагайте сиротам і вдовицям і не бійтеся, що церква залишиться без потрібного посуду...»

(В. Джорджевич. «Грчка й српска просвета». Београд, 1896).

Уранці 4/VIII—63, Конча-Заспа.

12/X—63. По радіо о 23.10 вечора⁴⁷ (друга програма) — «Заплела дивну казку любов».

Початок — піснею Гр[игорія] Верьовки «Десь на дні мого серця».

Саме я сильно хворів.

Літа йдуть вперед⁴⁸, а дух своїм порядком весь час залишається молодим. І ти продовжуєш творити тільки молоде. Без кашлючки, без бурчання!

Уранці 18/X—1963 р.

Дерева ще й досі⁴⁹ хворі од війни.

19/X—63.

У Кончі-Заспі з Лідкою по лісу ходили.

31/X—63 — засідання юв[ілейного] ком[ітет]у⁵⁰ по Саят-Нові⁵¹.

12/XII—63.

Приходила із університету Ельма Василівна Примак⁵², студентка IV курсу філолог[ічного] ф[акульте]ту.

Написати треба буде мені в їхній університетський альбом — про Шевченка і Лермонтова.

[1964]

17/I—64.

Дзвонив із Москви телефоном т. Мусієнко¹ (це той, ~~який був разом на конференції молодих поетів у Москві в 1957 році~~).

Прохає до 27 передати Коц[юбинсько]го². Славний хлопець він. Я ще йому шеститомника не вислав.

1/III, чи 2/III³, чи 4/III...—

десь у перших числах березня для Радіокомітету — на 29 хвилин, тобто півгодини, — тема:

«Вплив Шевченка на мою творчість». Що написано мною під враженням поезій Т[араса] Ш[евченка?]. Перше знайомство з «Кобзарем» — в дитинстві, в юнацькі роки.

Плотник Данило Коцюр.

Через С[ерафиму] Морачевську.

Через М[ихайла] Коцюбинського.

Подвойський.

9/IX—64.

Уранці, коли я знову увійшов⁴ у мамину кімнату, щоб продовжувати писати — про Коцюбинського вступне слово, — я став на табуретку і відчинив кватирку. Хай повітря свіже ввійде. І раптом — бачу: ліворуч од лівого вікна, знадвору, там, де виноград наполовину вже червоний став, — раптом фіалковими очима щось тихо-тихо дивиться у небо. О! Та це ж кручені паничі. І піддали вони мені творчої енергії і радісного сміху. Глянь — і дзвіночки. Тихі-тихі. Ні слави їм не треба, ні огризань на недобрі слова дуже вже «добрих» знайомих твоїх. Ні. Дзвіночок, що між винограддям затесався, невимагаючим поглядом

своїм уперся в клени, ще зелені, у тополі, що там он далі, під небо, поки що не зимове, а м'яко-хмарне осіннє, і думає собі, і думає. — про все, про все...

Захаржевська Вікторія Олександрівна із Інституту літератури дзвонила ⁵ 27/XI—64. Вона пише дисертацію про Людмила Стоянова, їй нових поповнень для дисертації потрібно.

[1965]

Коли в типі вечірній ¹ у кімнаті санаторію ти почувеш, як по трубі десь (у внутрішній стіні проходить) почне шуміти вода (хтось відкрив її), — тобі виразно чути в тому шумі велику терпю... Хоч то шум, а не [музичний] звук.
В санаторії. Кючча-Засла. 18/1,—65.

16 томів ² «Української Радянської Енциклопедії» купив я й подарував бібліотеці імені М[иколи] І[вановича] Подвойського.

Лютий 1965 року.

До збірника укр[аїнських] письменників ³, який видає вид[авницт]во «Радянський письменник» до 20-річчя Перемоги над фашистською Німеччиною.

Збірник відкривається моєю статтею ⁴, яка була видрукувана в «Правде» 22/VI 1941 [року].

Редагує збірник Олександр Корнійчук.

«Лит[ературная] газета», 16/III 1965, № 34, стаття Вад[има] Собка ⁵.

«Яркой музыкой очей» называл Гоголь живопись.

Початок статті Є[вгена] Осетрова «Земля родная».

«Известия», 14/III—65, стор. 5.

18—19—20/IV—65.

Розмови з студентом Ів[аном] Ільєнком ⁶, якого послають читати лекції про укр[аїнську] літ[ерату]ру й, зокрема, про мене в Азерб[айджанському] держ[авному] університеті (філ[ологічний] відділ) у Баку.

Поради йому дав хороші, адресу [Нарімана] Гасанзаде, який три місяці тому — там же, в Азерб[айджанському] д[ержавному] універ[ситеті], захищав свою докт[орську] дисертацію про азерб[айджансько]-укр[аїнські] літ[ературні] зв'язки.

Уранці 20/IV—65 р[оку] т. Ільєнко дзвонив мені телефон[ом] із Борисполя, і я йому встиг ще перед посадкою в аероплан дещо додати до своїх попередніх порад.

Мене особливо цікавлять ⁷ ті вірші на тему В[еликої] В[ітчизняної] війни, в яких поети говорять від особи героя, що поліг у бою за Вітчизну.

«Монолог полеглого» — вірш Степана Литвина ⁸ («Літ[ературна] Укр[аїна]», 4 травня 1965 р[оку]; «Балада про першого», вірш Б[ориса] Олійника («Літ[ературна] Укр[аїна]», 7 травня 1965 р[оку]).

У таких віршах відчуваємо особливу близькість автора до загиблого бійця — відчувається проникнення в психологію героя.

Та і в самого мене є подібне («Напровесні» ⁹ — про «Арсенал»).

23 травня 1965 р[оку].

Група студентів-математиків ¹⁰ Кам'янець-Подільського педінституту була у мене в гостях — на широкій дружній бесіді.

Для їхньої інститутської бібліотеки я передав деякі свої книги, а також і книги сучасних письменників України (а я також їх куплю для себе по кілька примірників) та ще ноти — музику на слова поетів.

Вони мені ж подарували скульптурний портрет Леніна у весь зріст з таким написом:

«Дорогому Павлу Григоровичу від студентів Кам'янець-Подільського педінституту».

3/VI—65 р[оку].

Праця вчителя Максима Автомоновича Якименка — ціла наукова праця (багато ст[орінок] про письменників).

Уважно прочитав, зробив додатки і одіслав назад у Черкаси, Енгельса, 73.

Учора, 15 червня ¹¹, разом з Лідєю слухав по телевізору Вана Кліберна ¹² виступ. Грав він симфонії Брамса ¹³, Бетховена і Ліста.

Коли чуєш, як долунює до тебе стук молотків, що по дошці б'ють — тобі немовби здається: відгукується вона від основного тону на квінту ¹⁴ вище.

Конча-Заспа, 11/IX—65.

Лунка соснова дошка, коли її прибивають молотком до стояків нової будови, дзвенить, аж одхекується у квінту.
Конча-Заспа, 24/IX—65.

Про Григорія Гуровича ¹⁵.

Він, певно, відчував великий біль у серці, як вмирав, бо три спідніх пальці лівої руки були зведені у жменьку. Бо, очевидно, він ледве-ледве витримував біль у той час, себто в хвилину смерті.

На сесії В[ерховної] Р[ади Української РСР]
22/X—1965.

Про Євгена дорогого дзвонили ¹⁶ з тов[ариства], із Ак[адемії] наук і [...] зробити хоча б екстракт його наукової праці.

(Саме сонце сходить за лежачими ребристими хмарами...)

16/XII—65, Конча-Заспа, санаторій.

22/XII.

Треба мені добути книгу ¹⁷ про Георга Гросса ¹⁸. В бібліотеці, можливо, письменницькій або ще краще — в бібліотеці, що в бувшому царському палаці.

Я ж разом з Валер'яном Поліщуком та Олесем Досвітнім ¹⁹ були в нього в Берліні в гостях. Угощав він нас чаєм чи кавою... в 1924 [році].

[1966]

22/II—66.

Телефоном — від директора вид[авництва] ¹ в Уфі (див. 16/IV лист з подякою від Куватова ²): «Патріотичні мотив[и] у творчості Мажита Гафурі» — $\frac{1}{2}$ сторінки ³. 2 тижні ще дали строку для подачі вступного слова.

Їшинів ⁴.

Пант[елеймон] Харит[онович] Савський дзвонив мені про поему «Котовський» ⁵.

24/V—66.

В останніх числах червня 1966.

Був у мене молодий графік — дипломант К[иївського] худ[ожнього] інст[иту]ту майстерні книжної графіки ака-

деміка Василя Ілліча Касіяна — Геннадій Іванович Разумов. Він звернувся до мене з проханням написати відзив на його роботи (окрему теку з літографіями).

Останні числа червня 1966 [року]. Я дав йому свій відзив на його роботи (тема: «Похорон друга»). Див. окрема тека з його літографіями першого варіанта.

10/X—66.

Колись, у моєму дитинстві ⁶ ще, нам, малим, в тім числі й мені, теж давали додому читати такі книжки (з бібліотеки шкільної), як християнізовану — «Скільки человеку земли нужно» (Л. Толстого).

Я уявляю: що б то було з нами, якби тоді та могли б видавати нам такі книги, як, наприклад, «Моя зустріч з Олексою» ⁷ Івана Франка (звичайно, в скороченій і пристосованій до сприйняття дитини формі)!

Зараз я її не вперше читаю, і як тільки дійшов до кінця — плачу. Така сила і ясність, правдивість і простота викладу.

8/VIII—66 р., Конча-Заспа.

Лідонька пішла з судками по обід.

Вона мені у всьому помагає.

А сама не глядить свого здоров'я.

[1967]

Усього нам з вами на наше знайомство дано ¹ тиждень.

Чи можна ж за тиждень щось узяти собі як починаючому письменникові? Адже дехто з вас може подумати таке: був я учнем такого-то класу, побував у вас у Спілці на семінарі і от ізнов повертаюсь за парту. Тобто, мовляв, нічого в мені цей семінар не змінив; як був учнем — так і лишився учнем.

Так думати — це значить не розуміти того, що семінар для вас — це вже рубіж. Рубіж поміж чим? Поміж тим, як кожен з вас до цього був...

Був разом з тт. Коротичем ², Збанацьким ³, Ігнатенком на відкритті семінару (тижневого) молодих у ЦК комсомолу.

Виступив не дуже як. Бо перед цим був стомлений.

Треба буде написати ⁴ про Аркадія Казку (в дитинстві, у Тройці чернігівській).

Подвойський відкривав нам у земській бібліотеці кожному абонемент (а нас — душ 5—7 — повів туди з собою).

(Пішки із Тройці аж до земської бібліотеки, що при книгарні, яку ще Б[орис] Грінченко та Л[еонід] Глібов ⁵ заснували, а згодом підтримував М[ихайло] Коцюбинський.)

19/1—67, у лікарні «Феофанія».

Посилка, що прийшла на моє ім'я ⁶,— дві папки рукописних (чи, щоправда, дещо й передруковано було на машинці) Лермана Григорія Йосиповича. В основному проза: повісті й оповідання. На анкеті адресовано мені, але на два ймення:

Тичині П[авлу] Гр[игорови]чу,
Нестеровському Петру Петровичу ⁷.

А всередині — лист до Нестеровського П[етра] П[етровича].

Передав я до каб[інету] мол[одого] авт[ора].

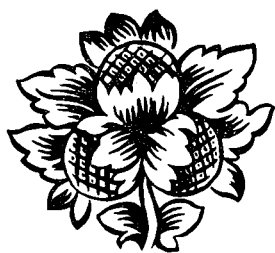
28/IV—67.

Не можна любити Правду більш за Людину ⁸.
Бо ж сама Правда і призначена для Людини.

6/VII.

ПІДГОТОВЧІ
МАТЕРІАЛИ
ДО КНИГИ
«МОЄ ДИТИНСТВО»

[ДО КНИГИ ПРО МОЄ ДИТИНСТВО]

Мене кортить про своє дитинство написати...

Далеке дитинство моє! Як пильно придивитись — ось і тепер мою дитячу пам'ять затьмариш!

З сьогоднішніх днів дивлюсь я на тебе, немовби з гори високої, — туди кудись, аж у долину. Там над тобою скупчилися хмарини. Затьмарили вони геть-чисто все, але як пильно придивитися, то бачу, як крізь них продираються промені сонця. Ці світлі промені то в одному році мого життя падають, то в іншому році. І я відновлюю в своїй пам'яті: хто саме з людей, мені близьких, стоїть під отим сонцем коло мене, якої пісні наспівує над моєю колискою, що мені говорить...

ДО КНИГИ «ПРО МОЄ ДИТИНСТВО»

Англо-бурська війна¹: 1899—1902. Див. УРЕ, т. 1, [с.] 220.

Сільська земська школа: 1899—1900, 1900—1901.

Підготовч[ий] клас: 1901—1902

I: 1902—1903

Повторн[ий]

I: 1903—1904

II: 1904—1905

III: 1905—1906

IV: 1906—1907

Семінарія I: 1907—1908

II: 1908—1909

III: 1909—1910

IV: 1910—1911

V: 1911—1912

VI: 1912—1913

РОЗДІЛИ
ДО ПОВІСТІ «З МОГО ДИТИНСТВА»

I. Отець Никанор,
батько (ніяк не уживається з ним).
Олівці кольорові.
Карта Палестини (розфарбована).
Море (я малюю на печі)...
Морачевськ[a].
У «кунполі» малюють.
До Галабуцьких по науку.

Хату розвалюють.
II. На горищі (Косенко з Козельця).

Отець Калідор.
Аллігатор (Славський).

Отець Мисаїл.
По єпархії.
За клунею (чулан).

«Барвінок».
«Откуда, звездочка-краса?»²

Я приходив до Миші³. («Не пропела птичка утром». —
Глинка⁴? Я почув у Миші). Драбина на горище.

Розвадовський⁵ (виставка).

III. Федотов-скупердяй (булку під себе).

«Макар, Макар, юшечки!»

«Болсе-менсе».

Лопарі.

Сашко, що попелом саме чистить...

М[ихайло] І[ванович] Жук⁶.

Шкляр Терентій.

Отець Йоська.

«Буланже»⁷.

[ІНШІ ВАРІАНТИ ПЛАНІВ ПОВІСТІ
«МОЄ ДИТИНСТВО», ОКРЕМІ ФРАГМЕНТИ]

М а т и.

Б а т ь к о.

Н а т а л к а, що мене тішила (бо ж сестри Проня й
Поля на роботу вступили в Києві — у швацьку майстерню,
що по вул[иці] теперішній К[арла] Лібкнехта).

С [о ф і я] М о р а ч е в с ь к а.

Д а н [и л о] Ф и л [и м о н о в и ч] К о ц ю р.

Баба Філониха.
Баба Параска (ворожка).

...[з] батьком до Н[ової] Басані й назад (місяць цілий).
Храм на тройцю ⁸.
Шкурка мокне на барабан (під лавкою).
Скрипка із дощечки.
Моці в гною...
Мелаха й її пісня.

1898?

П'яний дід К[ирейко].
Похорон діда Тимофія.
Піп Кожич краде корито у старого попа Нагорського
(Ядлівка? чи Кулаженці?).
Красять церкву (горобця викрас[или]).
Я розмелюю білило.
Золотять хрести.
Колодязь копають (глей — «вохра»).
Маслини в борщі (чорну фарбу роблять).
Майстерні в Літках, в Зазим'ї чи Пуховцях ⁹.
«Броварський ліс».
З г о д о м у Тройці:
Ящичок Миколи Ілліч[а] ¹⁰.
Мольберт (власний).
Запах фарб.
Розвадовський (Миша — брат).
І там же Мих[айло] Жук.

ПЛАН КН[ИГИ] «МОЄ ДИТИНСТВО»

«По тихим волнам океана» ¹¹ (запрещенная песня.—
«А ты разве не знаешь, что это запрещенная [песня]?»)
Томик св[ятого] Феодосія і отець Мисаїл.
«Откуда, звездочка-краса?»
У Локнисте на осв[ячення] хр[еста] (сніг, на санях...
«І лід тріщить...»)
Як ми ховали архієрея ¹².
Перші співанки...
Ще не встиг вивчити «Облече бо тя», бо весь час же
цілу добу доводилось правити в монастирі без архі[є]рея.

...за вікнами — арх[ієрейський] сад, оріхи...
Аллігатор (Славсь[кий]).
О[тець] Калідор.

ДО «АВТОБІОГР[АФІЇ]»

С п р и й н я т т я о б р а з у.

Ще в ранньому дитинстві, коли мені на голову надівали тонюсіньку червону (чи, може, жовтогарячу) шапочку з поворозками для зав'язування під підборіддям і коли мати чи старша сестра підносила мене в хаті до вікна й, постукуючи пальцем у шибку: «Ну, Павлусю, та дивись же, та ні, он туди дивись», — показувала на місяць червоний, який, мовляв, таку ж саму, як і в мене, шапочку носив, — я від радості раптової, поміж булькоту слини дитячої в роті, щось незрозуміле безсилим сміхом виявляв: «Дди... и... где-е...» — і певен був, що у місяця шапочка...

ДО ОПОВІДАННЯ «З МОГО ДИТИНСТВА»

«Татку, закурить піпи» (уночі).

«Кокольб, ціціні!» Руки свої батько розняв — і я сміюсь, вириваючись на волю, а це ось знову руки студилися — і я весело, аж вимогливо, кричу: «Кокольб, ціціні!»

Полин сундучок блакитний. На ньому книжка якась товста. Це (як пізніш узнав я) календар, що з Києва привезла Проня. Там — Ісакіївський собор¹³. Головна баня церкви (а мене поправляла Проня: «Собору» — «Еге ж, — згоджувався я, — собору!») — велика, а дві інші по боках чогось так далеко одна від одної. Адже у нашої церкви маленькі «кумполи» (бані) — одна коло одної туляться...

Одного весняного ранку я прокинувся, бо на мене щось упало. Лупнув я очима: та від того, що це ж Євгенова торохтілочка. Вона блискотіла на моїм плечі — кругленька, на держяку.

Маленький Євген із своєї колиски, танцюючи, до мене руки простягав: дай, дай, дай!.. Сміявся...

— Та стій же, а то впадеш! — моя старша сестра Поля, підтримуючи його. — А ти, Павлусю, побіжи до мами, вона тобі щось іскаже.

Я, як був у самій сорочечці, так побіг у другу.

— Полю! — в цей час почулося із-за дерев'яної перегородки (голос мами). — Чи вже Павлусь устав?

Я чимдуж, як був у сорочечці, так і побіг до мами. Вона саме підсовувала брачкою горщик до вогню і, не повертаючи до мене голови, обізвалась:

— Тобі ось батько скаже...

Мати моя Марія Василівна — яка вона була добра, людяна й хороша!

Коли під час роботи залетить до тебе на веранду оса і почне ривками то в одне вухо тобі мирно-гугняво щось нагадувати, то в друге, — зразу: в далеку-далеку давнину переносишся ти думкою своєю! Дитинство твоє встає перед тобою... Я — в садку. У гарбузинячому, мов паща, роззявленому, жовтогарячому зацвіті, весь час підтакуючи собі брюшком, оса голодна, немовби розлючена, гуде вимогливо і, враз обірвавши дзвінку свою лютість, уткнулась в саму середину зацвіту і вже не гуде, а тільки незадоволено мурмоче, а потім, крильця розправивши, радо дзвизкнула, облетіла круг моєї голови — і де і подінеться — хто її знає...

Мама вийшла з хати:

— Пересуньтесь! — Саші та Наталі вона добром радить: — Ось пересуньтесь-бо під яблуню у холодильник! А де ж Павлусь?

— Павлусь? — перепитують мої сестрички маленькі і разом скочать на ноги. Шукають мене очима по саду, а потім два пальчики наставляють у напрямі гарбузів:

— Мамо! А он і Павлусь!..

17/VI—62,
Конча-Заспа.

М а т и.

Мова її приголублива.

Чи була вона така тверда, як та славетна сербська мати Юговичів¹⁴, що при звістці про загибель своїх синів ні сльози не вронила.

Жайворон.

У Куріньці.

[Я] у полі перевесла підносив.

Мати теж з іншими жінками жала жито.

На 1-ій сторінці скоротили трудовий нахил дитяти. Як же це можна?

Етак я в изображенні собственной биографії останусь тільки сином дячка, церковника без всяких наклонностей к трудовым процессам...

Яким був мій батько.

Був він на службі дяком. Дяк? Але це звучить дуже вже покладисто й велично. І так наче він вершив усіма ділами. Дячок? Так це аж надто вже пахне гоголівським типом дячка — в кудому підряснику, з заплетеною косичкою за шиєю. Псаломщик¹⁵? Це ще більш підходить до того, як його називали. Бувало, гуляю (якщо це в літній час), гуляю на вигоні — аж тут під'їздить підвода.

— Тпру! — дядько віжками осаджує коняку.

— Хлопчику! — питає мене дядько.— А де тут псаломщик? Біжи скажи, нехай скоренько виходить батько та сідає на воза, а потім і до попа. Скажи, що з хутора Мочалища, печатать треба...

«Печатать» — це означало: піп надіне ризу — там, на місці, на могилці того, кого поховано без попів. «Псаломщик» щось «у книжку» прочитає та разом з попом проспівас жалібне церковне по-слов'янському... Попові дадуть заступа, і він ним — цюк, злегенька торкне заступом у головах могилки, цюк у ногах, та по боках цюк — от і запечатали.

— Спасибі ж вам, батюшко, що запечатали, тепер хоч душі буде легше.

А потім, почухавши за вухом, наче невзначай докине слова:

— Може, колись нехай...

А піп, скинувши ризу через голову, поправить свою бороду розкуйовджену і теж собі скаже:

— Ну що ж: хай і колись... Може, зайдеш колись, дрова в сараї поколеш. А то... може, іще...

— Та стій! — осіпне тут віжками коняку дядько.— Ич яка!..

Всем тем, кому придется прочесть мою биографію, пусть не судят меня за то, что я в связи с своим детством, о крестьянах [вспоминая], вспоминаю также о попах да дьяках. Если б я родился в одном из городов Донбасса, или в теперешнем Днепропетровске, или же в Борисла-

ве,— конечно, другими бы фактами изобиловала моя биография.

Но если изменить в жизни этого невозможно — остается искренне рассказать так то, что ты встречал и переживал в своей жизни.

Отец часто рассказывал нам о своей тяжелой молодости. Его отец, а мой дед Тимофей, никак не хотел его учить. Этим воспользовались два его родственника: диакон пообещал Тимофею, что если Григорий послужит срок у него за Десной 2 года, то он (диакон) отдаст его в училище. Будучи еще мальчиком, отец чистил конюшни этому диакону без всякой перспективы на обучение его в училище. Тогда воспользовался второй его родственник — поп из Семиполок¹⁶ — взял к себе молодого Григория. И снова — те же конюшни — и больше никаких результатов.

...Отец учил нас стоять за правду, за справедливость. Однажды, — рассказывал нам отец, — когда еще был он восьмилетним мальчиком в услужении священник[а] из села Леток, его потрясла такая несправедливость: крестьяне, лошади которых было забрели в овес поповский, падая на колени и целуя покрытые пылью сапоги попа, просили возвратить лошадей и не лишать их куска хлеба. Но поп с канчуком в руке упорно стоял на своем.

Тогда мальчик Григорий бросился к попу, вцепился в руку зубами и начал в иступлении кричать, что крестьяне невиновны и что лошадей надо отпустить. Но за это Григория поп жестоко канчуком отпорол тут же, при крестьянах.

Это было приблизительно в первые годы освобождения крестьян от крепостной зависимости.

А в яку ж майстерню батька мого малим посилали (із Семиполок)?

До дитячих років мого батька.

Мик[ола] Корн[илі]йович Пимоненко¹⁷ народився 2 березня 1862 року на Приорці близ Києва. Батько його Корн[илі]й Демидович займався різьбярством по дереву та разом з тим був і іконописцем.

Див.: Я. П. Затенацький. Ник[олай] Корн[илиевич] Пимоненко. Життя і творчість (1862—1912). Київ, 1955, ст. 8.

До замітки «Хто такий мій батько».

...Не канонізую його — аніяк! — а передаю все те, що пам'ятаю про нього. Отже: він був і добрим, і строгим, цілими годинами скупченим у собі; він бував і стриманим, а бував і гарячим — до того гарячим, що йому трудно було б зупинити самого себе, що було причиною того, що він (всього один раз я в дитинстві це бачив) за коси тягав по долівці мою маму.

(Батько і не злий... але щось є таке, що Петрусь як слід і не знає. За коси раз тягав батько матір по хаті. І вона гірко плакала. Батько виби[в] і Петру[ся]... Подав матері очіпок:

— Дев'ять душ прокормити треба! Дев'ятеро душ! — було тільки й чути в хаті.)

Привчав, щоб ми уранці, умившись, ставали на молитву перед іконами. Ми й це робили. Але як тільки хтось знадвору покликав і він у двір вийшов, ми, один на одного подивившись, кихкали, замість молитви щось інше бурмотіли.

Батько привчав нас хліб на столі поважати, кришок під час обіду не розкидати, батько учив нас одягу берегти («Пожалій її один раз — вона тебе сто раз пожаліє»).

...никак не уживался с попом-святошей: причини були — непомерные требования. Так, напр., поп в лютые морозы (церковь же совсем не отапливалась) с 8-ми ч[а-сов] утра служил акафисты¹⁸, а потом обедню до 2-х — до 3-х часов дня. В церкви от топота парафиан — шум невообразимый (крестьяне грелись так, нога о ногу...).

ДО ТЕКИ «МОЄ ДИТИНСТВО»

Батько розказував, як богатир вирвав бік у вола, що біг на всім скаку (див. про нього [казку] «Кожум'яка»).

ДО СТ[АТТІ] «ДИТИНСТВО»

— Мітла в небі! Ось глянь ото — бачиш?

Так батько літнього вечора підводив мене з призьби, і ми, посеред двора постававши, дивилися вгору, на небо.

— Он бачиш?

Мітла вогненна, аж за нею хвіст простягнений, довгий,

не тільки над Пісками, а може, й над Ядлівкою чи Яро-
славкою. Дивись до цього — у Шевченка в поемі «Марія»:

...Мітла з востоку¹⁹
Над самим Віфліємом, боком,
Мітла огневая зійшла.

У поемі — аж двічі, в двох місцях!

Можливо, що мій батько і не знав Шевченкової поеми
«Марія». Але ж вислів у народі був такий, бо ніхто ж не
казав (крім учительки) — комета, а всі: мітла та й мітла...

Слух у мого отця такої тонкий, що он слышал, когда
со станци Бобровиц[ы] на Киев (или же обратно) шел
поезд и колесами шумел.

— Ну вот... Ты слышишь? А? Ну, слышишь же? —
обращался он ко мне, когда мы летним вечером сидели
на завалинке хаты. Я в свою очередь прислушивался, но
мое внимание отвлекали окружающие ближние (во дворе)
или дальние (в селе) звуки: то лай нашего Незевая, кото-
рый с ворчанием ринулся в кусты смородины за поскакав-
шей лягушкой, то шелест верхушки вековой груши соседа,
то где-то далеко песня девчат с высоким «выводом» голоса
на конце октавы.

Батько мій камертон²⁰ загубив і потім дуже запечалив-
ся з цього.

В МОЄМУ ДИТИНСТВІ

Пісня народно-українська й російська, а також пісні
на слова поетів.

По-перше, на старому погребіщі (наполовину закида-
ному землею) старий великий казан — для польової каші,
я дзвонив у нього (точніше — у два великих кільця) й спі-
вав своїх пісень, яких уже я на той час знав:

в і д б а т ь к а (під гармонію, яку він у Києві купив
за 50 (копійок), мо', за 1 крб., не пригадую); він ще вра-
зив мене тим, що чув у Києві спів криласного хору²¹
«Сєде Адам проти рая і плакася горько...»;

в і д д я к і в у к л у н і (під час храмового свята трій-
ці) — мене, малого, ще тоді страшенно вразили приспиви

однієї народної пісні, яку співали дяки в навістіж розчи-
неній клуні (уже після пообідання); красиві слова:

Стук-брязъ
в віконечко:
вийди, вийди,
сонечко...
Дай коню води-и,
дай
коню
во-
ди...

від сусідки Мелахи Мороз (чоловік у неї
Ладимир Мороз): «А воли-и... ой за-ремигають...²³ вавв...»;

від сестри найстаршої Проні (слух і го-
лос винятковий): «По синим волнам океана...», «Тече річ-
ка невеличка...»²⁴;

від парубків (на колодках біля Романенкового
двору).

Батько. Увечері пізнього літа. Темно вже зовсім. Бать-
ко, спершись на низенькі ворота, слухав уважно щось.
А я ж на призьбі сидів. І раптом він до мене потихеньку:

— А йди сюди, Павлусю, ось послухай!

«Ліру» парубки імітували²⁵ (два голоси), у квінту гу-
ли, у квінту, а один заспівував — жалібно, як лірник.
(Усі ж інші брати мої ще були в Чернігові, їх повіз бать-
ко до бурси та в Тройцю. А сестри — служили в Києві
у панів.)

Ой, як же мене по-чудовому вразила та «Ліра».

О д д і в ч а т пісківських (коли вони на вулиці увече-
рі співи заводили:

У Києві над горою
з великою булавою...);

в і д м а м и (заговорюван[ня] зубів; а вона ж від баби-
шептухи Оксани навчилась)...

До пісні про Б[огдана] Хм[ельницького] (вірніше, про
пам'ятник йому). Чув я цю пісню на колодках проти
цвинтаря: один куплет закінчувався такими ось словами:

У Києві над горою
З великою булавою...

А вже останнє із цієї пісні не пам'ятаю. Я вже ходив
до школи. Отже, десь був рік 1897-ий або ж 1898-ий.

Див. до цього: «Киевская старина», сентябрь, 1888, тобто на 10 р[оків] раніше. Библиогр[афический] листок, стр. 37.

ДО ТЕКИ «МОЄ ДИТИНСТВО»

...пісня «Хуторок»²⁶.

Батько навчив нас співати цю пісню, а сам на гармонію грав, що в Києві купив.

Из Чернигова отец привез домой широкую пилу и повесил ее в сенях. Так как были еще жаркие дни, то дверь из сеней в хату почти целый день не закр[ывалась]...

Пилка широка у сінях²⁷. Я дзвонив у неї щоранку довго-довго.

Батько: «Ой, оцей мені Павлусь!»

А мати: «Та нехай уже... Що там тобі, — хай грається, хай дзвенить».

Укр[аїнська] нар[одна] пісня, кобзарі, Пархоменко, лірники, скрипалі в моєму житті, вплив їх на вироблення музичних моїх смаків.

В дитинстві в с[елі] Пісках чув, як співали інші:

Ой з-за гори
їдуть...²⁸

(конкретно — у нашій клуні дяки співали — ті, що на храм були з'їхались у Піски — на трійцю) від батька, від Серафими Мик[олаївни]...

(Вклонився якийсь чернець-регент, що жив у Пісках. Сильвестр його побив — через залицяння до своєї жінки; чернець-регент зовсім інше вносив у мій смак.)

І такі ж щемливі та сумні мелодії розучував з набраним у Пісках церк[овним] хором — ще ченця цього виписав піп Галаган. Я ще зовсім малим був і іноді присутнім був на співанках. А то все від старшої сестри Полі чув деякі мотиви церковні. Саме в Пісках фарбували церкву нову та золотили хрест на церкві.

Красильник із Києва — похабних пісень співав щовечора, гуляючи з дівчатами неподалеку — зараз же за ворітьми нашого двору...

Батько не міг цього терпіти й завжди кликав мене, дітей із призьби в хату.

Увечері на колодках співали парубки «Ліру».

Батько мій раз пізнім вечором, спершись ліктями на ворота, стояв і слухав незвичайну імітацію парубків (парубки сиділи на колодах, під тином сусіднього двору) — імітацію «Ліри». В пізніші роки, як уже я виріс, приблизно такий же спів нагадав мені запис Демуцького: весь контур голосу-заспівувача тримався на квінті...

Колядки й щедрівки... І я сам слідом за дорослими ходив із зіркою червоносяючою (бо всередині ж — свічка!).

Н а п и с а т и, як мені хлопці (такі ж, що тільки ще з безштаньок вийшли), як мені вони порадили бубон зробити маленький, напнути, бо вже ж губна гармонія була у мене (із Києва привезена), а добре, коли б ото і в бубон хто з хлопців вибивав під музику.

Хведось Рябко, що на нашому кутку жив, дістав мені обрізок кругленький заячої шкурки. Оце треба цю шкурку розмочити, а для того укинуть її у невеличку пляшечку з водою і закопати її десь — хочеш на дворі, хочеш у хаті. А тоді вже одкопаєш та й напнемо її на облучку, що нею закривають хвіртку (накидаючи зверху).

І [я] закопав її в хаті під лавою, де колись спав дід покійний.

Мати (кажуть) побачила, що дуже вже подовбана долівка під лавою, одкопала. Мати у плач.

А тут і я убіг до хати:

— Ой мамо, та це ж я... на бубон... мені дав Рябків Федось.

— Дякуй богові, що батька нема вдома. Він би всю шкуру зняв на тобі за це. Як же це таке можна?

...Ми удвох з Іваном спочатку у цигаркову коробочку (немов це була рака²⁹) поклали «мощі». Ці «мощі» ми закрутили із обгортки цукерки з зображенням хлопчика в блакитних в обтяжку штанцятах та жовтих з пряжками черевиках. Там, де ми сиділи на призьбі,— там і вкопали ми цю «раку» в глину призьби.

— Оце ж нехай полежить цей похований [...] двісті років, тоді з них вийдуть «мощі»,— сказав Іван, і ми побігли гулять. Але не пройшло й п'яти хвилин, як нас узяла нетерплячка відкопати «поховання», а може, вже

«мощі» готові. Ми знову прибігли до призьби, щоб розкопати «поховання». Тільки що ж ми побачили: курка вигребла було нашу коробку, й вона валялась долі. Тоді ми, жбурнувши в курку грудкою землі, підняли коробку й побігли в двір, і там [сховали] свою коробку у купі гною. А самі почали за куркою ганятися... Це помітила мати й вийшла з хати, нагримала на нас... і ми втекли тоді на город і зовсім забули про свої «мощі».

«Дві двійки, негідник, привіз!»

(Це так на Ваню наш батько — до Ів. В. Крюкова.)

А що таке означає «двійка», я зовсім не знаю і заглядаю Вані то в корзину його плетену, що замість сундучка з собою возить він, то в кишені його пальта, що на жердку перекинуто.

Де ж вони, оті двійки? Може б, і я їх лозиною шмагнув хоч раз!..

...А я з Ванею на городі бігав і клянчив:

— Та покажи ж мені ті двійки! Ну, що це справді! Я ж чув, як тато лайав тебе, що ти привіз дві двійки та й не показуєш йому. Ну, покажи ж мені! — і прохав його я, не розуміючи, що то за птиця так[а] — «двійка».

Навчився читати сам без нікого. У нашій [хаті] поміщалась школа грамоти: батько вчив.

Стояло дві довгих парти...

Горіло в печі.

— Буки он-бо (і всі повторяли: «Буки-он-бо-о...»).

— Буки он глагол (бог)...

І всі аж зраділи, що воно викублало, щось же та і вийшло.

Батько:

— Ну, а тепер давайте разом.

І всі почали тут на різні голоси:

— Буки-он-глагол-бог.

І, тичучи гусячими указками в букварі, так голосно, на всю хату, вигукували, аж употіли, наче вони підкочували під гору воза, покладеного камінням. І я унизу [...] підправ воза.

Аж тут увійшла з кулем соломи мати і скинула коло печі. Мати до батька:

— Григорію, ти ж казав до вечора, що треба Полю послати до Дениса Філон[овича].

І батько зараз же:
— Полю! Ану з Павлус[ем]...
І я ішов за Полею.
Поля:
— Та чого ж ти отстаєш?
Я, підбігаючи, повторяв:
— Буки-он...

— Аз, буки, веди, глаголь...
Тургенєв: «Чертопханов и Недопюскин».
Тургенев, т. 1, [с.] 374.

Д[е н и с] Ф[і л о н о в и ч] К о ц ю р — ще в дитинстві.
А потім, як я вже в семінарії вчився й студентом став.
А вже в [19]25 році я прислав йому з Парижа листівку.
А в Харкові, після мого повернення з Парижа, я подарував
йому фетровий капелюх. («Оце,— сказав я йому,— хочете,
носіть в селі!» — «Та де там таке поміж брилів надівати,
— нехай хоч коли на баштані надіватиму!»).

У Д а н и л а К о ц ю р а.

Батько наш забажав чаю. Але щоб тільки [вода була]
з колодязя, що в Коцюровому дворі.

Мати: О! Та це ж далеко.

Батько: Та що там далеко! Ану, Полю, метнись,—
і віддає їй порожнє цеберко.

Поля: Хай...

— І я піду! — кажу я.

Батько і мати: Та куди там тобі?

І ми з Полею пішли на «Пісок». Ось і хата Дениса
Філоновича.

Поля: Драстуйте! Води вашої забажалось татові.

— Ну, та чого ж.

І я в хаті у Д[анила] Ф[ілоновича]. [Він] із-за сволюка
книги витяг, показує. Портрет діда з вусами. Дід якийсь
у шапці.

— Це Тарас,— каже Д[анило] Ф[ілонович].— Чуєш?
Тарас.

Повторюю і я:

— Тарас.

Коли саме в мої дитячі роки глянув на мене із книжки
Тарас Шевченко — не можу точно сказати. Пам'ятаю ли-
ше одне: він глянув несподівано...

До вірша «З мого дитинства».

...під час розмови моєї матері до хати увіходить Данило Філонович Коцюр.

Д[анило] Ф[ілонович] [до матері]: Це — на завтра що[б] умовитись, чи починати робити завтра, [чи] оцю стіну підважувать.

Я (до нього): А книжку не принесли мені?

Сераф[има] Миқ[олаївна] із здивуванням поглянула на Данила Кацюра й перепитала. І той відповідає:

— Та це ж та сама, що за сволюком у мене.

С[ерафима] М[иколаївна] (похитавши головою): Глядіть ви... обережно.

До вірша «З мого дитинства».

Серафима Морачевськ[а].

...А з печі:

— Е-ге! А той он, що... казав, що наш цар найкращий, тільки біда одна, що без одного вуха. Він, видно, недочуває на одно вухо.

А батько: Ну ти! Помовч там трохи...

— З цього архирей вийде! (Це як від Незівая одборонили.)

— Ану скажи, Петрусю³⁰, що після Єдинородного зветься? (Я в глек нащипав саме лободи на борщ.)

Ще як я був малим.

Приїхав із Ядлівки двоюрідний брат батька (дяк) зі своїм хлопцем — таким малим, як і я. І от, за столом випивши чарку, почали вони хвалитися: хто з нас, співаючи кожен зі своїм батьком на криласі, знає, що саме і після чого співають... От дійшла черга до мого батька, то він і хвалиться: а от мій — дак усе чисто знає... і, обернувшись до мене, запитав:

— Ану скажи, що співається після «Апостола»³¹ (тобто, після читання вголос «Апостола»)?

А в мене саме в голові продовжував співатись мотив за прещеної пісні «По синим волнам океана...» (бо перед [цим] ми, два хлопці окремо, бігали на Поділ і там кожен співав щось своє):

На острове том есть могила,
А в ней император зарыт.

Що ж, «незамедлительно» дістав я потиличника: Батько аж скипів од досади:

Беру із Словника Уманця і Спілки³⁶, ст. 1148.

Ця книжка у нас була на припічку, і мені читали її ще тоді, як мені було років 6—7. Я це добре пам'ятаю.

Также была книга, которую часто читал нам отец или моя старшая Поля. Это — «Тарас Бульба».

Автора этой книги я еще не знал тогда.

Батько дуже любив читати «Тараса Бульбу»³⁷. Ще як я був малим, у нас у хаті на стіні висіла лубочна картина «Переяславська рада». І батько, було, показує пучкою на запорожця, що з лівого боку на якомусь пні, чи що, сидів: — Оце полковник Тичина³⁸.

Можливо, це була романтика, хоч, правда, у так званих «Полуботківських мільйонах»³⁹ було й наше прізвище. Любив ще батько пасіку, садівництво. А всі його листи до нас часто закінчувалися до прикладу.

1899—1900

Дома.

На стіні картина — «Переяславська рада».

Полковник Тичина нібито був такий тоді,— батьку про це сказав хтось...

І я довго дивився на картину і вгадував: а де ж той Тичина, наш предок?

Як батько щепив у нашому саду дерева.

Один тільки я був тоді в Пісках, а Миша й Ваня вже були в Чернігові у бурсі (а Миша в Троїцькому архієрейському хорі).

(Дивись до цього: т. 7 УРЕ, стор. 211, «копулювання»⁴⁰.)

...Любив, як мати доїть корову і потім угощає чергового пастуха та кине і вороні: птиця теж хоче їсти...

Батько: сад посадив на новій ділянці. Як він бідкався й переживав, коли возом з гноєм учепили молоденьку щепу. ...Я любив йому помагати (він кликав мене), коли він віяв із коробки ту чи іншу пашницю... Вітер полову односив в один бік... Як він порядкував у клуні.

«МОЄ ДИТИНСТВО»

Слово «талія» («талія не дозволяє»), що я чув від батька і від селянина Чмиря Пантелія в селі Пісках.

«...мільйони селян, які невтомно працюють, щоб виплатити талію королю...»

Із вступної статті В. Пікова до книги Дені Дідро ⁴¹ «Соб[раніе] соч[инений]», том VII. Изд[ательство] худож[ественной] лит[ературы], 1939 р., стор. 5.

У Тюрго є стаття — див. про це у цій же книжці Дені Дідро, стор. 34.

Талія — богиня комедії. УРЕ, т. 9 ...гранки.

У селі Пісках колись Чмир казав: «Талія не дозволяє». Звідки цей вираз пішов у наших людей?

Батько як зостався зо мною один (бо всі пороз'їджались на зиму вчитись), то він зо мною говорив, як з дорослим. Бувало, садимо щепи в саду восени, а він мені: оце якби поставити отут біля колодязя крамничку, хай би Поля торгувала.

Треба написати: «У Нову Басань ⁴² і назад звідти».

Туди нас із батьком хтось і підвіз з половини дороги. Дядько (знайомий басанець).

Я скочив з воза, обтрушуватись почав. Батько подякував дядька, сказав:

— А може ж, і коняці було важко?

Який (тобто дядько) сказав:

— Та чого там! Ньо! Да ньо, бодай тебе...

Перед виїздом з Нової Басані була царина. Дід коло будочки од боків рова стояв... А у жнива йому й по снопочку скидали. А дід... не прозіває, щоб якось і скотина не пройшла.

Вписати в батьків зошиток:

Батькові снилось не раз, довго і часто, що нібито через Н[ову] Басань, а мо', й через Піски, проходить залізниця. І так се він говорив радісно, неначе вже б була прокладена і він сідав на полустанку, щоб десь на Чернігів сина до школи одвезти.

Вперше в Києві.

На Бобровицю ⁴³ на підводі (відро з маслом у задку воза: «А поглядайте ж там, щоб, буває...»).

На станції Копаниця (с. Пісок). Відро («гляди ж там») стоїть під лавою.

Білет батько довго шукав по кишенях, і його назвав кондуктор якимсь недобре. Я в душі ображений весь час був.

З вокзалу — не пригадую, як ішли.

Бессарабка, № 5.

Мих[айлівський] м[онасти]р ⁴⁴. Гирі від годинника на дзвіниці.

Соф[ійський] собор.

Богдан ⁴⁵...

Це було влітку.

Мій брат готує мене до вступу у бурсу.

До семінариста Галабуцького вдвох ходили із Ванею. А ту[т] саме хату нашу розбирають: у Йолшину перебрались тут же, на кутку. Нам же ж дуже цікаво — походити по стелі зверху (бо вже ж і стріху, і крокви навіть зняли)...

Отже, ми, дійшовши до хати Галабуцького, постоїмо перед хвірткою та й... і каже до мене старший брат:

— А знаєш, ніяк облучки не зніму із хвіртки, високо дуже... Давай краще додому підемо, скажемо, що Галабуцького не застали...

І от ми додому знов... та коло майстрів, що хату розбирають, теж ходимо. А батько ж не знає, чи ходили ми на урок, чи ні... Уже потім, як його Галабуцький зустрів та запитав, ч[ого] це не приходили ваші хлопці, почав нас пробирати: «Ох ви ж сякі-такі! Що ж це ви собі в голову взяли!»

Улітку.

Ваня й сам не займався та й мені не давав... Але строгим хотів бути зі мною:

— Занімайсь! Ну, що ти гуляєш?

І ось загадав мені вивчити священну історію.

— На, ось це вивчи, — і вштовхнув мене в чулан.

...Манюсінке віконечко — таке, що двома долонями закрити можна. Тихо в чулані. Темно. Пахне свіжістю і м'ятою. Десь муха в павутинні дзичить... А там, надворі, ясени шумлять і горобці джеркочуть. Хтось коло повітки

гомонить: батько, а хто ж то ще із ним? О! Ось знов усе замовкло. Я до дверей — але ж одчинить не можу. Гукаю маму — але ж нікому мого голосу не чути — у сніях тихо.

І так же гірко мені стало! Ну, що робити?

Я коло віконечка сів на бодню, це що? Відкрив я кружок дерев'яний: а, це ж шматки сала. Одрізати? Нема ножа та й без хліба — дуже ж солоне. І пити ж хочеться, і я з досадою кружком накрив бодню, сів на неї і почав услух зубрити по книжці — ось: сотворіння світу. Напочатку не було нічого — тільки... туман і дух божий. А духа ж божого в церкві намальованого я бачив у вигляді голуба, носився над водою... Ага, ну давай іще раз! І дух божий, і дух божий... носився... І я до стіни оперся й голову одкинув. Муха в павутинні дзичала, і я не помітив, як заснув.

З МОГО ДИТИНСТВА

Батько мій везе мене до Чернігова... Зупинились у странноприймальні. Проба мого голосу в Тройцькому хорі (регент — під Красногорський).

— Привозьте на той рік, приймемо. А зараз — вакансій нема. Та й ще кволенький він у вас, нехай окріпне...

Камертон (з мого дитинства).

...починається з того, що батько по обіді, збираючись до Н[ової] Басані, камертон слухає:

— До... фа... до... Е ні (трохи вище) до... до... фа...

Мати:

— Григорію, а може, нехай і П[авлусь] з тобою...

Добрая, сердечная мать.

От отца я много чего взял...

Мало тямлячи в камертоні, він страшенно був засумував, як по дорозі в Н[ову] Басань загубив цю магічну річ. Коли ж на весіллі закричали на все село кларнет, тромбон з барабаном та скрипкою — батько цілу ніч сидів на призьбі і все слухав. Ходив також батько і на іменини до Раковичів⁴⁶ — послухати військову музику із Козельця⁴⁷. Слух у батька був дуже тонкий. Це не тільки щодо співів. Було, увечері на призьбі: а цить, Павлушо, он чугунка їде, чуєш, як торохтить? Звичайно, я не міг так напружити слух, тим більше, що Бобровиця від нас 18 верстов.

Це було в 1900 р., влітку. Одного разу в ранні обіди батько зібрався в Нову Басань до шевця на прізвище Дуга, щоб чоботи пошить собі — і мені хай чобітки пошив.

Я страшенно зрадів і зараз же взувся в старі чобітки. По дорозі він раз по раз озивався мов до дорослого:

— Незабаром ось і осінь. Я знов повезу тебе до Чернігова — хай регент поспробує твій голос — то, може, й зостанешся там у Блєцькому хорі. Торік же в Троїцький хор не прийняли, сказали: і малий, і хай ще підросте.

З сучкуватими ціпками (це від собак) ми вийшли на шлях новобасанський. По дорозі я іноді скидав чоботи і йшов босим; хтось нас підвіз.

І ось ми вже в Новій Басані. Я ніколи до того ще не був у жодному містечку. Перше, що мені подобалось, — це дошки, помочені по обидва боки тієї вулички, де жив Дуга.

— Тату,— сказав я,— а в Чернігові не так, як тут?

Батько засміявся:

— Авжеж, що не так — ти побачиш, там-бо ще лучче...

І батько став стукати у хвіртку. (У дворі було чути дзвінки голоси дітей.) Одчинила нам хвіртку дівчинка — старша на вигляд од мене, а за нею прибігли й менші од неї хлопчики, які продовжували сперечатись між собою:

— Ой, не бреш, я ж через увесь двір на одній нозі проскакав, а ти не видержав, ага?

Дівчина повела нас у хату, а хлопці, переставши сперечатись, теж за нами то на одній, то на другій нозі поскакали.

Із обличчя темний Дуга, поголений, тільки вуса; пахла юхтою комірка, огорожена дощатою стіною. Стінка обліплена шпалерами.

Батьки,— як звичайно, всі батьки,— один перед другим стали вихвалитися своїми дітьми. І коли мій батько сказав Дузі, що «мій Павлусь багато чого знає», Дуга, показуючи пальцем на маленький портрет на стіні, запитав мене:

— Ану скажи, хто це такий?

Я, роздумуючи, відповів:

— У вусах? Похожий на Тараса, тільки дядько Тарас лисий, а цей ось у шапці.

— Ага! (І тут з радістю батько підхопив: а все-таки знає! Ну, що ти скажеш,— знає ж, я ж казав!)

— Ну, тоді молодець. Правильно!

— Я й Коцюра знаю...

ПЛАН ПОВІСТІ «ПРО МОЄ ДИТИНСТВО»

I. Єлецький.

II. Троїцький.

Єлецький, варіанти:

а) Є л е ц ь к и й.

Корж із маком.

Отець Калідор.

Старий Логвин.

«Откуда, звездочка-краса...»

Архієрейський сад («Хиж[а] дядька Тома»⁴⁸), коло бані підвода з дядьком.

Вірші («Як нинче...»⁴⁹; про «лихача-кудр[явича]»⁵⁰ — при собі була [книжка], яку мені на ялинці дали).

Похорон проф. Громаковського (семін[арський] хор).

Я к м и х о в а л и а р х і е р е я .

Б а т ь к о п р и ї х а в — К о с т я п о м е р .

Горище — корпус (там скидав я й переглядав свою вкрай перетлілу спідню сорочку).

б)...Чікілевський («Некому березу заламати»).

Мікроскоп у кишені.

Похорон Громаковського.

«Ні кола, ні двора».

Архієрей чи регент (що більше). Архієрей закашлявся на царські вр[ата] (а чого вони звуться «царськими?»).

Хрест через усю стелю в темній церкві.

Юродиві.

Отець Калідор.

Славський-аллігатор.

Це ж і мені прийдеться йти по цій лінії. Монастир — це не те, що я уявляв собі.

Кандьор. Бурса. Малинка Ваня на коридорі в бурсі.

Дід Логвин.

Печера і в ній два ангели позолочені дерев'яні. Ото, видно, святими стануть всі графи Милорадовичі⁵¹, що поховані збоку церкви коло печери. Еж, якщо підкопатися до печери просто під землею, то теж уже будуть могили. Отже, вони на рівні з цими ангелами?

Отець Мисаїл (висмикування кіс).

Домик п[реподобного] Феод[осія]⁵².

Як вертаються вночі з гульні лівокриласники, то спочатку через ограду, а потім на хрест плигають. Ой, чого ж на хрест? І знову боляче робиться.

Гімназист і гімназистка на дзвіниці. (Хіхоче чернець.) А Петрусь не все добирає, про що вони кажуть.

Трапезна. Грубість. Що подали, те й їж. Одригування під час трапезування. А в вікно зазирають селяни, що прийшли на прощу: «Чи не дасте хліба хоч трохи».

в) Ми з батьком під час обходу на успеніє ⁵³.

Проба голосу.

Перша співанка. «Кр[ест] начертал Моисей» ⁵⁴ (у Сергія Іванова ⁵⁵).

Шоста (Шелест?) малює іконки... у нішах розставляли вони... Відхідник: «О! Так треба, щоб аж там почувли скрізь...»

Іконки і відхідник...

Шапошников (у Шоста[ка]).

Перший урок у пригот[увальному] класі бурси.

Малинка Ол. Ол. (Ваня хай згадає і розповідь.)

Ми удвох з Альошею за кухнею живемо.

Славка-октавист.

Лампа чадить (без вікон наш чуланчик).

Що Альоша розповідає: про те, що голос може пропадати від знайомст[ва] з жінками. Я не все розумію, але йому дивуюсь, бо він усе знає.

г) З мого дитинства.

1900 [рік]. Осінь. Єлецький хор Подвойського.

Проба голосу.

Келія на 4 душі (чи й на 6 душ).

Хори темні у соборі Єлецькому.

Анікієв

Подвойський...

Кольцов, Нікітін ⁵⁶.

Альоша Ющенко ⁵⁷ — завод Вондрака.

Зимою їздили в [село] Локнисте, весь хор виписали — на освячення церкви.

Зимою співанки в Домовій церкві...

Хори Народного дому.

Филипп Помер.

Єлецький: 1901 [рік] — до травня. З 1901 [року] — червень по грудень: Троїцький.

Купили з батьком по копійчаному коржу, посипаном[у] цукровим піском. Сіли на пожовклому схилі під брамою Єлецького.

Шелест. Ікони в заглибленнях стіни сохнуть...

МОЄ ДИТИНСТВО

Перший день в Єлецькому монастирі.

...А Шелест саме на ящику сидів під високою й товстющою стіною, яка, як видно було з верхів дерев за нею, відділяла наш двір від архієрейського саду.

Стіна була товстюща і поділена виступами на частини — зразу було видно з того, що поміж (виступами). А поміж виступами на кожній ділянці стіни зроблено виїмку — немовби внутрішня призьба чи лежанка (тільки довга-довга)... Це звали — ніша. У цій ніші стояло багато розпочатих або ж наполовину мальованих іконок, а проти них (спиною до двору, й келій, і до всіх нас) — Шелест...

ДО [ТЕКИ] «МОЄ ДИТИНСТВО»

У Єлецькому.

Нашу келію й келію репетитора з'єднували сіни (кам'яні, звичайно, і під одним дахом), у яких підлога чобітьми цілих поколінь була вибита в тих місцях, де не було скріплення цементом. Отже, так, як по тій дошці, що в шапки грають, геть уся підлога була: то яма, то ребра квадратні, то верхівля гори. Іти по цій підлозі не тільки було трудно, а й просто боляче. Одначе всі співаки якось умудрялись ступати, скакати та вицаблучуватись ізнизу нагору та згори вниз. І називали це перебігання «волною морською плившого древле».

— А де це ти так забився?

— Ат! — відповім. — «Волною морською плившого древле».

Або ж:

— А де живе ієромонах Калідор?

— А отам... через два чи три «волною морською».

Це означало, що підлога не тільки наших сіней вибита, а й стіни.

...А ось мене батько повіз до Чернігова (багато ж дітей, а вчити не було за що. Одна тільки втіха, що у всіх нас — як хлопчиків-братів, так і в сестер — голоси хороші).

— Ану, ходім у келію Миколи Ілліча,— пробує регент Єлецького хору... Присутній і високий, з білястими вусиками, семінарист у сірій тужурці з посрібленими гудзиками. У келії одне вікно, маленький столик. У стіні ніша для хліба й чашки. В куточку — залізна койка з подушкою, прикрита облізлою шерстяною ковдрою. А в кутку, що від дверей,— шафа, а в ній... ой же ж і знайомий чоловік у шапці. Ага, це ж той, що я його і у Данила Коцюра у книжці бачив. І мені згадалось:

Катерино, серце моє...

...І я згадав тут як контраст своє похмуре дитинство. Коли ще я як співак жив у гуртожитку Єлецького, а потім Троїцького хору м[іста] Чернігова, регент смичком катував нас бездушно: кого по руках, кого по голові. Тільки один просвіт тоді мені в дитинстві з'явився. Це — єдина на той час доброта і ласка нашого спільного для всіх у гуртожитку вчителя Миколи Ілліча Подвойського, який, помітивши, що я до малювання охочий, мені подарував похідний ящик з олійними фарбами та пензлями...

Єлецький хор.

На лаві увечері вийшов я із келії посидіть. Сидячи, лапнув під собою лаву, а її, чую, і рукою обхопити не можу. Ціла пластина товстенна. Уже обшморгана вітрами й пальцями людей. Моя келія якраз навпроти того завороту огорожки, що огорожує могили навколо собору. А їх тут сотні. Над деякими, де пам'ятники, лампадки миготять. Сиджу. Слухаю. А десь далеко-далеко ледве долітає свист паровоза. Це ж наш чернігівський вокзал, що аж за мостом, за Десною. Так сумно він погукує-свистить. Може, тато поїхав уже? Так ні ж, він ще десь ночує у странно-приймальній коло Троїці. А в Пісках і мама, і Оксана, і Костик маленький...

В Єлецькому монастирі.

Дід Логвин, що раніше при консисторії служив (як ще дома батько розпитував...). А дід Логвин, як ото скажуть йому: «Ану принеси відомості (писані книги) за отакий чи такий рік»,— то він піде і ось, гляди, уже, зігнув-

шись, на спині несе вірвовкою об'язаних стільки тих книг у палітурках, що сам ледве не падає.

— Натє, дивіться! — і спускає їх з пліч своїх, із спини, а книги розсипаються...

Коли вже мене прийняли до Єлецького хору і я ото, було, напившись чаю, іду вже до бурси, то неодмінно говорю до діда Логвина, який коло брами сидить як сторож і привратник («брамщик»):

— Діду, а я вас знаю! Бо мені батько про вас розказував.

Мене захоплювали у розмові батька не якісь там книги опису говіння селян, а богатирська сила (як мені [у]являлось) діда Логвина. У Богдана Хм[ельни]цького (картина на стіні), Петра І (читали в школі), у Коцюра одного й другого, у тих, що дзвони по вірвовці на нову дзвіницю піднімали, у великій діжі (на кухні) тісто місили.

ДО МОГО ДИТИНСТВА

«В Єлецькому...»

Лазар — каліка (нога підставлена круг палки — так і ходив ото) торгував. Корзина з яблуками.

Наголос на слові Ёлецький (всупереч неправильному Ёлецький).

Ёлечко — утворене від Ёльцє.

Словник Б[ориса] Грінч[енка], т. 1, [с.] 467, 468.

Ёловый — относящийся к елке.

Сл[оварь] церк[овно]-слав[янского] и рус[ского] языка, т. 1. Спб., 1867, ст. 82 (унизу).

Ёлевый — від слова «ель».

Сл[оварь] рус[ского] языка Ожегова. М., 1952, ст. 100.

Ёлевый — прил[агательное] к [слову] «ель».

Толк[овый] словарь рус[ского] языка Ушакова. М., ОГИЗ, 1935, ст. 833.

Ёлевый — ялиновий.

Рус[ско]-укр[аинский] словарь[ь]. М., ОГИЗ, 1948, ст. 116.

Ёлец — ялець (риба): там же, та сама сторінка.

Ёлец — рыба. См.: Церк[овно]-слав[янский] и рус[ский] языки. Спб., 1986, т. 1, ст. 821.

Ёлець — місто [...] обл[асті], УРЕ, т. ...

Пр о Ё л [е ц ь к и й] м о н [а с т и р] .

Поштитати з вірша «З мого дитинства»⁵⁸ (але тільки до половини взяти).

До «В Єлецькому».

«Звичайне число пісень в каноні ⁵⁹ — дев'ять або ж вісім (повний канон), але є канони з чотирьох, трьох і двох пісень...»

Брокг[ауз] і Єфр[он], т. 27, стор. 308.

Єлецький...

А тужурка у репетитора із сірого сукна з срібним[и] гуд[з]и[ками] холодом на мене віє.

У Єлецькому.

1) Альоша десь достав книги П. М. Добр[овольського] ⁶⁰ з археології про Спасо-Преображ[енський] собор та про Єлецький м[онасти]р.

2) М. І. Подвойський заступився за селянина, який привіз до лазні (в арх[ієрейському] саду) дрова, а з ним почав економ грубо сперечатися і згоджувався давати грошей дуже мало.

3) На великдень (після служби вночі) у трапезній. Висяча лампа ледве мрячить із стелі. Я пам'ятаю: М[икола] І[ванович] іще раз від нашого стола підійшов до відкритого «вікна», що в кухні: «Іще підбавки».

Це мені Яків Степовий сказав би:

— Хто саме автор «Звездочки» в музиці ⁶¹?

Співав я малим іще в 1901 році в Єлецькому архієрейському хорі, а також в хорі світському:

«...Откуда,

звездочка-

краса» та ін.

ДО СТАТТІ «МОЄ ДИТИНСТВО»

(«Откуда, звездочка-краса» В. Жуковського.)

Див. вірш Д. Гулія ⁶²: «Сов[етская] Абхазия», 15/IX—40, № 215.

Аж дивно, як вони, ці два вірші, своїм настроєм та інтонаціями збігаються між собою!

«Хуторок» Ол[ексія] Кольцова. Дома я й не знав, що це — Кольцова. А вже як дав мені Альоша збірничок А. Кольцова, то я й побачив, а також — «Песня лихача-кудрявича». А йому в училищі дали.

Ми з ним вчили напам'ять «Урожай»...

В Єлецькому монастирі я власну книжку вже свою мав (не пригадую наголовок її) Алексея Кольцова. А перед тим я ж у Пісках знав його пісню «Хуторок під горою» від батька.

«Ой нема, нема ⁶³
ні вітру, ні хвилі...»

Це ще Миша — брат, що співав під орудою Миколи Лисенка в Чернігові (на концерті), передав і нам, своїм братам, у Пісках: Вані і мені.

1901?

У Єлецькому.

Два пункти було, куди наш хор мав їхати на освячення церкви: у Вихвостів ⁶⁴ та у Локнисте.

Але зараз моя пам'ять не зберегла в точності, в яке саме село їздили ми. Знаю, що це було взимку, морози люті стояли, на саях їхали (ноги в соломі) і так же перемерзали, що й не знати як! За селом, пригадую, була замерзла річка — і по льоду переїжджали. Розташувались по хатах. І там я по обіді вперше почув від наших співаків пісню «І лід тріщить, і вода плющить» і як «кум до куми судака ташить». Початок цієї пісні для мене, малого, чогось здавався якимсь нечистим...

Анікієв. Канонарх ⁶⁵: «Успеешь ли добежать, мальчик, із хор на лівий крилас?» І Анікієв летить, зривається по східцях темних і падає.

Семен Олексійович Кибальчич — співак одного з хорів (правого чи лівого криласу?) Єлецького монастиря в 1902 році й наступних років. Батько його був дяком у селі Плоскому під Ніжином. С. О. Кибальчич після того, як вийшов із Єлецького м[онасти]ря, був дяком у селі Колесники — теж недалеко від Ніжина, де були пани Парпури (і в цей же час жили вони в селі цьому).

Ще раз провiрити.

«Искра»⁶⁶ в лютому.

Про Т[араса] Ш[евченка].

Саме, коли Помер Філіпп...

...і чую: потихеньку шепчуться два тенори (а один із них — М. І. П[одвойський]): От якби дістати! І от якби дістати!

Після паузи — М[икола] І[ванович]:

— А ты погоди, может быть, как-нибудь и достанешь... про Т[араса].

А я думав: про якого ж це Тараса? Я знаю. Я бачив, що в келії... М[иколи] І[вановича] на шафі стоїть чийсь пам'ятничок із гіпсу, пам'ятничок чоловіка в шапці.

— М[иколо] Іллічу! А я знаю, хто це.

— Знаєш? А звідки ж ти знаєш?

— А в Данила Коцюра за сволоком...

А М[икола] І[ванович]:

— Ну, ну. Мовчи, мовчи...

ДО ТЕКИ «МОЄ ДИТИНСТВО»

И. Н. Дорощенко.

Це, очевидно, Ілля. Поглянути в «Киевскую старину».

Д. Ревуцький⁶⁷.

Меланія Загорська⁶⁸. Збірник музею діячів науки та мистецтва, т. 1, 1930, стор. 77.

Чи не той самий, що викладав («професорував») у Черніг[івській] дух[овній] семінарії і зі мною розмовляв у Єлецькому монастирі, як ходив він до консисторії.

ДО ТЕКИ «ПРО ЄЛЕЦЬКІ ПЕЧЕРИ»

«Славянские известия», 1908, № 6, стор. 311, 309.

Семен Андрійович⁶⁹ співав у Єлецькому хорі разом з Мик[олою] Іллічем Подвойським. І я теж тоді вступив якраз у хор (кінець 1901 — початок 1902-го) і далі перейшов з Мик[олою] Іллічем до Тройці.

Про Максима Горького почув я ще в Єлецькому хорі м[іста] Чернігова. Чув у перервах, коли нас зміняв хор лівого крилосу, як М[икола] І[лліч] Подвойський потихень-

ку говорив із іншим тенором. Я ще не знав, що собою уявляє Горький. Мені було 9 років.

Див. уривок мого вірша ⁷⁰.

Є л е ц ь к [и й х о р].

З корзиною до пристані Мик[олу] Ілліча проводжали.
А ми — за возом — у Тройцю, на нове місце.

У бані — мені гидко чомусь, як регент свіже яйце собі на голову розбиває.

Мені гидко, коли регент, репетируючи, розказує, що йому досить уранці зимою ступить босою ногою на голу долівку (без килимка), як уже в нього нежить...

Мені гидко, як регент лисячими очима (чорними, вузькими) то наліво, то направо оглядає, а губи у вусах і в бороді трохи по-злучому складаються, неначе..., а потім губи розтуляються: нечутно хихикає — хитро, потишеньку.

Мені не подобається хода регента, коли він з текою під пахвою йде вуличкою (в середній монас[тир]) до архієрейських покоїв і його зад по-жіночому хитається то вліво, то вправо...

ПРО ДОМНИЦЬКИЙ МОНАСТИР ⁷¹

Разом (з тим) там же й про Єлецький та Тройцький-Іллінський.

«Киевская старина», 1899, февраль, стор. 538.

У ТРОЙЦІ. 1901 р.

Мені дуже подобались товстенькі колони на кожному поверсі кам'яної дзвіниці. Вони могутньо виглядали — і влітку, і взимку, і на сонці, і без сонця. Якесь від них і мені передавалась сила, і могутність, і велич.

У ТРОЙЦІ

У Сидора-столяра — велика гуля на лобі.

У Данила-коваля — горб.

В Андрилевського, що завідував іконною лавкою, коло каплиці над могилою Щербілки — горб.

В архієрейського келейника отця Іоанна (а він же

і ніякий не отець, а просто собі із Курська послушник ⁷²) завжди перелякані очі: він по кілька разів на день розказує, як архієрей після «совершенія» обідні, приїхавши в кареті від собору Спасо-Преображенського по обіді, спочиває у себе в покоях; а я у себе, в своїй приліг кімнатці, смеркає вже — і в кімнатці посутеніло. Коли чую — хтось пальцем торкнув мене за плече. Тут я як скочу! Нікого не видно... «Господи, — думаю, — та це ж ангел невидимий торкнув мене за плече». Тут я виці повергся і, не піднімаючи голови, почав молитися. А ангел-господь ходив круг мене в сутіні вечірній. Аж ось мені почувся голос архієрея, щоб я чаю нагрів. Я устав — і такий же радий побіг до архієрея.

Дев'яностолітній Сашко за кухнею [з] ганчіркою мокрою. Вмочуючи її в попід, чистить сома й говорить, говорить. Уже всі відійшли від нього, [а] він усе розказує про те, як у тисяча вісімсот тридцять... якому году? — тридцять сьомому, е ні, тридцять восьмому, дзвіниця згоріла всеєдині...

...Отець Іван Поммер, що духовну академію скінчив, якого висвятили на ієромонаха ⁷³, а через півроку, кажуть, на архієрея його висвячуватимуть... Він під час обіду в трапезній чита житія святих — про те, як чорт у рукомойник заліз і звідти, голосячи на всі лади, так пищить, почав іскушати «святого»...

«Болсе-менсе» (теж «отець»).

«Макар-макар-юшечки» з тихою усмішкою блаженно-придуркуватий.

Отець Іван (дзвонар), який ніколи і підрясника не надивав, а так — у піджаку чи в жилетці. Його діло: подзвонити на дзвіниці. А тут [в] отця Варлаама з сивою бородою до пояса він сам собі усе витрупує та ставить самовар, як келейник. Вчорашній борщ із судків доїдає.

Отець Йоська курить якими, а заборонено ж ченцям курити, то ж він курив собі у рукав рясни — аж там ото вийде за ограду та сяде над Малієвим ровом. Курне раз і все оглядується: чи не дивиться часом із своєї «галдейки» архієрей.

Архімандрит (грецьке слово — *архимандрит* від слів *архос* — ватажок, старший і *мандрж* — кошара, паства).
УРЕ, т. 1, [с.] 326.

...І ми, хлопчики-співаки, було, сидимо в отця Йоськи за оградою на пригорку, що над Малієвим ровом. Він раз

по раз нахиляється й курить із підрясника свою цигарку. При цьому кожен [раз] оглядається: чи не видно його з вікон архієрейського дому, що він курить.

— Ну так, отак значить...— говорить він до нас.

До моєї статті про галдарейки Троїцького монастиря в Чернігові.

Див.: «Сов[етская] музыка»⁷⁴, 1966, № 6, стор. 65, 66.

«На боковых фасадах было сделано по два входа, один из них решался аналогично парадному «с рундуком», второй, ведущий «на галдарей», имел крыльцо с перилами на резных баласинах».

ст. 65.

«Под «галдареями» поднимались одинаково и ярус в целом, и отдельное ложе».

ст. 66, ст. 70.

1901-ий — 1902-ий, а також 1903-ий, 1904-ий рр.

Троїцькі хлопчики.

Начиталися про подвиги святих.

З веригами странник.

Що таке подвиги — шукали.

Іван Хреститель⁷⁵: дикий мед та акриди.

Симеон Стовпник⁷⁶ (комарі).

Архієрей-затворник.

Отець Іван — духовник архієрея.

Сашко 90-літній — на кухні. (Смерть Сашка. У бані поклали його. Та ніхто й не зайшов до мертвого.)

Протодиякон⁷⁷ — живе на дзвіниці.

Отець Йоська.

«Макар-макар-юшечки».

«Болсе-менсе» (улітку навіть три підрясники під рясою).

Отець Варлаам (Мірлін... кікі... мірлійський).

Отець Іван Восний (з броненосця).

Отець Іван Поммер.

Кабарга.

Брем⁷⁸. «Жизнь животных».

Успенський⁷⁹ («Ночь тиха, лови минуты»).

Горбатий Андрилевський (у іконній лавці кипарисними іконками торгував).

Шаляпін⁸⁰.

М. Горький.

Кокотюха про переодівання мощей.

Якраз саме ремонт гуртожитка. Та змість 2-х тижнів тягнувся він 2 місяці. Повиносили залізні, з жерстяними перепонками, ліжка. Встановили у дворі своєму внутрішньому коло архіерейської конюшні. На голих дошках спали, бо матраци на ремонт пішли.

Уночі бугай (з хазяйственного двору випускають).

Аркадій⁸¹ спав на даху (кілька разів). Там два дахи сходяться під прямим кутом і така утворюється ніби долина.

Спали ми на каштанах за дзвіницею, пристроївши дошки на вітах.

Галдарейка.

Спали на возах у сараї поряд з убиральнею. Написи на стіні. У завалених печер насупроти Іллінської церкви⁸² цілий день сиділи.

І нарешті «ваша черга співати» в підземній Іллінській церкві.

ДО КН[ИГИ] «МОЄ ДИТИНСТВО»

Це майже те саме, про що 90-річний Сашко на кухні розповідав.

Б а б а л и н с ь к и й Леонтій (р[ік] народження невідомий — рік см[ерті] не раніше 1700) — укр[аїнський] хроніст. Був ієромонахом черніг[івського] Іллінського монастиря. Написав працю «Летописец сий есть кроника з розных авторов и гисториков многих, диалектом есть написана в монастыру Свято-Троицком Черниговском...», надрукована окремими уривками.

ПРО П. Н. ЦВЕТА

Див.: Глібов Л. Байки, поезії, твори для дітей. К., 1962, ст. 545.

ДО СПОГАДІВ З ДИТИНСТВА

Із бурси я вийшов, щоб іти додому в Тройцю. Аж тут вулицею іде похорон.

Попереду розкидають соснові гілки. Оркестр: «Как нынче собирается вещей Олег».

Це ховали Цвіта (аж на Лісковиці повезли).

...Цвіт жив десь у тому районі, де й Троїцький монастир.

Цвіт помер у році, як не помиляюсь, 1901-му.

Я, як ішов із бурси в Троїцю, бачив, як його везли на катафалку в бік Троїці.

У Т р о ї ц ь к о м у м [о н а с т и] р і.

Уперше я почув від обурених своїх старших хлопчиків-співаків: «Буланже». Під цим словом вони (зокрема пам'ятаю й Федотов[а]) це кричали під вікнами репетитора: «Це заборонено! Тілесні покарання заборонено! А ви — буланже!»

Учитель: Стой, болван, без місця (саме чути в розчинене вікно, як півень співає). Он півень сміється з тебе (усі повеселішали). Ну ось, остання ж буква — як вона називається?

(Учень мовчить.)

Учитель: Чого ти гадаєш, що її не треба тобі знати, га?

(Учень мовчить.)

Учитель: А вона ж, бач, теж буква, та ще й яка буква! (До всіх учнів.) Адже треба її знати?

Учні: Треба, треба!

Учитель: Ну от. А тобі здається, що не потрібно її знати. (І знову до одного з учнів.) Ну, підкажи йому: як називається остання буква!

Учень: Іжиця⁸³ називається. Ця буква називається іжиця.

Учитель: А чому вона саме так називається?

Учень: Тому... тому вона так називається, що... (замовкає).

Учитель: Ай-яй-яй... Значить, ти не знаєш, як зветься оця остання літера! Стой, болван, без місця! (Учитель довго щось виставляє у своєму журналі. Усі учні мовчки стежать за рухом його руки.)

Учитель виймає хустку з кишені й сякається в хустку. Ніс його, наче труба, звучить.

Учитель: Ну, так хто ж із вас іскаже (тут знову його ніс у хустку приглушеною трубою звучить): як, кажу, оця буква...

Усі принишкли, мовчать. А тут ізнову за вікном півень кукурікнув, а на коридорі дзвінок задзвенів.

Учитель (згорнувши хустку й поклавши її [в] кишеню): Ну, читайте молитву...

І після оттарабанення молитви... вийшов із класу.

ДО МОГО ДИТ[И]НСТ[В]А

Див.: УРЕ, т. 6, стор. 21.

Іхетотуанське повстання в Китаї⁸⁴ (1899—1901).

«Кулак в ім'я справедливості».

А на лубочній картині (великого розміру) я пам'ятаю лише одне слово «кулак» (а можливо, «великий кулак»).

У Тройці. Я вже в 1-му класі бурси (духовного училища). Усі ми за возом ішли з Єлецького аж до Тройці. І Микола Ілліч... пилюки не було... за возом... І ось я бачу, як М[икола] Іл[ліч], поряд з возом ідучи, на дорожніх вибоїнах підтримував рукою зав'язане у велику хустку біле погруддя Тараса в шапці (з каменю чи, може, думав я, з глини, бо ще не знав і самого слова г і п с)...

ДО «МОГО ДИТИНСТВА»

...як радіють віруючі, що Христа дочекались на великдень.

Із ст[атті] Честахівського⁸⁵.

Кн.: Спогади про Шевченка. К., 1959, стор. 470.

ДО «МОГО ДИТИНСТВА»

Пам'ятаю, навесні келейник архієрея (у гостроверхій скуфії й підряснику з тісними рукавами) в післяобіденний час на якусь годинку виходив за браму монастиря і там, на лавочці сидячи, спостерігав усе те, що діялось на дорозі поміж стінами монастиря з одного боку і дерев'яним одноповерховим будиночком регента. Поряд з будиночком регента ще був «странноприимный дом», а перед ним високій частокіл монастирського саду,— отже, усе це створювало враження цілої вулиці. Проходили в напрямку поля, можливо, до села Жавінки, селяни з клунками; робочі монастирські з лопатами верталися із саду через браму на «чорний двір» монастиря; до будиночка регента хтось на

візнику під'їхав... Брамщик Кабарга поодаль мітлою одмітав від монастиря пилку...

В такі хвилини архіерейський келейник часто підзивав до себе нас, хлопчаків-співаків, що гуляли поблизу десь. І обома руками, рівненько розставивши круг себе, важно повідав, як оце усього годину тому, як келейник приліг по обіді поспати, ангел господень торкнув його перстом своїм (іменно: не рукою, а перстом!) — отже, торкнув у плече й сказав: устань! іди і проповідуй людям про чудеса господні!.. «І я схопився, — повідав далі келейник, — схопився та весь тремтю, облитий потом: Господи! — воскликнув я...»

Тут на деякий час робив собі передишку келейник, виймав із тісного рукава підрясника хусточку пом'яту, тьмяно-зелену, аж руду, на хвильку притуляв її до сухих своїх в червоних зіницях очей і — ще раз: «Господи! — «сокрушено» промовляв, схиливши голову набік. — Я чую тебе, господи! Я встаю од сна і йду, — іду і проповідую славні діла твої, господи!..»

Промовивши це, архіерейський келейник «возводив» свої очі «горе» й «умиленно» дивився на небо... І ми, хлопчачи, позадиравши голови, теж дивилися на небо. Там ластівки, у сяйві полуденного сонця, з тонким свистом і писком, одна за другою носилися стрілою; галки майже на кожному поверсі високої дзвіниці розлючено-тривожно цокотали, б'ючи за насиджене гніздо... І ми, побачивши, що келейник заплющив свої очі, потихеньку та помаленьку, один одному моргнувши, відступали від нього, а потім зразу дременули крізь браму до своєї хати...

...Коли вже в хаті розповіли Миколі Іллічу Подвойському про те, що келейнику архіерея сьогодні по обіді ангел господень явився, він похитав головою і мовчки дав нам рукою знак, щоб ми посідали круг нього.

— Діти, — сказав він, — я хочу, щоб ви добре розуміли, що ніякий ангел не приходив до келейника. А те, що келейника щось ніби пальцем торкнуло в плече, — так це буває: це просто кров застоюлась...

ДО МОЄЇ АВТОБІОГРАФІЇ

На чернігівські ярмарки ходили ми гуртом, одпросившись у репетитора. Любив я на ярмарках балаган, каруселі, коло гончара, що продавав горшки й миски, завше

зупинялись і розглядали очима їх поливу — темно-жовту, брунатну, бронзову, блискучу. Звичайно, заходили і в ятки пишок попробувати. Там при тобі за дві копійки пальцями нащипають тіста (галушок) у олію на гарячій сковороді і на тарілочки подають на стільчик маленький. «Пишки» на дві копійки з'їдались за хвилину, а нам все ще сидіти хотілось. Запах же який ішов од сковороди! А жарти куховарки з дорослими! А приповістки які! І слухаєш, і дивишся, і сидиш, роззявивши рота, аж поки нам не скажуть:

— Ану, хлоп'ята, наїлися? Виходьте вже собі, виходьте!

ДО «МОЄ ДИТИНСТВО» (У ТРОЙЦІ)

Понеділок чи вівторок. Саме був перший тиждень великого посту. Нам, співакам-хлопчикам, треба було говіти. Але ж перед говінням (у неділю) ще цілий тиждень треба на поклони ходити. Уранці о 7-й годині, як тільки задзвонить «постовик» (а цей же дзвін такий якийсь був протиний!), ми зараз же схоплювались з-під холодних потертих ковдр і, не пивши чаю, йшли до «домової», так званої «теплої», що при архієрейських покоях, церкви. (Бо великий собор на всю зиму й напровесні закривався і там уже не правили зовсім.)

...Напівморок у церкві... На криласі (лівому) щось давно читають. Аж ось у чорній епітрахилі⁸⁶ із вітваря виходить ієромонах і як тільки почне молитву св. Сірина⁸⁷ і «Господи и владыко живота моего», як тут же вся церква одразу на коліна падає (то не просто стає на коліна, а падає), а потім уже й головою до підлоги... Що я відчував, як падав на коліна? По-перше, дійсно чогось страшно було: ось тут тебе бог, мовляв, так зразу візьме та прикончить! А в той же час лізло в голову всяке. І я іноді забувався підвести голову тоді, як усі підводили. І, як на зло собі, підведеш голову, а тут ієромонах: ти знову мусиш падать головою вниз. А ми ж саме в класі тоді в бурсі учили вірш Пушкіна «Молитва Єфр[ема] Сірина» — і я її, не слухаючи, що бурмотів ієромонах, повторяв собі: «Отцы пустыньники и жены непорочны...»⁸⁸

А це в один із таких ранків з «поклонами» я думав ось про що. Як би його так зробити, щоб одержати одного

карбованця — того, що сестра мені Проня раптом прислала? Але ж (от гріх який) повістка ще звечора чогось запала була за ліжко мого товарища, під його койку, а він саме утісявся, повістка поруділа, я її висушив...

На храм у Троїцький монастир, що святкували два дні впідряд (троїця і день святого духа), я ой як, було, не дїждуся закінчення служби (обїдні), щоб по обїді швидко чкурнути в лісок, що недалечко від монастиря по дорозі до міста. Там — я вже знав наперед — будуть грати в різних місцях, [там буде] не один кобзар...

Перед обїднею — то вони сидїли рядком на землі з засунутими за плечі кобзами й, поставивши перед собою з дерева видовбану мисочку (полаковану й цяцьковану), мовчки ждали милостинї...

ДО МОЄЇ АВТОБІОГРАФІЇ

Подвойський Микола Ілліч водив нас, хлопчиків, у театр. В Чернігівському театрі я, не одриваючись, дивився «Ревізора» Гоголя і потім «дома», у монастирі, розігрував перед усіма хлопчиками роль Осипа. Також іще одну п'єсу пам'ятаю, назву якої забув, але пригадую, що на сцені ми побачили самого Кутузова⁸⁹ в оточенні генералів. І коли спустилась завїса (а вона в Черніг[івському] театрі спускалась, а не розсовувалась), ми всі плескали в долоні, а Микола Ілліч у долоні, приставлені трубою до рота, на весь театр викликав артистів: «Помпадурський! — кричав він. — Помпадурський!»

Водив також М[икола] І[лліч] нас і в цирк. Анатолій Дуров⁹⁰. Клоун. Танець «Кек-уок».

А через рік ми вже свій «театр» завели у себе в Троїцькому монастирі. Із простинь поробивши завїсу й куліси, ми грали «По ревізії» Кропивницького⁹¹ (я виконував роль Гараська), «Як ковбаса та чарка...» (виконував я роль Шпоньки). Взагалі мені комічні ролі подобались, і я, змінивши голос, витворяв таке, що всі за боки брались...

ДО «МОГО ДИТИНСТВА»

Яким я бачив А. Дурова в Чернігові 1902 р.

Про художника Івана Семеновича Куликова (1875—1941?).

У нього портрет Анатолія Дурова (1911 р.). «Його змальовано в розцяцькованому блакитному костюмі, прикрашеному...»

Див. ж. «Художник», 1961, № 4, стор. 37.

Тюря.

— Ах ти, аристократ.

Воля. Після іспитів — воля!

(В соборі, в Тройці, на хорах бокових та іще вище по драбині — в склад старих ікон та уламків-посохів.)

Написи в соборі по стінах (так близько коло тебе!)

Галки скрекочуть.

Голуби літають під банею собору.

До поеми увести прозою.

...І коли ми всі гуртом з вудочками в руках чи найбільше на плечах, з казанками... ішли до Старого Білуса⁹²... разом з Подвойським.

Г а в р и л к о (а саме ж було після свята трійці, в кожного з нас ще в пам'яті стояли співи цього свята): А оце ось... глум бысть (і приспівує).

Подв[ойський]: Ну да... це місце в композитора гарне (і зразу ж, обернувшись лицем до хуторка, приклавши трубкою свою долоню до рота, гукнув на все поле, а це була неділя):

— Монахи до-о-ма?

— ...о-ома.

— А водку п'ють?

І ми горді були, бо він не боявся протоієрея⁹³ Четверикова, ні...

Еще в детстве мы атлас неба знали. Летними вечерами, в свободное каникулярное время нас выводили из нашего певческого общежития. Николай Ильич Подвойский. Долго смотрели мы на небо... А потом водил и на Болдину гору⁹⁴, туда, где могила Опанаса Марковича⁹⁵ — мужа писательницы Марко Вовчок. По соседству жил тенор, кот[орый] в своб[одное] время занимался пиротехнико[й].

Пускали воздушные шары, освещенные снизу, один из них снизился неподалеку в селе Жавинке.

Мій напис на рівному заґрунтованому шматку жерсті олійними фарбами: «Школа грамоти». Це — батько, бачачи, що я вже з своїм ящиком малювальним (подарунок М. І. Подвойського) приїхав у відпустку влітку додому, загадав мені таку вивіску намалювати. Адже батько був одночасово і дяком, і вчителем школи грамоти. Отже, коли я вивів олійними фарбами на жерстці ці два слова: «Школа грамоти», він прочитав друге слово так, немовби воно звучало по-російському: «грамоті».

Уже кінець серпня чи, може, й вересня.

Коло Тройці в яру труп отруєної людини, бо от же й пляшечка з отрутою валяється.

Жінка, обкутавшись ковдрою, сидить на землі, і коліна її під ковдрою. Очі міцно стулені, сліди муки на обличчі...

У трупа розкритий рот. Судовий слідчий палкою в рот... пояснює щось присутнім...

Це на мене сильно вплинуло. Бо перед цим велике враження на мене зробив дух[овний] концерт Бортнянського «Скажи ми, господи, кончину мою». (Цер[ковно]слов['янську] мову тоді усі учили і добре її знали.)

Я вже тільки в зрілі роки свої прочитав, що сказав про цей дух[овний] концерт П. Чайковський (за ранніх років ми всі співаки-хлопчики Чайковського знали тільки як дух[овного] композитора).

«МОЄ ДИТИНСТВО»

Пісню «Солнце всходит и заходит» я співав ще в Чернігові — в Тройці.

ДО «МОГО ДИТИНСТВА»

«Странствія владичня» — а ми співали: «Станція Ічня».

«Дева днесь» — наприкінці, як десь у степу, — вигукують в октаву, і особливо слова «со звездой путешествуют».

Старші поясняли, що це, мовляв, зірка на небі поперед вохвів бігла і їм вказувала дорогу.

...А мені здавалось, що це вохви й пастухи — із звіздою в руках — отією звіздою, що парубки на різдв[яні] свята ходять попід вікнами і співають.

Приїздив до Чернігова композитор Архангельський⁹⁶. Я співав у зведеному хорі (духовний концерт із двох відділів) під його орудою. Співанки відбувались у Народному домі.

ДО СПОГАДІВ ПРО О. АРХАНГЕЛЬСЬКОГО

«Страх и трепет прииде на мя...»

Він на співанці спільного хору в Чернігові вразив мене ще тоді, малою. Він так яскраво пояснив хору (зупинивши його на першій же реченні вокальнім), що означає послідовне наростання коливань двох суміжних нот (у півтоні) на словах «страх» і «трепет» і чому саме потім на верхній ноті не треба робити крику— форте-фортіссімо, хоча там і стоїть таке страшне слово, як «страх». Дрож може пробрати слухачів і без цього крику.

У КОГО Я ЧОГО НАВЧИВСЯ

У Архангельського — розуміння темпу, художності виконання, в піано-піаніссімо щоб уже відчувалось: поступовий перехід до форте (тобто перехід логічний, наперед передбачений, а не випадковий).

Товаришування з метрономом (не просто хай він тобі вистукує, а розумій його мудру розміреність даного темпу, не виривайся, як той поліцмейстерський підпружений кінць уперед, не басуй ногами, не копай копитом без діла ґрунт основний, не напрохуйсь на ефект, не збивай круг себе, свого голосу творчого, куряви непотрібної!).

Ніколи не відкривай усієї своєї горлянки голосової — особливо на *e* та на *a*, умій прикрити, притушити галасання й крик, умій дати голосу і в найтихіших його ходах потрібного напруження, не грюкай голосовими дверима, зроби так, щоб звук твого голосу був і простий, і натуральний в кожному даному моменті, щоб був він і заокруглогордий, і, де треба, переконливо-задушевний, і без напруження співучий, і, навпаки, напругий (особливо в передачі горя людини, туги глибокої, відчаю) — напругий без розжалоблюючого м'явкання, тим більше — без підскугилювання і завивання.

Та, нарешті, усе це стосується не лише самих співаків, але й поетів, поетиків і підпоетиків. Шануйте голос свій і не стрибайте на одній нозі, ой — прошу вас — шануйтеся!

«Сребра свого не даде в лихву и мзды на неповинных не прият».

Це місце концерту Бортнянського мотивом своїм нагадує звучання гавота.

В дитинстві ж я не міг цього знати. Співав концерт цей часто (у хорі)! Він усім нам, співакам, подобався.

Співанка в порожнім приміщенні, звідки вибралась духовна консисторія.

Панахидні співи.

Такий сум мене взяв, так зацеміло серце од цих співів. Після села ще ж ніколи я їх не чув.

(Плачу і ридаю).

І особливо повторення хором духовного концерту (хоч його й раніше знав): «Скажи мя, господи, кончину мою...»

Хоча тут тільки слова сумні, а самий спів...

(«И число дней моих...»)

Музика Бортнянського...

«МОЄ ДИТИНСТВО»

Співаючи на хорах чернігівського собору, Петрусь дійсно вірив у те, що святий Феодосій десь там стоїть на небі перед богом, і багато-багато святих на ньому — це наш православний рай на небі!

А турки (магометани) й інші — то вони десь ізбоку або ж унизу, бо мусять же вони поступитись перед нашими святими.

МИК[ОЛА] ЛИСЕНКО В МОЄМУ ЖИТТІ

М. В. Лисенка не знав я. Не довелось мені й побачити його за життя. Одначе він у моєму житті дуже часто був присутнім. Ще в Тройці (в бурсі). Глянути в збірники пісень, які мені доставав Ів[ан] Ст[ешанович] Єфим[овськ]ий. Поїздка в Локнисте — 1-й клас бурси. Бекаревич і Зосимович⁹⁷ (хор). Хор з'єднаний Народн[ого] дому (П. Добровольський). М. І. Подвойський. Подорож з ним паропла-

вом до Києва. У Смолин⁹⁸ (уже без нього). Кобзар Пархоменко⁹⁹. «Пчолка», «Як ковбаса та чарка...»

Батько поряд із «Седе Адам проти рая и плакася горько...» учив нас і народних пісень... Чи знав він Лисенка?..

1901—1902

[ІЛЛІНСЬКІ ПЕЧЕРИ]

Після того, як я на Іллю співав у печерах (20/VII), ночами спав я неспокійно. Мені все снилось щось таке... і я кидавсь уві сні... І... я б ніколи не залишився на ніч в тих печерах. Там душно, там тісно, там страшно!

Там кістки у печурках, абияк, не до ладу складені, поглядають на тебе жалісливо — забери ти нас звідси і поховай у землю — чого ми тут? Задля чого? Там вузенький прохід (земляний під ногами, а кам'яний навкруг — по боках і над головою) веде кудись тебе, на поворотах роздвоюється загадково (куди ж його повернуть? і де та дорога далі, а де тупик?). Там печери все вниз тебе ведуть та вниз — куди? І чи далеко вже зайшли? І де кінець йому? Там я кричав би уночі і рвався б на волю. О, виведіть мене звідси, винесіть на крилах — крізь товщу кам'яну, закам'янілу — і поставте на м'який ґрунт землі — в саду, у полі, на березі річки, на городі! ...І я вві сні кидаюся і кричу: не хочу я, не хочу тут жити у землі, не хочу під землею співати!

Заберіть, заберіть мене звідси!

...Мене торкає хтось за плече: та прокинись ж ти, чого це ти кричиш? І ще ж ніч, і сплять усі. Чого це... Заспокойся... І я заспокоююся, бо Миколу Ілліча я бачу, і засинаю знов...

Уранці, 20/IX—1960 р.

Та чого це ти все згадуєш старе?

Чого?

Признаюся, що мене до цього зараз просто самого тягне!

Яка цьому причина?

Багато причин.

Та й хіба від цього біда яка буде, коли я згадаю своє дитинство? Чи, може, я перестану через це сучасністю захоплюватись? Ні!

Подібно тому, як нам усім зараз цікаво порівняти день 27 вересня 1960 року з днем 27 вересня 1935 року (коли з ініціативи М. Горького проводили опитування...), так і мені цікаво зараз щодо історії й життя Чернігова: порівняти, яким він був у 1901—1902 рр. і яким він [став] сьогодні.

Несколько раз в течение года приходилось петь в Ильинских пещерах.

Но, ввиду крошечных размеров церкви под землей, посылали туда из числа хористов архиер[ейского] хора только некоторых, в том числе и меня. Вот в это число и я попал.

Ник[олай] Ильич шепнул мне:

— Ты весь побледнел. Кто это тебя послал сюда? Иди сейчас же домой! Скажешь, что это я тебя отослал назад.

Село Смолин, що над Десною.

Я сам тремтів від жахливого виклику протопоп[а]. (А йому ж, як хвалили[сь] баси й тенори, добре йому заплатили за свій виступ-проповідь.)

— Виходь! Ану виходь, убивця! Виходь сюди! ...і перед всіма признайся, що це ти діло таке безбожне учинив!

...А в церкві було гробове мовчання. Затаївши дух, далі аж позаду всіх стояли селяни — мовчать з думкою [про] своє.

І я сам тремтів од жаху, і я бачив, як побілів і маленький Гриць¹⁰⁰, і Петро Трубенцов, що з сел...

— Повторюю іще раз! — кричав протопоп. — Виходь сюди! Признайся і покайся!..

Цей момент надовго залишився у всіх нас, співаків-хлопчиків, у пам'яті. Не раз потім згадува[в] про цей момент і Григорій Гурович, як він, уже закінчивши духовне училище, перейшов у 1-й клас духовної семінарії, а я вже був у 4-му класі семінарії.

Я був старший в[ід] Гр[игорія] Гу[ровича] років на 4.

Вставка (ураховавши тут те, що я ще з підготовчого класу почав своє навчання, а в 1-му класі на другий рік зостався).

У Єлецькому. В с[елі] Локнисте.

У Тройці. Переймали колядки, щедрівки та пісні під час свят різдвяних від старших своїх товаришів (що в них

голоси ламались, а ще ж «доспівували» свого строку навчання у бурсі).

«З козою».

Грод-цар ¹⁰¹.

Єлецьк[ий] і Троїцьк[ий монастирі]. Від М. І. Подвойського. (Як ходили на Ст[арий] Білоус.) Як він читав нам Чехова ¹⁰² у ліщині. Але він мало що «прямо» робив,— певно, боявся, щоб не дійшло десь до злих людей, що він вчить нас пісень проти царя (бо сам уже ж він був тоді, як тільки в зрілі роки свої мені стало відомо, у партії).

(Вертеп ¹⁰³ і театр Гоголя «Вій».)

Єлецьк[ий хор]. Від участі в з'єднаному хорі П. М. Добровольського (репертуар підказував йому М. І. Подв[ойський]);

від І. Єфимовського;

від брата Альоші (брат-пожежник);

від «книгодержця» Успенського.

1902

Из всех церк[овных] хоров и архиерейского в Чернигове были отобраны самые лучшие хористы для светского хора Народного дома попечительства общества трезвости. На концертах мы пели русские и укр[аинские] песни.

Бурсацький хор. «В реке бежит гр[емучий] вал» ¹⁰⁴.

Троїця...

«Ах, утушка луговая» ¹⁰⁵ (чи, мо', це Єлецький?).

«Тамара» («В глуб[окой] теснине Дарьяла») ¹⁰⁶.

Співав її нам під гітару Ник[ололай] Успенський.

Чия музика?

«Выхожу один я на дорогу» ¹⁰⁷.

«На севере диком» ¹⁰⁸.

Але це вже пізніше...

«Демон» ¹⁰⁹ (читав його всього напам'ять з трибуни семінарської мій учитель Вол[одимир] Ген[надійович] Дроздов).

«По небу полуночи».

Чия музика?

«По синим волнам океана» (як заборонена).

Чия музика?

ДО ТЕКИ «МОЄ ДИТИНСТВО»

«Ночь темна, лови минуты» ¹¹⁰

Огарев ¹¹¹. Юмор и стих (Берлин), ст. 96.

«Беда ли пророчества это,

Душа так уныла моя».

Белмас Марія Олександр[івна] — співачка. (Це — із Ліста «Лорелай».)

«В реке бежит гремящий вал».

Музыка чья?

«Скажи-ка, дядя...!» ¹¹²

Чья музыка?

«Тучки небесные, вечные странники» ¹¹³.

(Как я же избранник).

Княгиня Лиговская ¹¹⁴.

«Фаталист» (ще й з ілюстрац[іями]).

«Герой нашего времени».

А. В. К о л ь ц о в:

«Соловьем залетным» ¹¹⁵

Юность пролетела».

Чья музыка?

«Первая песнь лихача-кудрявича» ¹¹⁶.

«Вторая песнь лихача-кудрявича».

(Вони мені й без співу звучали, хоча дещо було незрозумілим в них. А жив я тоді в чулані.)

«В непогоду ветер» ¹¹⁷

Веет-завывает».

Чья музыка?

«Хуторок» (ще в селі [чув]).

Чья музыка?

«Что ты спишь, мужичок» ¹¹⁸.

Чья музыка?

«Нелюдимо наше море».

Чья музыка?

«Ни кола, ни двора».

Чья музыка?

Гоголь, Пушкін, Горький, О[лексій] Толстой, революц[ійні] пісні (через брата Ющенка та Усп[енського]).

...Обстановка.

А з другого боку — дві могили:

1. Леоніда Глібова;
2. Панаса Марковича.
3. Кузня.
4. Робочий двір.

5. Лірники, кобзарі (на трійців день).

А народні звичаї, пісні (із зіркою ходили), II — на трійцю — лепехою, III — на купала; IV — вертеп.

6. Що від тенорів і басів ми знали: про переодягання святого Феодос[і]я (Чернігівського).

7. Приповідка лишилась від М. І. Подвойського. Ми, малі, розуміли це прямо: і туди, на завод, мовляв, ходили і басы, й тенори. А потім уже довідались: що ця приповідка означає. Вона означала ось що... (див. стор. «На Свічному»).

У моєму оповіданні «Спокуса»¹¹⁹: як Гриць поступив у хор, то регент тільки пальцем укаже на мене — «покажеш йому ноти». Ніхто нас не вчив нот, а ми на практиці самі потрохи до дечого добирались.

В Іллінських печерах раз чи два замок скрипне.

Регент Кузнецов. «Декабристо».

Лушили нас і били лінійкою дубовою по долоні. Лінійку цю звали «палею». На коліна ставили за те, що за 3 коп. десь по дорозі с а л а к у п и ш і з'їси його в середу чи в п'ятницю, а в ці дні церква забороняла їсти скоромне. П о м м е р б и в нас.

Майже скрізь ми недоїдали й недопивали: якщо після уроків у бурсі (а бурса ж була з 4 кілометри від Трійці), якщо, повторюю, ти ще залишишся на урок малювання — так і знай: приплетешся по грязюці в Трійцю — ніхто тобі вже пообідать не дасть. Трапезна на замку. Діждеп[ся] чаю... аж цукру недохват...

Отець Іоанн Поммер. Він жив за стіною. Після закінчення] дух[овної] акад[емії] він постригся в ченці. І от-от, через якихось два-три місяці, мали його підвищити на ієромонаха, а потім на архімандрита, щоб потім уже й на єпископа.

Одного разу я, повертаючись із додаткового уроку малювання в бурсі, купив по дорозі на Лісковичі на рундучку на три копійки сала. Бо голодний був. Та й добре ж знав, що трапезна наша у Трійці вже на замку. У нашому приміщенні, де кругом столу попід стінами койки, я вису-

нув до половини свій ящикок у столі (а їх було по числу койок — дванадцять: шість по один бік стола і шість по другий) і, читаючи книгу, що дав мені мій товариш по класу Іван Єфимовський, складаним ножиком одчикував тонюсінські листочки сала й разом з кришками від чорного сухаря кидав їх до рота [...]

«ДЕКАБРИСТО»

Подорож у Вороньки.

Після того, як ми повернулися до Чернігова, регент (Кузнецов) часто сердито кидав у бік альтів чи сопран (коли ті невірно по нотах співали): та що це ви?! Ошаліли, чи що? Глядіть... що аж покажеться, що ви декабристо. (Хоча ми, хлопчики, ще майже зовсім не розуміли, що це означає: «декабристо»).

Що читав М. І. Подвойський нам, хлопчикам-співакам 1901 року у Тройці:

Горбунова, Чехова. Зрідка Раєвського¹²⁰. Короленка¹²¹ — «Дети подземелья».

ДО КН[ИГИ] «ПРО МОЄ ДИТИНСТВО»

ТРОЙЦЬКЕ ТЕЛЯ

(Розділ)

Я коло дошки. Бекаревич ходить по класу. Клас завмер.

Б е к а р е в и ч (підходячи до дошки, де я безнадійно, мов кульку, одно пересовував, одно обгладжував трьома пальцями шматок ненависної мені крейди в правій руці): Ну що, не розв'язав і досі задачі? Що, що? Розв'язав? Ну то розкажуй...

Я: Коли ми візьмемо... Коли візьмемо й напишемо, що...

В той час, як Бекаревич одвернувся, хтось із першої парти мені почав шепотом підказувати.

Б е к а р е в и ч (граючись брелоком від ланцюжка годинника, що в кишеньці жилета): І ну...

Я: — Коли ми...

Б е к а р е в и ч: Та вже ж чули.

Але я запнувся — і далі хоч трісни — забув усе, та й годі.

Бекаревич із-під пенсне з чорною дужкою на перенісці глянув на мене, як мені здалося, не дуже сердито (він же мені по географії доручав креслити й аквареллю розмальовувати мапи і взагалі як співака архієрейського хору любив мене, бо ж і сам керував бурсацьким хором), отже, глянув на мене та й кинув з досадою:

— Ех ти... тройцьке теля! Марш на місце!

Я поклав шматочок крейди на нижчий поріжок дошки та й скоріш до парти своєї.

Але не встиг ще я дійти до неї, як з легким брязком відчинились двері (шкляні до половини) й надзиратель Кисіль виголосив:

— Тичина — на похорон Милорадовича!

(Це означало, що по мене в бурсу нарочито післаний прийшов хтось із нашого хору і що моє несподіване звільнення від уроку погоджено з начальством...)

І. С. Нікітін.

Яке моє, власне, ставлення було в дитячих роках до Нікітіна? Я полюбив його. Він увесь увійшов до мене.

ДО ТЕКИ «МОЄ ДИТИНСТВО»

— Аж декабристó покажеться.

Чи від декабристів? А чи від грудневого повстання 1905 р.¹²² [?]

Див.: БСЭ, [т.] 41, ст. 241.

ДО «ДИТИНСТВА»

С[ело] Вороньки. 1902 чи 1903 [року].

Див.: УРЕ, [т.] 2, [с.] 260, 261. Декабрист Сергій Григорович Волконський¹²³. Записки. Спб., 2-е вид[ання], 1914.

БСЭ, [т.] 8, [с.] 628.

Мария Никол[аевна] Волконская¹²⁴. Записки. Спб., 2-ге вид[ання], 1902.

Восстание декабристов. Материалы по истории. Л., 1925, т. 1, гл. 8.

Нечкина М. В. Грибоедов и декабристы. М., 1947.

Нечкина [М. В.] Декабристы. М., 1949.

ДО СТАТТІ «МОЄ ДИТИНСТВО»

Окремим розділом поставити «Благодарим за епікарий».

— Ну, от і добре! — поблагословив мене архієрей і ткнув у губи мені м'якеньку руку... (вазеліном мазав її).

— Ну, авжеж.

А сам же й думаю: «А хто той Епікарий?..»

А він ізнов:

— Ну, так що ж. Благодарим за епікарий?

«Ну, — думаю, — дьявол з вами». Та й ляпнув:

— Благодарю, Ваше преосвященство, благодарю.

ДО СТАТТІ «МОЄ ДИТИНСТВО»

[...] — плід, дохід від чого-небудь.

Греч[еско]-рус[ський] словарь Вейсмана. Спб., 1899, стор. 482.

«Благодарим за епікарий!»

Т р о й ц я

Кабарга. Як я в сараї спав — чув, як Кабарга під ранок після вартування на воза так і плюхнеться, аж застогне та замолиться: «Ох, господи!..» — і зразу ж захропе. Та як! На весь сарай, на весь двір, що аж коні архієрейські потупотять-потупотять, а потім знову почнуть дзвінко хрумать овес.

Хто більше хвилював мене в дитинстві: Шишкін ^{125?} чи Айвазовський ^{126?}

Це — коли я, співаючи на хорах Спаського собору в Чернігові ¹²⁷, думав про них. І особливо про Айвазовського («Хаос»).

1902 рік приблизно.

Рєпін ^{128?} чи Суриков ^{129?}

1901 рік — пам'ятаю це точно. І початок 1902-го.

Про кобзаря Пархоменка. Поховано його в Волосківцях.

Цей кобзар завжди грав у Троиці.

ДО «МОГО ДИТИНСТВА»

Малюнки Боклевського ¹³⁰ в книжках М. Гоголя.

Рафаель, Мури[льйо] ¹³¹, Васнецов ¹³².

Знаменитые греческие, киевские так же, как и духовные песнопения, запев Бортнянского, Турчанинова, Глинки, Римского-Корсакова... Меня поражала зачастую сплошная безголосица и отсутствие слуха у самих монахов.

Я любил бегать.
«Черный двор», труд.

По атласу изучал, знал звездное небо.

В дитинстві не міг я знати Бетховена, Гайдна ¹³³. Знати знав Глинку (духовного), Рафаеля, Мурільйо.

До заміт[ки] про моє дитинство.
Микешина малюнки до творів Гоголя велике враження робили на мене.

Конча-Заспа.
19/VI—62.

Рембрандт, «Жертвоприношення Авраама» у Троїцькому монастирі на стіні під хорами.
т. 2, стор. 378.

Рубенс, «Воскресіння праведних». Картина у Зимній церкві в Троїці.
т. 2, стор. 282.

«І вовіки віків» ¹³⁴ (назва глави повісті моєї [про] дитинство). Ієромонах отець Іван з сивою бородою правив ранню у печері на Іллю.

Свічар у підряснику, у самого борода, немовби конопляна, довга-довга. Він завжди стругає ребром ножа свічки-недогарки, щоб знов їх продавати. А ніж скрегоче — і голівне — саме ж тоді, коли хор наш співає якийсь твір Архангельського або ж Аренського ¹³⁵, Римського-Корсакова, «Отче наш» чи Глинку — херувимську. Він у шапки добре грав.

А це ті, що просвіток нам внесли у Тройцю, нам, тобто хлопчикам-хористам, і мені в тім числі:

Андрієвський-горбатий виніс мені товстенну потріпану книгу творів Вас[илия] Андр[іювича] Жуковського й довго розказував мені на лавочці;

селянин, що в клуні робив, заспорив з нами про арифметику й алгебру (а ми про алгебру ще нічого не чули тоді);

стельмах на «чорному дворі» дозволяв мені опилочки брати. Я любив дивитись, як працюють на «чорному дворі», а потім сідають снідати;

Успенський-книгодержець. Гітара. Пісня на слова Огарьова «Ночь тиха...»;

М. І. Подвойський;

Калиновський, Стішковський Данило, Йона Шевченко¹³⁶, «Пчелка» моя¹³⁷;

брат Ющенка Альоші (пожежник і мандолініст);

Оркестр Андреева¹³⁸. Протодиякон Кузьма Корсаков і з ним усі живі легенди, пов'язані з Шаляпіним (іще в лаптях, бач, прийшов у хор) і з Максимом Горьким.

Під той час, як співав у нас соборний хор, регент повертався лицем, ми дивились із хорів униз, як архієрей кожному ієромонаху, кожному попові, який зняв з правої ноги чулок, умив ногу.

А протодиякон Корсаков... Ми чули, як за нами тенори ремствують: як тому Корсакову не соромно проклинать «не соблюдающих паствы» й студентів. Адже він сам разом з Шаляпіним... приїхав до Чернігова.

Мик[ола] Ілліч щовечора питав кожного з них, чи вчили на завтра уроки, і роз'яснював їм те, що було трудним для них і неясним. Одні хлопчики-співаки ходили в гімназію, другі в реальне училище, а деякі в училище міське («приходское училище»), а також духовне училище.

Микола Ілліч Подвойський учив своїх маленьких співаків — своїх духовних дітей:

— Будьте чесні і вірні своєму народові. Учітеся, як заповідав Тарас Шевченко.

(А у нього в маленькій кімнатці стояв гіпсовий білий бюст Тараса Григоровича.)

Микола Ілліч казав нам усім: учітеся. Я хочу, щоб із вас повиходили люди! І от ми й бачимо, що учні Миколи

Ілліча Подвойського стали ученими, критиками, письменниками, композиторами, академіками, а такі, як композитор Григорій Гурович Верьовка, об'їздили з своїм Народним хором і дві Німеччини, Болгарію, Фінляндію, несучи в світи українську народну пісню...

Ще раз перечитати життєпис М. І. Подвойського, написаний Львом Мик[олайовичем]. Мені хочеться про батька Миколи Ілліча щось написати.

1) Він, певно, знав про Кибальчича ¹³⁹ (1854—81).

Можливо, знайомий був з П. Кузьменком ¹⁴⁰, що вчився в Черн[ігівській] дух[овній] семінарії; з Кецховелі ¹⁴¹; Мачтет ¹⁴².

2) Чи міг він стрічатися з Глібом Успенським (1843—1902)?

3) Де знайти відомості про Кунашівку?

У Євг. Болховітінова ¹⁴³? У П. Добровольського? У Лазаревського ¹⁴⁴? У Соловйова ¹⁴⁵? У Русова ¹⁴⁶? У Грінченка? «Із уст народа»? У Глібова? У «Єпарх[іальних] відомостях» ¹⁴⁷? У Бонвівана — Леон[іда] Гл[ібова]? У наук[овій] праці Влад[ислава] Тичини? В історії преси?

4) Простудіювати все те, що торкається діяльності Півд[енного] т[овариства] декабристів ¹⁴⁸.

5) М. В. Лисенко, Меланія Загорська;

поглянути в БСЭ та в інші [видання: Енциклопедію] Брок[гауза] й Єф[рона], а також у спеціальні с[ільсько-]господ[арські] енцикл[опедії].

П о д в о й.

Мене цікавить, звідки пішло прізвище Подвойських.

Коли я лікувався у Кремлівській лікарні (в хірургічному відділі) року 1943-го і 1945-го, я про М. І. Подв[ойськ]ого розмовляв не раз з Землячкою ¹⁴⁹, яка тоді там же лікувалась, але вже в іншому якомусь відділі, — а стрічались ми разом на верхнім поверсі в бібліотеці Кр[емлівськ]ої лік[арні]. Тоді ж саме, в Кр[емлівськ]ій лік[арні], про нього говорив я з артистом МХАТу, що постійно грав Луку в п'єсі Горького «На дні»...

Ющенко (а він знайомий [з] Подвойським) грав на мандоліні і співав нам: «Отречемся от ст[арого] мира».

Часто приходив Митя Успенський — посохоносець (тобто той, що під час служби архієрея, коли архієрей

читає уголос, то він із рук його одбирав посох і стояв за ним). Митя Успенський під гітару співав (а він з гітарою ходив):

Ночь тиха, лови минуты.
И стена крепка.
У ворот ее замкнуты
Два железные замка.

І далі співалося про те, що ти, мовляв, наглядач тюрми, одвернись, а «я мигом через оград, в лес зеленый убегу». Це вже пізніше, як, вирости ми, довідалися із книг, що слова цієї пісні склав О г а р ь о в.

Тобто нас саме життя повертало на нові для нас, малих хлопчиків, ще не чувані мотиви революції 1905 року (поклала печать на творчі здіб[ності]).

Ми, троїцькі хлопчики, вигукували, коли нас лінійкою били: «Стидно!», «Тілесні кари заборонено!»

Але вся річ в тім, що церква аж ніяк не хотіла поступатись перед революцією, перед революційним ходом подій. Церква на все йшла, на всі міри, які тільки мож[н]а придумати собі, щоб тільки не випустити з-під свого впливу людей.

І ми в Тройці (не знаю за ким, саме [...])

І завжди ждали, що от-от приїде до нас Максим Горький. Така була в [...] Еж, ми співали «Солнце всходит и заходит»¹⁵⁰, що в той час вважалася піснею самого М[аксима] Г[орького] (співалася ж вона).

ДО ТЕКИ «МОЄ ДИТИНСТВО»

«Врагу не сдаётся наш гордый «Варяг».

(Командир крейсера «Варяг»¹⁵¹ В. Ф. Руднев.)

За рішенням Руднева на «В[арягу]» було відкрито кінгстони — і він затонув.

БСЭ, т. 7, ст. 22.

Це було 27/І (9/ІІ) 1904 р.

ДО ТЕКИ «МОЄ ДИТИНСТВО»

Стишов М., Сидоров А. Русско-японская война 1904—1905 гг.— «Вопр[осы] ист[ории]»¹⁵², 1947, № 8, ст. 114.

В період життя у Тройці.

Робітник свічного заводу Максименко, а також баритон І а с о н.

Пожежник — старший брат Альоші Юценка. Він нам під балалайку співав «Отречемся от старого мира». Від нього я почув фразу, як жандарми учаться стрілять в людей на чернігівському гнилиці. (Це, очевидно, десь за б[увшою] дачею...) Тобто розстріли.

Книгоносець Успенський: «Ночь тиха. Лови минуты...» Трудно сказати, чи належав він до якоїсь револ[юційної] організації, а чи просто...

На лісковському чернігівському гнилиці жандарми учаться стріляти в людей.

Ці слова запам'ятались мені, як[і] говорив колись Микола Ілліч Подвойський у розмові з одним із тенорів під час передишки на співанці.

Отець Іван Поммер за те, що я у своїй газеті «Пчілка» помістив такий підпис під відповідним малюнком [...]

«Передплатниками» моєї газетки були в першу чергу свої ж хлопці — дисканти й альти (як, наприклад, Грицько Верьовка, мій менший брат Євген, Альоша Юценко, Петро Трубенцов, Віктор Александровський, Василь Ярошевський, Григорій Бельмас, Гаврилко Ходун-Школьний, Якимович, Домашенко, Ваня Кухтенко, Федот Чміль, а також учень, мій товариш по дух[овному] училищу Іван Єфимовський та Василь Елланський (вони в хорі не співали), а також і учень Дома трудолюбія (у підвалі Народного дому) Бугославський...).

Спочатку захоплення «кодаком»¹⁵³ — власне, не їм самим, а тим, щоб його якось купити. До речі, я так і не спромігся купити його (1 крб. коштував нібито, за газетними об'явами, але газети були не чернігівські, отже, за Чернігів вони не відповідали!). В Чернігові «кодака» не знайшлося. Потім було захоплення стрілянням із пістолета — не справжнього, дитячого, малюсинького. А потім — пароплав у кориті та вертеп (Микола Ілліч), а потім військова муштра, збирання трав та камінців, потім — крадіж-

ка горіхів у архієрейському саду, порічки і холерини, бібліотечка власна в сундучку, потім театр, та самодіяльність, та цирк, потім видання [рукописної] газети «Лопар» та «Метелик», потім — оркестр із картонними сурмами, лірники й бандуристи. «А ти ж аристократ!» Гра в чоловіка і дружину. По рибу, Білоус¹⁵⁴ (дача Шестерикова), луна в лісі — монахи горілку п'ють...

ДО СТАТТІ «ПРО МОЄ ДИТИНСТВО»

Через паркан дивлюсь на цвинтар. Висока трикутна, із дощок тісно збита, халабудка з навісом над столиком. Це означає, що на цьому місці була стара церква. Там далі за нею чотирикутна капличка з дощаним дахом високим, який увінчує з заліза викуваний узорний хрест. Капличка побілена. Жертовник у синю фарбу покрашено. А на синьому тлі білою фарбою змальовано чашу, а з її боків дві квітки (в розрізі), які часто малюють на скринях. Тільки на скринях вони повні, як живі півонії, а тут немовби розсічені впродовж і змальовані в розрізі.

Я довго дивлюсь на ці квітки й думаю, все думаю, як гарно бути малярем! Як гарно вміти малювати!

У Т р о й ц ю.

У місті я, купивши фарб і олівців у Якубовича, любив із своїми товаришами на вивіски подивитись. Причому ми смакували, як ось припечену булку намальовано, відступали кілька кроків назад на тротуарі, щоб нас народ бачив, ми й теж знаємо дещо на живопису.

Аж поки хто не вийде з магазину та не гукне:

— Ану марш, хлопці, нема чого тут...

Розвадовський-художник. УРЕ, [т.] 12, [с.] 309.

Мене, малого ще, мій старший брат Михайло водив на виставку картин Розвадовського, які містилися у великому шатрі про[ти] собору в Чернігові. Або в 1903, чи, може, в 1904 році було це.

ДО ТЕКИ «МОЄ ДИТИНСТВО»

«Явление Христа Магдалине» — картина І в а н о в а¹⁵⁵.

У регента на стіні в приймальні.

Иванов: «Явление Христа Марии Магдалине».

Я тільки вже згадав, коли вчився в бурсі й із Тройці ходив по обіді на уроки малювання під керівництвом Михайла Жука,— звернув увагу на прізвище автора картини.

Ще в дитинстві своїм любив я дивитися на малюнки (де тільки знаходив їх) Микешина, особливо в ілюстраціях до видань Гоголя.

Пригадую (в 1902 р[оці] влітку) Мик[ола] Ілліч Подвойський возив нас, хлопчиків-співаків, пароплавом до Києва. Софія. Мих[айлівський] собор, Воєнно-Нікольський¹⁵⁶ та Володимирський¹⁵⁷. Я побачив твори Васнецова, Нестерова¹⁵⁸, Врубеля¹⁵⁹...

А коли я, закінчивши бурсу, в 16 років перейшов без іспиту в 1-й клас духовної семінарії, на той час Мих[айло] Жук уже викладав предмет малювання і в семінарії. Ну, мені тоді зовсім пощастило.

А вже як я вчився в старших класах семінарії — тоді мені було доручено завідувати малювальним класом. Це мені багато чого дало для мого розвитку, бо я ж мав ключ від малювального класу — отже, після уроків або ж і протягом усього вечора я мав можливість замкнутись там ізсередини і малювати чи то писати поетичні спроби.

М. І. Подвойський вчив нас (конкретно пам'ятаю: з Болдиної гори, коли він рукою показував на Чернігів), вчив малювати цілі купи дерев, а не вимальовувати окремого листячка, якого ми здалеку й побачити не можемо розрізненим...

Ліпінський¹⁶⁰, що після нього був репетитором в гуртожитку хлопчиків-співаків, навпаки: який би пейзаж не взяв він малювати, завжди на деревах листячко вимальовував до дрібничок, — незалежно від того, чи дерево стояло близько від художника, а чи далеко.

МИХАЙЛО ЖУК

М. І. Жук вперше повів мене (з деякими друзями моїми семінаристами) до М. Коцюбинського.

М. І. Жук передав мені листа від М. Коцюбинського з острова Капрі¹⁶¹.

М. І. Жук повідомив мені (а я саме йшов із нотами під пахвою до семінарської церкви — бо я ж був регентом на всенощній ¹⁶²) про смерть М. Коцюбинського.

М. І. Жук напровесні водив мене на виставку картин і графіки (своїх творів і польських) на Валу ¹⁶³, в літньому театрі.

М. І. Жук розповідав нам із Кривош[есм] ¹⁶⁴, В. Елланом у малювальнім класі про Станіслава Виспянського, який був директором Краківської Академії мистецтв. (Сам же М. Жук учився в ній.)

М. І. Жук, що в бурсі вчився я в нього малювати... М. І. Жук малював ікони таким чином: спочатку небо вимазував, а потім чоботи й ноги святого, а потім доходив до пояса і перебігав до сіяння круг голови святого, а потім саму голову починав зверху, а потім уже й бороду і т. д., і т. д.— усе це М. І. Жук висміював перед нами і передавав нам досвід Виспянського й його принцип малювання: декоративний фон із непомірно збільшених рослин у розрізі.

Я саме тоді, будучи учнем, завідував малювальним класом, бо й сам малював і готувався вступити до художньої Академії в тодішньому Петербурзі, але не вступив тільки через те, що коштів не було проїхати до Петербурга на іспити, а тим часом після закінчення семінарії загрожувала мені перспектива потрапити солдатом до ц[арської] армії,— отже, я ладен був вступити до першої-ліпшої школи в Києві, а саме— подав прохання до Комерційного інституту.

Мешкаючи на Солом'янці ¹⁶⁵, я весь час ходив через путі залізничні до міста...

От увольнення із семінарії захитил мене ректор семінарії Баженов — потомок архітектора Баженова, автора реконструкції московського Кремля.

Ректор благоволил ко мне как к регенту семінарского хора.

По совету Баженова ¹⁶⁶ (а он сам в прошлом был регентом Киевской духовной академии), наш хор, вместо устаревших песнопений, исполнял произведения Глинки, Чайковского, Римского-Корсакова, Ипполитова-Иванова ¹⁶⁷, Гречанинова ¹⁶⁸, Кастаньского ¹⁶⁹, Чеснокова ¹⁷⁰...

Таким образом я удержался в семинарии, а на «субботы» к Коцюбинському ходил по-прежньому, хотя и с предосторожностью.

ДО ОБРАЗУ ДІЙНОГО — МОГО БРАТА
МИХАЙЛА

В останніх класах семінарії він читав Горького, нові п'єси його йшли в Чернігівському театрі.

(Пам'ятаю: він і Жигунов. Жигунов, у протилежність Михайловим порадам, казав мені: та киньте отее вчити, краще гуляйте.)

Регент семінарії.

Оркестр наш — як він слухав у дворі (у дворі ж ми й грали) — і особливо помітив мого ясного кларнета дзвінкі ударні кінцівки на високих нотах.

Батько помер ¹⁷¹.

Телеграми прийшли мені й Євгену.

Увесь поїзд здавався мені наповненим печаллю.

На другий [день], як поховали батька, я пішов на свіжу могилу. Там уже на колінах стояла мати, маленькі сестри мої Саша й Наташа принесли батькові снідять (у мисках і в тарілках), і мати все це поставила на могилі, сказавши: нехай старець чи странник якийсь це знайде.

Мені цей звичай народний дуже подобавсь.

В середині червня місяця 1907 року, після закінчення мною чотирьох класів Чернігівського духовного училища, я перейшов у перший клас семінарії. А саме ж у цей час і голос мій почав спадати, і я вже перестав співати в Троїцькому архієрейському хорі. Отже, ціле літо жив я в Пісках (Ваня продовжував те, що й батько наш, — робить по службі), а мене запросила Серафима Миколаївна шкільну бібліотеку переписувати. Я там випадково знайшов книжку] Бйорнстєрне Бйорнсона ¹⁷².

1909

Коли були баби у мамі, я їм читав Т. Шевченка або ж Тимоф[ія] Бордуляка ¹⁷³ «Дай боже здоровля корові». При читанні твору Бордуляка я західно-укр[аїнські] звороти заміняв нашими, пісківськими.

— Еге, еге, — похитували головами баби, — бач, як добре списано... Ну чисто ж так, як і в нас ото було.

Кларнет на канікули брав із семінарії.

Мати привикла, що я грав постійно в хаті, та не тільки привикла, а й гордилась.

А раз увіходить до хати стомлена (після смерті ж батька весь час вона то там, то інде позичала для нас, дітей, муки) й питає: — А чого ж це ти не граєш? — Та ось... клапан... — Так давай я в кузню однесу! Там поправлять. — Справді?

Я потім ковалеві «Кобзар» Шевченка подарував.

М[икола] І[лліч] одного разу засперечався з регентом, як той прийшов до нас з лінійкою в лівім рукаві свого підрясничка (від чого ліва рука не згиналася).

«Та гей, бики, чого ви стали!»¹⁷⁴

Але ж і поле, і сам плугатар добре знав, чого для панів урожаї великі, а для...

[Ос]новне питання: чого рідко ростуть колосочки?

СМЕРТЬ Л. ТОЛСТОГО

Я намалював його портрет і в класі повісив. Ми ж його по підручнику Саводника¹⁷⁵ вивчали твори. А про М. Горького майже нічого не було. І тільки В. Г. Дроздов [...] Смерть Марка Вовчка.

Брат (менший) М. І. Подвойського приїздив до Чернігова, заходив по обіді в старші класи семінарії і розповідав багато... Від нього я довідався про Мик[олу] Ілліча.

Лев Толстой таємно виїхав з Ясної поляни 28/X (10/X)—1910 року. Помер на ст[анції] Астапово 7(20)/XI—1910.

ДО КН[ИГИ] «МОЄ ДИТИНСТВО»

А к а ф і с т — при відправі в церквах похвала з читаннями і співами на честь Христа, богородиці та окр[емих] святих. Під час а[кафіста] вимагалось обов'язково стояти, звідси й назва (а — грецьк. α — не, κавιςω — сідаю).

(Див.: кафізма... там навпаки.)

УРЕ, т. 1, [с.] 134.

Отець «Б о л с е - м е н с е»:

— А раз кафізму читають — так чого ж ти бовдуром стоїш? Сідати треба! І святі ж не бовдурами стояли, а сідали.

'Ажадѣма — Академія, назва садів поблизу Афін, присвяч[ених] міфічн[ому] герою Академу.

УРЕ, т. 1, [с.] 125.

Хто вийшов із Троїцького архієрейського хору (початок 900 років).

Це ті, кого я пам'ятаю добре і хто зі мною або ж я з ними був:

Федір Стишковський;

Йона Шевченко ¹⁷⁶ — артист укр[аїнського] театру, театральний критик;

Смиринський Павло (згодом чиновник);

Аркадій Казка — поет, учитель. (А перед учителюванням своїм працював у Черн[ігівському] губ[ернському] земстві — відділ статистики);

Ваня Кухтенко ¹⁷⁷ працював в Ак[адемії] наук УРСР аж до самої смерті своєї (син його зараз в АН УРСР);

Григорій Верьовка;

Євген Тичина.— Викладав у Харк[івському] інституті до 1955 р[оку]. Писав і друкував про...

Павло Трубенцов (помер, будучи уже студентом К[иївського] комерц[ійного] інст[итуту]. Похов[аний] на старому великому кладовищі у Києві);

Якимович (живе й досі в Чернігові);

Бучинський (у Чернігові й зараз нібито).

Полянська-Карпенко Ольга Петрівна (1869—1943). Померла в Києві.

УРЕ, [т.] 11, [с.] 361.

До спогадів про окремі місця.

Туманський Вас[иль] Ів[анович] (1800—1860) — рос[ійський] поет.

Федоров Сергій Петрович (1869—1936) — рад[янський] хірург, заслужений діяч науки РСФСР.

А який же це мене лікар Федоров у Чернігові лікував у році 1914—1915?

Щоправда, то був якийсь молодший...

До мого дитинства.

Піддубний ¹⁷⁸ (борець).

УРЕ, [т.] 11, [с.] 186.

До мого дитинства.

Немирович-Данченко Василь Іванович — письменник. Син українця й вірменки. Народився в 1848 році.

Немирович-Данченко Володимир Іванович ¹⁷⁹ — драматург... Народився 1858 р[оку].

Енциклопедия Брокгауза и Эфрона, [т.] 40, [с.] 872, 873.

Викарный колокол (це я в Тройці чув).

Коловратный человек. Словарь церковно-славянского и русского языка. Спб., 1867, т. 1, А — Ж, ст. 394. Слово «кововратный» з переносом на сторінку 395. Переменчивый — коловратный человек.

Чорна могила — слов'янський курган 10 століття в м[істі] Чернігові.

УРЕ, т., с. 207.

ДО ТЕКИ «МОЄ ДИТИНСТВО»

Сергій, в мире Ив[ан] Ив[анович] Соколов, р[одился] в 1844 г[оду].

1891—1893 — був єпископом Новгород-Сіверським, а з 26/III—1893 [року] — єпископом Чернігівським і Ніжинським. Помер 25/VIII—1893 [року] в Чернігові.

Сборник отделения яз[ыка] и словесности Рос[сийской] Акад[емии] наук, т. 95. Петроград, стор. 209.

ДО ТЕКИ «МОЄ ДИТИНСТВО»

Про Тройцький монастир див.: «Киевская старина», 1890, XXIX, апрель, стор. 70 і 72.

Черниговская летопись по новому списку (1587—1725).

Згадка про П. М. Добровольського.

«Славянские известия», 1908, № 6, стор. 298, 311.

ДО ТЕКИ «МОЄ ДИТИНСТВО»

Ергардт — із Саксонії полонений. У Києві в рр. Вітчизняної війни 1812 р[оку].

«К[иевская] ст[арина]», 1882, декабрь, стр. 618.

Про живих гайдамаків в рр. війни 1812 р[оку] див.: «К[иевская] ст[арина]», 1882, т. IV, декабрь, ст. 619.

ДО «МОГО ДИТИНСТВА»

Див.: «Рад[янська] культура», 19/I—61, № 6, ст. 4 — про Вас[иля] Вас[ильовича] Андрєєва — першого соліста-балалаєчника.

У д и т и н с т в і.

Козлов. Голова стрижена, кругла. У нього очі, повіки й брови вицвілі, рудуваті.

ДО «МОГО ДИТ[ИНСТ]ВА»

Лінгарт співав у Тройцькому хорі і в хорі Нар[одного] дому. Він, можливо, був словенець.

Див.: Лінгарт. УРЕ, т. 7.

І ж а к е в и ч Іван Сидорович (1864—1962) навчався в іконописній школі К[иево]-Печ[ерської] лаври (1876—1882).

Це — щодо біографії мого батька.

ДО КН[ИГИ] «МОЄ ДИТИНСТВО»

Андрєєв Вас[иль] Вас[ильович] (21.I 1861—26.XII 1918) — рос[ійський] музикант, виконавець-віртуоз на балалайці, організатор і керівник перш[ого] оркестру нар[одних] інструментів.

УРЕ, т. 1, [с.] 228.

ДО КН[ИГИ] «МОЄ ДИТИНСТВО»

Андерсен Ганс-Крістіан (2.IV 1805—4.VIII 1875).

...його твори на рос[ійську] мову переклала Марко В о в ч о к.

В дожовтневий період укр[аїнською] мовою перекладала М. Загірня, М. Старицький¹⁸⁰ та ін.

Б і б л і о г р [а ф і я]. Укр[аїнський] переклад казки. Перекл[ад] та передмова О. І в а н е н к о.

ДО КН[ИГИ] «МОЄ ДИТИНСТВО»

Леонід А н д р е є в¹⁸¹.

...В 1898—1900 рр. з'явилися реалістичні оповідання: «Баргамот і Гараська», «Біля вікна», «Петька на дачі», «Перший гонорар» та ін.

І о а н и к і й Г а л я т о в с ь к и й¹⁸².

Літ[ература]: *Сумцов Н. Ф.* Иоаникий Галятовский. К., 1884.

Д а н и і л П а л о м н и к.

Староруськ[ий] письменник кін[ця] 11 — поч[атку] 12 ст[оліття], чернігівський ігумен, автор опису подорожі до Палестини.

Літ[ература]: *Данилов В. В.* Характ[еристи]ка «Хожденія игумена Даниила». — Труды Отд[ела] древнер[усской] лит[ерату]ры ИРЛИ АН СССР, т. 10. М.— Л., 1954.

Пенітенціарій — священик, що висповідує в особливих випадках за дорученням римського папи чи єпископа.

О. Бальзак¹⁸³. Спадкоємець диявола (початкові сторінки).

Добриловський.

А я вчився з Євгеном Добриловським.

Андрієвський Ол[екса]ндр Юх[имович] (15.VIII 1869—15.VI 1930) — укр[аїнський] фолькл[орист] та етнограф. Н[ародився] в с[елі] Бірині на Чернігівщині...

Тв[ори]: Бібліографія літ[ерату]ри з укр[аїнського] фольклору. К., 1930, т. 1.

Літ[ература]: *Зелений Д.* Обзор сов[етской] этнографической лит[ерату]ры за 15 лет. — «Сов[етская] этнографія», 1932, кн. 5—6.

УРЕ, т. 1, [с.] 230.

Бірині чи Буруні?

Я вже дзвонив в УРЕ.

Прахов Андріан Вікторович — історик мист[ецт]ва й археолог[іі]. Нар[одився] в 1846 р[оці].

«Від 1884 р[оку] по 1896 р[ік] керував внутрішньою викладкою новоствореного Володимирського собору.

В 1896 р[оці] за власним малюнком готував побудову раки для м о щ е й Феодосія Углицького в Чернігові».

Брокг[ауз] и Эфрон, т. 48, стор. 956.

ДО «МОГО ДИТИНСТВА»

Таляровський Яків (в чернецтві — Іліодор).

...працював у Чернігові в 50 рр. 18 ст. «Трійця Авраама» (1750).

УРЕ, [т.] 14, [с.] 254.

ДО СВОЇХ ЮНАЦЬКИХ ТА СТУДЕНТСЬКИХ РОКІВ

Ціла група питань. На всі зразу не можна [відповісти]. Коли було написано? Скажу. Але хоча б не помилитись, бо ж так давно це все було.

«Спокуса» (17/X—1913). Пробирав його писати ще зразу ж, як мені, по приїзді в Київ[ський] ком[ерційний] інс[титу]т з моїм товаришем Медведєвим, удалось знайти кімнатку по вулиці... (А вже тоді працював я в газ[еті] «Р[ада]»).

Вплив Коц[юбинськ]ого. А може, Тесленка (щодо теми).

А потім скоро перейшли ми з своїм товаришем на Марііно-Благовіщенську (тепер Саксаганського), 113. У дворі, у флігелі, на II поверсі. Поплавські? Вілінські? Мене звали господарі-поляки Свенти Павел. Бо я ще був тоді несміливий.

Ольги Кобилянської¹⁸⁴ «Банк рустикальний» та ін. Ми, студенти Київського комерційного інституту, од вид[авницт]ва «Криниця»¹⁸⁵, їдучи в літній час, розвозили бібліотечки, що складали[ся] із книг укр[аїнських] пиш[ем]ників-класиків та нових на той час: Тесл[енка], С. Вас[ильченка].

[1914 РОКУ] УЛІТКУ

В статистиці.

Ціле літо на підводі та по селах.

Записував од підвідчиків (найнятий на місяць в одному повіті, а потім другий в іншому повіті) прислів'я.

За[исна] книжка пропала в час знаходу на Україну гітлер[івських] людоїдів.

Зупинялися на кілька днів по містечках та селах і хуторах.

1914-го УЛІТКУ

Дорогинка ¹⁸⁶ (історію заворушення її селян я від учителя записав). Носівські степові хутори, носівські лісові хутори. Ніжинський майже весь повіт. Галиця, Монастирище. (А Кагарлик ¹⁸⁷? На мапу гляну.)

На степових хуторах діди з ціпками.

— Що за напасть така? для чого це?

Люди здебільшого перепис наш, перепис оціночної статистики, приймали як щось небажане й страшне.

Я їх заспокоював, бо розмовляв з ними українською мовою і вони мене розуміли.

Кулжинський Сергій Пантел[еймонович] (26/X—1880—27/X—1947) — укр[аїнський] рад[янський] вчений, агроном... Організатор і перший директор (1912—1930) Носівської сільськогосп[одарської] станції.

УРЕ, [т.] 7, [с.] 472—73.

Я з ним зустрівся в році 1914-му, коли як студент, що тимчасово на роботі від Черніг[івського] губ[ернського] земства по оціночній статистиці, їздив по Україні (в групі з іншими студентами).

З Аркадієм розмова про поезію. В Чернігові, біля лозняка густого на березі р[ічки] Стрижень, близ семінарії (1915?)

ДО СТУД[ЕНТСЬКИХ] МОЇХ РОКІВ

Португалова¹⁸⁸ хоч якісь життєві сліди шукав я у Саратові (під час мого перебування там ще в дореволюційний час).

А до цього ще ж є деякі про нього звістки, писані і в УРЕ, [т.] II, [с.] 411. Який я радий, що знайшов хоч дещо.

Поглянути ще в БСЭ, чи є він там.

Конрад Мик[ола] Йос[ипович]¹⁸⁹.

...У 1913—[19]14 рр.— викладач Київського комерційного інституту. Спеціаліст у галузі японської й китайської мов, літ[ератури] та історії.

УРЕ, [т.] 6, наборні аркушки.

16/IX—61.

Згадується З. І. Синайський у статті «Київське юридичне т[овариств]о». УРЕ, т. 6, ст. 348.

Він у Комерц[ійному] ін[ститу]ті читав римське право...

1914 р. Заборона святкування 100-річчя від дня нар[одження] Т. Шевченка. І окремо — про заколот студентів проти царської влади в Комерц[ійному] інституті.

Про Мишу. Його вступ до Київського університету і приїзд до нас. Ліда. Кат[ерина] Кузьмівна.

ВОЛ[ОДИМИР] САМІЙЛЕНКО

У році 1915, коли я жив у Самійленка в Добрянці¹⁹⁰, я розповідав Вол[одимиру] Ів[анови]чу, що ще в 1902 році знав вірш його пам'яті Глібова (на пам'ятнику в Тройці). Щоправда, вірш був без підпису.

ДО СТАТТІ ПРО ТАР[АСА] ШЕВЧЕНКА

Коли я жив у Володимира Івановича, він на бандуру пригравав не раз приспів: «Поет живе в серцях с[вого] нар[оду]».

Вірш В. Самійленка «На роковини смерті Шевченка» (1888): «Поет живе в серцях свого народу».

[Виконував] хор (в помешканні муз[ичного] училища в Чернігові)...

В. Самійленко. Він мені про Мих[айла] Обачного ¹⁹¹ з сміхом розповідав.

Я питав його про Петра Кузьменка, який нашу семінарію закінчив. Та той давно помер.

[Питає] про Гната Хоткевича ¹⁹², про Вас[иля] Стефаніка ¹⁹³, Мих[айла] Старицького, Олену Пчілку, яка мені лист надіслала.

Він чув про Меланію Загорську, про Соловйових: Оксану й Марусю...

В. Самійленко. «Наша славна Україна». Сам він співав мені під гітару.

Співає — й дещо виправить у нотах, що перед ним. Я з його дозв[олу] списав ноти на ці його слова.

У т[омі] 1 [двотомника В. Самійленка] під цим маршем немає дати (стор. 131).

1915

Мати померла.

Як я ще був у семінарії — то святкували на Укр[аїні] ювілейну дату Ів[ана] Франка.

А в 1915 р. в Чернігові виконувалися (як я був субдиригентом) хору великого) «Підземні ковалі» Людкевича ¹⁹⁴, теж і Стеценка: «Сон» і «Рано-вранці...», з оркестром.

Зробило враження на ме[не].

Слухали ми іст[орію] політ[ичних] вчень і політекон[омію]. Професор муси[в] додержуватись казенних підручників. Отж[е], К. Маркс був не так поданий, як треба, але ми, студенти, самі шукали інших шляхів знати вчення К. Маркса.

Про Ісидора (Колоколова) див.: «Моя «Автобіографія» (II том, ст. 501, угорі). Треба сказати в дужках, що він же у 1916 р. як прихильник Распутіна й його кліки, всупереч настроям синодських сфер, погодився поховати за церковним обрядом Гришку Распутіна (г[азета] «Киевская мысль» ¹⁹⁵ за грудень 1916 р.).

Портрети свої Ісидор усім тим, хто був у нього на

прийомі, дарував. Тобто він сам собі хотів створити популярність. Але ж сильна була і протидія як з боку атеїстично настроєних, так і з боку революційних елементів — співаків архієрейського хору. І дійшло навіть до того, що хтось же [з] «милостиво нагороджених» вивісив його портрет на видному місці в надвірному відхіднику. І Ісидор з цього часу перестав роздавати свої портрети.

Дома поглянути в рос[ійських] толкових словниках: «сортир».

«Іван Наумович — гал[ицько]-укр[аїнський] гром[адський] діяч («москвофіл») і письменник (1826—1891), гр[еко]-кат[олицький] священник, посол до гал[ицького] сейму 1861; співробітник численних галицьких часописів, редактор і видавець часопису для селян «Наука» 1871—[18]86, основник Общества ім. Качковського, автор популярних книжечок «Луць Заливайко», «Знімчений Юрко» й ін. Від 1886 [р.] правосл[авний] священник у Києві».

У Зах[ідноукраїнській] енциклопедії (Львів — Станіслав — Коломия), т. II, стор. 814.

Як ще я допіру вступив у Комерц[ийний] інст[итут] у Києві, я на Аскольдовій могилі забрів раз аж у бур'яни по коліна (а пилюка ж яка там була!) й на одній із могил побачив напис: «Іван Наумович».

У дитинстві ще, чи в школі у Морачевської а чи в бурсі, мені дали були в бібліотеці книжечку його (чоловік встає з воза й коняці помагає).

ПРО НАТАЛОЧКУ Й САШУ

Згадки про маму, про батька. Кучер-скрипаль. Про Піски. Про Тройцю. Хор. Кобзарі й лірники.

Про семінарію (мій хор і мої записи пісень).

Про Паньківську¹⁹⁶, 8 (1913, 1914) — (П. Сениця, Михайло, Андрій, Поля), «Гаї шумлять», Янка Купала¹⁹⁷ (газети білоруські), балкон дому Антоновича...

1915 р. в Чернігові. Хор. «Зелений гай», колядки й щедрівки Стеценка («Рано-вранці» та я й не знаю). «Слов'янський марш».

1913-й (літо) — містечко Вороньків. «По діброві вітер вие»¹⁹⁸. (Поля, Нюся й мама). Грамофон: Демуцького хор.

1911—12-й. Мій хор у семінарії. (І світські концерти теж).

1907-й (?) Миша вночі у дворі розповідає про те, як він співав у Мик[оли] Лисенка.

В а с и л ь Ч у м а к. Я записав від нього пісню (його денікінці замордували).

Н а т а л к а. Коли саме я зап[исав] п[існі] «Та забіли-ли...», «На вгороді верба рясна». Парал[ельні] квінти.

О л я. У Хмельниці (1911—12 рр.).

Там я записав од Савицького ¹⁹⁹ кілька пісень. Сперечався про дух і матерію (був зі мною і Леонід [...]). А то ще другий раз був Ів[ан] Кривошей.

І ти, моє дитинство... Яким мені здається? Суворим і жорстоким... А все ж...

ПІДГОТОВЧІ
МАТЕРІАЛИ
ДО КНИГИ
«ЯК Я ПИСАВ»

ДО СТАТТІ «ЯК Я ПИСАВ»

«На майдані»¹ («Плуг»),
«Як упав же він з коня...» («Плуг»),
«Зразу ж за селом...» («Плуг»),
«По хліб ішла дитина...» («Сон[ячні] кл[арнети]»),
«По блакитному степу...» («Сон[ячні] кл[арнети]»),
«І буде так...» («Плуг»),
«Напував коня...» —
як шматки однієї ненаписаної поеми.

ДО ТЕМИ «ЯК Я ПИСАВ»

«Сирітка»,
«Я утверждаюсь»²,
«Київ»³,
«За тучами, за хмарами...»⁴
Писав їх у Кремлівській лікарні.

Не закінчено:
«Ти лежиш один — без руху...»⁵
«Про Аллу Тарасову»⁶.
Із «Чорнобильського зошита»⁷.
«Марсинель».
Із поеми «Як на хвилиночку спалахувать...»⁸
«Муса Джаліль»⁹.
«Савранська школа».
«М[икола] Ас[сєв]»¹⁰.

Що треба доробити:

«У келії»¹¹.
Дві сцени із поеми «[Шабля] Котовського»¹².
«Леся [Українка] у Владі» (всю дію взяти із записаного нею самою).

«Мое дитинство».

«Алла Тарасова читає Льва Толстого».

«Данило Коцюр за вівтарем носив...».

ДО БРОШУРИ «ЯК Я ПИСАВ»

Історія створення віршів:

«Пісня трактористки»¹³;

«Конгрес оборони культури»¹⁴;

«Д[авид] Гурамшвілі читає [Григорію Сковороді «Витязя в тигровій шкурі»]¹⁵;

«[Біля] пам'ятник[а] Пушкіну в Одесі»;

«В юрті я сидів...»;

«Джамбулові»¹⁶;

«Абовян»¹⁷;

«На Слов[янському] соб[орі] в Болгарії»¹⁸;

«На смерть Георгія Димитрова»¹⁹;

«На заводі «Урсус»²⁰;

«Над Брянськими лісами»²¹;

«Закарпатській Україні»²²;

«Їдемо з Великої Багачки»²³;

«Гроза»²⁴ (подорож до Белорєцька²⁵; у Полт[авській] філарм[онії] — звідти є один чоловік);

«Саратов»²⁶.

Як хочеться сказати те, що, крім тебе, ніхто сказати не зможе!

ДО ТЕКИ «ЯК Я ПИСАВ»

«Писать дневник для печати, для истории — значит умышленно прихорашиваться».

[Николай] Островский.

(И. Бачелис, С. Трегуб. «Счастье Корчагина».)

ДО СТАТТІ «ЯК Я ПИСАВ»

Сковорода — у лісі, над озером посидіти, подумати; канти любив, запах яблук коло себе. Біблію...

Федькович²⁷ найбільше всього любив уночі сузір'я бачити над собою.

А ще більше: простори переходити, й межу, і вузенькі

вулички... Бо це йому в пам'ятку було ще з його служби військової...

Котляревський²⁸ — завжди повертав свою голову в той бік, звідки почувся йому сміх ядучий, перекидання між бесідниками жартами або ж і витребеньками. Бо в такій обстановці він часто звик був ловити і підоснову сміху — горе.

Квітка-Основ'яненко²⁹...

І тільки Тарас Шевченко вмщав у собі всі особливості характеру й творчості своїх сучасників і попередників.

ДО КНИГИ «ЯК Я ПИСАВ»

Балакірев³⁰, наприклад, писав повільно й обмірковано (за словами Чайковського; див.: Балакірев. «Романсы и песни»).

ДО СТАТТІ «ЯК Я ПИСАВ»

«Що місяцю зіроньки кажуть ясенькі...»³¹

Можливо, під впливом Лесі Українки написав на поч[атку] 1910 р. в 3 класі.

Взагалі я дуже любив поезію Лесі Українки. Її збірки я брав, читав і перечитував, замкнувшись у малювальному класі. «Хотіла б я уплисти за водою...»³² Я пером (туш) намалював Офелію³³ із книги Шекспіра, і в класі її в рамочці на стіні т[овари]ші повісили.

ДО КНИГИ «ЯК Я ПИСАВ»

«ЩО МІСЯЦЮ ЗІРОНЬКИ КАЖУТЬ ЯСНЕНЬКІ...»

Треба добре подумати, щоб точно згадати: де я був тоді, як писав цей вірш — чи в селі Пісках, на літніх канікулах, а чи в семінарії. Мріється мені, що я його писав у малювальному класі (коли я був у 6-му класі семінарії, мені визначили в обов'язок завідувати мал[ювальним] класом — ключ тримати від дверей його у своїй кишені). Уроки малювання за розкладом приблизно через день були і завжди лише по обіді, бо малювання у нас вважалося факультативним предметом. Отже, я найбільше часу проводив у малювальному класі. Замкнувшись ізсередини.

Чим я тоді захоплювався? Завше зі мною «Кобзар» Шевченка був. «Кобзаря» я придбав у земській книгарні (така, здається, висіла над нею вивіска) у завідуючої Ващенко-Захарченко. Невисока була. Обстрижена по-мужськи. Чи хворіла? ...Хто зна, де вчилася — не знаю. Знаю тільки, що вона завше зверталася до нас, семінаристів, по-українському.

У малюв[альному] класі біля вікна за шафою (шафа дверцятами дивилася до вхідних дверей) стояв столик: це коли приходив учитель малювання відомий укр[аїнський] художник поет Михайло Іванович Жук,— він спочатку сідав і піджидав, поки зйдуться із столової усі ті, що ходили на урок малювання. На цьому столику окремо лежали й мої улюблені книги: «Кобзар» Шевченка, «Літ[ературно]-наук[овий] вісник», «Рідний край»³⁴, які брав у «Просвіті»³⁵, книги Метлинського³⁶, Б. Грінченка (повість), Кононенка³⁷; пісні народні з нотами, декламатор «Досвітні огні»³⁸ і зокрема книги Лесі Українки. Книги мінялися: одних здавав я до фунда[ментальної] бібліотеки і брав інші замість них. Я уважно читав записи Рудченка³⁹ («Народні південноросійські казки» та «Чумацькі народні пісні»). Від Мих[айла] Жука я вже знав, що це рідний брат Панаса Мирного⁴⁰, писання якого мені давав сам Мих[айло] Мих[айлович] Коц[юбинський] із своєї бібліотеки. Лежала в мене книга Якубовича-Мельшина⁴¹...

...ювілейна дата Ломоносова (я його портрет на великому александрійському листі намалював для вечора в семінарії...)

А пославши свій вірш у «Рідний край», я вже ждав і ждав... І мені чомусь здавалось (бо ще ж я надто молодий був і самонадіяний), що оце ж там мій вірш і Л[еся] Укр[аїнка] прочитала. Я все дивився в кожне число журналу, а вірша як нема — так і нема... Тоді я похвалився Мих[айлові] Коцюбинському (в присутності М. Жука, бо ще [не] всі походилися на «суботу» і ми піджидали декого із гімназистів та реалістів і [робітників] з лісового тартака).

Мих[айло] Коц[юбинський]:

— А кому ж ви послали?

— Та...— кажу,— Олені Пчілці⁴².

А Мих[айло] Жук візьми тут та й усміхнись якоюсь особливою презирливою усмішкою:

— Та що її ще слухать...

А Мих[айло] Коц[юбинський]:

— А ви напишіть їй: нехай не друкує, нехай назад оддасть.

От я й написав...

Про сестру Полю написати щось хочеться.

Ще малим я з нею у поле їсти косарям і нашій мамі з жницями носив.

«ВИ ЗНАЄТЕ, ЯК ЛИПА [ШЕЛЕСТИТЬ]...»

Дата написання: чи 1912, а чи раніше?

Поглянути в листи М. Коцюбинського, конкретно — лист його із Криворівні ⁴³.

ДО КНИГИ «ЯК Я ПИСАВ»

В Ізюмі ⁴⁴ я вже бачив шахту — на Крем'яній горі.

Спитати у Козицького, в якому це було році.

ДО КНИГИ «ЯК Я ПИСАВ»

Там же, у с. Високому.

Звідти я написав листа архімандриту. В листі я гостро критикував «Клика» та інш[их] педагогів.

ДО КНИГИ «ЯК Я ПИСАВ»

Був у батька Серг[ія] Тих[оновича] Медв[едева] ⁴⁵ в Галиці.

Оті червоні квіти на клумбі (вроді канни, чи що).

Чорна лілея. Вечір під Івана Купайла ⁴⁶. Туман...

ДО ТЕМИ «ЯК Я ПИСАВ»

«Галдарейка» — в розумінні «галерея» — вживалось у XVIII віці.

Зустрів я це слово в ж[урналі] «Киевская старина» ⁴⁷, т. XX, январь, февраль, март, 1888 год, Киев, стор. 42 в розвідці «Киев в 1766 году».

А так же говорили і всі ми, що жили в Троїцькому монастирі (тобто всі співаки), починаючи з 1901 року. Казали: «галдарейка».

ДО КН[ИГИ] «ЯК Я ПИСАВ»

«*Cu konas vi murmuron de s'tili...*» [Вірш мій —] в оригіналі і в перекладі (Nikola Koldajev).

У Добрянці я показував цей переклад В. І. Самійленку. Він не дуже вірив у есперанто⁴⁸. (Бо ж мови знав він! І мені рекомендував їх вчити!)

Коли приходив пішки до мене із Дроздовиці Дмитро Петровський⁴⁹, я хотів, щоб він послухав переклад мого вірша (він хотів до хати зайти).

— Ну, що ж, покажи! — злегка зневажливо сказав Дмитро і усміхнувся: — Есперанто? А що воно нам дасть?

Я кинувся у хату, щоб журнальчик «Есперанто» показати. Але ще в коридорі я побачив, що якраз тим видертим аркушиком, де вірш мій, молоко накрито. Ольга...

Ще заходив до мене й пок[іийного] Петра Трубеньова родич.

«Звідки в моїх віршах з'явилися «вертикальні ходи»⁵⁰?

Насамперед хочу відзначити тут ту думку, що в теорії віршування наші молоді навряд чи й знайдуть хоч словечко про ці так звані мною «вертикальні ходи». В моїх віршах вони з'явилися у вірші «Закучерявилися хмари»⁵¹. Там під час розташування однієї думки в горизонтальних рядках вірша вклинюється запитання, а за ним і відповідь — другої, іншої думки... Я ці два місця запитання й відповіді відзначаю тут у своєму прикладі жирним шрифтом:

Закучерявилися хмари. Лягла в глибінь блакить...
О милий друже,— знов недуже —
О любий брате,— розіп'яте —
Недуже серце моє, серце, мов лебідь той ячить.
Закучерявилися хмари...

Ля-сі (вгору) — ре-фа-сі (униз)...

Знаю: не один із композиторів, читаючи це, усміхнеться, що я, не знавець теорії музики, та отаке ось стверджую.

ДО СТАТТІ «ЯК Я ПИСАВ»
«У СОБОР. 1. СПІВАЄ СТЕЖКА...»⁵²

Це, по суті, копія мого листа, що я послав із Києва в 1917 році (чи 1918?) у Хмельницю Олесі й Наталі — своїм сестрам любим маленьким.

Якщо копія (умовно), то без таких слів, як «орган».

ДО КН[ИГИ] «ЯК Я ПИСАВ»

Про переклад із А. Браза⁵³. (А це ж не Браз, а Брізе. М. Вороний мені так дав: А. Браз.)

С м е р т ь м а м и.

Мати.

«Ой не крийся, природо, не крийся...»⁵⁴

Видрук[ува]но: «Промінь», 1917, № 5—6.

Іван Омелянович Коновал обличчям в дечому нагадував Джузеппе Гарібальді⁵⁵. Особливо вуса, під вусами, також вилиці, очі...

ДО КНИГИ «ЯК Я ПИСАВ»

«О ЛЮБА ІННО...»⁵⁶

Не забути в ранніх [творах] виправити — в р о с і й-ськ о м у] в и д а н н і: замість «подруга спит» — треба «дивчина».

Я вже виправив.

(«Ви знаєте, як липа [шелестить]...»)

«Г а ї ш у м л я т ь»⁵⁷.

Дата.

Видруковано в 1914 р.

А написав я його ще влітку 1913 р. в Пісках.

Виправити.

Перевірити дату: 1912 рік. «Розкажи [, розкажи] мені, поле...»⁵⁸.

Поглянути на листи Мих[айла] Коцюбинського до мене. Конкретно: листівку його із Криворівні⁵⁹.

Там він пише про цей вірш. Яким же роком самий лист підписано?

Весняная сила в душі моїй грає...
Я вийду сама проти бурі —
І стану — поміряєм силу.
Леся Укр[аїнка].

Вплив цього вірша на моє «Молодий я, молодий, повний сили та одваги».

ДО МОГО ВІРША «МОЛОДИЙ Я, МОЛОДИЙ»⁶⁰ (1911)

Вплив Франка.

Сильне враження на мене справляла поезія Івана Франка (окремо про це написати треба).

Що ж до виникнення цього вірша — то таке...

Піски... Мати...

На призьбі Саша і Наталя.

Я з Франком у сад подався...

Все повторюю уголос!

І в а н Ф р а н к о :

Я ще не старий!⁶¹ Ще сила
Є в руках і у души.
Ще поборемося, доле.
Ну, попробуй, задуши.

Із циклу «В плен-ері»,
вірш «По коверці пур-
пуровім», 1900 р.

ДО КНИ[ГИ] «ЯК Я ПИСАВ»

«Енгармонійне»⁶² (цикл [1918] року).

У підручнику Любомирського⁶³.

Саккетті⁶⁴.

ДО МОГО ПЕРЕБУВАННЯ В с. ВИСОКОМУ СТАРОДУБСЬКОГО ПОВІТУ

Коли гостював у Вані... одного буднього дня...

...На млин водяний ходили дивитись, то у поле, а то ще на цвинтар.

«А чи нема хоч яких книг старих у ц[еркви]?»

Ваня: «А чому ж, здається, що є. Ось я погляну».

І знайшов мені на хорах темних велику книжку Дмитрія Ростовського⁶⁵. Я вийшов із Ванею із ц[еркви]. Він собі пішов додому (що тут же дім його був недалечко), а я ліг на траві горілиць проти неба, під голову поклав книгу Дмитрія Ростовського. Хмарки пливли по небу білі. А потім все більше стало їх і більше. І у мене в голові перші рядки ще не написаного вірша забриніли. І я, прийшовши додому, записав їх:

Закучерявилися хмари. Лягла в глибінь блакить.

«ХТОСЬ ГЛАДИВ НИВИ»⁶⁶

Написано в 1916-му? а чи 1915-[му]?

Ніжинський повіт: Галиця, Монастирище, Ніжин, Степові хутори, Лісові хутори.

А Дорогинка якого повіту?

Враження моєї поїздки на возі по селах як рахувальником-реєстратором (на рахувальній лінійці) оцін[очно]-статистич[ого] бюро Черніг[івського] губерньського земства]. А потім — у Дядиченка...

ДО ЗБ[ІРНИКА] «ЯК Я ПИСАВ»

1) Проти імперіалістичної війни вірш петроградського поета-«правдиста» Івана Логінова «Демонстрація» («Донецкий пролетарий»⁶⁷, 27/VI (10/VII) — 1917, № 2)...

Це — щодо мого вірша «По блакитному степу...»⁶⁸, який (вірш) критики розцінювали як пацифістський...

2) Проти війни і тих, хто на ній наживався, скеровано вірш у прозі «Мольба о спасении народа».

18/VI [—1917] була антивоєнна демонстрація в столиці.

(Див.: *Б. Волошко*⁶⁹. Поэзия рев[олюционн]ой бури. — «Донбасс», 1961, ст. 82, 84 та ін.

Свій вірш «Скоропадські гнилки»⁷⁰ (ще перед «воцаренієм» його на гетьманстві) віддав С. Єфр[емову]⁷¹ в редакцію газ[ети] «Нова рада».

...Для «Молодого театру»⁷² мене попросили написати «Дзвінокблакитне»⁷³. Я його подер, а на деяких аркушах

писав свої спостереження під час «Подорожі з капелю Ст[еценка]».

1917 [рік]. Як я під впливом пісні (жінка кухню білила) сів, написав «Думу про трьох вітрів»⁷⁴.

Мій вірш «На могилі Шевченка»⁷⁵ написано в 1918 р. Був я того року на могилі Шевченка разом з Степаном Васильченком.

Жили разом у плавучому готелі (на плавучій пристані, сказати б), у одній кімнаті. Васильченко розповідав мені про недомислений виступ Б. Грінченка проти «Кобзаря» Шевченка⁷⁶.

ДО КН[ИГИ] «ЯК Я ПИСАВ»

Про спільну нашу з Степаном Васильченком подорож на пароплаві до Канева.

Простежити за його записами, уривочками, чи відбилося там хоч що-небудь із того, що говорив Степан Васильович у розмові з селянами й робітниками на палубі пароплава.

ДО ВІРША «НА МАЙДАНІ»

Вислів: «Хай чабан,— усі гукнули,— за отамана буде». Діти школи із Вінницької області написали: у них була одна людина на прізвище Ч а б а н⁷⁷.

«ЯК Я ПИСАВ»

«НА МАЙДАНІ»

Я добре пригадую діда Ремеза, старого-старого чабана в Пісках.

Ось він з отарою овець попереду йде, вертаючись з поля. Попереду? О ні, його випередили овечки, що, мекаючи, розбігаються по своїх дворах, а сам чабан посеред пилюки йде... Скільки-бо наковтався наш чабан отієї пилюки — старий Ремез! Та йому що та пилюка, коли він почував себе головним серед живих істот (нехай вони овечки а чи, скажімо, корови)...

Він до самого останнього моменту, тобто аж поки не порозбігаються овечки по дворах, почував себе чимсь великим (...в своїй волі, цілі полчища овець), тому він завжди такий поважний.

Але цей образ — при написанні мого вірша «На майдані» — був лише здалеку вихідним, а не цілковито вихідним моментом. Ішлося ж тут (при написанні вірша) про те, що саме ж найнижчий у своїй роботі в селі, найнепомітніший і найбідніший та став на чолі революційних подій.

«НА МАЙДАНІ КОЛО ЦЕРКВИ...»

Як писав цього вірша — весь час передо мною було моє село (здається, найглухіше, найтемніше в світі) і той майдан, що коло церкви. Я бачив, я чув, як люди шуміли і обирали діда-чабана (тепер уже він вмер) Ремеза. Я бачив, як козаки вирушили в путь і повернули на Хвилонівку. Там вони й затихли — віддалилися тополі. Остання строфа — це срібна біла ніч, які хіба бувають у Норвегії... Коли вона писалась — у голові стояв малюнок: розбрелись і матері. Тихо. Тільки вікно нашої хати на місяці сяє, тільки могили батька та матері крізь церковну ограду видніють.

Меня часто спрашивали: почему я в своем стихотворении 1919 года «Г Белый, и Блок, и Есенин, и Клюев...»⁷⁸ всех четырех вышеуказанных поэтов русских соединил вместе, — ведь они так слишком непохожи друг на друга.

В ответ на это я им только одно и мог сказать: а как раз же мне и надо было показать их разными. А в чем же именно? А в их отношении к своему народу, который уже учился строить новую жизнь по Ленину.

Из тех четырех, что вошли в мой стих, первым стоял А. Белый. Андрей Белый, внутренне мистическим огнем своим испепеленный, не был близким моей душе. Клюев же слишком уж далеко загнался с выдуманной им иконостасной, навязчивой любовью к народу, да еще в голодные годы, называя его богоносцем...

Александр Блок... О, какая это высокая гордость русской поэзии!..

«ЯК Я ПИСАВ»

Написати, що це означає: «Вертаюсь по Кузнечній...»⁷⁹

Так, я уночі по Києву блукав. Разом з молодими артистами із студії Курбаса⁸⁰. Вони утрьох (а перша з них найскромніша і в той же час найрішучіша Нещадименко⁸¹) об 11 ночі зайшли у двір по Кузнечній, 107 (у нас іще не спала Кат[ерина] Кузьм[івна]) і викликали мене. І ми пішли бродить по Києву у великодню ніч. На Волод[имирській] гірці цобували, навколо Андріївської церкви⁸² обійшли, щоб згори на Дніпро глянуть. У дворі Софії⁸³ при електр[ичному] світлі всі білі плаття — мов срібні. І аж на світанку розпрощались... І я сам уже вертався на Кузнечну.

«РОЗКОЛ ПОЕТІВ»⁸⁴

Узяв у дорогу свою незакінчену поему. Думав: може, прочитати її прийдеться, — конкретно: в Черкасах, перед артистами.

(Див. «Музагет» — хроніка. Або ж «Мист[ецт]во революції» — хроніка).

Узяв із собою в подорож «Исповедь» М. Горького⁸⁵. «Про Елен де Курсі»⁸⁶.

«ВІТЕР! НЕ ВІТЕР — БУРЯ!»⁸⁷

В. П. Потьомкін⁸⁸ в 1920 році в Одесі попрохав, щоб я прочитав йому нові свої поезії.

Хіба я міг тоді собі уявити, що ми з В[олодимиром] П[етровичем] через стільки років та будемо стрічатись у Москві як міністри освіти!

ДО ЦИКЛУ «В КОСМІЧНОМУ ОРКЕСТРІ»

Хай цей цикл недовершений, хай він страждає на деяку відірваність від землі, але ж в ідеї його лежить рух, а рух — це є головна властивість (атрибут) матерії (діалектичний матеріалізм). Тоді ж я особливо багато цим займався.

Тепер щодо того, чого він одірваний від землі (ну, я ще напишу про це).

Верхарн — маленька книжечка; зі мною була вона ще аж з часу студентства мого.

«Мир состоит из звезд и из людей»⁸⁹. Так воно чи ні, а от же цей вислів мені запав у серце. «Мир состоит из звезд и из людей» — і далі ще одне речення.

М. Семенко. «Тов. Сонце»⁹⁰:

І скільки вас, блідих і ніжних,
Що довіряють Сатурну,
Хто сполучив з душею сатурновий знак...

У М. Семенка — «Сатурновий знак». Див.: Мих. Семенко. «В садах безрозних», т. II, ст. 114, а також тут же, на ст. 239 — «Дуги Сатурна».

Див. [Енциклопедію] Брокг[ауза] й Ёфр[она, т.] 56, [с.] 472.

З ім'ям Сатурна було пов'язане уявлення про золотий вік.

ДО КН[ИГИ] «ЯК Я ПИСАВ» «В КОСМІЧНОМУ ОРКЕСТРІ»

Зокрема про вірш IX.

Хто, хто засміявся у Європі?⁹¹
Кого на кутні узяло...

Несподівано зайшов був до мене на Кузнечну, 107, [19]19 [року] Лесь Курбас.

Гаряче говорив про мої вірші і цикл «В космічному оркестрі»:

— Ви мене на голову поставили! Повірте ж, ну просто-таки на голову поставили, — він все повторяв.

Я не зразу зрозумів його вислів «на голову». А це — що перевернув його цілком.

ПРО РОМЕНА РОЛЛАНА Й БАРБЮСА

Я не заглядаю зараз у ті книги, де з цього приводу говорили про мене критики.

Шевченка ніколи не брав я одірвано від Заходу, Сходу чи то й Америки.

Пов'язував його, як самі читачі знають, з Верхарном (далеко пізнішим творцем після нього), з Уїтменом⁹². Ніколи не брав я Радянську Росію й Рад[янську] Україну, а трохи згодом весь Рад[янський] Союз, що склався в році 1922-му, окремо від Заходу. Весь час хотілося оглядатися й на Захід: а чи нема там часом якихось ознак революційних заворушень, а чи не чути робітництва на барикадах?

Мені самому ніяк не зручно виступати тут у ролі роз'яснювача своєї поезії: хай читач сам погляне в неї, коли йому буде потрібно.

Одне скажу. Я вірив: ми, громадяни великого Радянського Союзу, всі вірили, що на Заході теж вулканами діють, тому ми й поглядали туди з надією. А хто вселяв нам надію? Це — Барбюс, це — Роллан і багато інших.

ДО ЗАМІТОК «ЯК Я ПИСАВ»

1) Ще в семінарії по історії філософії начитував я про Семіраміді⁹³.

2) «Колись цвіли сади Семіраміди...»⁹⁴, «...і для нудьгуючої цариці робили дощ» — із Вольтера⁹⁵ (а я його знав тоді й читав). «Царівна Вавілонська»⁹⁶ (недалечко від початку).

Тут же — і про фонтани, які високо б'ють угору.

ПРО ВІРШ «ЛИСТЯ ПАДАЄ...»⁹⁷

«Майже» — це означає $\frac{3}{4}$, а де ж того вигаданого формалізму $\frac{3}{4}$, коли всього одним-однісіньке слово «фонтанами» розбите на два рядки, тобто: в першому «фон», а в другому «танами». Дак де ж тут формалізм? Еж і Маяковський [...]

ДО КН[ИГИ] «ЯК Я ПИСАВ»

«Я ЗНАЮ...»⁹⁸ («Я ЗНАЮ: ВАС НЕ РАЗ ЩЕ ПРОКЛЕНУТЬ...»)

Саме тоді я разом з Вас[илем] Елланом, переходячи на другий бік Хрещатика, зустрівся з О. Я. Шліхтером⁹⁹.

(Мене з ним тут же Василь Еллан познайомив.

— А де ж ви є? Ми, може, коли зайдемо до вас.

А Шліхтер:

— Ой, це б було добре! Та я сьогодні ж увечері від'їжджаю в командировку.

Василь:

— Спішна справа?

Шліхтер:

— Дуже-таки, дуже спішна справа.— (До мене).— А як приїду, то заходьте).

Нічого наче й не поговорили з ним, а мені вже прибавилося енергії! Бо од Василя я вже знав [про] велику роль Шліхтера в револ[юційному] русі [...]

ДО КН[ИГИ] «ЯК Я ПИСАВ»

«ФУГА»¹⁰⁰

Мене завжди цікавила наука астрономія, біологія, але чи не найбільше політична економія. Цю останню читав у нас в Комерційному інституті один час Воблій К.¹⁰¹ Ясно, що не все міг у ній сказати, чого ми, студенти, хотіли б почути, і зокрема я сам. Бо читали ж ми твори Карла Маркса, які діставали [...]

Маркс и Энгельс, т. 3, 1955. «Немецкая идеология», ст. 15: «Процес розкладу абсолютного духу»:

«Когда в нем угасла последняя искра жизни, различные составные части этого сарит mortuum распались, вступили в новые соединения и образовали новые вещества».

Це я ще тоді (і перед тим) читав, як писав свою «Фугу».

В інш[ому, звичайно,] виданні.

ДО КН[ИГИ] «ЯК Я ПИСАВ»

«Свято чи будень?» — стаття Миколи Ільницького¹⁰². Окремо там є про космос у нашій поезії і про цикл мій «В космічному оркестрі» та М. Бажана «Безсмертя»¹⁰³. «Жовтень», № 4, 1966, стор. 133—134.

ДО КН[ИГИ] «ЯК Я ПИСАВ».

«МАДОННО МОЯ»¹⁰⁴

А як післяслово або ж відштовхування талантів молодих від даного мотиву — див. вірш Вас[иля] Симоненка¹⁰⁵ «Одинока мати («Жовтень», 1966, № 4, стор. 139).

«Псалом залізу».

«Листи до поета».

«Ронделі» ¹⁰⁶.

А коли ж саме вийшла книжка?

Як уже псалом — так хай буде залізу, а не богу.

«Іспит» ¹⁰⁷ («Замість сонетів і октав»).

Це основне у цій книжці хай буде.

Горький М. «Бал[ада] про графиню Елен де Курсі».

«Листи до поета» (отам, де «Камелії» ¹⁰⁸, Вернер ¹⁰⁹ та Нагорська ¹¹⁰).

«Мадонно моя» ¹¹¹ (цифра III).

«Один в любов...» — це теж основне (там, де солдати лузають насіння).

«Сотворіння світу» ¹¹² (торбарі).

«Палить універсали...» ¹¹³

«Перезорюють зорі...» ¹¹⁴

«Плюсклим пророкам» ¹¹⁵.

«Псалом залізу».

«Ронделі».

«Сійте...» ¹¹⁶

«Я знаю: вас не раз ще прокл[ен]уть...»

Роль рук. «Тайна веч[еря]» Леонардо да Вінчі ¹¹⁷.

РОЗМАЯНІ ПОЛИ ЖІНОЧОЇ ОДЕЖІ, А ПОТІМ І ЧОЛОВІЧОЇ

Подвойський у Волод[имирському] соборі показав мені (Васнецов).

Рафаеля «Мадонна» (ще в Тр[оїцькому] монастирі).

Рафаель... «Виведення Петра з в'язниці» ¹¹⁸ (на ангелі бгавки жіночої одежі).

«Десь надходила весна...» ¹¹⁹ (В закінченні тільки натяк на те, що рух розмаяної одежі міг бути).

«Гуляв над Тібром Рафаель...» (Тут тільки само собою розуміється, що одежа мусить бути розмаяна.)

«Мадонно моя».

Стаття про Руставелі ¹²⁰ (початок).

«Збудження весни» ¹²¹ (вітер роздуває плаття).

«ДНЕВНИК» МАРІЇ БАШКИРЦЕВОЇ ¹²²

До триптиха «Л и с т и д о п о е т а».

Лежить в основі триптиха листування поміж двома особами (обоє літератори). Листування правдиве, пристрасне й хороше. Можливо, таке, як у Марії Башкирцевої й Гюї де Мопассана ¹²³? Не знаю...

ДО ТЕМИ «ЯК Я ПИСАВ»

(В «ожидании» візи до туманної країни — ось уже від самого 11/X я тут сиджу).

«ПЕРЕД ПАМ'ЯТНИКОМ ПУШКІНУ [В ОДЕСІ]» ¹²⁴

До того ніколи в житті я моря не бачив. Очарувало мене море. Ні, це слово аж ніяк до моря не підходить. С и л а м о р я відкрилася мені! Відкрилася нова для мене земна стихія!

(Взяти із моїх записів 1920 року про перебування капели Стеценка в Одесі).

Основне в цьому вірші не те, про що пишуть критики. Основне — це «Не гнівайтесь за сміх: іще ж я молодий». З кого сміється поет у данім випадку? Із «вдячн[их] синів невдячн[ої] Росії». А все ж таки вони, ці сини, поставили були пам'ятник поетові. Але ж мене тоді вразила невідповідність моря з маленьким бюстом на п'єдесталі. Я думав: хіба не могли б бути сини Росії та більший, монументальний пам'ятник поставити? Отже, цей пам'ятник, виходить, лише данина казенного ставлення до Пушкіна? Я думав: коли б не виступи проти царя, коли б не епіграмний дощ, то, може б, все-таки сини Р[осії] розкошелились би на встановлення пам'ятника на весь зріст... Далі (я думав), що протестуючі поезії Пушкіна та його епіграми де в чому, очевидно, насичували й мене і подвигали мене на виступи саркастичні проти тих, що ще стояли проти нового 1917—1918—1919—1920 рр. Одверто чи приховано виступали проти нового (див. мої викривальні поетичні рядки цих років). Частина поет[ичних] рядків уродилась під впливом Маяковського («Ходять по квітах», «До вас, казенні поети, офіціантики...» ¹²⁵, «Великим брехунам»), а деякі під впливом Пушкіна, Шевченка.

Крім того: в той час я читав десь про те, як ставили пам'ятник, історія пам'ятника...

У мене Пушкін позначився не лише на вірші «Перед пам'ятником Пушкіну в Одесі», а головним чином на таких, як «Охляло сонце» (білизна сушиться, реальне відображення), «О, як гармонію, гармонію ми любим!»¹²⁶ (памфлетність, епіграмність, александр[ійський] вірш), «La bella Fornarina» («Гуляв над Тібром Рафаель») і, нарешті, всю драму про Радищева, Сковороду й Гурамішвілі будує за принципом «борисогодуновським» (цезура).

Початок вірша про Рабіндр[аната] Т[агора]:
Суспільства я нового будівник...

Ці слова є в нього в листі про Росію.

Це я не дописав віршем. Не встиг перед ювіл[ейною] датою.

ДО ВІРША «ЗА ВСІХ СКАЖУ»¹²⁷

Див.: збірник до 70-річчя Т[ичини] — у висловлюванні Остапа Вишні, [К., 1961], стор. 22.

«ЗА ВСІХ СКАЖУ»

Писав у 1922 [році] в Святошині. На поляні згористій, за лісом, під грушею сидів. Куля раптом пролетіла. Не було ні пострілу, ні звуку. Оглянувся і затремтів. Чого? Колодязь. Дача. «По дорозі в казку»¹²⁸ — репетиція. А я — «За всіх скажу». «Дій» мене напружив.

До мого вірша після смерті Леніна. Горькості моєму віршу приписують чортзна-що, а я його писав під впливом цієї речі Маяковського:

Время —
 начаю
 про Ленина рассказ.
Но не потому,
 что горя
 нету более,
время потому,
 что резкая тоска
стала ясною,
 осознанною болью*.
 В. Маяковский.
 «Владимир Ильич Ленин»

* Підкреслення П. Тичини. — *Ред.*

«...Бо головного у нас титана уже нема, нема...»

Поглянути в «Іст[орію] укр[аїнської] літ[ератури]», що там пишуть про вірш «Ненависті моєї сило...»¹²⁹.

Адже його я написав у 1924 р., після смерті В. І. Леніна (див. «Вітер з України», 1924 р.)

Поглянути також і в статтю Новиченка¹³⁰. Він, здається, там обігрує інший рік (це — раз) і картає мене за слово «меншість». Ну, це змінити можна.

...В 1919 [році] переклав я «Баладу про графиню Елен де Курсі» (М. Горького) («Л[ітературно]-н[ауковий] в[існик]», 1919, № 1, ст. 60).

1924 [рік] — «Ненависті моєї сило...»

1926 [року] несподівано на мене впало обвинувачення за вміщений у альманаху «Вапліте» уривок із мого задуманого твору «Шабля Котовського» (після убивства його) — «Чистила мати картоплю...».

(Див. у [Бібліографії І. З.] Бойка¹³¹, № 162).

Лист до ред[акції] газети «Комуніст»¹³², № 27, 3/II—27 [року] з приводу твору «Чистила мати картоплю...» (у Бойка, у № 185).

ДО КНИГИ «ЯК Я ПИСАВ»

Невеличку цидулку було передано мені від Нежданової Антоніни Василівни¹³³ в Харкові. У цій цидулці вона хвалила мій переклад «Люенгіна»¹³⁴.

ЯК Я ПИСАВ

«ПЕРШУ ПІСНЮ ТРАКТОРИСТКИ»

Тут вся слава насамперед належить Петрові Лісовому¹³⁵ — українському письменнику.

Я був тоді ще безпартійним, він же був членом партії.

А в чому саме слава? — спитаєте мене. Адже він не писав цього вірша. Ну, не в цім річ, — скажу я. Але, повторю, слава (і за написаний мною вірш, і за все інше), безперечно, належить йому, Петрові Лісовому. Адже ми погодилися разом поїхати... Але давайте скажу вам по порядку.

...Ось ми в Харкові, в новому великому приміщенні, що ліворуч від будинку [...]

5/VI 1929 року — Постанова Ради труда та оборони про організацію машинно-тракторних станцій.

Як конкретно:

нове — темпи;

старе — (на кв[артирі] у Сластьона ¹³⁶).

«Однеси цього листа й поклади на місце, — три дні полежав — то, може ж, завтра й розпеча-таєм»).

Крім Миргорода ¹³⁷, був ще: у Тростянці, на хуторі (на засіданні сільради був).

(Як переходили по льоду річечку — хлопець ковзався.
— Я перший учень у школі.
— А чого ж перший?
— Бо перший записався до школи).

Недописаних творів в душі ще було багато.

Олександра Коваль. «Як я стала трактористкою в 1939 р.».

(Костопільська МТС, Ровенської обл.). «Радянська жінка» ¹³⁸, № 1-2, 1947, ст. 12.

Шевченко Омелян Іванович, м. Луцьк, міськком партії. (Знайти старі таблиці початкуючих).

[У] 1932—1933 роках працював у Миргороді пом[ічни-ком] директора маш[инно]-трактор[ної] ст[анції] (МТС).

Тут я писав про Олесю Кулик ¹³⁹...

Олексій Омелянович Шевченко учився у 10-річці, у 1-й школі в Миргороді (можливо, у 7-му класі). Закінчив школу у Миргороді в 1933 р. А потім учився і закінчив у 1941 році Ленінградську вищу військову школу імені Фрунзе. Потім у Сталінграді... 27/XI 1942 р. загинув у Сталінграді.

Молодший брат Олексія — Володимир Омелянович Шевченко — учився теж і в тій же школі (це — в 1933 р.), він на два роки молодший, — отже, можливо, в 5-му класі. До мене приходили вдвох (про прихід їх до мене треба написати).

Дружина: Шевченко Катерина Дмитрівна. Зараз заслу-ж[ена] вчителька, безперервно працювала 41 рік. (Пошу-

кати статтю про неї в Пінчуковому збірнику. Стаття тов. Бабій).

...За сумісництвом редактором політвідділівської газети «Організатор соцпланів» (в 1933 [році]) був Шевченко Омелян Іванович.

ДО «ПІСНІ ТР[АКТОРИСТ]КИ»

Н[ародна] пісня «Од села до села»:

Од села до села
Полетіли гуси,
Всі дівчата-колгоспниці
Відвідують курси.

Бусел.

Жодних він епох не знає.

1-ша ПІСНЯ ТРАКТОРИСТКИ

Не забути згадати, як 1935 року в Парижі укр[аїнські] б[уржуазні] нац[іоналіст]и й рос[ійські] білогвардійці називали нас (конкретно мене й Корнійчука) — м о т о р и с т а м и.

(Про це було і в нашій «Літ[ературній] газеті» того ж року, — та, на жаль, не збереглося газети. Треба в архіві державному розшукати).

КЕРМЕНЩИНА

(«ДРУГА ПІСНЯ ТРАКТОРИСТКИ»)

У Керменщині толоку
Тридцять літ не орано...

Див. про це слово «кермен» в Енциклоп[едии] Брокг[ауза] и Эфр[она], т. 14, стор. 585, унизу.

К е р м е н — це була така притока річки Виші (що текла в Пензенській, Тамбовській губерніях).

К е р м е н — УРЕ, [т.] 6, [с.] 302.

Керманшах.

Див. т. 28, [с.] 957, Керманша (Кирманшах) — арабське слово.

К а р м а з и н.

Тут же «корман». Див.: Караманія. ([т.] 29, ст. 439, Карама-Карида.)

Тут же, стор. 958, Керминс.

ДО ПРИМІТОК ДО МОЄЇ СТАТТІ «ТРИ ПЕРЕМОГИ»¹⁴⁰ (1935 р.)

Див.: Вольтер, «Вавілонська цариця», X розділ. «Перший сенат міста (Парижа.— П. Т.) складався з перевізників через річку».

(А нас же перевізниками й човнярами узивали — мене, Корнійчука, Микитенка, Панча).

Вольтер. «Повісті». 1955, [с.] 133.

«ЯК Я ПИСАВ»

Ціль ця¹⁴¹
да яр ця
в пісню перетвориться.

Того дня, як цей вірш був надрукований у харківській газеті, я дістав квиток у Спілці письменників (на хори чи верхній балкон) в театр Муссури, де було урочисте засідання з приводу... (пропали мої записки й газети з навалою фашистів, і я не можу зараз пригадати, з приводу якого то свята революційного а чи події відбувалося засідання). Основне, про що я хочу сказати, — це те, що я там зверху просто-таки радий був бачити Юрка Коцюбинського¹⁴², який сидів у президії (він же був заступником Голови Ради Народних Комісарів)... Зняв піджак і повісив його на ступі коло себе. Вільно себе відчував і просто. А я радий був за нього [...]

ДО МОЇХ ПЕРЕКЛАДІВ — ОСОБЛИВО «ОБВАЛ...»

«Перекладач не механічний товмач, який калькує букву оригіналу, а свідомий співробітник автора, рупор його думок для іноязычного читача».

(К. Маркс — до рос[ійського] перекладача «Капіталу»).

Також — у книзі: Артюр Рембо¹⁴³. «Стихо[творення]». М., 1960, стор. 26.

ДО ВІРША МОГО ПРО М. КОЦЮБИНСЬКОГО

У цьому вірші (на самому початку його) М[ихайло] М[ихайлович] несподівано, після паузи, говорить: «...Локомотив»¹⁴⁴.

Для читачів це, може, й незрозуміло. Я ж цим хотів сказати, що М[ихайло] М[ихайлович] знав вислів Маркса про те, що революції (соціальні) — це є «локомотиви історії».

(До цього див. «Вопросы философии»¹⁴⁵, № 9, 1964, стор. 4).

ДО МОГО ВІРША (ІЗ ЦИКЛУ «ТЕБЕ МИ ЗНИЩИМ...»¹⁴⁶)

У Івана Франка:

«Лежала свиня в баюрі та ось як хрюкала, балакала сама з собою:

— Господи, якби-то мені роги. Я б їм задала, я б їм задала!» («Свиня»).

Зб[ірка] «З вершин і низин».

Напишу:

Я ж був там разом з Шовкуненком Ол[ексієм] Ол[ексі-йовичем].

Белорецкий завод (БСЭ, [том] 4, [с.] 464).

У «Пох[ороні] друга»¹⁴⁷ рефрен, коли я писав поему, лунав у моїй душі: не в констатуючому тоні, не в плавко-колисаючому і не в загрозовому, а в тривожно-розкриваючому тоні, причому за допомогою не всіх голосів чи інструментів оркестру, а лише двох голосів, які в мені весь час отдавались — найвищого і разом з тим найнижчого (як це дозволяв собі Берліоз¹⁴⁸ — поєднувати флейту з трембоном).

ЯК Я ПИСАВ РОЗВІДКУ ПРО МАЖИТА ГАФУРИ

В Уфі. Кімнатка наша на 4-х душ (з студентом-небожем), а пізніше на 3 чоловіка — не більше як на 7 метрів. На 4-му поверсі, у[...]

Шутько, старий працівник, жив у цьому ж будинку, але десь з другого боку. Я в нього придбав кільканадцять томів Івана Франка¹⁴⁹, видання Ів[ана] Лизанівського. Ходив до міської бібліотеки. Велика дяка бібліотекарці. Багато чим допоміг і Сайфі Кудаш — і, зокрема, книгами Мажита Гафурі й деякими підрядниками з його віршів.

Як звали т. Шутька — див. 1-й том (видання Ів. Лизанівського) Івана Франка. Там є підпис його і навіть звертання до мене.

Багато мені дало пробування в м. Чорнобилі, зустрічі з робітниками суднорем[онтного] заводу, з трактористами — Гузенком та [...] в селі Заліссі у Одарки Іллівни Пелагечі, у Ковчан; Острава, Брно; перебування в м. Нові Шепеличі, в селі Луб'янці на льняному комбінаті (увесь час зберігаю зв'язок), у селі Пісках Чернігівського району, у Седневі. Так само й недавні мої виступи в Каневі та в с. Степанки, у селі В'юнище...

(«Як я писав...» — на допомогу молодим.)

«О ФІАЛКОВЕ ЛАСТОВИННЯЧКО!»

Це — про дочку Карла Лібкнехта та почалося було писатись. Я ж її бачив у Берліні в хаті Карла Лібкнехта¹⁵⁰. Роза Лібкнехт приймала нас: Олеся Досвітнього, Валер[іана] Поліщука й мене. А підросток-дівчинка тут саме до кімнати вбігала з своїми подругами. Позналились ми з нею — і вона знову до своїх подруг — і щось із ними защебетала. Ластовиння на обличчі її було. Немовби рябенька трохи... Це було в 1924 році.

ДО НОВОГО РОЗДІЛУ ПОЕМИ «КОТОВСЬКИЙ»¹⁵¹

Котовський любив читати роман «Овід» Лілії Войнич¹⁵².

(Див.: Евгения Таратута. «По следам Овода». Гос[ударственное] издат[ельство] детской литературы Мин[истерства] просвещения. М., 1962, стр. 11.)

ЯК Я ПЕРЕКЛАДАВ

Акоп Паронян¹⁵³. «Східний дантист». Мій переклад для укр[аїнської] музкомедії.

Ця річ Акопа Пароняна кілька разів пройшла у нас у Києві (під наголовком «Подорож до Стамбула»), а тоді зняли її.

Можливо, Туреччину зачіпати не хотіли.

У моєму 4-му томі є один вірш із цієї музкомедії.

ВІРШ «СИМВОЛ СИЛИ НАШОЇ»

(Літредактори: нібито слов'янізми тощо, а головне, що довгий — «місця нема».)

В тім то й річ, що слов'янізми я завше вживаю тільки в тім випадку, коли треба і р о н і ю передати або висміяти когось. От, наприклад: «отверзайте уста»¹⁵⁴, «в Києві — рече». Або ж де величні місця передати треба («напаяють»).

ДО МОГО ВІРША ПРО ПОДВОЙСЬКОГО¹⁵⁵

Коли саме Київ звільнено було Червоною Армією¹⁵⁶?

Взяти в б[ібліоте]ці перше видання Дм[итра] Петровського «Батько Боженко». Там є про мітинги полку і про Подвойського. Торішнє видання — не те: викинуто про Мик[олу] Ілліча П[одвойського].

Може, є які записки у Мар[ка] Павл[овича] Гонти.

Ал. Дм. Мальшин — ад'ютант Подвойського (в Таганрозі живе) — адресу обіцяв Лев Мик[олайович] Подвойський.

Владимиров — солдат-телефоніст, який буквально все знає: де жив і що робив у Києві Мик[ола] Ілліч Подв[ойський]. Владимиров від [19]17-го року до [19]24 весь час був при ньому.

Ольгу Якимівну, матір Подвойського, в той час, коли червоні залишили Київ, узяли й у тюрму кинули. Допитували й загрозували:

— Куди дів[ся] Подвойський [і] золото пограбоване повіз?

(Теж про це Владимиров знає. А може, знає про це і Комаров?)

По чернігівському періоду найбільше зміг би [розповісти] Комаров Ол[ексан]др Вас[ильович] (на пенсії зараз) про Миколу Ілліча Подвойського.

До поеми.

Мужність Подвойського. Де б він не був, що б він не робив,— мужність скрізь у нього, мужність.

У сан[аторії]. К[онча]-З[аспа].
10/IV—58.

До поеми.

«На дні».

Я співаю, пильно на строгого регента дивлюсь, а самому все ввижається, що я на дні... водорості випинаються вгору... аж ген уверх, на повітря.

Для Ів[ана] Ів[ановича] Басса¹⁵⁷.

Цикл тих поезій, що майже в закінченому вигляді пропали в Києві під час навали фашистів:

«На Денікіна»,

«У Мих[айла] Коцюбинського»,

«Я читаю матері своїй «Сам винен» Івана Франка»¹⁵⁸,

«Леонтович» (поезія в прозі),

«У Черкасах (з капелю Стеценка)».

...Я кинувся до людей. Був я в областях Київ[ській], Житом[ирській], Сумськ[ій]. Насамперед поїхав по слідах славних дій з'єднання Ковпака. У Путивлі познайомився з Г. Я. Базимою. Був у хаті Руднева, розмовляв з дружиною його, з його братом, зустрічався з П'ятишкіним, з Коренєвим («Дід Мороз»). Та у селі за Спадш[анським] лісом був у хаті Палагеї Соловйової.

У селі Веселом[у] (де було поранено Руднева) я був у хаті і розмовляв із ним [...]

ЯК Я ПИСАВ

До мого перебування в Шотландії.

Огамічний алфавіт¹⁵⁹.

УРЕ, [т.] 10, [с.] 254.

Огамический алфавит.

БСЭ, [т.] 30, [с.] 487.

Це до того, що я вже там під час подорожі в Шотландії почув і прочитав із різних джерел.

ДО СТ[АТТИ] «ЯК Я ПИСАВ»

У Ковентрі разом з іншими т[овариша]ми нашої делегації я був у 1949 р.

Див., до речі, ж[урнал] «Советская музыка», 1965, № 5, стор. 111.

ДО ВІРША «НА ТРАКТ[ОРНОМУ] ЗАВОДІ»

Тракторний завод біля Варшави (Урус).

Див.: журнал «Славяне», 1951, № 5¹⁶⁰, [с.] 48.

ДО ВІРША «АЛ[ЛА] ТАРАСОВА [ЧИТАЄ ЛЬВА ТОЛСТОГО]»

БСЭ, т. 6, ст. 444, унизу справа.

До теки «Як я писав і з чим пов'язані мої писання».

1) С. М. Бухало. «Организация и планирование производства на угольных предприятиях», Гостехиздат УССР, К., 1954.

Ст. 41 в главе «Соц[иалистическое] соревнование»: «В 1946 г. на шахтах № 10-бис треста «Куйбышевуголь» бригадой проходчиков во главе с бригадиром Н. Лукичевым и крепильщиком А. Денисенко осуществлен был скоростной способ проведения штрека, в результате которого скорость его прохождения в отдельные сутки достигала 10—13,5 м. За 23 месяца 1946 и 1947 гг. бригада выполнила пятилетнее задание на 106,5 процента...»

2) «...почин Н. Лукичева и А. Денисенко был широко подхвачен бригадами проходчиков во всех районах страны. Только в одном Донецком бассейне в 1946 г. число скоростников-проходчиков превысило 300».

ДО ЗВ'ЯЗКУ ПИСЬМЕННИКА З ЖУРНАЛІСТАМИ

По слідах нового: інженери в колгоспі.

Лірика швидко відгукується на події. Але журналіст іще швидше.

Книготорг іноді запідозрює, що лірика не скрізь доходить до читача або ж що вона швидко старіється через те, що схоплює хвилеве і нібито скороминуще.

От що говорить по адресі «теорії» (в лапках) книготоргу Мірзо Турсун-заде ¹⁶¹.

(«Лит[ературная] газета», 28/XI—59).

А з другого боку, набігає безліч таких питань, які потребують лише зафіксування свого у пресі, щоб звернути увагу суспільства й мобілізувати його сили в данім випадку на одне якесь чудесне діло, потребують, повторюю, зафіксування й заклику до роботи...

ЗАМІТКИ ДЛЯ МАЙБУТНЬОЇ КНИГИ «ЯК Я ПИСАВ» «ІНІЙ»

Цей вірш піднаголовку не має. Я б поставив під ним наголовок «Станси»... Ми, як новатори, не повинні глядіти на те, що станси ¹⁶², мовляв, тільки певним розміром пишуться. З якої це речі, справді? Хіба старі, давнішні форми ми не маємо права зміняти, чи як? Адже настрій тут стансів? То чого ж тоді й не назвати їх стансами? Вірність старині — дурниця, якої я не додержуюсь.

Писано в темноті, в сумерки, без світла.

29/IX—1959.

Неодмінно написати:

Цикл поезій:

- 1) Саратов (як я ще студентом жив і вчився в Комерційному ін[ститу]ті);
- 2) Ленінград (як я проходив семінар турецької мови);
- 3) с. Високе (голос хористки — Поля зрадила);
- 4) Як я співав під землею;
- 5) «Егмонт».

ЛІТЕРАТУРНО-
МИСТЕЦЬКІ
ЗАПИСИ

[НОТАТКИ ПРО МИСТЕЦТВО]

Філософи сучасного індивідуалізму. Ніцше¹, Уайльд² і Метерлінк³ указали три путі — егоїзм, містичне життя душі й мистецтво, по яких особа, не пориваючи з смаками й поняттями буржуазного громадянства, може виявити себе у весь свій зріст.

Пшибишевський⁴ указав путь четверту: пристрасть (як Шнідлер⁵ — насолоду). Мірбо⁶ і Пшибишевський.

Зло для Мірбо — зрозуміти соціальний фактор. Зло, по Пшибишевському, лежить в самій природі душі людської (Євангеліє зла).

Мойчи-Ямагучи⁷! Импрессионизм как господств[ующее] направл[ение] японской поэзии. Слб. 1913 г.

...Японці ближче до природи, як європейці.

...Любов до деталей. Цю любов до деталей принесла жінка, а також витонченість і м'якість.

...Коли, підвівши голову, дивлюсь уперед на безкраю далину океану, то мені здається, що там, на батьківщині, зійшов місяць над горою Мікаса.

Мотоорі Норінага, вчитель і публіцист XVIII в[іку].

Він відродив японську національну культуру (рік народження 1730-й, [смерті] — 1801-й).

ТРАГЕДІЯ

Трагедія — вищий вид драми, який протиставляють комедії. Саме слово трагедія постало з двох грецьких слів τραγος — цап і ωδη — пісня. В давню давнину складено

було хорова ритуальну пісню, зв'язану з драматичною подією на честь Вакха, куди, між іншим, входило принесення в жертву цапа. Ось початок трагедії. Ось у самих зародках весь її образ: пісня, дія, жертва. В наші часи трагедією називають таку драму, яка закінчується смертю героя. Але греки називали трагедією також і такі драми, які закінчувались щасливо. Звичайно, смерть героя — це природна і необхідна розв'язка трагічної дії, але в поняття самої дії входять ще й інші елементи, більш важливі й ґрунтовні. Отже, катастрофа — це вже необхідний висновок із тих властивостей, які повинні відрізнити трагедію.

Які ж властивості трагедії?

З часів Арістотеля⁸ в определення її вноситься поняття цілі того впливу, який вона робить на глядача. «Трагедія є наслідування⁹ дії важній і закінченій, що має величину; наслідування, прикрашене розмовою; наслідування діючим, а не в оповіданні, наслідування, яке здійснює через співчуття й страх очищення страстей». Це так определює сам Арістотель. Коло цього определення ціла буря знялась, особливо коло останньої її частини *καταρσις*. Цей катарсис, це почуття очищення на всі лади перетолковували і ні до чого не прийшли й по сей день. Та й справді, майже кожний підручник суть трагедії бачить у долі героя: «трагедією називається драматичний твір, в яким виявляється збурена (потрясающая), з стражданням і смертю героя боротьба, викликана збігом його власних страстей, принципів і змагань з якими-небудь заперечуючими перепонами». Але, питається, чому ж неодмінно цією боротьбою повинна захопитися драма, а не епос, — і навіть тоді, коли ця боротьба дійсно трагічна? Вся річ у тім, що трагедія має діло не з усякою боротьбою, а лише з моральним конфліктом, з збігом двох правд.

Кашле кров, видзвонює у вени, хруск, хруск, тиша — і знову видзвонює...

Ридання Лідусине так ясно чув — це того ж тижня, а може, й того самого дня, коли Аркадій¹⁰ покінчив з собою.

(Згадав допіру тепер 1929 р.)

Аркадій Казка є на одній фотокартці: разом з М. М. Коцюбинським. Аркадій Казка стоїть за Коцюбинським,

а збоку сидять М. Устименко і М. Сасяно (цей останній сидить аж на низенькому якомусь стільчику або ж, може, й на підкладених твердих подушечках).

«Східний світ»¹¹, № 6, ст. 252: як бог щоразу забирає старого місяця з неба й ріже його на шматки. Так він робить зірки...

Заради одного слова (для остаточної редакції «Диспуту»¹²), слова, подібного щось про фашизм, про расову теорію в XVIII віці, я знову переглянув такі ось вирізки з газет:

«Герм[анский] імперіалізм и фашизація Прибалтики» («Известия», 17/XII—33, ч. 305).

«Австрійські барикади» («Комуніст», 21/II—34).

«Слова й діла німецьких фашистів» («Соц[іалістична] Харк[івщина]»¹³, 15/III—34).

«Ідеологія й політика німецького фашизму» («Соц[іалістична] Харк[івщина]», 24/II—34).

«Лицо фашизма» («Изв[естия]», 27/II—34, ч. 50).

«Дві «нації» людства» («Комуніст», 29/III—34).

«Укр[аїнський] націоналізм — зняряддя міжнародних інтервенцій». («Комуніст», 4/IV—34).

Мене як автора можуть запитати: чому саме Диспут Сковороди, а не просто собі Диспут? Та й чи був насправді Сковорода такий непохитний, без гріхів у минулому, без хитань, як це змальовано в памфлеті?¹⁴

Коротко по порядку. Перше. Працюючи над драмою із історії боротьби гололи у XVIII віці (конкретно 1768 рік), я вивчав, у жменю взяв, як живу побачив оту всю гниль дворянську, що проти неї боролася голола. Усій оцій гнилі протиставляю ватажків гололи: одного, що його ведуть у заслання, і другого, що одбиває заарештованого. Учений гнилі годішній треба було протиставити когось із учених, що йшли з найбільнішим народом, з цехами, з сіромою. Напрохувався образ революціонера О. Радищева, але ж під цей самий момент, коли я беру, йому було лише (у Лейпцігу) [дев'ятнадцять] літ. Ломоносова не було в живих, та й він... Новиков?.. Отже, я взяв Григорія Сковороду... Друге. Чи був Сковорода без хитань? Звичайно, ні. Але моменти злиття з найбільнішими, з простаками, з голяками, у нього проступа[ють] увесь час. Моменти — його біографія може гордитись моментами протесту проти

монархії, проти єпископів, поміщиків — у нього були. Я один із таких моментів і беру.

Ось вам образ стремительности Пушкіна.

З такою ж стремительностью увиходить він і в національні літератури бувшої тюрми народів — до грузинської, вірменської, азербайджанської й інших. Та ще в одежі, і головне, що в одежі іншого народу. Характерно, що ця стремительность, немовби [...] передається й самим прихильникам поета. Манана Орбеліані¹⁵, що мала свій салон у Тбілісі, ознайомившись із усного перекладу з поемою «Руслан і Людмила» (а перекладали їй дочки письменника Чавчавадзе¹⁶, що був тестем Грибоедова), так захопилась цим твором, що зараз же (а власне 13/V—1835 р.) написала груз[инському] письм[енникові] Григорію Орбеліані¹⁷: «Благаю тебе, переклади цю книгу хороше й могутньо, якою є вона в оригіналі». Не одержуючи відповіді, Манана Орбеліані нетерпеливиться і знову нагадує, вдруге: «Невідомо, дійшов він (лист) до тебе чи ні, будь ласка, переклади її обов'язково».

Отже, і за те Пушкін полонив Манану, що написано поему хороше й могутньо. Ця ж властива твор[ам] Пушкіна могутність пізніше підкоряє відомого вірменського класика Ованеса Туманяна, який в своїй відповіді на анкету Юр. Веселовського¹⁸ про вплив різних письменників каже: Пушкіна разом з Лермонтовим більш рідним і близьким називаю [...], ніж вірменських письменників.

Більш рідний і близький, ніж вірменські письменники! Таким Пушкін був і для першого вірменського інтернаціоналіста Налбандяна¹⁹, який написав наслідування Пушкіну — вірш «Поетові». Таким Пушкін [...]

Час уже бережливо ставитись до видання творів класиків.

Я не буду окремо зупинятись на поезії радянській, хоча там і є про що сказати — і про великий труд М. Т. Рильського²⁰, покладений в його переклади «Євгенія Онегіна», і про вірші про Пушкіна І. Кулика²¹, Голованівського²², Коржа²³, Малишка, — бо, повторюю: значення Пушкіна після Великої пролетарської революції уже не вичерпується однією тільки літературою, а пішло воно далеко ширше, виступило за рямки однієї галузі життя.

...треба згадати тут і про таку роботу: восени 32-го року на завдання міської Ради, під час пробної мобілізації,

треба було спільно написати агітаційну п'єсу. Бригадир цієї надзвичайної літературної бригади А. Любченко²⁴, я та втягнений до бригади тов. Дніпровський²⁵ — усі ми втрьох за одну ніч написали драматичний етюд, який тут же на ходу перевірили ще з іншими товаришами нашої Спільки; етюд було схвалено в міськпарткомі (там був штаб), і ввечері його вже грали в бригаді ТРОМу²⁶ на заводах. (Копія етюда десь є в інституті Т. Шевченка²⁷).

Що залиш[илось] не викон[аним]:

1) Була пропозиція від худ[ожника] Козловського, щоб він оформлював книгу, але ж ДЛВ²⁸ сам узяв ілюстрації з московського видання і, можливо, [з вірменського].

2) Вечір (перед ювілеєм).

3) Г. Верьовка давав згоду написати щось [...]

«Меч вы должны возложить на мою могилу: ибо был я храбрым солдатом в войне за освобождение человечества».

Гейне

(«Кр[асная] новь»²⁹, 1939, кн. IV, ст. 132).

У нас багато себелюбності, багато байдужості. Часто себе тільки любимо, а до інших ставлення — просто-таки аніякого. Я вже й не кажу про те, що ми творами один одного часто не цікавимося, не читаємо. А от таке, напр[иклад]. Хто у нас зараз, скажімо, білоруську літературу вивчає? Я такого не бачу. Хто вивчає молдавську? Такого в укр[аїнській] літ[ературі], [в] нас, не бачу (бо в рос[ійській] є Я. Городської³⁰). Те ж саме можна сказати й щодо тат[арської] літ[ератури], літ[ератури] казахської, узбецької та ін. От тому ж така цінна робота М. Бажана³¹ над літ[ературою] груз[инською]. Тому така цінна робота Л. Первомайського³² над поезією угорською та німецькою. І от тому, нарешті, така цінна, без краю дорога робота М. Рильського³³ над літ[ературою] російською. Щодо перекладів з російської ніхто ще стільки не зробив в укр[аїнській] поезії, як М. Рильський.

Саме я закінчую зараз поему «В Іхтімані мітинг»³⁴. У цій своїй поемі я висвітлюю, як Радянська Батьківщина

стала багата і могутня і як зарубіжні наші друзі, болгари, використовують радянський досвід для своєї країни.

Незнання критиками мови.

«Перегулюється»³⁵ —

«От же й гарне ви слово видумали, як новатор».

(Та це ж вираз моєї матері, вираз жителів с. Піски!)

У проекті курсу «Іст[орії] укр[аїнської] рад[янської] літ[ератури]» [...]

С[ело] Листопадове³⁶ — це село таки справжнє, а не символ якийсь.

Там же поблизу й озера були колись (не знаю, чи зараз вони є).

(Взяти зауваження на проект курсу. Взяти «Подорож з кашелою Стеценка», в и п и с а т и д е щ о.)

Якщо критик не знав цього — ну то сиди, й мовчи, й не признавайся навіть, що ти критик.

Вірші про партію (бач, кажуть, декларативність!).

А невже ж, кажучи про партію, та треба сюжетик обсмоктувати та солов'їв, та канарейок сюди у свій вірш понавішувать? Странно, и очень странно мыслит народ, занимающийся поэзией.

Мій вірш «Ленін»³⁷ написаний в 1924 році і не раз читаний в ті дні на виступах. Опубліковано ж його пізніше...

«Я постійно тремчу при думці, що врешті відкриють який-небудь секрет, який надасть більш коротку путь для того, щоб занапащати людей і знищувати цілі народи».

*Монтеск'є*³⁸

(1689—1755)

(Із ст[атті] «Проницательный мыслитель», ж[урнал] «Огонек», № 6, фєвраль, 1955, ст. 24).

Лежить на полиці «Філософія».

І особливо далі

ч и т а й

про те, що право людське заборонило б таке відкриття...

«Воздержитесь же, братие, от возжения сего не пр о в е р е н н о г о искусственного света».

Це таке дав розпорядження по своїй єпархії єпископ Платон³⁹ в 1872 р., коли постало питання про електрифікацію Москви.

Безруч Петро⁴⁰.

БСЭ, [т.] 4, [с.] 394.

Він же мені книгу свою з написом передав.

За моїм записом пісні на слова Т. Шевченка «По діброві вітер виє» композитор Г. Верьовка створив пісню. Так само на слова пісні, записаної з нотами від Валеріяна Поліщука (глянути в бібліографії Бойка), композитор Козицький написав багатоголосий хоровий твір під назвою [...]

ДО ЦИКЛУ («НА БУДОВІ КРЕМГЕС»⁴¹)

Із далекої Якутії.

Поглянути в статтю (із газети «Соц[иалистическая] Якутия»⁴²) про їхні гідроелектростанції, що намічено будувати і що вже деякі розпочались будуванням.

П. Грабовський⁴³ в Якутську. Декабристи.

ДО ЦИКЛУ («НА БУДОВІ КРЕМГЕС»)

Із Татарської респ[убліки].

Поглянути, що саме у них там на Волзі будується.

Тукай.

Муса Джаліль.

«Він Фадєєва і Вас згадав».

Про «Мечты и звуки» сам Некрасов згодом в повісті, що відноситься до 1842-го або й до 1843 р., каже: «...ні тіні життя, ні щонайменшої ознаки дійсності...»

Взяти «Новый мир»⁴⁴ за серпень 1958 р., повість «Джаміля» Чингіза Айтматова⁴⁵.

Його повість Луї Арагон переклав на французьку мову й передмову написав до неї.

(Див. ж[урнал] «Культура и жизнь», № 7, 1959, стор. 39).

Якщо я не відчуваю запаху квітки свого краю, то я не відчуватиму квітки й другого краю.

ДО ВИСЛОВУ «ЩАСТЯ КЛЮЧІ»

(«Вісті» (харківські), 1/IX—20, 4-ша ст.)

(Див. зб[ірку] «Революционная поэзия»⁴⁶, Л[енинград], 1954, стор. 333, і примітка — [стор.] 577).

Ф. Шкульов⁴⁷.

Пісня надрукована була в 1912 р.

Популярна була в останні роки імперіалістичної війни, а також у роки громадянської війни.

Ми вже з Вас[илем] Елл[аном] її співали, як відбули призов... у Чернігів.

В 1914 р. йшли через поле, потім через яри... «И по полям родным и ярым» співали ми.

Цього ж 1920 року керівництво капели «Думка» мені замовило перекласти для неї текст пісні Рибоцького⁴⁸ «Пісні кузні».

(Див. зб[ірку] «Рев[олюционная] поэзия»), ст. 346 і прим[ітку] на ст. 578.)

НА ЗУПИНЦІ

Із клена тихо листя опадає: немовби й без вітру одне по одному, поволі, коли йому самому захочеться...

А там далі — акації. Каштан уже верхів'ям підгорів.

Завжди цікаво те, як письменник починає свій твір. З цього ж бо яскраво видно: від чого письменник відштовхується і на що саме настроює він своїх читачів. Можна б було щодо цього силу-силенну навести прикладів. Я приведу їх тут — тільки деякі з них.

Ненавистю до визискувачів і до царя з перших же абзаців повісті «Мати»⁴⁹ Горького увесь цілком заражається читач, коли він читає, як, покірні заклику фабричного гудка, люди «із маленьких сірих домів вибігали на вулицю, неначе злякані таргани», як після закінчення роботи «фабрика викидала людей із своїх кам'яних надр, немов спрацьований шлак».

Ненавистю до царського режиму проймається читач після перших же абзаців оповідання Коцюбинського «Що записано в книгу життя»⁵⁰, ненавистю й огидою до багатіїв і ситих, через яких мусять голодувати бідні.

...Ось як звучить початок нарису Десняка під назвою «Ненависть»:

«Вперше я їх побачив десятирічним хлопчиком у квітні 1918 року. Картина та врізалась в мою пам'ять — живе й досі.

Вони піднімалися на узвиштя мого рідного села з Макошинського шляху, озброєні до зубів, з картами-десятиверстками в руках. Їх вела на Україну Центральна рада — збіговище зрадників, буржуазних націоналістів.

Загін зупинився в селі. Ввечері німці почали діяти.

Троє стали біля двору Кальченка:

— Давай свиню!

Господиня, дрібні діти впали на коліна:

— Одна, не беріть, нам жити треба!..

— Цурюк! — єдине слово, вимовлене німецьким офіцером.

Багнети скеровано в груди господині, на плечі їй упав приклад, притис жінку до землі».

Візьмемо приклад другий. Ось як збуджує в читачах радість за Радянський Союз Олесь Гончар⁵¹ на початку свого відомого всім твору «Прапорonosці»:

«Кордон! Ми [знов] повернули[сь] сюди, і вартовий став на тому самому місці, де він стояв 22 червня 1941 року. Ми не забули нічого, але багато чого навчилися. Ми живі, змужнілі й досвідчені. А чи живий ти, ворожий авіатор[е], з залізним хрестом на грудях, ти, який у ту далеку чорну неділю скинув на цю прикордонну будку першу бомбу з свого літака? Чи думав тоді ти, що не [мине] й трьох років, і бійці нового, народженого битвами, 2-го Українського фронту в своїх зелених гімнастерках знову з'являться на берегах цієї ріки і переплывуть її? [Доля! — сказав би ти. Так! У справедливих арміях доля завжди прекрасна]»⁵²

І ще один приклад.

Ось як збуджує у читачів гордість за радянську людину Яків Баш⁵³ на початку своєї повісті «Професор Буйко»:

«Є люди, що їх у всьому хочеться наслідувати. Такі люди мають у собі якісь особливі, внутрішні чари. І де б це не було — чи то на роботі, чи в побуті, який би смуток не облягав тобі душу, але досить з'явитися такій людині, досить тільки заговорити з нею — як весь сум, вся туга одразу сплива, в серці спалахує радість і життя стає привабливим.

Таким був професор Вуйко».

Про обмеженість світогляду Єсеніна говорить і сам К. Зелінський⁵⁴ (див. маленька книжечка із БП (Библиотека поэта). С. Єсенін. «Стих[отворени]я». Л[енинград], 1953, ст. 23).

Там же, на ст. 23, Єсенін про себе каже (у вірші «Русь уходящая»): «Я человек не новый! Что скрывать? Остался в прошлом я одной ногою, стремясь догнать стальную рать, скользку и падаю другою» (ст. 23).

(А на 24-й пояснюється це впливом імажинізму).

«Но это вовсе не вождь крестьянских масс».

(К. Зелинский, Библ[иотека] поэта, 1953, ст. 27).

Любов Єсеніна до Росії — без всякого протиставлення «русских другим нациям»...

Над Мертвым переулком
Немая каланча
Людей оповещает,
Что — где-то — там — пожар —

Медлительно взвывает
В туманы красный шар.

Из Андрія Белого.

(Андрей Белый. «Стих[отворени]я и поэмы».
Москва — Ленинград, 1966, стор. 37.)

Коли я поступив у хор Єлецького архієрейського монастиря,— там (увечері колись) уперше (після села) побачив на каланчі червоний ліхтар. (В 1901 р.)

Про те, що дала поетові Україна,— див. [у] В[о]л[одимира] Луговського⁵⁵: «Карпаты» (кінець самий):

А если лететь, как ветер,
тогда ведь и смерти нет.

(Вл. Луговской: «Избр[анное]», 1956 р., ст. 186.)

Те ж — і на стор. 7 — про вітер — в автобіографії.
В 1919 році критик говорив:

Вже

на все

ваше (тобто вороже самому критику.—

[П. Т.] нам позакладало.

Годі.

Минулося.

Ми вчені (вже).

(Із ж[урналу] «Мистецтво», 1919 р.)

Але: хіба основне завдання наше повинно полягати в тому, щоб нам позакладало і щоб ми зовсім не чули, що діється в світі? Н а в п а к и.

В с е треба чути.

В с е треба знати.

У своєму вірші «Мій травню золотий»⁵⁶ я писав (1946 р.):

Мій травню золотий, зелений травню!
Ми знов свою почули силу давню!
Ми знов у музиці, металі й житі.
Хай в'януть недруги лихі.
Ой, скільки шелесту у світі!
Ми все те чуєм — не глухі...

Справді! Не закладати вуха, а навпаки!

ПРО ПІСНЮ

Пісня і фейлетон.

Пісня повинна нас піднімати над побутовщиною.

Фейлетон — навпаки — цупко тримає нас в побутовщині, хоча й дошкуляє.

Тому не треба в пісні зайвої — тим більше побутової — деталізації. П і с н я п [о в и н н а] д а в а т и с и н т е з . (Це однаково стосується й до пісні побутової — приклад: «Пісня» про Купер'яна.)

Пісня і епоха.

З епохою міняється й пісня, тимчасом як ми часто хочемо саме дати таку пісню, щоб вона нічим не відрізнялася від народної пісні. Це помилка. Пісня мусить відрізнятися — на це є причин багато і економічного, й політичного, й іншого порядку...

Зміст і драма[тургія] пісні п[овинні] б[ути] глибоко національні.

Зміст класовий.

Образи пісні п[овинні] корінитися в народі.

Отже, ясно, чому саме пісня інтелігентська (Апхутін⁵⁷, К. Фофанов⁵⁸, Микола Вороний, Блок, Олесь, Я. Савченко⁵⁹, Петніков⁶⁰) не може бути досягненням народу. П і с н я і н т е л і г е н т с ь к а — вузька, дрібна, щемлива...

Пісня і частушка.

Всяка пісня коріниться в імпровізації, але єсть епохи, коли нема часу творити, епохи переходові — тоді пісня, так [би мовити,] замерзає на своїй початковій стадії...

Частушка, наприклад.

Отже, частушка — не є щось особливе від пісні — це п і с н я, від якої родиться пісня. Афористичність частушок говорить за те, що це уламки пісні саме політичної (та й побутової теж), отже, філософія їм потрібна, синтезування. Синтезування ж, як я казав уже, не встигає відстоятись. (Можлива деяка аналогія з р у б а й я т ⁶¹).

Часто буває: ті, що потерпіли на поезії, і у них проза поетична. Бо всю вони силу поезії переносять у свою прозу. Гоголь, Коцюбинський, Йогансен, Оксана Іваненко.

Йогансен — [проза] наставницька.

Ок[сана] Іваненко — лірична.

Перший досягає свого стилю безнастанним стислим ствердженням, які ідуть одне за одним.

Другий автор — запереченням і тільки запереченням...

Справжнього поета наша епоха не може не торкнути в серце.

«Почему я пишу? То, что у меня на сердце, должно найти себе выход. Вот поэтому-то я и пишу».

(Ромен Роллан. «Мысли Бетховена» ⁶², т. 2, 1954, стор. 71).

«Вы счастливее меня, родившиеся позже».

Слова Лобачевського ⁶³ із його звернення до університетської молоді.

Щастя, де ти живеш?
Горлиці, скажіте.
Чи в полі вівці пасеш?
Голуби, возвістіте.

І не могли йому дати відповіді ні горлиці, ні голуби.

Про щастя.

Досить взяти одне лише положення Проекту Програми КПРС про щастя, і воно вже, це положення, обростає образами; краще взяти це положення з кінця, а саме: ідеї комунізму завойовують розуми й серця народних мас.

Яким чином?

Не шляхом війни з інш[ими] країнами, а прикладом більш довершеної організації суспільства, розквітом продуктивних сил, створенням умов для щастя й добробуту людини.

«Я прежде стал революционером, чем писателем, и когда взялся за перо — был уже сформировавшимся большевиком. Несомненно, от этого и мое творчество стало революционным».

А. Фадеев

А у нас, письменників, буває й навпаки.

І навіть у наш час...

Внутрішній світ дитини — надто тонкий і ніжний. У цім його й складність. І не кожен з письменників може знайти вхід до нього. Чисте й по-первісному жадібне сприймання у малятка чи вже в підростаючих хлопчика та дівчинки. На всі навколишні явища дитина дивиться широко розплющеними очима. Так же само повинен дивитись на світ і дитячий письменник. Але для цього потрібно не пригинатися в своїй творчості до дітей, бо це буде фальшю, а потрібно тільки одно: щоб письменник тісно зрісся з дітьми, щоб він розумів кожен їх крок, кожен натяк і намір до здійснення ними якоїсь дії. Тоді про пісні, розповіді чи вірші даного письменника заговорять самі діти. Тоді і тільки тоді їх ми голос почуємо, їхні переживання. І це буде натурально. Правдиво й прекрасно.

В українській радянській літературі багато працює видатних наших письменників: повістярів, казкарів, драматургів, поетів. І серед цих останніх одним із найкращих є поет Валентин Бичко⁶⁴.

Люди завше вважали сонце за свою старшу, чудесну, здебільшого добродіючу силу, — так само вважаємо і ми, й зараз вважаємо ще й більше, — але ж відповідно з поступовим розширенням відкриттів наших учених, як також і учених інших країн, про незміримі глибини, чи висоти, чи бокові коридори космосу (бо в космосі ж аж надто умовним буде поняття про висоту, про низ і про бокові сторони), наш[ому] рад[янському] народ[ові] захотілося іще і побратись із сонцем. І ось здійснилось це: уже із Рад[ян-

ського] Союзу злетіла космічна ракета й, обминувши Місяць (бо він же нікуди не втече),— просто стрімголов увігналася на орбіту, яка круг Сонця йде. Хіба ж це не дивовижно? Хіба ж...

Усі народи на Землі — аж на здибочки встали од зачудування...

«Від Шевченка повинні ми взяти те,— писав я в 1940 році,— без чого ми, письменники, поети, дихати не можемо, а саме — п о л і т и ч н у п о е з і ю...»

(«Сила Кобзаря»⁶⁵, т. III, [с.] 128—129).

Я стою й зараз на цьому.

Хай мене як завгодно називають скороспілі критики: відсталим, позбавленим нюху та очей, що я, мовляв, малувато приділяю уваги фіалочкам, анютиним глазкам... Я — без нюху? Ну, що ж, продовжуйте й далі так думати про мене. Я — без очей? А ви самі протріть свої очі, товариші критичні скороспілки-недоспілки...

Щодо форми у молодих.

Їх пристрасні думки й слова не можуть передати себе в повільних темпах довгих багаточастинних поем.

Пристрасні думки й слова вириваються з гарячої душі, вони зараз же хочуть знайти своє оформлення.

Ось через це: поки що не в лірику тонку, а в епос розповідний, а в маршові звучання впадає, в заклики, у величні ораторії...

«...Группа русского языка разучивает новую песню:

А я цветов нарвала⁶⁶
в лесу на берегу.
Березка мне кивала,
кукушка куковала —
«ку-ку!».

(Ж[урнал] «Болгария»⁶⁷, № 6, 1960, ст. 27).

«...Я предпочитаю живопись,— там прямо творишь, а тут между твоею мыслью и бумагой — это противное, неуклюжее перо! От одного макания в чернила можно с ума сойти».

*Е. Ф. Юнге*⁶⁸

(урожд[енная] граф[иния] Толстая).

«Воспоминания».

(Вид[авництво] «Сфинкс», стор. X—XI).

Серов-художник. Пейзаж... Як у Серова ⁶⁹ фарбою протерто... ще й олівець під нею видно.

Природа — як дівчина на картині Серова — дівчина з яблуками на столі, а дивиться ж вона, дивиться...

Левітан ⁷⁰. (Осінній пейзаж).

Мик[ола] Бурачек ⁷¹.

О. Мурашко ⁷².

Виспянський (через М. Жука).

Архітектура (треба дати).

К. Ф. Юон ⁷³ об искусстве. («Огонек», 1960, № 43, стор. 24):

«...В жизни искусства происходит постоянная борьба качественного с количественным.

Количественное — то, что стало модным и штампованным.

Качественное — то, что борется с нашествием количественного».

«Мастерство есть творческая мысль плюс техника и плюс культура.

Пошлость рождается, живет в искусстве не только от рук иного профессионала, но и от глаз зрителя...»

«...Микеланджело ⁷⁴, как и наш великий Суриков, хотел знать людей только исполненной воли и могучей страсти. Они искали среди них титанов и пророков, героев и вождей. Рядом с ними Матисс ⁷⁵ и Дерен ⁷⁶ видели в людях материал, себе полезный и вполне достаточный для переработки в яркие обои или в деревянные манекены» *.

«В то время, как прозорливый психолог и анатом Веласкес ⁷⁷, как и наш гениальный Репин, раскрывал человека до дна души и до мозга костей,— для художников-импрессионистов человек был часто даже не субъектом, а лишь объектом, на котором, как и на прочих предметах, играл свет и ложились рефлексy. Социалистический реа-

* Підкреслення П. Тичини.— Ред.

лизм, призваний оплодотворить новим содержанием національные форми искусства, тем самым становится великой международной силой не только для обогащения идеологической, но и формальной стороны искусства».

СЕРГІЙ ПИЛИПЕНКО ⁷⁸

На плужанських вечорах систематично бував і Данилевський ⁷⁹ (він був без одної ноги) — пізніше ректор Ленінградського політехнічного інституту (недавно помер)... Данилевський немало написав цікавих дослідницьких праць...

Їздили ми з ним на дніпровські пороги. Знали, що їх уже не буде, бо підніметься вода з будівлю греблі. В човнах (разом з Пилипенком пам'ятаю Остапа Вишню, Божка ⁸⁰) переїздили, дякуючи лоцманові, найнебезпечніші пороги.

Пилипенко у Києві зустрічав товаришку Коллонтай ⁸¹.

Створення Гімну ⁸² (здається, теж він брав участь).

Я на «Плузі» виступав у 1923 р. в Харкові.

З грузинської він перекладав (про це Наморадзе ⁸³ знає) Саба Сулхана Орбеліані ⁸⁴.

ДО ДНЯ ВАС[ИЛІЯ] ЧУМАКА

(З мого щоденника 1920 р.)

...І ось сьогодні увечері сиджу я в залі Дніпросоюзу. Остання співанка. Я завтра виїду разом зо всіма в подорож.

Яка моя місія? Така ж, як і у Ст[епана] Васильченка при першій капелі.

Я як молодий поет: чи мушу ж я тільки солов'єм висвистувать? Мою участь у подорожі я відчував як місію. Легко було Кнуту Гамсуну ⁸⁵ висвистувать та вигадки стріть у своїй подорожі по Кавказу. Легко вигадувати авторові книги «Опавшие листья» різні витребеньки і богошукачем себе взивати.

У нас же не те зараз, о ні,— зовсім не те в голові. Василя Чумака уже нема. Гната Михайличенка. Ошера Шварцмана ⁸⁶. Одних вороги замучили, а другі в бою життя своє поклали. Скільки загинуло тих, що захищали завод «Арсенал» ⁸⁷! Мій товариш сказав мені, що в яму перед

Маріїнським палацом ⁸⁸ одної ночі розстріляних повкидали стільки, що й сказати трудно...

Что такое юбилей?

Это тот момент в жизни, когда на твоей остановке поезда непременно надо выходить из вагона.

Хочешь или не хочешь — а выходить надо...

ДО 70-РІЧЧЯ ⁸⁹

Ніхто не каже, що я в той час був рев[олюційним] діячем. Я ще ж був юнаком.

Одначе я найтісніше зв'язувався з рев[олюційно] настроєн[ими] елементами.

Мої відносини з Ю[рієм] Коц[юбинськ]им — тоді ще гімназистом.

А трохи згодом мої відносини з Віт[алієм] Прим[ако-в]им ⁹⁰.

У Дядиченка ⁹¹ по статистиці разом працювали. Наші розмови про те: треба чи не треба санскрит ⁹² вивчати. Тобто питання стояло ще ясніше: чи ж треба в такий час царського самодержав'я насамперед хапатись до вивчення санскриту й подібних мов, уже омертвілих, а чи вивчати нові мови, вивчати ж все нове, чим дихає передове людство, яке хоче скинути ярмо царизму.

Про відносини Віталія Пр[имако]ва й Оксани К[оцюбинськ]ої я вже знав тоді (побралися вони вже пізніше). Останній раз я Оксану зустрів на Бессарабці ⁹³ — там, де Хрещатик повертає на Велику Васильківську. Сонце над Києвом палало. Вона ж у блузочці червоноястій (цей колір так до лица їй був, до чорних брів її, до усмішки сонячної, до очей, що щілинками доброту випромінювали...)

Заради справи глибокого вторгнення в життя — всіма іншими справами пожертвувати треба. А головне — нікому з старших не рекомендувалося б підкреслювати в данім випадку свої старі літа...

Всього я Маяковського люблю!

Хочеться порадити літераторам і художникам, щоб вони якнайпильніше вдивлялися і якнайглибше вникали в життя всіх національностей нашої країни.

Дехто з вас думає: от оця ось людина — то дійсно... Вона ж, дивись, яка гаряча, гарячкова. І цю гарячковість уважають за особливу якусь цінну рису, мало не геніальність!

Але — що таке являє собою гарячковість як така? Чи є вона відмітною рисою вдачі? Ні, вона є просто поспішністю, необміркованістю, дурною гарячковістю — і більш нічого. Чи є гарячковість відмітною рисою готовності до бою? Ні, нічого подібного. Староруські богатирі Київського періоду не просто кидались, як кажуть, «очертя голову», в битву, а перед цим зважували: як узятись за ворога і звідки саме зайти та кинутись. А Микула Селянинович⁹⁴ перед тим, як битись з Змієм Гориничем, спочатку кинувся в річку Почайну⁹⁵ (це там, де зараз на Подолі затока Оболонь і ГЕС стоїть). А води Почайни дали ж йому якраз ті сили, що він їми переміг Змія Горинича. Та візьміть ви хоча б картину Васнецова. Там три богатирі: і у кожного з них розважливість...

Якщо ми перейдемо до тактики богатирів нашого часу, то теж побачимо, що вони діяли не гарячковістю. От би треба було й нашим теж помитись чистою животворною водою нашої радянської ідеології...

Ну, якщо гарячковість не є відмітною рисою вдачі та готовності до бою, то, може, вона є відмітною рисою сили? Ні, нічого подібного. Бо гарячковість після вибуху зараз же прочахає і переходить на раптове ослаблення, на млявість і безсилля. Це — закон фізики. (Поглянути в психологію.)

Коли ми перейдемо до розгляду тактики богатирів сучасних, сьогоднішніх — теж побачимо, що вони діють аж ніяк не гарячковістю. Фрунзе⁹⁶ й Ворошилова, Ватутіна, Руднєва й Ковпака ми звикли бачити на фото над картою. Та над картою ночі просиджував і такий командир, як Чапаєв⁹⁷, що ж ні в яких військових академіях не вчився. Котовський⁹⁸ сильно передумував у голові кожен свій крок. До речі, Чапаєв не стіснявся від ворожих куль зайти за кошицю сіна (це ж вам відомо ще від Фурманова⁹⁹). А у наших працівників слова буває так, що сам підставляє себе під кулі ворожої ідеології.

Якщо ж Гастелло¹⁰⁰, кинувшись проти ворога, сам загинув, — так треба ж підкреслювати, що він своїм ударом знищив ворога. А це ж основне в бою. Це те, що потрібно в битві.

А у наших письменників іноді буває так: гарячково

виступив, сам собі зламав крила в цім бою, а ворога не вбив, а ворожу ідеологію так і не викрив, не виявив її хитрих ходів проти нас.

Отже — чи можна назвати гарячковість мужністю? Ні, ні, ще раз ні!

Що ж таке гарячковість? Це неорганізованість, це [...] яка потребує в тому, щоб її свої товариші і все суспільство поправляло...

Тільки велика сила волі, поєднана з розумом, поєднана з великим життєвим досвідом, може забезпечити перемогу над ворогом і ворожою ідеологією.

Шом — див. «Нікобарці» (самоназва: ш о м — люди) — корінне населення Нікобарських островів (Індія). УРЕ, [т.] 8, [с.] 115.

А звідки прізвище Юрія Вас[ильовича] Шумського¹⁰¹? Він же Ш о м і в.

Жодне явище життя не може існувати само по собі, як щось самособойне, відокремлене, раз назавжди дане. Кожне життя живе тільки в русі.

Історія як наука умерла б, коли б вона кожне явище життя розглядала як щось самособойне, відокремлене, раз назавжди дане. Історії народів не існувало б зовсім...

Немає більшої радості, як розглядати історію народів у їх спільному русі вперед, в їх взаємодії і взаємозбагаченні.

Думку про те, які найбільш дохідливі форми повинно мати сьогодні мистецтво слова, — вирішують не тільки письменники, не тільки таланти, а й слухачі, читачі, пропагандисти.

Ну, просто пречудесно: яка любов, яка ніжність з боку молоді до свого попередника-поета!

Ніхто сліпого наслідування не нав'язує, а от про те, щоб преємственність відчувати, — це буде якраз те, про що й наша рідна партія говорить.

Оттолкновение молодого от старого никогда не может быть деликатным. Оттолкновение всегда бывает резким. И если в нем есть момент противопоставления — молодых старым, — в этом нельзя усматривать чего-то грубого или плохого. Вспомните хотя бы одного здесь Маяковского по

отношенію не тільки к своїм сучасникам-поетам, но і к Пушкіну.

Хто не бачить росту молоді, той не бачить і самого процесу життя.

Життя ж ніколи не застигає на одних тільки якихось своїх раз назавжди вибраних формах, а завжди змінюється, оновлюється, удосконалюється. Життя ніколи не буває в спокої, а завжди в русі, в шуканні, в досягненні ще вищого щабля в порівнянні з попереднім, — для того, щоб правильно, не помиляючись, твердо стати у житті.

Є тисячі молодих сил!

Тисячі сил!

Киплять верхи дерев —
зеленим, ой зеленим!

Усе у всесвіті перебуває в такому зв'язку, що сучасне завжди таїть у своїх надрах майбутнє...

Лейбніц 102

...Це ж один тільки номер журналу «Вітчизна». А скільки ж є ще по інших часописах (і у віршах, і в прозі) правдивого, чудесного, на все рахитичне і гниле бадьорого і наступального!

Нам треба б саме ці твори наших письменників до народу доносити, письменників, поміж яких переважна частина молодих!.. Горе тим, у кого немає слуху — слуху соціального! Горе тим, хто ще змалку став глухнуть на одне вухо, або ж тим, хто для пози естетизування накупив собі вати для закладання вух, щоб не чути, що їм говорять їх батьки, їх попередники великі.

Серед цих батьків — як у сяйві сонця перед ними — і письменники, й митці, і так же само й прості солдати, які на заклик Леніна у Жовтні пішли за революцію в бій — проти огиддя панського, баронського, мільярдеро-свинського, проклятого — боротись! Це були й прості солдати — найчудесніші, найчистіші люди, з вогнем соціальної справедливості в душі. Як їм хотілось, одвоювавши землю у панів і мільйонерів, самим хоч трохи походити на цій землі своїй — посадити, як казала мати Олександра Довженка, таке живе-преживеє, щоб росло і проізошло. Не довелося їм, бідолашним. Полягли за свободу нашу, полягли за визволення людства. Зате на цій нашій оновленій землі встали багатирі...

З-поміж тих, що поклали життя своє за нашу свободу, багато було й обдарованих молодих повістярів, поетів, художників, музикантів, які струни настроювали на наступальний лад. Це вони із Маяковським прийшли, йшли з Дем'яном Бєдним¹⁰³...

О! Як би це їм було гірко — почути, що сьогодні у нашій галузі художнього слова й мистецтва та завелись недоумкуваті онучата. Стережіться, онучата! Батьки ваші — ви гадаєте — цілком зотлили у землі? Але ж їх дух живий! Живий їх дух — ви чуєте? Погляньте: батько воскресє!

Наші попередники ніколи назавжди не померли. Це тільки нашим молодим псевдопророкам у модерному лахмітті здавалося не раз, що можна швидко поквитатися з таким велетнем, як Тарас Шевченко. Нападали не раз на нього, ще й зараз же після Вел[икої] Жовтневої революції — зокрема українські футуристи, а Шевченко — як був живий, таким і навіки він залишиться.

Не можу не відзначити таке: більшість з-поміж наших молодих серйозно [...]

Я ВІДКРИВАЮ ВЕЧІР МОЛОДИХ¹⁰⁴

Дехто ще з них спотикається, дехто ще несміливу ноту бере, але в деяких я чую вже майбутні владні ноти дужого таланту...

Ви можете не згодитись зі мною — це ваша воля, — я з охотою посперечаюсь. Але про що ж тут сперечатись, коли деякі з вас не знають віршування і покладаються тільки на лінивий слух, на удачу, на ура? А де ж виношування задуму поетичного? А де перевірка на людях? Покійний Іван Федорович Тевосян¹⁰⁵ добре знав сталеливарну справу — і весь час стояв за те, щоб сталь була у нас якісна і не давала безбразного, нічим не виправданого шлаку.

Звичайно, неодмінно хочу додати й таке: неправильним було б кожного із молодих вважати новатором.

Справжній творець — якого б віку він не був — завжди за всяку ціну хоче якнайповніше розкрити всю могутність свого таланту, щоб відобразити неповторну велич нашої епохи.

...А вітерця ж немає й зовсім. Все ж бо то там, то тут спадає листя. Ось воно зліта, немовби так, між іншим, немовби ще на дерево вернутися має намір. Сонце все це бачить, але мовчить. Бо що йому таке? Само ж воно в тремтінні знемагає...

А некоторые из молодых поэтов ищут для воспевания в своих стихах какой-то особенной романтики, не связанной с жизнью, с нашей богатой действительностью советской. Причем всюду, где только возможно, жалуются на то, что будто бы в Советском Союзе критики ополчаются против романтики. Но зачем же, спрашивается, прибегать здесь к обману? Ведь в нашей жизни общественной столько романтического, просто, сказать бы, невероятно героического! — пожалуйста, только не отворачивайся и бери!

Правильно протестує проти наших діляг молодий поет Борис Олійник, — протестує проти того, що деякі діляги-поети хочуть шукати романтики у наслідуванні ділягам закордонним.

Василь Симоненко. «Україні». (Збірка «Земне тяжіння». Поезії. Вид[авництво] «Молодь», 1964, стор. 14).

Чудесно написано. Стихло. Всеоб'ємлюще. Крилато.

У нього цей вірш іде від Шевченка, можливо, від Гравовського і, безперечно, від Еллана, Чумака.

Але в жодному разі не від Самійленка, не від Вороного:

Та коли ж України не кохавш, — ¹⁰⁶
Ти не моя, —

не від Олеся.

Як я Женю — свого брата — рятував у 1923 році.

У Чернігівському ЧК т. Цікліс? Чи, може, Цепліс?

Ні-ні, здається, що Цікліс. Та ще т. Новиков. Вони дуже здивовані були, що я знаю латвійську літературу.

...Т[овариш]ка Валентина в претензії, що хтось нібито вже забув свою обіцянку — виправляти вірші. Та хто ж

їх може виправити, коли вони ще малограмотні з поетичного боку? Нехай в гурток піде, як нема поняття ні про розміри, ні про рими, ні про форму. Людина настрою хвилинного, а поетові треба мати справу з настроями глибокими. Вірші товаришки Валентини поки що не вірші, а поетичні вправи, похапцем написані, — тобто: терпіння нема. Початкуючим поетам теж-бо потрібно виробити в собі терпіння працювати над віршем. Треба ж якісь правила писання вивчати. Я охоче посилаю книгу для неї («Техніка вірша»).

Санаторій, Конча-Заспа.

ДО ВІРШІВ МОЛОДОЇ ПОЕТЕСИ

Можливо, вона знайома з творчістю художниці Олени Кульчицької¹⁰⁷...

Орнаментика...

Чи, скажімо, з малюнками народної художниці Примаченко¹⁰⁸.

Орнаментика.

Але ж як у творах першої, так і другої — завжди в центрі стоїть Людина.

Як хочеш бути духом сильний — не піддавайсь хвилиним успіхам.

Людина своїми очима може бачити не скрізь, зір людини може бачити лише крізь повітря...

Та й годі.

Але...

В науці в наш час зароджується новий напрямок технічної фізики — інтроскопія¹⁰⁹.

Що ж до творців, і зокрема творців слова, то ми можемо сказати таке, що зір їх проникає скрізь — у душу людини, її думки, почуття, вчинки.

Жодної підмоченості не припускати!

Ні підхнюкувань, ні ослаблювань, або ж — вірніше — розслаблювань волі; а половинчата критика цьому ж часто сприяє.

Ми в цій важливій справі багато чого не хочемо розуміти і граємось в ката й мишки.

ДО СТАТТІ ПРО МОЛОДИХ (ДЛЯ МОСКВИ СТАТТЯ)

Тема: зміна поколінь.

Іван Світличний¹¹⁰. «Старий міст». Закінчення вірша:

А цей? Він знає, що його знесуть,
Що пройде рік чи два — його не буде,
І все ж він шепче: «В добру путь
По новому мосту, хороші люди!»

м. Старобільськ на Луганщині.

(«Літ[ературна] Україна», № 64, 10/VIII—62, стор. 1).

Під час Пленуму ЦК 10/VIII—62.

Це, як мені здається, про малообдарованого поета-дідуся, який охоче згоджується з тим, що його поезія аж надто трухла і ветха. А тема ж «зміни поколінь» зовсім не говорить, що кожен старий творець згине без сліду і що він трухлятина.

Щось мені мріялось ритмами та й недомріялось. Уночі в темноті писалось за кілька днів перед ювілеєм А. Малишка.

Велика енергія.

Полудень віку є чудесний, прекрасний.

А сонце поезії — це ж наша радянська дійсність.

Од високого сонця стоїть у полудень віку знак оклику.

За кілька днів перед святкуванням ювілею Малишка уночі в темноті писав:

На бесіду з Шевченком
у полудень віку,
Де сяє нам правди сонце,
Ленінове сонце...

Хто серцем багатий,
Хто душею молод,
Хто незламний під вітрами.

Тільки та є сила і славна у світі, яка бере свій початок у житті народу.

Підкреслюю те, що вночі із заплющеними очима писав.

Уночі у темряві писав (перед ювілеєм Малишка).

Єдиною міркою до цього — це пов'язаність поета.

З трудящими рука в руку — у полудень віку.
У полудень віку — іде з молодими.
У полудень віку — з трудящими світу.
За честь, за добро і за славу.
І сам молодий серцем — у полудень віку.
І чується на силі — у полудень віку.

А в кого ж її позичити, цієї творчої сили?
Лише у народу, що світ новий буде.
Лиш у партії Леніна, що світ новий буде.
Лише у народу, що весь час на будові нового світу...

Земні монологи ¹¹¹ — тобто ті, що про земне, життєве і що про труд і подвиг говорять.

Такому поетові, як Валерій Юр'єв, прощаються й дієслівні рими (а вони є в багатьох поезіях), бо ці рими не приклеєні тут штучно, а виникли самі собою.

А трибуну завжди чужі чудернацькі, вигадані ліричні викрутаси, як це часто ми читаємо у деяких молодих.

Хай кожен із нас зауважить сам собі таке, як говорить про Інгул ¹¹² поет:

А Інгул — ні слова, ні півслова —
Мовчки груди міста прикраша.

Не галасує про себе, а мовчки своє діло робить.

Сили констатація не дає. Вірніше: силою констатація ніколи не стає.

Тонка передача настрою людини, як у китайській поезії.

Дехто з нас надто вже великої ваги надає оспівуванню солов'їв, — тобто [закликає] писати лірику заради лірики. Тимчасом як лірику абсолютно ж не можна відривати від теми про труд, від теми про героїв. Ніхто від тебе не віднімає ні солов'їв, ні резеди й фіалок... Вони теж будуть змальовані тобою, якщо ти створюватимеш образ шахтаря, металурга, ланкової, доярки, механізатора... А яка чудесна молодь наша!

Так же й попередники наші робили: Вас[иль] Чумак, Вас[иль] Еллан [...]

Толстой стал говорить о Лермонтове.

— Вот кого жаль, что рано так умер! Какие силы были у этого человека! Что бы сделать он мог! Он начал сразу как власть имеющий. У него нет шуточек,— презрительно и с ударением сказал Толстой,— шуточки не трудно писать, но каждое слово его было словом человека, власть имеющего.

(Про Л. Толстого Г. А. Русанов.)

Див.: Л. Н. Толстой в воспом[инаниях] соврем[еннико]в», 1955, т. 1, стор. 236.)

«Творчість безмежна і різноманітна, як різноманітне й безмежне в своєму переможному розвитку життя нашого великого соціалістичного суспільства, і ніякий ні талант, ні геній нічого не зробить в цьому мистецтві, якщо не буде підкріплений знанням не тільки специфіки цього мистецтва, а найперше і найголовніше — знанням життя»*.

О. Довженко. «Автоб[іографі]я»¹¹³.

Розвивайте талант свій і далі.

Не кидайте писати.

Але не треба спішити писати.

Але намагайтесь якомога більше на обговореннях бувати, чи то на обговореннях поезій, оповідань, романів і драми, чи на обговореннях творів якихось інших мистецтв.

Це вам найбільше дасть.

І звичайна робота
Земних, грандіозних людей.

(Микола Лиходід. «Дядько Яким»).

Ось поєднання двох слів — протилежного значення — діє на тебе силою якоюсь.

Що запитують нас у анкетах із редакцій — зокрема московських?

Чи відбивсь наш час на розмірах творчих,— ясніше: в бік скорочення? Тобто...

Тут можна дати відповідь таку.

Огульно так запитувати не можна. То ж тут помилково в анкеті питається про *ф о р м у*, а треба б було запитува-

* Підкреслення П. Тичини.— *Ред.*

ти: чи вміщається в наші дні зміст сучасності у наших творах у короткі форми?

Чи є терпіння у молодих товаришів, щоб розгорнути велику поему?

Чи є такі можливості у сучасного поета — і з огляду на швидкоплинний перебіг самого часу наших днів?

Це, звичайно, торкається поетів і прозаїків, що мають нахил до героїчного й епічного. Мініатюристів це зовсім не обходить. (Ст. Щипачов¹¹⁴ — навіщо йому мінятися?)

Навпаки, я сказав би: поети прагнуть великих форм, бо цьому й причин багато є (вказу їх дві найголовніших).

По-перше: самі події нашого великого сучасного; відбуваються [події], ніколи ще не чувані в світі — і на них мініатюрою не відмахнешся.

По-друге: й самі поети хочуть, пристрасно хочуть відбити в своїх творах [добу]. А їх підганяє час: давай, скоріше давай. Отже, форма в даному разі цілком на послугі темпів нашого життя.

Відгукування на сучасні події.

Лірика є, а де ж сучасні події? Куди вони діли[ся]? Невже поетам нема до цього діла? Я не кажу про всіх, але ж більшість до відсвічення подій наших днів просто-таки байдужа...

Сонце на колісниці відбуває в небо.

«Сонце на велосипеді»¹¹⁵ — інфантильність у І. Драча? А даремно я йому дорікав за інфантильність.

Та і в мене самого (в епічній сцені «Повдинок Котовського з білополяком»¹¹⁶) сонечко приплюснутим носом дивилось крізь шибку на землю.

Появилось було в нашій «Літ[ературній] газеті» запитання: «Чи правда, що не люблять поезії?» Власне, це запитання мало стверджуючу інтонацію, а саме — як відповідь, як голос на користь того, що поезію таки люблять.

Люблять чи не люблять — а ми будемо про неї говорити, бо вона існує вічно. Міняє вона свої форми, — міняє згідно до смаків епохи, — але ж, повторюю, сама вона вічно існує.

Одні кажуть, що поезію не люблять. Другі кажуть, що поезію, в порівнянні з прозою, трудно читати: треба, бач, іще правила ритміки вхопити та ін., а для цього нема часу.

Треті кажуть, що поезія дуже наївно, майже по-дитячому передає все те, що людина бачить. Четверті піднімають здивовано брови й хмикають незадоволено: драма в театрі в поетичній формі? О господи! та це ж ненатурально! бо хіба ж людина в побуті своєму говорить віршами? яка з тієї поезії користь? А п'яті... Але годі. Їх багато є таких, що ніяк не можуть одійти від корита корисності.

Поезія, нема чого й говорити,— не якась надхмарна річ, що лежить за межами недоторканості...

О! Може, й є такі мудреці, які хочуть, щоб поезію ще й підсипать їм у корито.

Не треба припускати зниження творчої худ[ожньої] мислі, творчого худ[ожнього] виявлення.

Наше творче сумління хай буде на сторожі цього.

П. С. Шкуринов¹¹⁷. Академическое издание сочинений Г. С. Сковороды.

(«Вопросы философии», № 12, 1962, стор. 165).

Він відзначає й мою роль в успіху видання цього.

Не знав я, що він це скаже. Зовсім не знав. Спасибі йому.

Учора, уночі (точніше, в пів до першої ночі), як ми всі разом поверталися із Старокостянтинова¹¹⁸ (як уже переїхали половину дороги),— із машини я побачив дві смуги світла, що освітлювали темне-темне, аж чорне, поле.

— То трактористи працюють! — пояснив наш шофер...

У своєму номері готелю я вже швидко почав роздягатись, але мою увагу прикувала червона зірка, що високо рівним світлом горіла на башті вашого міста. І я довго дивився на неї. Мені здавалося, що це ж і в місто Хмельницький перенесено одну із тих зірок, які палають на кремлівських вежах у Москві.

Оці ось два образи — весь час уже я пам'ятатиму, коли й поїду від вас до Києва. Ці образи тісно пов'язані з трудящими вашої області і з їх ставленням до праці,— це з одного боку; і з другого — ці образи показують: яке ж

саме місце посідає Хмельницька область України і в усьому Радянському Союзі.

Реальне усвідомлення того неблаганного факту, що твої літа все йдуть та ідуть, завше потребує доповнення. Цеє доповнення носить багатообіцяючий, з романтичним офарбленням, характер, і звучить воно приблизно так: «А я ще ж молодий! А я ще ж багато хочу дати!» Тобто — велика жадоба життя в душі моїй звучить. Звідки ж іде ця жадоба до життя? Насамперед від того, що зараз все тобі відкривається для виявлення твого таланту у далеко більших можливостях, ніж було раніше.

Я довго хворів. А коли хвороба вже пішла від мене під чотири вітри,— я почав читати те, що пропустив через хворість (цілим же стосом лежали коло мене книги і жадібними очима дивились на мене: а коли ж то я та візьму їх, нарешті, до рук?). Однією з таких книг була у мене й книга «Поезії» Наталі Забіли¹¹⁹.

Л. М. Марченко. «Поет-робітник Омелько Качайло»¹²⁰.
«Радянське літературознавство», № 5, 1963, стор. 80.
А у мене ж він змальований, як Робітник (рання річ моя, що збереглась під назвою «Розкол поетів»).

Із кв[иги] про Л[еся] У[країнку]: публікації, статті.
«...В Єгипті Л[еся] У[країнка] побувала зимою 1909—1910 рр...»

«Єгипет зачарував поетесу...»

Ibidem, [ст.] 249, ст. 250.

Л[еся] У[країнка] очима поета-мислителя дивилась на пейзажі Єгипту, на оточення, спостерігала годину — і зміни її ми зустрічаємо у віршах Л[еся] У[країнки].

Але ж, крім цього (ст. 253), вона хотіла ще бачити й те, що діється в душах людей — погноблених долею, злиднями прибитих. Про це ми довідуємося як із віршів, так і з спогадів тих людей, що були разом з нею в Єгипті.

Ось спогади Мик. Охріменка (ст[ор]. 495).

Взяти це — на о д м і т [к у].

ЛЕСЯ УКРАЇНКА — ЇЇ ОБРАЗ, ЇЇ ТВОРЧИСТЬ

...Удень переховувались на Байковому.

...Обидва ми ховались від влади денік[інців].

Я брав з собою томик Л[есі] У[країнки] — драми, що видані окремо.

А Київ згори — такий чудовий!

Классон непомітно через когось подавав знак — не появляйтесь! — там, де письменники сходяться. Та хіба вони і сходились?

На Вел[икій] Підвальній, на 4-му чи 5-му поверсі, жив Д. Загул. До нього, бувало, прийдеш. Він мебеллю свого приміщення (хто зна, чиє воно було вчора і позавчора) — мебеллю топив камін і хоч потроху зігрівався...

«Хай наше життя не буде буденним перебуванням на землі».

Олександр Бойченко ¹²¹.

ДО СТ[АТТІ] ПРО В. САМІЙЛЕНКА

Я із його бібл[іоте]ки брав Гр[ицька] Григоренка ¹²².
(Краса виробів вище, аніж природа.)

Перечитував «Війну і мир».

О пісне, о пісне блаженна!

ДО СТ[АТТІ] ПРО В. САМІЙЛЕНКА

Див.: «Револ[юционна] поезія», стор. 187.

«По поводу положения о Думе» (6 августа) 1905.

О. Компан ¹²³. «Питання про заселення України в XVII ст.».

(«Український істор[ичний] журнал», № 1, 1960, стор. 67 (Люєв).

«Бон-Віван ¹²⁴...» Про нього я чув іще в 1915-му (а може, й раніше) — від Воло[димира] Ів[ановича] Самійленка.

Вол[одимир] Ів[анович] у шафі своїй, де жужмом запахло було: французькі романи Поля де Кока ¹²⁵, обривки струн від бандури, подерті панчохи, сургучу уламок,— знайшов мені дві малесеньких книжечки Бон-Вівана.

У словнику псевдонімів Ол. Тулуба: Л. Глібов — Дідусь Кенир (стор. 11), Капітан Бонвиван (стор. 13).

В 1929 р., коли мене обрали академіком, я написав про це до [...] і дав комусь (уже не пам'ятаю) в Академії. Але вони побоялись кудись його пустити...

«З незабутнього «Кобзаря» я повибрав не тільки справжні приказки, од народу взяті, а й вірші...»
(«Укр[аїнські] прик[азки] й присл[ів'я]», Номис ¹²⁶, ст. II).

Куліш називає Шевченка геніальним дикуном.

Сумцов ¹²⁷: у Шевченка «мало совпадений с Пушкиным» (стор. 84).

Ну, авжеж, що мало! бо совпаденій взагалі не може бути.

А може бути лише джерело.

«Какая-то штука, которая дымилась и пыхла на Сене, издавая при этом такие же звуки, какие издает барахтающаяся в воде собака, сновала взад и вперед под окнами Тюильри ¹²⁸ от Королевского моста к мосту Людовика XV ¹²⁹: это была никчемная механическая игрушка, выдумка пустоголового изобретателя, утопия — словом, это был пароход. Парижане равнодушно смотрели на эту бесполезную затею».

(Виктор Гюго, «Отверженные», кн. 3, глава 1, т. IV, 1954 г., стор. 144).

А наш Тарас зовсім-зовсім інакше око мав, інший погляд на винаходи, на історію, на людей. Розумом далеко бачив.

ДО СТАТТІ
«ШЕВЧЕНКО В МОЄМУ ЖИТТІ І ТВОРЧОСТІ»

Двічі був директором Інст[итуту літератури АН УРСР]
ім. Т. Г. Ш[евченка].

У Мих[айла] Коц[юбинського]: «На горі Тарасовій...»

У статтях моїх — зокрема: [про] Париж, Лондон, Абер-
д[іш]...

У Фінляндії.

У Бехера ¹³⁰...

У Чехословач[чині], де ще подвизались і націон[алісти].

У Польщі.

В Туреччині (хто з них знав Шевченка?).

СЬОГОДНІ РОЗСТАНЕМОСЬ

Прокинувся я рано ж, рано. Ковдру скинув. Надворі за вікнами сіро. Небо наче й без хмар, але ще сонця й не чути, бо ж вікна в музеї Леніна не блищать, не одсвічують.

Вулицею ніхто ще не проїжджає, вулицею ніхто не ходить. Ліда спить, на правий бік схиливши голівку. Потиху скочив я на ноги. У коридорі ясно як удень: світло горить електричне в передпокої. Віко од труни за вішалкою стоїть, опершись об стінку. Високе воно. Мовчазливе. Грізне. Хоча смирно стоїть — самого його ще дрімки беруть. Прочинив я двері до кабінету. Вся в білому, аж сніжному, лежить наша мати-матуся Катерина Кузьмівна. Це ж якби не вона, то із мене чи й вийшов би поет. Хвилі вічності все піняться, вишумовують, шумують. Хвилі вічності, нікого не питаючись, десь тебе викинуть на берег — і ти вже маєш можливість ворухитися, оглянутись, посунутись, підлізти уперед. Ну, що наша мати Катерина Кузьмівна із своїх багатств мала? Чесне життя своє трудяцьке, вічну напружену боротьбу за шматок хліба і Ліду. І все це обарвлено було у неї добротою до людей. Не до всіх, звичайно...

В 1943 р., коли я з родиною жив у «Новомосковськiм» (готелі), несподівано прийшов до нас Павло Михайлович Губенко ¹³¹ (Остап Вишня).

Яка це велика була радість для мене, для Ліди Петрівни і нашої мами — Катерини Кузьмівни! Ми його, як тільки могли, тепло привітали у себе. Першим чином приго-

стили як слід, я йому подарував (Ліда знає, що саме ми подарували...).

Наш обов'язок, обов'язок Спілки письменників, — дбати за молоде покоління письменників, за поповнення Спілки художників слова.

Дорогой читатель!

Редакторы настоящего сборника моих произведений в переводах на грузинский язык просили меня написать обращение к грузинскому читателю.

...Это — будто бы распахнутое окно к читателям Грузии.

Нет, не окно, а двери, и поэтому я испытываю одновременно и радость, и строгость встречи с моими писанными в разное время произведениями.

Я писал и не раз еще буду писать о большом влиянии на мое творчество со стороны М. М. Коцюбинского, а через него — и влияние М. Горького.

Здесь же мне важно сказать (хотя бы и кратко) о том, кто еще из грузинских людей от искусства на мое творчество влиял...

Меня просят написать обращение к грузинскому читателю. Какая, казалось бы, простая, нетрудная тема, а вместе с тем я долго не мог подобрать настоящего ключа к разрешению ее... Дать в этом обращении к грузинскому читателю бесконечное число фактов из своей биографии — это значило не понять самой темы и сбиться на самовосхваление. Рассказать о том, как я работал над своими произведениями, — это уже уведет далеко нас от темы непосредственного обращения к читателю. Вот я решил кратко сказать только о том, что, наряду с произведениями моих литературных учителей М. Горького и М. Коцюбинского, на мое творчество [влияло] также [творчество] грузинских деятелей искусства, [оно] дало мне толчок к новаторству в моем творчестве.

И я очень благодарен судьбе, что она дала мне возможность прикоснуться к творчеству гениального сына грузинского народа Котэ Марджанишвили¹³² (Марджанова Константина Александровича).

Марджанов, работая в те годы на Украине, много способствовал становлению украинской советской культуры.

С Котэ Марджанишвили я встречался часто в Киеве, ибо мы оба [были] в ред[акционной] коллегии журнала украинского («Мистецтво революції»). Что он мне дал? Его постановка Лопе де Вега раскрыла мне новые ходы в своей поэзии — расширила мой круг деяния, умение схватить то, чего ни в одной книге-учебнике искусства не написано.

Еще в детстве моя учительница С. Н. Морачевская много говорила о народе грузинском. В учебнике школьном я видел нашитые на груди — справа и слева наискось каждое — места для патронов. Аулы, сакли, где на крышах жилищ происходили не только [...] но и танцы...

В бурсе Черниговской во время учения там (в детстве тоже) был один из преподавателей грузин. Он отличался добродушием и особым каким-то расположением к ученикам, в том числе и ко мне:

— А ты не бойся,— бывало на экзаменах подбодрял меня,— а ты не бойся; то, что знаешь из заданного,— говори.

Откуда он появился на украинской земле? Может быть, из числа оставленных Елизаветою¹³³ полков на Украине и расформированных?

Больше всего я понял грузин во время моего студенчества в Киевском коммерч[еском] институте. Там в числе многих «громад» существовал[о] и так наз[ываемое] отдел[ение] грузинское. О боже мой, как благородно, как высоко, как гордо показали себя студенты-грузины! Тогда во время Шевченковских, запрещенных властью [празднеств] — ознаменования 100-летия со дня рождения Шевченко! И по сей час еще живы те бывшие студенты-«коммерсанты» грузины, которые, не боясь нагаек казаков, готовы были причислить себя к украинцам, когда их, уже арестованных, допрашивали в полиции. Из них — повторяю — некоторые и до сих пор живы и работают в области искусства, в частности — искусства кино... Это было поистине братство, тесное содружество сплоченных навеки — перед лицом преследований царского правительства.

В. И. Ленин писал об этом в 1914 году.

Проще говоря: достаточно было мне увидеть на сцене работу Марджанишвили и хотя бы отрывочно беседовать

с ним в редакции, чтобы из его богатейшего новаторства щедро капнули капли и в мое творчество.

Как и в студии Лесея Курбаса, где одно время по литер[атурной] части [я работал...].

Ты мой любимый, близкий,
Ты мой брат родной.

С груз[инскими] писателями я ездил на Первый антифашистский конгресс писателей, созданный А. Барбюсом, а также и на [съезд] писателей в Болгарии, где мы вместе говорили о Лесе Украинке (я ездил на гору [Владая] искать ту хату, где жила Лесея).

Мне очень приятно, что мою книгу стихов перевели на тот язык, на [котором] писал еще Шота Руставели¹³⁴. На Украине волею судеб поселился и творил Давид Гурамишвили. В детстве, когда я еще учился в бурсе, был одним [из] учителей — грузин.

Вместе с Галактионом Табидзе¹³⁵ в Париже язык звучал грузинский...

Какой богатый язык! Мне при переводе из Д. Гурамишвили не хватало причастных форм, деепричастных форм на «аккорд».

Я не знаю, кто ты!

Я не знаю...

Но к тебе моя душа тянется...

Я писал свои произведения, как ты — привык не только читать, но читать и напевать, а то и петь...

Ред[акція] жур[налу] «Мистецтво».

Я увіходив до складу редколегії, Чумак, Марджанов та ін.

[«Витязь в тигровій шкурі»] Руставелі в перек[ладі] К. Бальмонта¹³⁶.

Окремі строфи напам'ять я знав ще за часів свого студентства.

С п р а в и т и с ь:

а коли ж саме Президент АН Заболотний¹³⁷ скликав першу сесію АН (з виборами)?

Г л я н у т и: в бібліотеці на написи на книжках мені від турецьких письменників;

знайти (там же) «Бюлетень Асоц[іації] схода[знав-ст]ва»;

поглянути в анкету і в журнальчик, де знято М. С[крипника]¹³⁸, В. З[атонського]¹³⁹, мене та ін.

А в Лубнах перед цим іще були. Коли ж саме?

Я знав про Гурамішвілі ще далеко раніше, бо брав книгу в Наморадзе «Грузинська література». Наморадзе давав мені лекції груз[инської] мови.

Не забути, що я ж у ред[акційній] колегії журналу разом був з артистом-режисером, грузином Марджановим (в Києві). Під впливом Марджанова я написав др[аматичну] сцену...

НАТА ВАЧНАДЗЕ¹⁴⁰

На засід[анні] СРПУ, як прийшла черга до мене, то і я сказав про неї своє, поскільки міг я, хороше-хороше слово. У президії, пам'ятаю, сидів Ол[ександр] К[орнійчук] (а ще хто — не пам'ятаю).

Який це рік? І з якого приводу грузини приїздили до нас? Гурамішвілі свято? Але ж ні, Гурамішвілі ми, здається, вже після війни [святкували]. А може, й помиляюсь...

ДО СТ[АТТІ] ПРО ПЕРШИЙ НАШ ВІЗИТ НА ЧОЛІ З М. І. ЖУКОМ ДО М. М. КОЦ[ЮБИНСЬКОГО]

Я тоді й місяць, що на небі низько стояв, розглядав, як живу істоту, яка присутня була при такій важливій у моїм житті події, як знайомство з М. М. Коц[юбинським] у його власному домі, у садку і на балконі. Ах ти ж місяцю, того незабутнього вечора місяцю! Мені часто й зараз здається, що ти так же само, стоячи на схилі неба, згадуєш зі мною вечір той, коли ми, семінаристи, були у Коцюбинського.

Про виступ більшовиків у Думі.

Див. ж[урнал] «Світло», кн. 9, 1913 р., травень.

А я ж почав працювати в ред[акції] ж[урналу] «Світло» лише з пізньої осені 1913-го. Бо перед тим із Серг[ієм]

Медведевим зняв за 4 карб[ованці] на місяць кімнатку на Борцагівській ¹⁴¹ вулиці у шевця, потім перебрався з ним на Маріїно-Благовіщенську ¹⁴², а потім на Фундуклеївську у дворі (на один двір далі теперішн[ього] будинку п[и]сьм[енни]ків) і, нарешті, на Солом'янку (там переді мною мешкав Ст[е]пан Васильченко) — і аж тоді вже переніс свої речі в ред[акцію] ж[урналу] «Світло».

О ні, це я заскочив аж у 1916 рік!

У Михайла Коцюбинського мати — Гликерія Максимівна Абаза — була молдаванка. Тому він мав велику обізнаність з молдавською та румунською мовами й піснями.

(«Ист[ория] Молд[авии]», 1951, [с.] 515.)

«Він дуже часто розмовляв про демократію, про народ», — згадує О. М. Горький у своїх спогадах про Коц[ю]бинсько[го].

«Він... якимось особливо близький до гарного, і в ньому кипить органічна огида до поганого».

І далі:

«...в ньому живе почуття громадянина...»

«Потрібно б провадити із року в рік «Літопис вияву людяного», щорічно випускати огляд всього, що створено за рік людиною в ділянці її піклування про щастя всіх людей».

«Почуття незадоволення собою у мене дуже розвинене».

«Хіба ревуть воли, [як ясла повні?]

«Вот и прекрасно — вот теперь и хорошо. Причем в этом заголовке нет ничего предосудительного ни против царя, ни против царицы и их наследника».

А люди і ми з ним, читаючи, бачили, що весь зміст роману Панаса Мирного той, що волам нема чого їсти, бо в яслах же порожнява, а тому вони й мусять ревіти.

Мачтет Григорій Ол[ександ]рович.

(Брокг[ауз] і Єфр[он], т. 36, ст. 828).

Цей том був у книгах, що бібліотека Дніпросоюзу помилково передала нам у купі книг, уже «зданих» читачами бібліотеці.

А про Мачтета, пам'ятаю, розповідав нам, молодим одвідувачам «субот», М. М. Коцюбинський.

Мудро сказав колись політичний діяч і письменник Стародавнього Риму Катон Марк Порцій Старший¹⁴³:

— Життя людське подібне до заліза. Якщо вживати його в діло — воно стирається, а якщо не пускати — іржа його з'їсть.

1920 рік. Кирило Григорович¹⁴⁴ під час нашої подорожі з капелю по Україні прохав вибрати для нього щось із творів М. Коцюбинського.

Я згодився інсценізувати «Сміх»¹⁴⁵.

До цього див. «Літ[ературну] Україну» 10/VIII—64 р.: «На сцені Андрій Волик»¹⁴⁶.

«Першим за інсценізацію творів М. Коцюбинського взявся Павло Тичина. У 1923 році для колективів художньої самодіяльності він підготував і випустив у світ одноактівку «Сміх», видавництво «Гарт», яка потім неодноразово виходила масовим тиражем».

ПРО М. АСЄГВА

Чим далі ти відходиш від нас, то тим більше ми згадуємо тебе. Я і моя дружина. Ти — сміливий, прямий і справедливий.

Приблизно о 1-й год[ині].

Пішов дощ — і трохи наче аж посутеніло в хаті. А на панелі повно розкидано золотого листя...

Але яким світлим, яким багатонадійним і радісним [почуттям] душа моя бриніла, коли я «Тронку»¹⁴⁷ перечитував...

ПРО «ТРОНКУ» О. ГОНЧАРА

Коли його суто літературні ходи та перевести на мову музичну (хоч я й не музикант), то побачимо, що у творі Олеся Гончара немало є так званих кресцендо — тобто три моменти мистецькі: підвищення, висота і спад. Ось, наприклад:

«— Оце наспівались, мілйший,— підморгнув до Віталія Грицько Штереверя, вклубившись між дівчатами, і всіх розсмішило це його «мілйший», бо знають, в чий

город камінець; одна Ліна, ображена на батька, глянула на Штереверю гостро, серйозно:

— Хочеш, щоб я встала? Зупиню машину й зйду!

І сміх ту ж мить припинився, а Тоня, щоб загасити інцидент, вигукнула буйно:

— Гляньте, відьма наша нас доганяє!

«Відьма» в її устах — це ота пузата цистерна-молоко-воз, що від самої Центральної кушпелить услід грузовикові, далеко [блищить з куряви написом «МОЛОКО», хоч зараз вона везе звичайнісіньку воду] ¹⁴⁸.

ДО СТАТТІ ПРО [МАКСИМА РИЛЬСЬКОГО]

Наша дружба ще давня.

Я його першу книжку «На білих островах» ¹⁴⁹ знав, іще будучи в Чернігівській семінарії.

Уперше я побачив [Максима Рильського] в 1915 році в театрі Садовського ¹⁵⁰ на перерві вистави. (А я в театрі М. Садовського служив тоді пом[ічником] хормейстера.)

А ще в [19]10 р[оці] читав [...]

А в 1924 р[оці], будучи в Берліні у Йоганнеса Бехера, а потім у Празі, перебуваючи в гостях у [...] говорив про М. Т. Рильського...

Гр[игорій] Гур[ович] ¹⁵¹ один час жив у бібліотечній кімнаті був[шої] редакції «Нова рада» (це — після закриття рад[янської] владою газети «Нова рада»). Він жив серед книг. Я іноді приходив до нього в гості. Пригадую — вибрав я з бібліотеки книгу Янки Купали й переклав вірш (на тій сторінці й написав, де вірш).

[ПРО ЯНА РАЙНІСА ¹⁵²]

Додати (там, де про Донелайтіса ¹⁵³): «широку сатиру на землевласників XVIII віку».

Вплив Шевченкового «Заповіту». Віра в перемогу революц[ійного] класу.

«Ті, що полягли в бою», заповідають поховати їх на високій горі, щоб було чути їм, як нове покоління в оновленому світі буде життя своє щасливе. Припускаю думку, що цей твір написано під впливом «Заповіту» Шевченка.

Слово перетворюється в діло. Ще молодий Гете у своїх записах говорив колись, що на початку створення світу було не слово, як це церковники віщають, а діло.

«Стань гострим, слово!»

У Лесі Українки трохи подібний мотив:

«Слово, чому ти не гостра криця?»¹⁵⁴

«Зламани сосни» — це геніальний, глибокий вірш. Поет насміхається над правлячими класа[ми], він немовби говорить: ви зламали сосни, але ж оті сосни, як матеріал, лягли в основу корабля, який плаває в морі. Як стисло, образно і разом з тим переконливо сказано тут про те, що думка людини — це теж є сила вічної матерії, за допомогою якої будується світ новий, революційний.

...Мене цікавить: чого саме до свого вірша «[Мрії квітів]» Ян Райніс узяв мотто із твору Гете «Прометей»?¹⁵⁵ У мотто говориться, що багато із тих, які ми сіємо, гинуть, але ж все одно треба сіяти...

З Аркадієм¹⁵⁶ розмова про поезію. В Чернігові, біля лозняка густого по березі р. Стрижень, близ семінарії. (1915?)

Луї Арагон з захопленням говорить про рад[янську] літ[ературу] — російську та інших братніх народів — і тут же згадує про письменників укр[аїнських]...

Окремо про укр[аїнську] літературу Луї Арагон видрукував цілу розвідку свою під назвою «Укр[аїнське] інтермеццо».

Коли я з Ф[ельдма]ном зустрів на аеропорті харківському Анрі Барбюса...

(Див. до цього книжку Артюра Рембо «Стих[отворення]». М., 1960, стор. 23).

Він був блідий після аероплана. Постояли ми всі (утрѐх) під козирком якогось кіоска, поки гукнули машину, що стояла десь оддалеки. Ми розмову мали з ним уривчасту (щоб не втомлювати його після аероплана); пригадую: про Поля Клоделя¹⁵⁷ він кинув слово різке...

Знайти у себе «Курс лекцій по истории зарубежных литератур XX века» (видання МГУ).

Там про Рембо аж надто невірно сказано.

Див. зауваження справедливе ¹⁵⁸ у книзі «Артур Рембо. Стих[отворени]я». М., 1960, стор. 24, в передмові П. Антокольського ¹⁵⁹.

Конча-Заспа, 1961.

Як гарно сказав Федір Іванович Панфьоров у своїй книзі «Про моральне обличчя радянської людини»:

— Любімо тих, у кого нема затишшя в душі.

Якщо нема у нас Горького, — казав т. Панфьоров, — давайте колективом замінимо Горького!

1925 [року] у Празі.

У клубі на виступі грюх нас ¹⁶⁰.

Не ждїть, пани, добра:
Даремна гра... ¹⁶¹

1925 в Парижі заходив до ред[акції] «Юманіте» ¹⁶², та не застав Барбюса (він, здається, у від'їзді був), не було заступника його.

Такий я радий був, коли з Барбюсом познайомився в Харкові в 1927, а потім в 1935 р. в Парижі на Всесвітньому антифашистському конгресі [зустрівся].

(Нас чотирьох із України: О. Корнійчука, П. Панча, Ів. Микитенка та мене представив тоді Луї Арагон).

Також я зустрічався з ним в Одесі в 1929 р., коли вернувся я з Туреччини.

ПРО О. М. ГОРЬКОГО

Та що ж мені, пишучи про Горького, ще думати: звідки починати? Починати ж мені — тільки з Коцюбинського. Бо якби не він, то й не був би таким близьким до мене Горький.

ПЛАН СТАТТІ МОЄЇ, ЩЕ НЕ НАПИСАНОЇ, ПРО ТЕ, ЩО Я САМЕ В 1927 РОЦІ ПОСЛАВ ЛИСТА О. М. ГОРЬКОМУ

Не буду тут говорити про те, що я ще в Тройці (Чернігів) чув про нього і від хористів лівого криласу та хористів архієрейського хору (маю на увазі старших, тобто басів і тенорів — робітників свічного заводу, семінаристів,

таких, як М. І. Подвойський, вічно проходячих співців, що на той час саме в Троїцький монастир із міста співати ходили).

Не буду говорити тут про те, що — по закінченні бурси — я в семінарії його читав багато, з товаришами про нього часто розмовляв;

про те, що уже в старших класах семінарії сам Коцюбинський давав мені «додому» в семінарію читати «Мать» Горького (а перед цим розповідав нам, молодим, про свою подорож на Капрі і перебування там).

Не буду широко згадувати й про те, що я вже в 1913 році, здійснюючи свою обіцянку М[ихайлу] М[ихайловичу] неодмінно писати про монастирське життя (бо «тільки ж ви один, здається, добре його знаєте»), я хотів почати цілий ряд оповідань про життя в Троїці. Тим часом написав лише одне оповідання «Спокуса» [...]

Максим Горький — Мих[айла] Коцюбинського.

«Чувство недовольства собой у меня очень развито, — не однажды говорил он мне».

Як переживав Максим Горький — розповідав нам (молодим, на одній із «субот» своїх) Михайло Коцюбинський, коли почув, що Купрін¹⁶³ в палкій письменницькій суперечці фізичного дав ляпаса Леоніду Андрєєву.

«Описать человека собственно нельзя, но можно описать, как он на меня подействовал».

Молодим ще будучи, записав так у своєму щоденнику Лев Толстой.

1934. На I з'їзді письменників.

Іван Кулик представив мене О. М. Горькому, як той уже зійшов разом з іншими з трибуни, в кімнаті президії. А Горький зараз же познайомив мене з Марією Іллівною¹⁶⁴, сестрою Леніна, яка стояла тут під руку з якоюсь жінкою (не пам'ятаю) і — видно було — хотіла щось йому сказати.

Отже, я недовго поговорив з О[лексієм] М[аксимовичем], щоб не затримувати його. Але на весь час зосталася в душі моєї радість велика, що я познайомився з сестрою Леніна.

1934 рік.

I з'їзд. (Горький). Я коло нього. Кулик познайомив. Відбувся I пленум після з'їзду — в залі-«апендициті».

У нього були в Л[енінських] Горках.

На терасі самі українці. Горький [про] нараду: виключно про народний театр, про пресу, про укр[аїнську] культуру, про історію; висловив бажання, щоб у Москві був заснований театр, у якому б народи Рад[янського] С[оюзу] показували всі кращі досягнення своєї драматургії. Тобто теперішній Кремлівський театр є втіленням думки Ол[ексія] Макс[имовича].

Потім О. Толстой підійшов і Г. Шенгелі ¹⁶⁵ («женить його!», «на розі трамвай») ¹⁶⁶.

Нагулялась письменницька публіка.

Ми пішли, сіли за столи. Коли один із товаришів (артистів) ¹⁶⁷ почав імітувати голос О. М. Толстого і коли потім сам О. М. Толстой теж почав був своїм! — але ще більше утрированим тоном імітувати когось іншого, то О. М. Горький зауважив з місця (так, що всі добре чули, приблизно): «А это вам, А[лексей] Ник[олаевич], и совсем что-то не к лицу — заниматься шаржированием своих товарищей — да еще здесь...» (І далі так приблизно: треба, навпаки, не роняти письменницького авторитету). До речі, щодо дотримування цього письм[енницького] авторитету, — то ще й таке сказати можна. Тоді ж, у цій залі, за цим столом, як вже наша письменницька «братія» підпила і почала викидати коники, то О[лексій] М[аксимович] встав із-за столу, вийшов у другу кімнату, звідки раз у раз виглядав (бо з кимось він там розмовляв), і вже до зали не заходив.

Під кінець обіду; надвечір, приїхали [члени] Політбюро: Жданов ¹⁶⁸, Ворошилов...

Не пам'ятаю, чи був там т. Щербаков...

Тепер про І пленум — тут же.

Звернути увагу:

на І з'їзді промова О[лексія] М[аксимовича]: як вона сконструйована! По суті ж, і невеличка, але наповнена була питаннями!

Про І з'їзд.

Звернути особливу увагу:

О[лексій] М[аксимович] дивиться на Сулеймана Стальського ¹⁶⁹;

про бригаду «курносих», які піднесли йому на з'їзді книг[у], то він просльозився.

Після І пленуму всі роз'їхалися додому. Нам усім було радісно мати такого Голову Правління. Усі ми відчували піднесення велике. Авторитет Горького був великий...

А вже в 1935 році, коли відбулася зміна керівництва спілчанського на Україні, то тоді ж ми всім активом їздили до Москви представитися Горькому. Повезли свою нову виробничу програму роботи нашої Спілки і поділилися цим із О[лексієм] М[аксимовичем]. Він нам дав деякі зауваження. І це було у нього дома, на Нікітській, 4.

Треба взяти в бібліотеці за 1935 р., за квітень, газету «Комуніст» — отам є стаття, підписана О. Коцил[енком]¹⁷⁰, [І.] Фефером, І. Микитенко[м].

...Саме дощ ішов за вікнами... Сиділи внизу, в бібліотеці...

Чи є де зміст розмови з ним?

В 1936 році ми його ховали¹⁷¹.

Наше велике ставлення до О. М. Г[орького] ще вилилось у нас, на Україні, і в тім, що в Мануйлівці щороку тепер відзначає[иметься] свято [...]

«Сон князя» Ів. Франка¹⁷².

Во время оно жив був князь
У городі над Полтвою.
Він міг усе, він знав усе
Й на все хитав головою.

(І. Франко, т. 13, у примітках, стор. 424).

Це — до тієї моєї розмови з дідом, який тішив дитину в сінях (нікого ж не було з жінок) та розповідав одному з вартових, які в його хаті стояли (тимчасово), про «Лтаву і Полтаву». Я теж запитував діда про ці загадкові «Лтаву і Полтаву».

Восени 1944 (якщо не помиляюся) у селі на Харківщині. (А чи, може, у Воронежчині?)

Скінчився наш урок по малюванню,
й Михайло Жук уже пішов додому.
Позапинали всі свої мольберти
товариші мої, семінаристи,
й, кивнувши головою, розійшлися.
Лишивсь я сам. На ключ узяв я двері
зсередини...

Поглянути в «Труды Археологического съезда в Чернигове»:

1) установити, хто саме там був (і О[лександр] Ів[анович Білецький], і Серг[ій] Ів[анович Маслов]¹⁷³, і П. Тиховський¹⁷⁴);

2) написати вірш про те, як княгиня Уварова демонстративно вийшла, коли грали кобзарі. А був там присутній М. М. К[оцюбинський]?

Чи, мо', на той час він вийшов із складу?

Т а л і я (в розумінні переносному).

«...Он им не по талии» (Им — тобто дровам, які пилкою пиляти треба).

Н. Лесков ¹⁷⁵, т. 6, ст. 416.

І гнилою колодою ¹⁷⁶
[По світу валяться...
Страшно впасти у кайдани,
Умирать в неволі]...

Це — можна прикласти і до всіх поневолених сьогодні народів світу.

Глянути у М. Р[ильського].

Уночі в темноті писав...

Про Тараса Шевченка. Див. нижче: у В. Симоненка. Вплив мотиву Т[араса] Ш[евченка]:

Орися ти, моя ниво...¹⁷⁷

Корчуватський могильник ¹⁷⁸ — біля Києва.

В 20-ті рр. я їздив разом з іншими співробітниками АН УРСР на могильник...

«Література в жоднім разі не повинна бути установою, паралельною уголовній палаті.

А наша література все любить карати...»

П. Вяземський ¹⁷⁹.

«Старая записная книжка», ст. 272.

Критика не тільки відкриває, толкує, а іноді й просто з голови своєї витолковує те, чого й нема.

Надбання духовної культури не можна зважити на терезах.

Індійська приповідка говорить: «Корабель дружби і через Гімалаї ¹⁸⁰ перепливе».

Ничто другое так не возвышает нас, как общение.

Нашей дружбы корни — давние и крепкие.

Що може бути вищим для нас, як дружба народів?
Що може бути більш цінним, як збереження святих по-
чуттів?

Читав «Комуніст[ичний] маніфест»¹⁸¹ на Байк[овому]
кл[адовищі] разом з студ[ентом] Куриленком¹⁸² (із Пісок).
На самому початку революції...

Молодь нові поєднання звуків, нових тембрів шукає.

Тільки той є поет, хто своїми творами зачіпає струни
душі кожної трудящої людини.

А формою молодь несе красу української мови.

Ромен Роллан у своєму вступі до роз'яснення Дев'ятої
симфонії каже про Бетховена:

«...Як б не було велике його стремління до вічного, він
не помишляв тікати від епохи».

Ромен Роллан, т. XII, [с.] 25.

«Жоден з музикантів не відчував з такою гордістю
і одночасно смиренням свою місію, як Бетховен наприкін-
ці життя».

Ibidem.

«Отнюдь не ноты, не взаимоотношения между нотами
играют главную роль, а внутренние силы, объединяющие
их подобно луку. Нужно услышать порыв сердца (θυμος),
увидеть вздувшиеся мускулы, твердую руку, большой па-
лец, натягивающий тетиву, линию прицела и полет стре-
лы — то, что Энгельсман называет «Schwankskraft»
и «Schwangsenergien» (рвущийся наружу энергией),
а также скрытыми Entwicklungsfactoren — скрытыми фак-
торами развития,— все это грядущее жизни, таящейся
в зародышах. Одна и та же фраза может быть холодной,
пустой, ничтожной, если она выходит из-под пера посред-
ственности, и обжигает, как лава, когда ее извергает вул-
кан. Именем господи заклинаю вас: принимаясь за изуче-
ние гениального произведения, не гасите его пламени. Ибо
оно составляет сущность гения. Девятая симфония — це-
лый мир огненных планет».

Ромен Роллан, 12 том, [с.] 44—45.

...Це моїм слухом схоплювалось у кількох творах — як українських композиторів, так і російських та світових.

Ось перший переклад із звучання ес-ного (кларнета *piccolo* ¹⁸³) в одному місці «Запорожця за Дунаєм» ¹⁸⁴, перекладеним на духовий оркестр, аж тричі — на запитання всіх інструментів — мотив «Відкіля це ти узявся?» — дає короткі, як блискавка, кларнет *piccolo*.

«Stabat mater» Россіні...

Усі ми подеколи чуємо, що Бортнянський писав і світські твори — а де ж вони? Цікаво б було детально про їх почути.

А чи знаємо хоч щось ми про Березовського ¹⁸⁵?

Николай Рерих ¹⁸⁶. В один из последних годов своей жизни, будучи в Индии, написал о Советском Союзе самые теплые, самые душевные слова, чтобы на его родине вечно бы выковывался меч обороны, выковывался плуг труда...

В нашій хоровій студії Альшванг Арнольд.

Альшванг читав у нас про творчість Шопена. Е, ні, слово «читав» тут не підходить. Він викладав, він грав на піаніно, а потім знов пояснював і знову грав.

Які були задоволені наші студійці!

Альшванг провів у нас кілька лекцій,— вони дали дуже багато слухачам з хору мого, а особливо усім хористам, що злилися з двох хорів ув один.

Як багато дав Арнольд Альшванг незвичайним своїм слухачам! Адже хористи наші були здебільшого працівники-залізничники, працівники фабрики, швачки, касирші кооперативів, бібліотекарі, службовці, студентки.

1920—21 рр.

Катерина Кузьм[івна] постачала мене бланками кооперативу (Київ-Товарн[ий]). На цих бланках я писав свої ноти, писали мої хористи та адміністратори капели наші об'яви про концерти.

ДО СТАТТІ ПРО С. М. МОРАЧЕВСЬКУ

Про трієр ¹⁸⁷ для села Пісок (весь свій гонорар я віддав на це).

Див.: «Бібліографія» І. Бойка (друк[ована] на машинці).

Рік (пропустив).

Чи ще тоді вчителювала С[ерафима] М[иколаївна]? Здається, що ні. Але ж вона раділа цьому.

Дуже раділа.

Петро Пилипович Якубович (літ[ературні] псевдоніми): Л. Мельшин, П. Я., М. Рамшев, П. Гриневич). 3/XI 1860—30/III 1911.

Коли він помер, я його збірку рос[ійських] поезій у когось — не пам'ятаю — взяв.

А також і статті його читав.

Рейнгардт Макс ¹⁸⁸ (9/IX 1973—30/X 1943).

«...від 1924 р. по 1933-й керував театром у Берліні...»

Уточнити:

«В дожовтневі часи під заг[альним] режи[серським] керівництвом Р[ейнгардта] у Києві в театрі «Соловцов» ¹⁸⁹ було поставлено «Царя Едіпа» Софокла ¹⁹⁰.

А тоді ж, здається, Лесь Курбас у М. Садовського у театрі працював ¹⁹¹.

«Помер у Нью-Йорку» ¹⁹².

УРЕ, [т.] 12, [с.] 192.

СПОГАДИ ПРО ЯКОВА СТЕПОВОГО

Я знав твори його ще в семінарії.

Також, як був студентом, співав з своїми товаришами (Мих[айлом] Омеляновичем Коновалом, реалістом Андрієм Педьком, Сергієм Медведєвим та ін.) його дуети й хорові речі.

Був я на його авторському вечорі в Будинку вчених у Києві на початку революції.

А в 1921 році часто стрічався я з Я[ковом] С[теповим] у Т[оварист]ві ім. Леоїтовича.

Подарував йому книжку. Я[ків] С[теповий] написав «Арфами, арфами...».

Приходив до нього, коли він (на Прорізній) лежав

хворий. Безнадійно хворий. Не впізнав уже нас — Ол[ександр] Станісл[авовича] Чапківського¹⁹³ й мене.

Ховав його.

Уловити присутність музики Бетховена в душі К[ирила] Г[ригорови]ча¹⁹⁴.

«Еґмонт»¹⁹⁵.

...такти за рахунком від початку. Allegro — це немовби по драбинках збираєшся на саму гору, а слідом за цим, торкнувшись рукою висоти, зараз же спускаєшся драбинками вниз. Наївним це видається для музикантів, але ж я передаю тут тільки враження своє від найчудесніших музичних ходів Бетховена.

Безвільний романтизм, відірваність від життя... Все це, чим жили пізніше імпресіоністи, Бетховен відкидав.

(*Е. Браудо*. «Бетховен», ст. 38).

М. Леонтович сказав, як ми були в його хаті — а йому ж було ще за кілька днів до нашого приїзду (всієї капели) передано мою книгу «Плуг», —

Не може ж так бути, о я чую, я знаю¹⁹⁶,
під регіт і бурю, під грім од повстань
од всіх своїх нервів у степ посилаю —
поете, устань!

1919 [року]. Із кн[иги] «Плуг», [вірш] «І Бєлий, і Блок...».

Як у Стеценка, так і в Леонтовича великою невлаштованістю в їх творчості були другорядні, а то й зовсім третрорядні автори текстів. Друкувались уже й тоді в газетах та журналах і Василь Блакитний, і Василь Чумак. Але жодного твору їх не взяли наші видатні композитори.

Толстякова¹⁹⁷ нові твори, Римського-Корсакова.

Юр[ій] Ол[е]ксійович Меженко¹⁹⁸ (переклади).

Орландо Лассо¹⁹⁹.

«Князь Ігор»²⁰⁰ — мій переклад.

ПРО ХОР-СТУДІЮ²⁰¹

Співанки на Києві-ІІ.

Романицький²⁰².

Брат Мар'яненка (артист).

Бойченко Олександр.

Гонтар.

У трамваї, коли вертаємось із свого концерту, співаємо, аж кондуктор захоплено слухає.

Ліхотинський.

1921—1922

Хор-студія ім. Леонтовича.

Диригентство. Ми співали в пальтах, у шинелях. Ніде ж бо не опалювали. Перші ряди слухачів часто не покидали лузати насіння (хоча репертуар був для них цілком приступний — народна пісня), але більшість слухала уважно. Де тільки ми не виступали! По всіх районах Києва. Майже скрізь безплатно. Повертались із концертів пізно додому. Ідучи в трамваї, співали. Публіка і там охоче нас слухала.

ДО МОЄЇ КНИГИ «НА КУЗНЕЧНИЙ, 107»

Хор-студія ім. Леонтовича.

Співанки хору. Готування до виступів. Окремі виступи теж — ті, які на запрошення установ м[іста] Києва відбулися під диригуванням Гр[игорія] Гур[овича]²⁰³ чи під диригуванням моїм.

Обстановка під час співанок і видатні діячі культури, які часом приходили до нас.

Діодор Бобир²⁰⁴ теж співав у нашому хорі-студії.

ДО МОЄЇ КНИГИ ПРО ХОР-СТУДІЮ

Читання лекцій в ті дні, коли співанок не полагалося:

Григорій Гур[ович] Верьовка — теорія музики.

Дмитро Мик[олайович] Ревуцький²⁰⁵ — думи укр[аїнсь]кі.

Козицький — про Леонтовича.

Мих[айло] Ів[анович] Вериківський.

Арнольд Ол[ександрович] Альшванг²⁰⁶ — про Шопена.

Іван Ол[ександрович] Мар'яненко — наука читання по хореографії, артист теперішній (в театрі ім. Шевченка).

Мої бесіди — про форми поезії японсь[кої] — танка ²⁰⁷; М. Коцюбинський.

Пархоменко — про Леонтовича.

Листи до мене від артиста Левицького ²⁰⁸ з Нової Басані.

Верховинця ²⁰⁹ нові твори.

ДО ДЖЕРЕЛ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МУЗИКИ

Хор-студія ім. Леонтовича.

Ідея виникнення хору (під час подорожі з капелю К. Стеценка).

Хор «Просвіти» і хори при бібл[іоте]ці. Злиття хорів. Два диригенти ²¹⁰. Єдина адміністрація.

Мета хору.

Характер хору великою мірою залежав від складу хористів: трамвай[ні] вагоноводи, кондуктори на залізниці, робітники ф[абри]ки ім. Боженка ²¹¹, конторщики на товарній станції, касири залізничних магазинів, складач-друкар (Сорокін ²¹²), студенти й студентки, швачки, хатні робітниці, хормейстери й співаки бувшого театру Садовського, шевці-чоботарі (як, напр., Груніч), продавець [з] магаз[ину] (брат Пімена), адміністратори-артисти.

Місце хору і вигляд всередині. Цього місяця (О, пісня блаженних...²¹³) ...портрет масона.

Репертуар.

Акомпаніатор С. І. Футорянський ²¹⁴.

Радіус виступів: Нове Застроєння, Печерське ¹¹⁵, Підвальна вул[иця], Київ-II, Солом'янка, воєнний госпіталь, Липки ²¹⁶ (клуб інвалідів), на Лук'янівці ²¹⁷ (у тюрмі), у Голосіві, у Феофанії ²¹⁸, в Олекс[андрів]ській лікарні ²¹⁹.

Дисципліна, одвідування своїми і сторонніми, самодіяльність.

Перетворення хору в хор-студію ²²⁰.

I. Уведення лекцій: теор[ія] м[узики] — Гр[игорій] Г[урович] В[єршовка].

II. Іст[орія] світ[ової] м[узики] — П. Т[ичина].

III. а) Слух — А. О. Альшванг;

б) постановка опер (квартетами).

IV. Думи укр[аїнські] — Д. Ревуць[кий].

V. Ритміка.

VI. Ритміка. Слово — І. Мар'яненко.

VII. Постановка голосу.

VIII. Література — П. Т[ичина].

IX. Лабораторія. Творчість. Виконання нових, допіру написаних творів.

Невидима присутність О. Л. Явор[ського], зв'язок із ним через учнів його — М. Верик[івського], П. Козицького], Григорія] Верьовки]; Протопопов, Томашевський.

Контакт з бібліотекою.

Співанки.

Висування суц-диригентів.

Олімпіади.

Друга олімпіада була, диригувала Елеонора Сметаніна (печатний] відзив).

Народження хору — промова Сарковського.

Хор — під орудою Політосвіти.

Зустрічі мої: I — із Степовим (а перед тим я значно знав його ще з семінарії — «Північний] край», потім в теп[ерішньому] Домі учених). Сестра Леонтовича ²²¹ — «Арфами, арфами...».

II. К. Стеценко, «Блажен, блажен...».

III. П. Гайда, Петрушева...

IV. Глієр,

V. Буцькой,

VI. Яворський,

VII. (Сладкопевцев),

VIII. Юх[им] Михайлов ²²²,

IX. Демущкий.

Спогади, відзиви: Л. Штейнберг ²²³, А. Альшванг, М. Вериківський], О. Корнійчук, П. Козицький], Роздівський, М. Михайлова, Євген Тичина, Ів[ан] Цитович], Янкевич (старий), Жєнятин, Дм[итро] Косарик, Познанський, А. Шмигельський ²²⁴, Чубук-Олексів, Шиманюк, Радчук ²²⁵, П. Долина ²²⁶, Чистякова ²²⁷, Криницька ²²⁸ — про мої співанки у них...

Згадати померлих: Семенюка, смерть Степового, смерть К. Стеценка.

Ювілей Замичковського ²²⁹ (вітання від нас).

Мої переклади для «Думки» ²³⁰: 1) Реквієм Моцарта (у Кибальчича); 2) на слова із рос[ійських] поетів; 3) Гайдн — «Песня судьбы».

Оновлення мною пер[екладу] опери «Князь Ігор».

Берусь до пер[екладу] опери «Казка про ц[аря] С[алтана]»²³¹, «Сон мандарин[а]».

Продовження. Записи пісень (від сестер, від Ліхотинського, від Вас[иля] Чумака, від Кат[ерини] Кузьм[івни], етнографічні записи (Ю. Золотаренко, В. Куриленко).

Лекції при капелі-студії імені Леонтовича.

Дмитро Ревуцький, Пилип Козицький, Арнольд Альшванг...

Наша капела-студія вертається з Деміївського клубу, де ми концерт давали. Вже вертаємось аж увечері, співаємо, ідемо шляхом поуз кладовище. «Тучки небесные, вечные странники» — співають наші дівочі голоси.

З чого починали.

Новостроєнський [хор].

Як проходили співанки.

Два хори в одному районі. Злиття хорів ув один хор ім. Леонтовича. Два диригенти і пом[ічник] диригента. Хор перетворюється у хор-студію. Робота і навчання хору-студії (Дм. Ревуцький, Арнольд Альшванг та ін.). Концертова діяльність. Роль Вас[иля] Кириловича²³². Репертуар.

Хто нам допомагав (П. Козицький, М. Вериківський, К. Стеценко, Степовий, Верховинець, Іванов-Меженко, Аркадій Казка, Вас[иль] Гр[игорович] Петрушевський, Глієр та ін.).

ІІ-Київ. Ромаицького трупа.

«Плуг»²³³ — літоб'єднання.

Який привід був до заснування школи?

Приходила у наш хор на співанку т[овариш]ка Маруся із Головополітосвіти. Дали нам миловарний зруйнований завод, щоб ми самі його пристосували. Знайшли ми білий рояль Лисенка. При школі як показовий лишився хор.

Крім того, організовано оркестр (для оркестру П. Г.²³⁴ подарував свій кларнет).

Муравйова²³⁵ — постановка голосу.

Хто був директором школи?

Буцькой — чи брав участь?

Вільконський, Аронов, Мещеряков²³⁶, Дм[итро] Ревуцький, Кулаковський, Софія Аполлонівна.

ДО ІСТ[ОРИЇ] ХОРУ ім. ЛЕОНТОВИЧА

Якось в одну із наших серед чи п'ятниць зайшов до нас на співанку М. Р[ильський]. Він сказав, що прочитав писані квачем наші об'яви про те, що йде набір співаків до нашої капели й унизу зазначено, куди звертатись: на Кузнечну, 107, будинок з вулиці, 4-ий поверх. От він і зайшов. Та поки лиш йшла перша частина співанки (до перерви), то він трохи постояв на сходах за дверима, а це вже увійшов.

...Ми привіталися... Порозмовляли. А потім староста почав знову скликати хористів (бо всі ж виходили посмастити цигарки). І от М. Р[ильський] сів, і ми знову почали... пісні: «Ясне сонечко в небі сяє», «Ой рано, рано кури [запіли]»²³⁷, із Римського-Корсакова («Ой рости, рости, мов кріпкий дуб»), Орlando Лассо, «Зашуміла ліщинонька», Стеценка «Ой на гороньці», Вериківського.

«Зірву цвіток, зов'ю вінок» (купальська), «Росла, росла калинонька», «Дивуються вражі люде збоку», «Тиха вода». Тексти та ноти до пісень записані від Г. В. Савицького з Ніжина. 1913 р.

Як я записував пісні.

Що мене наштовхнуло на це.

Саша й Наталочка, с. Піски.

(в дитинстві — Мелаха: «...а воли ой да ремигають-вав!»).

Всі мої пісні (записи) аж по самий 1920-ий рік.

«Гірко ти плакала, стіни мовчали...»

Провірити з кимсь із композиторів свій запис цієї пісні. Чи вірно я розмір ухопив?

Записав цю пісню від П. Коновал, яка її співала під гітару. Це було в Чернігові 1913-го року. Гімназисткою тоді П. Коновал була ще. А вона чула цю пісню від батьків, що з містечка Вороньків на Київщині.

Спів не народний, а якогось композитора. Ніде я запису чи друку цієї пісні не бачив.

Микола Садовський. Спомини з рос[ійсько]-турецької війни 1877—1878 рр. В[идавни]че т[овариств]во «Час», 1917.

Шлях, яким ішло військо, а за ним і М. К. [Садовський]: Галац, Зимниця, Свищов (Сістов), Тирново, с. Дриново, Габрово, Шинка, Ямпол, Одрин (Адріанополь), Істамбул, Одеса.

Кого він згадує із солдат — своїх товаришів по службі: Гавриш, Іващенко, Бойко (від сонячного удару тут упав на шляху), Гайдамака, фельдфебель Безкоровайний, Жевлаков (росіянин), Санціпара, Журба Юр[ій] Сидорович.

На Шипчинському перевалі десь «...Санціпара на мерзлій землі вибиває дрібно тропака з присвистом, ловко в такт б'ючи по халявах. Гавриш на одній нозі витанцює гумористичний танець «Шевчика», показуючи подробиці шевського ремесла».

«Фельдфебель Журба роздивився гарненько і прийшов до переконання, що се дуже гарна масть,— звелів помастити нею чоботи...»

«...Що це за пах? Фельдфебель! — здивовано спитав ротний.— Олива[?]». — «Та се ж розове масло, а не олива. (До речі, трояндове масло зберігається в оливі, щоб не видихалось, щоб його змішувати з оливою.)»

До початку творчості.
Театр Садовського.

До ст[атті] про Старокостянтинів.

Чаговець ²³⁸ Всеволод Андрійович (18/II—1877—20/XII—1950) народ[ився] в м[істі] Старокостянтиніві (тепер Хмельницької області). «...Брав діяльну участь у формуванні репертуару та в режисерській роботі театру Миколи Садовського...»

Чаговець. Життя і сцена. К., 1956.

1916. Театр Садовського.

1917. Театр Садовського.

1918 (чи [19]19?). «Князь Ігор». «Лісова пісня» ²³⁹. Нац[іональне] п[итання].

Бачив Саксаганського «Розбійники».

Бачив «Лазаря» Шевченка.

Центростудія. «Перший Будинок (Нового Світу)».

Хор мій — Київ І. Трупа Романицького («На дні» ²⁴⁰).

Для них я переклав «Сонце сходить і заходить».

Глаголев. «Пан» (моя інтродукція).

Загаров ²⁴¹ і Тінський.

У Святошині. 1922. Бачив гру Сакс[аганськ]ого....
«Кантата М. Заньковецькій».
Нев'ядовський (бібліотека ім. Гоголя).

ПРО МИК[ОЛУ] КАРП[ОВИЧА] САДОВСЬКОГО

Коли ми, тобто весь хор у костюмах театральних, починали співати за кулісами колядки, Микола Карп[ович], було, не витерпить і зразу ж із своєї убіральної вибіжить до нас:

— Що це ви,— закричить,— за віршовку кобилу на пашу ведете? Ану давай живіше! — він, розмахуючи руками, почне диригувати й огню піддавати хористам.

...в 40-х роках значну кількість болгарських пісень зібрав В. Григорович²⁴², хоча видрукував їх лише частину у хорватському журналі «Кою»²⁴³, кн. 4—6, та в «Казанск[их] губ[ернских] ведомостях»²⁴⁴.

Обзор истории славян[ских] лит[ерату]р А. Пыпина²⁴⁵ и В. Спасовича²⁴⁶, 1865, ст. 87.

*Кирпичников*²⁴⁷. Григорович и его значение в истории русской науки.— «Истор[ический] вестник»²⁴⁸, 1892, № 12.

«...Відсилаючи тих, хто цікавився славістикою та візантійством» до брошури Ф. І. Успенського²⁴⁹ («Воспоминания о В. И. Григоровиче». Одесса, 1890), укажемо тут на той бік її, [що] лише має найбільше відношення до завдань «Киевской старины», а саме заняття Григоровича місцевими питаннями...». «Науку він хотів зробити посередницею в міжнародних непорозуміннях слов'ян, румун і греків. Ще в 1860 році, тобто раніш, ніж було засновано Одеський університет, він розвивав план заснування при Рішельєвському ліцеї кафедри слов'янської філології».

Рецензія В. Л. на брошуру про Григоровича В. І., складену Ф. І. Успенським «Воспоминания о В. И. Григоровиче». Одесса, 1890.

«Киевская старина», № 7, июль, 1890, стр. 158.

В. И. Григорович. Об участии сербов в наших общественных отношениях (при Новороссийском) университете²⁵⁰, [т.] XXI, 1876.

ПРО СЛАВІСТА ГРИГОРОВИЧА

Див.: *И. М. Сеченов*²⁵¹. Автобиографические записки. АН, 1945, ст. 138.

В. І. Григорович — відомий славіст.

30/IV—1815—19/XII (ст.ст.) 1877 в Єлисаветграді.

Див.: *Энциклопед[ический] слов[арь] Брокг[ауза] и Эф[рона]*.

Ф. И. Успенский. Воспоминания о В. И. Григоровиче. Одесса, 1890, кн. 7-8-9, ст. 158.

В. І. Григорович у Болгарії.

Див.: *Николай] Данилевский*²⁵². Рыльский монастырь и Россия, стр. 43, а також примітка 30.

...удалось найти щоденник В. І. Григоровича проф. Успенському (спогади про перебування В. І. в Римі в 1840—41 рр.).

Відомий славіст Когубинський заперечує тому, що нібито В. І. Григорович був у Римі в ці роки.

Питання залишилось непряясненим.

В. Н. Мочульський²⁵³ розповідає в статті своїй «Описание рукописей...» про ті рукописи, які пожертвував В. І. Григорович Новоросійському університетові («Григоровичівський відділ в університеті»).

«Киевская старина», 1881, январь, стр. 200. «Летопись ист[орико]-филологичес[кого] общ[ества] при Новорос[сийском] ун[иверсите]те», [т.] 1. Одесса, 1890.

ПРО «ОРИСЮ» П. КУЛІША²⁵⁴

М. Костомаров²⁵⁵. Етнографічні писання. 1930, ДВУ, ст. 279.

«Л[ітература] і м[истецтво]», 7/VIII — [19]44 [р.], 3-я, 4-а ст.

Іван Пільгук²⁵⁶. Куліш — журналіст. «Л[ітература] і м[истецтво]», 15/VII—[19]44, № 23.

Пам'яті П. Куліша (в А[кадемії] наук) збори відкрив М. Рильський.

Доповідь Є. Кирилюка²⁵⁷.

«Л[ітература] і м[истецтво]», 30/VII—1944, № 25.

С. Кирилук. Основоположник укр[аїнського] історично-го роману (П. Куліш).

«Література і мистецтво», 7/VII—[19]45.

О. Дорошкевич²⁵⁸. Пантелеймон Куліш.

«Література і мистецтво», 7/VII—[19]45.

Ст. 18 про Куліша.

Див. мій аркуш № 5²⁵⁹, де є стор. 188.

За спогадами М. Чернявського... М. Коцюбинський негативно ставився до Куліша (рефлексивно: за спогадами, а не прямо із вивчення спадщ[ини] К[оцюбинського]). А на ст. 188 — навпаки, те ж і на ст. 406, 420. «Забуваються всі помилки Куліша».

ТЕРЕНЬ ГЕРМ[АНОВИЧ] МАСЕНКО²⁶⁰

Написав 7 нових пісенних текстів як один із авторів колективної ораторії «Дума про Каховку» (до ХІХ з'їзду). Передавалась часто як перед з'їздом, так і після з'їзду. Твір мав тільки позитивні оцінки, в тім числі і з Радіо[оміте]ту в Москві.

Вийшла книга поезій і поем «Пісня миру» (1952, улітку). Т. Масенко подав Держлітвидав у книгу вибраних поезій — в зв'язку з тим, що в 1953 році автору минає 50 років.

Написав ряд пісень — покладені на музику Г. Верьовкою, П. Майбородою²⁶¹, Як. Цеглярем²⁶². Надрукував у ж[урналі] «Вітчизна», а також у журн[алі] білоруському «Польмя»²⁶³ спогади про Янку Купалу (біля 3-х аркушів).

Переклав 25 поезій Пушкіна, які пішли в 4-томне видання.

Крім того, подано до ви[давництва] «Рад[янський] письменник» (у липні місяці ц. р.) книгу нарисів під назвою «Весняний Казахстан. Наша Гуцульщина» (дві назви на титулці).

Але ви[давництво] не уважно поставилось до цієї книги, хоча це майже єдина книга у ви[давництві] на тему дружби народів.

У цій книзі введено образ Олекси Десняка. Фактично лежить три місяці у вид[авництві], і через це не видно повного обсягу продукції Т[ереня] Масенка.

Те ж саме вид[авницт]во «Рад[янський] письменник» проявило зволікання і щодо друку другої книжечки нарисів-спогадів під назвою «Слово про Янку Купалу» (4,5 аркуша). Спочатку в[идавницт]во запланувало, щоб видати до ювілею Купали, але ця книжечка й досі не дійшла до виробництва. Не зрозуміло, через що така недооцінка цієї книжки у вид[авницт]ві... Адже книжка ця теж є на тему дружби народів... Це якраз і є те, що затримує роботу над новими творами. Бо треба сказати, що в[идавницт]во обіцяти обіцяє, але ж [ні] на першу, ні на другу книжку договору не складено. Цим воно, безперечно, поставило себе у вигідне становище, а автора — навпаки.

Т. Масенко дуже хотів поїхати цього року на великі будови, але ж відрядження не дали (пояснили тим, що нібито він спізнився подати [заяву]). Тим часом Т. Масенко це вже 3-й рік впідряд домагається відрядження — і ніяк йому не щастить в цьому...

Творчі плани. Терень Масенко хоче написати «Подорож по Києву» (поему). Розпочато роботу над циклом поезій «Борці за мир» (борці народів усього світу).

З громадськими навантаженнями встигає (у бюро поетичної секції, м[ісцев]к[омі] й комісії по роботі з молодими, пісенна комісія).

ВОСКРЕКАСЕНКО ²⁶⁴ СЕРГІЙ ІЛАРІОНОВИЧ

Минулого року т. Воскрекасенко їздив у творчі відрядження на Донбас. Отже, зреалізовано (тобто торік почато, а закінчено цього року) велику поему «Гості з Америки», а також цикл віршів про шахтарів Донбасу. [Поему] «Гості з Америки» було друковано у «Вітчизні», а вірші про шахтарів — у різних часописах.

Цими днями виходить у в[идавницт]ві «Рад[янський] письменник» книжка під назвою «Кому хвала, кому хула...» Цю книгу у в[идавницт]ві ухвалено й відредаговано, але ж вона лежить без руху й досі. Тим часом тематика цієї книги дуже актуальна і затримувати її недоцільно. Продовжує працювати над великою сатиричною поемою «Новітня Енеїда».

Цього року Держлітвидав видає книжку кількох авторів під назвою «Російські сучасні сатирики», у якій (книжці) поміщено близько 1000 рядків. Переклав окремі твори

Янки Купали, Якуба Коласа ²⁶⁵, К[індрата] Крапиви ²⁶⁶, Ак[акія] Церетелі ²⁶⁷, Аветіка Ісаакяна.

Творчі плани. С[ергій] Іл[аріонович], уважно читаючи матеріали до ХІХ [з'їзду], як також і м[атеріа]ли самого з'їзду (зокрема матеріали про зміну статуту), намітив собі цілий ряд тем для сатиричних віршів, як напр., «Про фальшивих людей». В основному С[ергій] Іл[аріонович] продовжує працювати над книгою, в якій основне завдання полягатиме в боротьбі худ[ожнім] словом за моральну чистоту і стійкість рад[янської] людини. Ця книга буде відповіддю на заклик партії боротися із усім тим, що заважає нашому поступові.

СЛІПЧУК ²⁶⁸ ПЕТРО ОЛЕКСІЙОВИЧ

Закінчу[є] складання нової книги байок, яку попередньо запланувало до видання в наст[упному] році вид[авницт]во «Рад[янський] письм[енник]». Тематика книги: проти війни, портрети заправил Уолл-стріту, а по внутрішньому нашому житті — висміювання затискувачів критики, розкрадачів держ[авного] добра, наклепників та ін. Багато тем підказали матеріали ХІХ з'їзду КПСР.

Друкує свої байки в цім році в журналах («Дніпро» ²⁶⁹, «Вітчизна», «Перець» ²⁷⁰), в газетах, а також в збірниках (напр., «Одноперчанин»).

Переклав 4 вірші Пушкіна до 4-х томного видання Держлітвидаву, 2 вірші Ак[акія] Церетелі, а також поезії Безименського ²⁷¹, Симонова ²⁷², Швецова, Сергія Смирнова ²⁷³. Для в[идавницт]ва «Молодь» переклав книгу — популярний нарис «Великая Волга».

Надрукував в дитячих виданнях кілька віршів для дітей.

Творчі плани. Задумав написати кілька поезій для дітей. Хочеться здійснити давнє своє бажання — в своєму жанрі відгукнутись на велику подію нашого життя — будови комунізму. Для цього хотілося... поїхати в першу чергу на Каховку.

Умови роботи. Дуже трудно жити й працювати в одній кімнаті, коли є сім'я й мала дитина. Хотілось би, щоб п[арт]б[юро] підтримал[о] [його] звернення до Президії [СПУ] в житловій справі.

ЗІСМАН ²⁷⁴ МАРКО ДАВИДОВИЧ

За цей рік переклав з нім[ецької] мови Генріха Манна «Підданець» (25 аркушів) і здав до Держлітвидав[у]. Багато працював над перекладами з болгарських поетів (22 000 рядків) — збірка актуальних поезій — і здав до в[идавництва] «Рад[янський] письм[енник]».

Переклав частину поеми рос[ійського] поета Ігоря Вахірова «Молодість» (1300 рядків), поки що не друкує, бо автор [поєми] після зауваження критики ще мусить доробити її.

Що заважає творчості. За всі ці вище згадані роботи не одержав ніде жодної копійки. «Підданець» Генріха Манна раптом без попередження перекладачеві перенесли з плану 1953-го [року] на план 1954-го. Коли б був перекладач попереджений, то він би щось інше зробив. А так Держлітвидав учинив недобре.

...І ще перешкоджає перекладацькій роботі те, що є деяке проти нього упередження у Держлітвидав[і]. От приклади: переклав поему Арк[адія] Кулешова ²⁷⁵ «Прапор бригади», «Нове річище», «Прості люди» і також низку віршів (5 000 рядків)! Пішло до друку із усього тільки 56 рядків, тобто і вірніше сказати, всю роботу відхилено. А працював же над цим 2 роки!

Дуже трудно жити двом душам у маленькій кімнатці розміром в 16 м². Дружина А. Зісман — науковий працівник, аспірантка 3-го року (пише зараз дисертацію) — і от нема де працювати. Велика була б просьба до п[арт]б[юро] підтримати перед Президією [СПУ] заяву Зісмана про поліпшення його житлових умов.

Т[ов.] Зісман торік зобов'язався перед Президією [СПУ], п[арт]бюро на протязі 1 — 1½ — двох років створити збірку (в перекладах) кращих чеських поетів (сучасних). Т. Зісман розпочав роботу на[д] добором [текстів], і перекладами. Але ж через матеріальну скруту прийшлося взятися до іншої роботи.

ЗАБАШТА ²⁷⁶ ЛЮБОВ ВАСИЛІВНА

Виходить з друку книжка поезій «Щоб мовчали гармати» (там є окремих цикл про людей Каховки і про людей П[івденно]-Укр[аїнського] каналу).

Здала до в[идавницт]ва «Молодь» книжку поезій, присвячену дружбі народів під назвою «Шістнадцять сестер». Працює над циклом віршів про революційну діяльність Сталіна в молоді його роки в Грузії. Для цього влітку побувала в Чіатурі, Кутаїсі, Тбілісі, Батумі та ін. міснях.

Друкувалася цього року у «Вітчизні» (цикл про Каховку), «Жовтні» (про Каховку), у «Дніпрі» (цикл віршів «Біля янтарного моря»), а також в рос[ійських] журналах: у ж[урналі] «Знамя» ²⁷⁷, в «Огоньке» (нарис про Феліксу Гнатовську), у «Др[ужбе] народів» ²⁷⁸ (поезії про академіків-архітекторів).

Що заважає. Дуже довго (скаржиться Любов Забашта) видають наші книжки. Конкретно, в[идавницт]во «Рад[янський] письм[енник]» книгу її «Щоб мовчали гармати» випускало 2 роки. Ясно, що за цей час деякі теми тратять свою гостроту і злободенність.

Незрозуміла настанова в[идавницт]ва «Рад[янський] письм[енник]»: не можна видавати свою книжку підряд щороку. Т[ов.] Забашта запропонувала була книгу поезій на 1951 рік... Але вона не вийшла саме через те, що, як сказали у в[идавницт]ві, підряд не можна видавати того ж самого автора...

[Т в о р ч і] п л а н и. Хочє поїхати на П[івденно]-Укр[аїнський] канал і потім напи[сати] про це цикл поезій.

ДРОБ'ЯЗКО ²⁷⁹ ЄВГЕН АНТОНОВИЧ

Переклав для Держлітвидав[у] цикл віршів В[іктора] Гюго, О[лександра] Пушкіна, повісті й оповідання Горького, повісті Л[ьва] Толстого. Зараз перекладає для того ж в[идавницт]ва поезії й поеми В[олодимира] Маяковського, а для в[идавницт]ва «Молодь» перекладає і відредагував роман В[іктора] Гюго «Людина, що сміється». Для в[идавницт]ва «Мистецтво» переклав (і вже вийшла книжка друком) п'єсу Го Мо-жо ²⁸⁰...

Почав перекладати для Держлітвидаву роман Андре Стіля ²⁸¹ «Перший удар».

На майбутнє намічає взятися до перекладу з латинської класичного твору Лукреція Кара ²⁸² «Про природу речей» (7500 приблизно рядків). Але в цій справі т. Дроб'язко великої прохатиме уваги з боку відповідальних установ і зокрема з боку Спілки письменників [України].

НОВИЦЬКИЙ ОЛЕКСА МИКОЛАЙОВИЧ

Переклав поему Ст[ефана] Щипачова «Павлик Морозов» (виходить у в[идавництві] «Молодь»).

Написав та опублікував цикл віршів на тему за мир, до ХІХ з'їзду партії (друкувались в газетах українських, а також в ж[урналі] «Др[ужба] народів»). Закінчує цикл поезій на тему дружби народів (теми: грузинські цитрусоводи допомагають колгоспникам України, нове обличчя індустріального Руставі ²⁸³, на будові нової електростанції в Триалетських горах, Леся Українка в Грузії).

Переклав п'єсу Іло Мосашвілі ²⁸⁴ «Потоплене каміння» (вийшла у в[идавництві] «Мистецтво»). Написав пісню про двічі героїню Степаниду Виштак, а також пісню про будови комунізму — «Волею партії» (обидві покладені на муз[ику] І[ваном] Віленським ²⁸⁵).

Зараз працює над поемою «Юність Ладо Кецховелі». Працює над циклом поезій про Каховку.

Працює над кіносценарієм на тему дружби народів. Проводить підготовчу роботу у зв'язку з перекладом ІІ книги Л. Леонідзе ²⁸⁶ під назвою «Сталін»... Переклав для Держлітвидаву поезії В[іктора] Гюго, О[лександра] Пушкіна, Лермонтова, поему Словацького «Ян Беньовський».

ЛАРІН ²⁸⁷ МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ

Цього року закінчив книгу поезій під назвою «Україна — Росии сестра» (на тему дружби народів — укр[аїнського] й рос[ійського], а також всіх народів Р[адянського] С[оюзу]).

Написав протягом року 10 пісень на актуальні теми дружби народів, великих будов комунізму та життя Героїв Соц[іалістичної] Праці. Усі вони покладені на музику й виконуються (бо вже й видрукувані).

Написав цикл віршів під назвою «Сільські комуністи» (цей цикл у тій книжці, що виходить у в[идавництв]і «Рад[янський] пис[ьменник]», набагато поширений).

Друкував свої поезії, крім часописів України, в Москві — в «Комс[омольской] пр[авде]», «Труд»²⁸⁸, «Гудок»²⁸⁹, «Речной транспорт», в ж[урналах] «Смена»²⁹⁰, «Крестьянка»²⁹¹, Сов[етский] воин»²⁹².

Наприкінці мін[улого] року був на трасі Півд[енно]-Укр[аїнського] к[аналу] і написав кілька поезій на тему будови каналу.

Цього літа по відрядженню журналів та газет («Літ[ературна] газета», «Пр[авда] Укр[аїни]»²⁹³, «Колг[оспне] село»²⁹⁴ та ж[урналу] «Укр[аїна]»²⁹⁵) виїздив в села Сумської, Житомирської, Черніг[івської] та Запор[ізької] обл[астей]).

[Т в о р ч і] п л а н и. Закінчує поему (сюжетну) «Колхозные книголюбы» (тема — зріст культури к[олгоспно]го села).

Пише поему «Днепровская быль» (Каховка).

Продовжує перекладати твори суч[асних] рад[янських] поетів на рос[ійську] мову. Бере посильну участь у активі при комісії по роботі з молодими [авторами], тобто допомагає членам комісії.

ШПОРТА²⁹⁶ ЯРОСЛАВ ГНАТОВИЧ

Цього літа вийшла друком (у в[идавництв]і «Р[адянський] пис[ьменник]») книга поезій «Запорожці» — на тему життя й праці металургів заводу «Запоріжсталь». Це — перша суцільна книга на індустріальну тему і конкретно — про «Запоріжсталь».

Написано цю книгу після довшого перебування на заводі «Запоріжсталь» минулого року.

Написав пісню «Застольна святкова» (муз. Жданова²⁹⁷). Виконується по радіо.

Багато переклав у цьому році: Пушкіна, Лермонтова, Церетелі, Назима Хікмета, Емінеску²⁹⁸, Джамбула та ін.

Пише зараз книгу про дружбу народів під назвою «Міц-

ніше стали». В основу цієї книги лягли враження від поїздки по республіках Союзу, а також і по самій Україні. До речі, до цієї книги увиходить цикл поезій про людей Донбасу — теж в розрізі дружби народів.

Написав невеличку поему про молоду матір-буковинку, яка приїжджала працювати в Донбас (на тему: як перевиховуються люди західних областей).

У Москві вийшла [книга] Яр. Шпорти в перекладі російською мовою: «Незабываемое».

Бере участь у комісії по роботі з молодими, листується з багатьма початкуючими.

Багато віддав уваги та енергії цим літом при укладанні альманаху молодих «Щаслива юність» (видавництво «Молодь»).

КРИЖАНІВСЬКИЙ ²⁹⁹ СТЕПАН АНДРІЙОВИЧ

Надрукував цього року у «Вітчизні» статтю «Огляд продукції українських критиків та літературознавців на теми з радянської літератури» (до 1½ арк[уша]).

У тому ж журналі надрукував статтю про типовість художнього відображення життя (до 1½ арк[уша]). Надрукував у «Літературній газеті» статті: «Думки про художню типізацію», підвальна стаття-рецензія про нову книгу М[аксима] Рильського «Наша сила».

Написав для АН СРСР для «Очерка истории украинской советской литературы» розділи: вступний (1 аркуш), «Література періоду Великої Вітчизняної війни» (2½ арк[уша]), творчість М[аксима] Рильського (2 арк[уші]).

Брав участь в складанні та редактуванні «Програми з історії української радянської літератури» для вузів (вийшла у видавництві «Радянська шк[ола]»).

Переклав окремі поезії Пушкіна, Якуба Коласа, Янки Купали, Ак[акія] Церетелі, Паул[я] Михня (молдавський поет).

Творчі плани. Остаточне доопрацювання й редактування «Історії української літератури», т. II (займе весь 1953 рік). Запропонував у видавництво «Радянський письменник» книгу критичних статей. Деякі із запланованих статей має дописати. Великої енергії потребує виконання цих творчих планів. І, безперечно, пла-

ни будуть виконані. Хоча досадною перешкодою у всій роботі його як була, так і лишається всі[л]яка трудність: здоров'я (серце) не дозволяє Ст[епану] Андр[і]йовичу і його дружині проживати на п'ятому поверсі без ліфта. Ст[епан] Крижанівський просить частіше посилати [його] у відрядження на місця. П[арт]б[юро] [слід] підтримати його бажання перед Президією [СПУ] та Академ[ією наук УРСР].

ШВЕЦЬ ³⁰⁰ ВАСИЛЬ СТЕПАНОВИЧ

Цього року написав книгу поезій «Повінь» (про Каховку), дружбу, партію, про нашу рад[янську] молодь.

Вийшла в Держлітвидаві книга поезій «Вірні друзі». Написав кілька пісень про рад[янську] молодь, за мир, про колгоспне село.

Переклав поему Емінеску «Казка про Мирона», поезії Пушкіна, Церетелі, Якуба Коласа, Джамбула. Для в[и]давництва «Молодь» переклав поему В[іссаріона] Саянова ³⁰¹ «Мати в Горках». Цими днями (буквально) здав у Москві до в[и]давництва «Сов[етский] писатель» книгу поезій, яка має вийти в наступному році.

Цього літа для вивчення життя робітників та селян зах[ідних] областей їздив до Борислава й на Буковину (близько місяця був там).

Творчі плани. Задумів багато. Але ж у першу чергу т. Швець хоче зробити таке: написати нову поему про робітників Борислава. Для цього т. Швець ближчим часом знову їде в Борислав. Президія [СПУ] відрядження дала тільки на 1 місяць. Т. Швецю хотілося б іще продовжити хоча б на півмісяця. Він би дуже вдячний був би п[арт]б[юро], коли б воно підтримало його прохання перед Президією [СПУ].

ПІДСУХА ³⁰² ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ

Написав цикл поезій під назвою «Услід за нами» (про країни нар[одно]ї демократії, які ідуть услід за Рад[янським] Союзом по шляху до соціалізму). У цю книгу на-самперед увійшли ряд віршів про вождів нашої К[омуністичн]ої партії. Друкував за рік свої поезії в журналах «Дніпро», «Барвінок».

Переклав поезії Пушкіна, разом з Д[митром] Білоусом³⁰³ [переклав] комедію Лопе де Вега «Закохана витівниця», комедію Кальдерона³⁰⁴ «З коханням».

Творчі плани. Здав заявку до в[идавницт]ва «Р[адянський] письм[енник]» [на] нову книгу поезій. Багато часу свого творчого т. Підсуха віддає на роботі в ред[акції] журналу «Дніпро», [займається] редагуванням, живим[и] консультаціям[и], листуванням. Бере участь у комісії по роботі з молодими [авторами].

Д. БІЛОУС

Сьогодні ми приймаємо [його] в члені Спілки [письменників України].

Д. Б[ілоус] виявив себе у 1-й своїй книжці. Неповно ще себе виявив. Проте вже досить є матеріалу, щоб дещо судити про нього.

З якою міркою ми повинні підходити до нього? Та з такою ж самою, як і до інших молодих, з тою хіба різницею, що він сатирик. Тобто: кого й що він бере за свій об'єкт (коли в них стріляє)? Чи гостро він бачить хиби ворогів наших? Чи попадає ж він у ціль? Як у нього звучить політичне?

Починалась колись сатира не з політичного. Про це говорять хоч би ті слова, від яких слово с а т и р а пішло. Ось: satura — блюдо мішанини.

Сатір (грецьке) — супутник бога вина та веселощів.

Визначення сатири тут таке, що нема політики. Не буду брать античне...

Віссаріон Белінський: сатира — не просто зубоскальство.

Пушкін, і Шевченко, й Некрасов...

Гейне, Гавлічек-Боровський, Христо Ботев.

Од 80-х років сатира занепадає...

А потім уже за часів Рад[янської] влади: Маяковський, Д. Бєдий, А. Архангельський, О. Безименський, С. Маршак³⁰⁵.

У нас на Україні не один сатирик, крім старших: Остап Вишня, і Фелікс Кривін³⁰⁶, і Сергій Воскресенко, Шабатин³⁰⁷.

(Ще — поскільки сатира виявляє себе в кількох жанрах: оповідання, фейлетони, байка, частівка.)

Отже, чи гостро бачить хиби ворогів Д. Білоуса?

Осколками своїми він поціляє і проти фашистів, проти укр[аїнсько]-нім[ецьких] націоналістів, проти маршалізації Європи ³⁰⁸.

В його книжечці знайшли свої відгуки на невірне розв'язання слов'янського питання, Далекий Схід (Корея), Греччина та ін.

Крім цього (крім поціляння у ворогів наших), в його книжечці осколки скеровано: проти проявів бурж[уазного] нац[іоналі]зму, проти захоплення стріхою, проти відсталих ліриків наших, які цілі поеми пишуть про стару вербу над озером.

Широк[о] він намагається охопити об'єкти свого нападу. І не тільки охопити, а головне: попасти в ціль.

Отже, як ми бачимо, переважає у Білоуса п о л і т и ч н а с а т и р а. Чи це вірно? Так, вірно.

Мені подобається, що [у] Дм[итра] Білоуса є якась пов'язаність із своїми попередниками. Особливо я б тут підкреслив його виучку у Ів[ана] Франка.

Я не люблю тебе, ненавиджу, беркуте ³⁰⁹,
За те, що в грудях ти ховаєш серце люте...—

отак писав Іван Франко.

Вірш «Поміж стріх і лопухів» (про те, яким хутором хочуть уявляти Київ і Україну вороги наші). Щось має в собі від відомого твору Осипа Маковея ³¹⁰ «Подорож до Києва» або ж Гавлічка-Боровського. Чи знав їх, чи читав їх Дм[итро] Білоус, я про це не знаю, але це добре.

Мені сподобалась кінцівка твору.

«Месершміт» [с.] 57,

«За ковпаківським смаком», ст. 58,

а також на ст. 60, на ст. 53.

(В колодязі баби втопили німця, німець п'яти показув.)
Скрізь у них несподіваний кінець.

Які є хиби?

О! Хиби ще багато є.

Але ж це тільки у автора ще 1-а кн[ижка]!

Дуже вже сильно Руданського ³¹¹ ритм звучить у деяких віршах. Та от хоча б на ст. 41-й, а треба ж нової форми нам.

Ось у Д. Білоуса (читаємо на ст. 41) [...]

ЗАУВАЖЕННЯ І ВИПРАВКИ СТОРІНКИ ВІРШІВ МОЛОДИХ У Ж[УРНАЛІ] «ВІТЧИЗНА»

Сторінку надіслали вже аж у верстці³¹² 15 квітня 195[7] р., наче раніше не могла б обізватися до мене редакція!

Вірш Анат[олія] Седика.
Із «Київських мотивів».
4-та строфа, 1-ий рядок:

Десь внизу пробігають трамваї...

Треба:

Десь куряться дими в далині...

Дивно, що це місце аж до самої верстки проскочило непоміченим.

Вірш Анат[олія] Седика.
«Поміж яблунь і набухших вишень».
В передостанній строфі у автора сказано:

Я до вас приїду працювати,
Дайте лиш закінчу інститут.
Ми такі сорти ще будем мати
У саду колгоспному отут!

Авторове звичайне ствердження «Ми такі сорти ще...» треба переробити на піднесено горду обіцянку студента. Отже, треба: «Не такі сорти ще...»

Тут же, в цій строфі, після 1-го рядка («Я до вас приїду працювати») автор забув поставити риску. Так воно чомусь у верстці залишилось.

Отже, після слова «працювати» треба поставити риску.

У цьому вірші («Поміж яблунь...») у п'ятій строфі (1-ий рядок) слово «лише» у автора заради рими іде з наголосом на «и», тобто «ліше». Для чого псувати мову на догоду автору? Жаль, що вже не можна цього замінити. І досада, і жаль!

У вірші Як[ова] Івашкевича «Партквітток» — у четвертій строфі (3-ій рядок) у автора в рукописі:

А над брикетною димок вугільний...

Тут же, у верстці, роздільно:

А над брикетною димок

А потім окремо:

вугільний..

Треба збити в один рядок, як і в рукописі.

Вірш Юрія Кочерги «Минала ніч».

Зелений, недозрілий вірш. Як його побудовано незграбно! Спочатку три рядки розповідають про те, що... (очевидно, десь недавнечко, сьогодні чи, може, вчора)

Минала ніч,
Немов від світла злодій,
Ховалася, залазила в яри.

А потім зразу йде стрибок в історію:

Мабуть, в цей час
Змурдований Мефодій...—

І так уже історія йде аж до самого кінця.

Це — перший хід невірний автора.

А ось іще й другий.

У вірші розповідається про мученицьку смерть просвітників-слов'ян IX в. Кирила й Мефодія. Але яку мету мав на увазі автор, коли до просвітників-слов'ян дев'ятого віку та поставив мотто із революційного вірша Івана Франка «Каменярі»?

Може, для того, щоб зробити Кирила й Мефодія революціонерами? Цього ж робити не можна.

У цьому вірші є недоговореності:

Їх праця в кожній букві оживає.
Їх праця в слові кожному звучить.

У букві алфавіту? Чи якихось інших творів?

У 5-му рядку цього вірша автор дає слово «змурдований». Що це за слово таке? і звідки він його взяв — незрозуміло.

3-ій рядок від кінця вірша говорить, що

Але Кирил зміг слово зупинить.

Що це означає, трудно сказати.

Цей вірш взагалі не потрібно було б давати в друк.

Вірш Юрія Сагайдака.

У самому кінці вірша ненабраним залишився рядок:

Радісно плеще весна.

Треба додати.

Вірш Петра Маха «Вітер».

Вірш посередній.

У 3-ій строфі народ до Жовтня порівнюється з сиротою, а сам Жовтень — з дівчиною милою. Якщо мені зауважать, що автор себе називає сиротиною, — це не міняє моєї думки. Бо ж не для однієї людини прийшов до нас Жовтень.

У цій же строфі говориться: вітер прилетів для того

Щоб свіжість мій край оповила.

Яка свіжість?

Та й хіба одну тільки свіжість революційний вітер привіс?

Тут же виходить так, що у порівнянні [з] попереднім режимом вітер революційний привіс льоти деякі, реформита, й годі.

Тому Жовтня не можемо абияк називати, тим більше розв'язувати легенько.

Слабо, слабо, слабо!

Вірш «Мандат на радість».

2-га строфа:

Наші батьки солдатами були...

4-та строфа:

Хто смерть готує в чорній своїй млі,
Хто од крові народної неситий...

Безграмотні наголоси.

Вірш Віктора Лупейка «Мати».

Друга строфа: слово «потягли», а треба — «притягли».

Ніхто й не виправив у коректі!

У цій же строфі — вислів:

Ту каменюку в матері дали...

Так і в рукопису. Але незрозумілим лишається «в матері».

Взагалі ж вірш цікавий.

Вірш Петра Палія «Яблука».

В кінці 2-ї строфи — зайвий повтор:

Він дістав тремтячими руками.

Повтор цей не потрібен. (Тобто двічі один і той же рядок повторено.)

Вірш Галини Малишко «Портрет».
Альбомний вірш, нецікавий.

Вірш Григорія Филипчука «Мати не спить коло сина».

4-та строфа:

Потім чи знати він схоже,
Як вийде в люди цей син.

Незграбно.

Частка мови «як» стоїть на сильному [місці] і тому перетворюється на запитання.

5-та строфа:

Ні, вона не докоряє.

«Не» тут стоїть на сильному місці, тому воно й звучить комічно, неприродно.

Весь зміст вірша укладається у 5-ій строфі. А що ж у ній сказано? Та нічогосінько. Слабкий вірш.

Вірш Ст[аніслава] Шумицького «Пісня».

Було в твоєму імені
Все щастя до могили...

Чиє щастя?

Розлука в серці щулилась,
І серце замовкає...
І я іду примарюю...

Цей вірш мені зовсім не подобається, і я б став за те, щоб його зняти.

Вірш Петра Карася «Батькові».

1-ша строфа, 3-ій рядок: «Він лежав на сонці...» і т. д. А перед тим 2-ий рядок закінчується словом «пісок». Отже, виходить так, ніби пісок лежав на сонці, якщо залишити на початку 3-го рядка «Він (лежав на сонці)...» Тому я виправив слово «він» на слово «сам».

У 5-ій строфі цього вірша безграмотне розривання слів. Півцезура в цьому розмірі падає на кінець 3-ої строфи: Від сусіда чув цю // розповідь не вперше...

Автор (через свій недогляд) два слова «цю розповідь» розбиває півцезурою і віддаляє одне слово від другого. І виходить, що треба передишку робити після слова «цю»:

Від сусіда чув цю // розповідь не вперше...

Я пропоную змінити цей рядок таким чином:

Від сусідів чув я, // чув про це не вперше...

Вірш Миколи Удовиченка «Землероб». У другій строфі (3-ій рядок) на слові «тепла» треба наголос — «теплá», бо інакше читач збиватиметься і читатиме: «Тéпла тече ріка». Отже, неодмінно треба поставити наголос на слові «теплá».

А в передостанній строфі так негарно у автора вийшло, що і слово «кажуть» вжито, і тут же слово «говорять». Отже, слово «говорять» пропоную перемінити на слово «болючі»:

Розповідав, болючі приховавши рани...

Вірш Ю. Стадниченка «Після дощу».

В оригіналі окремі строфи одбито. А набрано чомусь до купи — гамузом усе разом.

Вірш Мик[оли] Баранова «Звуть мене».

В оригіналі між строфами — інтервали. Набрано ж без смаку — без інтервалів — гамузом в одну купу.

Вірш Ол[ексія] Сотника «Цукровари».

Поміж 1-ю строфою й 2-ою аж надто велике біле поле (інтервал). Треба виправити, щоб порожнє місце не муляло очі.

У вірші Б. Хоменка «Учителя приймають» у 1-ій строфі (2-ий рядок) як в наборі, так і в оригіналі, сказано:

Іду упевнено з життя.

На мою думку, тут треба «з» перемінити на «в». Бо люди йшли в ж и т т я, а не з життя.

Ст. 138.

Ім'я й прізвище автора байки треба правильно подати. В оригіналі не Бонов, а Бонев. Що ж до ймення, то його

і в оригіналі не розбереш. А треба редакції за всяку ціну правильно його написати.

Вірш В. Кузьменка «Щастя».

Вірш починається так:

Чи чув ти, як пахне земля...

Я вважаю, можна було б замість «чи чув» сказати «чи знав ти». Бо ж не вухом чують запах землі.

[НОТАТКИ ДО БІОГРАФІЙ КОЛГОСПНИКІВ ЧОРНОБИЛЬСЬКОГО РАЙОНУ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ]

Ковган³¹³ Уляна Йосипівна.

Нар[одилася] 1919-го року. Член партії. Батька нема. На ревматизм хвора.

Четверо дітей. Троє ходять до школи. Толя, Маруся, Миша й Василь.

У колгоспі працює з самого заснування колгоспу (колгосп ім. Сталіна), тобто [з] 1933 року — 21 рік. Ланковою увесь час була. Ланковою й зараз.

Мати її — передова.

Сестра її — інвалід на очі, зовсім не бачить.

Чоловіка німці розстріляли як партизана.

У ланці у неї: 20 — самі жінки. Є й старші сестри. Зараз у ланці всі хороші й свідомі.

День свята на Іллю³¹⁴ (у Чорнобилі — церква Іллінська), а тут якраз треба з води тягати льон. Можливо, були на цім ґрунті й конфлікти.

Училася колись у дитинстві всього два роки. Малограмотна.

Найкращі члени її ланки (перелік).

Колгосп ім. Сталіна — у ньому 50 ланок (у полі), а також переробляє льон. Коли однорідна робота, тоді всі члени ланки (льонарки) заходять до хати Ковган Уляни Йосипівни і гуртом йдуть у поле. І по дорозі співають.

Л-Т-40 — машина Кондрущука. У льонопункті. Колеса звуться санталові. Вони і чистять, і тіпають.

Гузенок Вас[иль] Степ[анович]. Народ[ився] 1927 р[оку]. Сім'я є.

Батька в 1941 році німці (вбили). Батько був бригадиром будівельної бригади...

Зараз працює бригадиром тракторної бригади в колгоспі ім. Сталіна [села] Залісся. Бригада його № 3. Він і родом із Залісся. Їздив на виставку [сільсько]-г[осподарську] в цьому році. Виконав план річний на 110 проц[ентів].

Один з кращих бригадирів, бо за останні роки бригада — весь час передова. План його: 34,51 гектара виконують 9/IX. Сюди увіходять всі види робіт: боронування, сів, пахота, уборка, силосування і т. д. — усі механізаторські роботи.

Механізація у цьому колгоспі краща, ніж в інших колгоспах.

Техніку любить. Книгами обзавівся спеціальними.

План свій на сьогоднішній день перевиконав...

Т. Ковальов — це агроном колгоспу. Він читав бригаді про досвід Мальцева, і сам Гузенюк прочитав статтю про Мальцева. І тепер уже застосовують досвід Мальцева — і конкретно на озимину. Лушили навхрест стерню, а не орали, а після цього сівалками й боронами... дисковий луцільник...

Свої є учні — передові трактористи: Романченко Мих[айло] Ант[онович] і Пилипенко Ів[ан] Сем[енович] (члени його ж бригади).

(Неодмінно треба — це моя думка — передплатити йому деякі газети й журнали — тим більше, т. Гузенюк є водночас агітатором і організатором: «Перець», «Колгоспник України», «Україна», газ[ета] «Колгоспне село», «Рад[янська] жінка».)

У цьому [році] т. Гузенюк усі роботи, коли їх умовно, як він каже, перевести на м'яку оранку, то на 9/IX—[19]54 [року] він виорав 34,51 гектара.

Дяченко Килина Давидівна.

Ланкова колгоспу ім. Ворошилова. Народ[илася] в 1923 р[оці].

Стаж — 10 років. Бригадиром працювала, а зараз — ланковою. Училася в Луб'янській середній школі, 7 класів закінчила.

(Мати. Її батько — тесляр.)

Після 7-го класу училася в [сільсько]г[осподарській] школі льоководів у Білій Церкві. У комсомолі була. Зараз безпартійна.

З 1953 року — найбільші по району показники: 8 гектарів, а в цьому році — 5. Ланка дала прибутку 168 684 крб., а для себе одержала — 7000 крб. (112 центн[ерів] пшен[иці] для себе.)

Обробляє $5\frac{1}{2}$ гект[ара] картоплі на 1954 р[ік]. Льону — 5 гектарів, здає $5\frac{1}{2}$ насіння при плані 3,4 урожаю.

Є діти, один хлопчик, у 2 клас ходить.

Була на виставці у Москві.

Парнок Антон Степанович.

На Поліссі від 1944 року.

Вирощує зернові культури для передачі другим об-
ластям: і літній, і суперлітній.

Метод Мальцева застосовує тут.

Помідори тут не родили зовсім. Перший рік оцей, 1954-й, уродили добре. Це його ініціатива.

Теорію читав усім ланковим та іншим. А потім — практика в полі.

Наступного року мальцевський метод³¹⁵ він хоче застосувати з самого квітня (а не так, як у цьому році, з половини літа).

«Правда України» за 3/IX—[19]54 [року] — стаття про нього...

ПРИМІТКИ

До одинадцятого тому Зібрання творів Павла Тичини у дванадцяти томах ввійшли «Щоденникові записи», матеріали до незавершених книг «Моє дитинство» та «Як я писав», нотатки літературного, філософського, мистецького та побутового характеру. Створені у 1912—1967 рр., вони своїми хронологічними рамками охоплюють історичні етапи розвитку нашої країни, її революційні та соціальні перетворення, що стали вирішальними чинниками формування громадянської та художньої свідомості П. Тичини, розкривають широке коло інтересів одного із засновників української радянської літератури, пояснюють та висвітлюють певні сторони його складної творчої еволюції у контексті духовного розвитку соціалістичного суспільства.

Перші систематизовані упорядкування щоденникових матеріалів П. Тичини здійснювались у другій половині 60-х — першій половині 70-х років його дружиною Л. П. Тичиною та письменником і літературознавцем С. В. Тельнюком. Завершальний етап цієї роботи припадає на весну — літо 1975 р. То були варіанти майбутньої книги «Павло Тичина. Із щоденникових записів». К., «Радянський письменник», 1981 (див. відповідно фонди Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва — далі: ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4882—4884, 4928—4935 — машинопис).

Книга «Павло Тичина. Із щоденникових записів» була першим значним кроком в освоєнні рукописної спадщини поета. Деякі матеріали з неї публікувались і в періодиці, зокрема в журналах «Радянське літературознавство» (1981, № 1, с. 31—44) та «Всесвіт» (1981, № 1, с. 187—197) — їх підготував С. В. Тельнюк. 1987 р. у кварталнику «Пам'ятники України» (№ 1, с. 50—54) видруковані ще досі не відомі щоденникові записи П. Тичини, що зберігаються у Київському літературно-меморіальному музеї-квартирі П. Г. Тичини (далі — КМТ) — їх подали І. Д. Блюдо та С. А. Гальченко.

При укладанні цього тому упорядник використав не тільки вже апробовані у згаданих виданнях та публікаціях і звірені з авторграфами з фондів ЦДАМЛМ й КМТ тексти, а й ті, що не ввійшли до книги «Павло Тичина. Із щоденникових записів». І це не означає, що охоплено весь архівний матеріал П. Тичини, адже відомо, що частина його зникла під час Великої Вітчизняної війни в окупованому німецькими фашистами Києві, і лише частину врятував і передав до КМТ та ЦДАМЛМ А. К. Павлюк.

Том складається з чотирьох розділів, матеріал яких зумовлений ідейно-тематичними, історико-хронологічними чинниками і на чергах чорнових планів творчих задумів П. Тичини.

Перший розділ охоплює строго датовані щоденникові записи митця 1912—1967 рр., бо щоденника як такого П. Тичина не вів. Це блокноти, записні книжки, окремі аркуші паперу тощо, які нині зосереджені у ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4840, 4839, 4852, 4876, 4877, і використані С. В. Тельнюком у виданні: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів. Умовно працівники архіву назвали їх так: «Записна книжка із щоденниковими записами про перебування в м. Гагрі» (№ 4851 та 4858), «Щоденник. М. Кисловодськ» (№ 4853), «Щоденник подорожі до Туреччини» (№ 4843 та 4844 — ці тексти переписані та частково прокоментовані А. К. Павлюком), «Щоденник про поїздки у Францію на Міжнародний конгрес оборони культури (№ 4874), «Щоденник подорожі по маршруту: Київ, Козелець, Носівка і т. д.» (№ 4875), «Щоденникові записи подорожі до Фінляндії» (№ 4874), «Моя подорож у Закарпаття...» (№ 4835), «Щоденникові записи поїздки до Чехословаччини» (№ 4863).

Розділ поповнено новими матеріалами — чорновими автографами, що зберігаються також у фондах ЦДАМЛМ. Це — календар «Товарищ», датований 1912 р., а також окремі сторінки з різними несистематизованими записами семінарста П. Тичини (№ 4885), «Щоденник. М. Київ» (№ 4841), «Щоденникові записи, зроблені під час перебування в Болгарії у складі делегації Всеслов'янського комітету в 1945 році» (№ 4856), «Записна книжка про відвідання Угорщини у складі радянської партійної делегації у 1945 р.» (№ 4857), «Щоденникові записи, зроблені під час перебування в Польщі в 1947 та в 1949 рр.» (№ 4859), «Записна книжка із щоденниковими записами і нотатками про перебування в Англії на святкуванні 25-річчя англійського Товариства культурного зв'язку з СРСР» (№ 4861), «Щоденникові записи, зроблені під час перебування радянської делегації у Софії на похороні Г. Димитрова» (№ 4860), «Нотатки про роботу ідеологічної наради в Москві» (№ 4876), «Блокнот із щоденниковими записами про роботу ХХ з'їзду КПРС» (№ 4871), «Щоденник ХХІ з'їзду КПРС» (№ 4873), «Записна книжка із щоденниковими записами про роботу ХХІІ з'їзду КПРС» (№ 4878), «Записна книжка із нотатками з ІV Всесоюзної наради молодих письменників в Москві» (№ 4879), «Щоденник чергового пленуму ЦК КПРС з ідеологічного питання» (№ 4880) та ін.

До другого розділу ввійшли матеріали, що стосуються написання книги «Моє дитинство». Ці автографи П. Тичини зберігаються у фондах ЦДАМЛМ УРСР, ф. 464, № 1458—1465, частково опрацьовані Л. П. Тичиною та С. В. Тельнюком (№ 4928—4934) та опубліковані у виданні: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 212—396, впереміж з матеріалами іншого змісту. При упорядкуванні цього розділу враховано творчі плани автора, зіставлено композиційні начерки, на основі яких окреслилася найбільш вірогідна сюжетна лінія автобіографічної повісті «Моє дитинство»; вміщено тут і допоміжні джерела (численні нотатки), які сподівався використати письменник у своїй роботі.

П. Тичина збирав матеріали і для написання книги «Як я писав» (спогади, виписки, нотатки) — вони становлять зміст третього розділу. Автографи зберігаються у ЦДАМЛМ УРСР, ф. 464, № 1523—1528, і були частково опрацьовані Л. П. Тичиною та С. В. Тельнюком (ф. 464, № 4928—4934) та надруковані у виданні: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 275—305, поміж текстами іншого змісту. В основу цієї частини тому покладено хроно-

логічний принцип написання та опублікування того чи іншого твору поета. Варіанти планів книги «Як я писав», виписки та мікроскопичні окреслюють наміри митця, який у автокоментарях мав не лише поновити еволюцію власних творчих пошуків, а й розповісти про першопочтових та обставини народження художніх задумів, історію їх здійснення тощо.

Нотатки творчих задумів П. Тичини на літературно-мистецькі теми складають четвертий розділ книги і також зберігаються у ЦДАМЛМ УРСР, ф. 464, № 4839, 4840, 4845, 4876, 4877. Вони опрацьовані Л. П. Тичиною та С. В. Тельнюком (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4928—4935) та надруковані у виданні: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів. Це — міркування поета про мистецтво, про його соціальну функцію, про творчу активність письменників, музикантів, художників. Доповнено цей матеріал записами поета про історію хору ім. М. Леонтовича (№ 3953), нотатками на тему «Як я записував пісні» (№ 3958), виписками та записами до теми «Театр Садовського» (№ 3956), виписками про П. Куліша (№ 4167), нотатками про українських радянських письменників (№ 4895), записами біографій колгоспників № 4898) тощо.

У даному томі прийнято такі умовні скорочення:

ЦДАМЛМ — Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва Української РСР, м. Київ (номер фонду і номер справи);

КМТ — Київський літературно-меморіальний музей-квартира П. Г. Тичини (номер з книги надходжень);

ЦНБ АН УРСР — Центральна наукова бібліотека Академії наук Української РСР, м. Київ (номер фонду і номер одиниці збереження).

Коментовані імена, назви, вирази позначаються суцільною нумерацією у межах розділу, крім першого («Щоденникові записи»), де вони даються в межах одного року.

Авторські скорочення розкриваються у квадратних дужках; трьома крапками у квадратних дужках [...] позначаються покреслені або нерозбірливо написані слова, вирази, а також пошкоджені, витерті гумкою місця, вирізані, відірвані шматки аркуша або цілі аркуші.

У кінці тому подається покажчик імен і назв.

ЩОДЕННИКОВІ ЗАПИСИ

[1912]

Календар «Товарищ» (окремі сторінки) з різноманітними несистематизованими записами П. Тичини-семінарста, датований 1912 р., — це найперші чорнові нотатки майбутнього письменника (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4885, арк. 19). Друкуються вперше за автографом. Тут зазначається література, необхідна для навчання (напр., «Православное христианское учение об искуплении». — Посobie проф. Светлова), прізвища та музичні терміни (арк. 1—6), записано вірш «Большой дорогой из Рязани...», книги, якими цікавився семінарст (Леся Українка, т. 1, «На крилах пісень»; Коваленко, «Розвага», т. I, т. II; Шевченко, «Кобзарь»; Кобил'янская), Рассказы, т. I; [...]; «Українська хата», лютий, [19]12 г[од]; Одесь, кн. II, Н. Кобринська, «Катруся», М. Аркас, «История Украины» —

арк. 9), різні цитати і т. п. Багато місця відведено побутовій лексиці, емоційно забарвленим виразам, що було, очевидно, заготовками для майбутніх художніх творів:

[...] Гусінь поїла ліс (напасть).

Ну ти, блондін лимонного цвету!

Я ж думала, що карась, аж то — хм...
Надумалась, ой тірлі-тілі-лі.

— Закури з лампадки...— Е ні, не хочу.
— Чого, богородиця не дасть, чи що?

Ой, хлопці, біда, по дощечці візьму їден...

Глядай. Смотриай.

Петько-уоставчик, Мальва — чи то брат Коля Юрович. Де ти живеш?
А хіба в собаки хата є? — Або поміж вербами, дубами. Не токмо егоїзм.
Як не знаєш, що говорити на екзамені по гомілетичі*, то кажи на тему п'янства — попадеш [...]

Годинник чикає — так гарно.
Антифони**. Адіафори***.
Класичний Мішя (арк. 9—10).

Трапляються записи епізодичних спостережень:

...замість «Демони бегають» — «Дівки бегають» (диякон співає) (арк. 13).

Сонце — це як гарно намалювати портрет — куди не підеш, на тебе дивиться (арк. 19).

Поодинокі, хаотично розкидані недатовані записи епізодів із семінарського життя, тематично близькі до оповідань П. Тичини «Спокуса», «Богословіє», «На ріках вавілонських» (див. сьомий том цього видання) та до його спогадів, що лягли в основу незакінченої книги «Моє дитинство», можна до певної міри вважати першою, поки що не систематизованою спробою щоденника.

¹ В о д о х р е щ е — релігійне свято, запроваджене православною церквою 19 (за ст. ст. 6) січня з нагоди хрещення міфічного Ісуса Христа в ріці Йордан (звідси друга назва свята: Йордан, Йордан).

[1918]

Запис подається вперше за чорновим автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4819).

¹ Н е ч у й - Л е в и ц ь к и й І в а н С е м е н о в и ч (1838—1918) —

* Г о м і л е т и к а — частина риторики, що викладає правила побудови церковної проповіді.

** А н т и ф о н — спів, що виконують по черзі два хори або соліст і хор.

*** А д і а ф о р а — в церковній практиці це слово означало необов'язковість дотримання певних ритуалів, що виявилось, зокрема, у розходженнях протестантів з католиками.

український письменник, перекладач, педагог. Автор реалістичних повістей «Дві московки», «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я» та ін.

[1919]

Записи від 24 листопада 1919 р. по 10 лютого 1921 р. подаються за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 20—34. Тексти звірено з чорновим автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4839).

Запис від 24 листопада 1919 р. в дещо зміненому вигляді ввійшов до третьої збірки П. Тичини «Замість сонетів і октав» (1920).

Налила холодним дітям молока,— сама сіла та й задумалась...

(див. перший том цього видання).

¹ ...на корсетці, що моя мати носила...— Йдеться про Савицьку Марію Василівну, матір П. Тичини.

² Ходили в Голосіївський ліс...— Подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 20. Голосіївський ліс.— «Засіяно на голому місці»; звідси, певно, й назва лісопарку, закладеного у XVIII ст. на околиці Києва (нині — Московський район). Під час громадянської війни частина насаджень була пошкоджена. 1930 р. в Голосіївському лісі відкрито Сільськогосподарський та Лісотехнічний інститут, а в 1958 р.— Виставку досягнень передового досвіду в народному господарстві УРСР. На базі лісового масиву також закладено парк ім. М. Т. Рильського.

[1920]

¹ Ж е н я ж и в и й! — Йдеться про Євгена Григоровича Тичину (1895—1955), рідного брата П. Тичини, музиканта, диригента. Музичне товариство ім. М. Д. Леонтовича видало йому 1923 р. мандат організатора хору ім. М. Леонтовича в м. Нова Басань на Чернігівщині (ЦНБ АН УРСР, ф. 50, № 334).

² Л і д а — Лідія Петрівна Папарук (1900—1975), майбутня дружина П. Тичини. До 1923 р. поет квартирував у Папаруків по вулиці Кузнечній (тепер вулиця Горького) у Києві.

³ П о м е р л а Н ю с я — дочка українського педагога, літератора та краєзнавця І. Коновала (Вороньківського). Її поет називав «панною Інною», присвятив їй відомого вірша (див. перший том цього видання).

⁴ К о н о в а л П о л я — юнацьке кохання П. Тичини.

⁵ С е м е н к о Михайло (Михайль) Васильович (1892—1937) — український радянський поет. Починаючи із збірки «Кверофутуризм» (1914), виступав як представник українського футуризму. Один з організаторів літературних угруповань «Аспанфут», «Комункульт», «Нова генерація». У кращих своїх поезіях («Тов. Сонце», «Весна», «Степ») змалював Велику Жовтневу соціалістичну революцію. Деклароване ним захоплення формотворчістю, заперечення класики, національний нігілізм перешкождали розвитку таланту М. Семенка і викликали різке, часом і несправедливе за судження з боку сучасників, зокрема П. Тичини.

⁶ С н и л а с ь П о л я н а ш а. — Поліна Григорівна Тичина (1884—1925) — рідна сестра поета. Крім неї, у П. Тичини були ще

сестри: Єфросинія (Проя; 1881—1949), Оксана (1893—1985), Олександра (Олеся; 1899—1931), Наталя (1902—1922), Ірина (померла дитиною) та брати: Михайло (1885—1920), Іван (1888—1969), Євген (1895—1955), Василь, Кость, Сергій, які померли дітьми.

⁷ Учень Академії мистецтв...— Йдеться про художника Олександра Кириловича Лозовського (1900—1922).

⁸ «Золотий гомін» — поема П. Тичини, вперше опублікована в журн. «Літературно-науковий вісник», 1917, № 5-6, с. 298—302 (див. перший том цього видання).

⁹ Нарбут Георгій Іванович (1886—1920) — український художник-графік. Зблизився з майстрами художнього об'єднання «Мир искусства». Чіткий рисунок, притаманний його стилю, поєднувався з творчо освоєною ним технікою російського ампіру та українського барокко. Був ректором Української Академії мистецтв (1919), головою комісії по організації музею Хаєнків, начальником відділу образотворчих мистецтв Наркомосу УРСР. Автор ілюстрацій до байок І. Крилова, до «Енеїди» П. Котляревського, нездійсненого видання «Українська абетка», дошкульних карикатур на гетьманців та білогвардійців. Оформляв перші українські радянські журнали «Мистецтво», «Зорі», «Сонце труда». Заснував свою школу. Його учні — автори оформлень поетичних книжок П. Тичини: Р. Лісовський — перше видання «Сонячних кларнетів», О. Лозовський — друге видання цієї книжки та збірники «Замість сонетів і октав», М. Кирнарський — збірка «Вітер з України».

¹⁰ Піски — село, де народився П. Тичина і де жили його рідні (нині — Бобровицького району на Чернігівщині).

¹¹ Зелена неділя, або трійця (трійця) — друге релігійне свято після великодня (пасхи), коли, за звичаєм, прикрашалися храми та будівлі зеленню і квітами. Свято символізувало оновлення життя і водночас — оновлення людщини.

¹² Аскольдова могила — частина паркового комплексу на схила правого берега Дніпра (в минулому — Угорське урочище). Згідно з легендою, тут у 882 р. князь Олег убив київських князів Аскольда і Діра. До 1935 р. навколо Аскольдової могили було кладовище.

¹³ Мар'яненко Іван Олександрович (1878—1962) — український радянський актор, режисер, педагог, народний артист СРСР (з 1944 р.). До революції працював у театрі М. Садовського, у «Товаристві українських акторів під керівництвом І. Мар'яненка та за участю М. Заньковецької і П. Саксаганського», в «Національному зразковому театрі». У 1919—1923 рр. (з перервою) — комісар та член комісії у справах театрв міста Києва при Першому театрі Української Радянської Республіки ім. Т. Г. Шевченка. З 1923 р. працював у театрі Леся Курбаса «Березіль» (з 1935 р. — Харківський драматичний театр український ім. Т. Г. Шевченка).

¹⁴...пішов на Байкове.— Йдеться про Байкове кладовище у Києві, відкрите у 1838 р. Тут поховано багатьох видатних державних, партійних та військових діячів, письменників, художників. У часи денікінської сваволі в Києві у вересні — грудні 1919 р. П. Тичина, прізвище якого було занесене до списку діячів української культури, що підлягали негайному арешту і знищенню, переховувався на Байковому кладовищі.

¹⁵ «...сьогодні приїхала з Мишею...» — Йдеться про брата Павла Григоровича Михайла Григоровича Тичину (1885—1920).

¹⁶ ...на могилі Лесі Українки...— Леся Українка (Ла-

риса Петрівна Косач) померла 1913 р. в м. Сурамі (Грузія). Тіло її згодом було перевезене на Україну і поховане на Байковому кладовищі. П. Тичина зазнав впливу поезії Лесі Українки, особливо в ранній період. Він написав ряд статей про поетесу, вірш «Тамара Абакелія працює над пам'ятником Лесі Українки» (1953).

¹⁷ Розанов Василь Васильович (1856—1931) — російський письменник, релігійний філософ, співробітник журналів «Русский вестник», «Новое время», «Русская мысль». Його статті викликали гостру критику з боку революційних марксистів, зокрема В. І. Леніна (див.: *Ленін В. І. Повне збір. творів*, т. 25, с. 16).

¹⁸ Горький Максим (літературний псевдонім Пешкова Олексія Максимовича; 1868—1936) — російський радянський письменник, основоположник і теоретик літератури соціалістичного реалізму, автор широковідомих творів «Мати», «Діло Артамонових», автобіографічної трилогії «Життя Кліма Самгіна». Життя і творчість М. Горького пов'язане також з Україною (Київ, Харків, Херсон, Одеса), у 1897—1900 рр. він був у селі Мануйлівці на Полтавщині і в ряді своїх творів відобразив життя українського народу. П. Тичина був знайомий з творчістю М. Горького ще з років навчання у Чернігівській семінарії. В одному із своїх записів він занотував: «Про Горького. «...уже в старших класах семінарії сам Коцюбинський давав мені «додому» в семінарію читати «Мать» Горького» (*Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 375). Статті, виступи на ювілейних вечорах, вірші («Горький», 1937; «У гості кличе Горький Коцюбинського», 1951), присвячені М. Горькому, переклади українською мовою прозових та поетичних творів (див. п'ятий том цього видання) засвідчують пошану і любов П. Тичини до великого російського письменника. Про молодого поета-семінариста П. Тичину ще в дореволюційний час М. Горький знав від М. Коцюбинського, який разом з ним лікувався на Капрі. У листі до П. Тичини М. Горький писав із Сорренто 10 серпня 1927 р.: «Знаю я Вас давно, мне много и нежно — как он изумительно умел говорить о людях — рассказывал о Вас М. М. Коцюбинский, читал некоторые Ваши стихи» (див.: *Горький М. Собр. соч.* В 30-ти т. М., 1955, т. 30, с. 31).

¹⁹ «Опавшие листья» — книга норвезького письменника К. Гамсуна (1859—1952).

²⁰ Помер брат Миша. — Михайло Григорович Тичина помер 13 квітня 1920 р.

²¹ ...брав цю книжечку. — Йдеться про записну книжку, де П. Тичина робив свої щоденникові нотатки.

²² «Пролеткульт» — культурно-освітній літературно-мистецька організація, що виникла напередодні Великого Жовтня, ставши одразу масовою. В. І. Ленін піддавав принциповій партійній критиці хибні ідеї класово «чистої» пролетарської культури, її нігілістичне ставлення до класики. На Україні діяльність цієї організації не мала особливого резонансу, часто була критикована (напр., В. Блакитним). Мала свої філії у Харкові та Києві.

²³ Проклятий хрест... — Натяк на те, що М. Г. Тичина був священиком у с. Хмельниця на Чернігівщині.

²⁴ Був Іван Цитович... — Йдеться про Івана Павловича Цитовича (1895—1980) — українського радянського поета. Навчався разом з П. Тичиною в Чернігівській духовній семінарії, після закінчення якої вчителював у рідному селі П. Тичини — Пісках,

а також у Новій Басані, Ядлівці та ін. Відвідував «суботи» М. Коцюбинського. Друкуватися почав з 1914 р.; один із своїх віршів присвятив П. Тичині (див.: *Цитович І.* Симфонія грози. К., 1966, с. 44—45).

²⁵ «Випив доброго вина залізний день» — рядок з твору П. Тичини «Пастелі», II (див. перший том цього видання), вперше опублікованого у збірці «Солячні кларнети» (1918). Згодом цикл був покладений на музику П. Козицьким (Див.: «Шляхи мистецтва», 1921, № 2, с. 144).

²⁶ «Тиха українська почь» — рядок з поеми О. Пушкіна «Полтава» (1828).

²⁷ Вороний Микола Кіндратович (1871—1942) — український радянський поет, театрознавець, перекладач (переклав українською мовою «Інтернаціонал», «Марсельську», «Варшав'янку»). Один з перших поетів-модерністів на Україні. Його поетичному стилю притаманна особлива віртуозність. Мав вплив на творчість раннього П. Тичини.

²⁸ «Ся й во» — ілюстрований літературно-мистецький журнал (місячник) демократичного напрямку, що виходив у Києві в 1913—1914 рр.

²⁹ Як і в С[...] — Тут автограф пошкоджено. Очевидно, йдеться про Якова Степановича Степового (справжнє прізвище — Якименко; 1883—1921), українського радянського композитора.

³⁰ Лозовський Лесь (Олександр) Кирилович (1900—1922) — український радянський графік, випускник Строгановського училища (Москва), учень Г. Нарбута, М. Бойчука, В. Меллера. Ілюстрував твори М. Коцюбинського, С. Васильченка, П. Тичини.

³¹ Що зараз робить Василь? — Йдеться про Василя Михайловича Еллана-Блакитного (Елланський; 1894—1925), українського радянського письменника і громадського діяча, редактора газети «Вісті ВУЦВК», голови Держзвизду України. В минулому боротьбист, він був одним із перших ініціатором розпуску цієї партії; 1920 р. вступив до лав КП(б)У. П. Тичина вчився разом з ним у Чернігівській духовній семінарії, відвідував «суботи» М. Коцюбинського. Про В. Еллана-Блакитного він згадує у статті «Сторінки спогадів про Василя Еллана», у віршах «З-під кепки чуб кошлатий», «Про юного Василя (В дореволюційному Чернігові)», «Доганяєм їх, доганяєм...», у щоденникових записах і часто називав свого товарища просто — Василь.

³² «Замість сонетів і октав» — третя збірка П. Тичини. До неї увійшли твори 1918—1919 рр., що вийшли 1920 р. у видавничому товаристві «Друкар» (Київ). Збірку читав М. Горький (див.: Павлові Тичині. Збірник, присвячений сімдесятиріччю з дня народження і п'ятдесятиріччю літературної діяльності поета. К., 1961, с. 3). Негативна оцінка критикою цієї збірки П. Тичини вплинула на автора, і тексти її за життя автора не передруковувалися. Нині у працях таких літературознавців, як А. Іщук, С. Шаховський, Л. Новиченко, С. Тельнюк та ін., вона знайшла об'єктивне висвітлення.

³³ Помер Вадим Львович. — Йдеться про Вадима Львовича Модзалевського (1882—1920), українського історика. У квітні — серпні 1919 р. він очолював комісію ВУКООПМІСу, а потім — архівне управління при позашкільному відділі Наркомосу УРСР (див.: *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні 1917—1973. К., 1975, с. 23).

³⁴ ...стежив за туманами над Батисевою.— Йдеться про підвищену місцевість між вулицями Солом'янською і Волгоградською — Батисеву гору (Залізничний район м. Києва). Назву пов'язують з тим, що під час монголо-татарської навали 1240 р. тут стояв намет хана Батия.

³⁵ ...в книгарні бачив панну.— Очевидно, йдеться про Полю Коновал.

³⁶ Колись Андрій [...] — Далі прізвище витерто гумкою. Очевидно, мається на увазі товариш дитячих і юнацьких років П. Тичини — Андрій Педько.

³⁷ ...питають: скільки? — Мабуть, питання стосується гонорару.

³⁸ 17/VIII. Крізь відчинену квартиру чую... — Запис подається за фотокопією автографа (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4842, арк. 8).

³⁹ Терція — музичний інтервал, що охоплює три ступені діатонічного звукоряду, тобто такого, що переходить од тону до тону.

⁴⁰ Ме жигір'я — село на правому березі Дніпра вище Києва. Після Жовтневої революції тут містилася дача Дніпросоюзу. П. Тичина перебував там у 1920 р., спостерігав за діяльністю однієї з комун, на підставі чого написав поему «Живем комуною» (1921).

⁴¹ ...спалений поляками панцирний пароплав.— Йдеться про один із наслідків тимчасової окупації України військами буржуазно-поміщицької Польщі, які у травні 1920 р. захопили Київ, але згодом були розгромлені частинами Червоної Армії.

⁴² Фет Афанасій Афанасійович (1820—1892) — російський поет, член-кореспондент Петербурзької АН (з 1886 р.). Його ліриці властиве тонке відчуття природи, осмислення людських почуттів.

⁴³ «Сонячні кларнети» — перша збірка поезій П. Тичини, що вийшла друком у видавничому товаристві «Сяйво» (К., 1918), перевидана 1920 р. видавничим товариством «Друкар» і 1925 р. у ДВУ (Харків). Критика визнала лірику цієї збірки П. Тичини як відкриття. У збірнику «Червоний вінок» (Одеса, 1919) поета названо геніальним. Для сучасників ця книжка була незвичайним явищем. «Ніколи не забуду, — згадував М. Бажан, — тієї безсонної ночі дев'ятнадцятого року, коли мій друг приніс мені книжку з рясними соняшниками на обкладинці. Ми з ним сиділи в лісі при багатті (бо виїхали всім технікумом на заготовлю дров), і читали, і п'яніли, і кричали з радості, насолоджуючись красою українського слова, яке з такою, не чуваною нами досі, музичністю грало, співало, бриніло, гриміло, лилося зі сторінок незабутньої цієї книги» (див.: Павлові Тичині..., с. 89).

⁴⁴ Тесленко й Сениця — рідні брати.— П. Тичина, певно, має на увазі духовну близькість Архипа Юхимовича Тесленка (1882—1914), українського письменника революційно-демократичного напрямку, учасника революційних подій 1905—1907 рр., та Павла Івановича Сениці (1879—1960), українського радянського композитора і фольклориста, автора ряду пісень на слова П. Тичини, зокрема «Подивилась ясно — заспівали скрипки...»

⁴⁵ Д е с ю к а — так іноді жартома називали Л. П. Папарук.

⁴⁶ Г у б с о ю з (Дніпросоюз) — кооперативна організація на Україні в перші роки Радянської влади, яка займалася, крім торговельно-господарських справ, також і культурно-просвітницькою

діяльністю. Тут було створено культурно-освітній відділ, що популяризував театральну, музично-хорову та бібліотечну справи. До ради з театральної справи входили художник М. Бурачек, поет М. Вороний, актори І. Мар'яненко, П. Саксаганський; з музично-хорової справи — композитори Я. Степовий, В. Верховинець, Р. Глієр, П. Демущький, П. Козицький, М. Леонтович, Б. Яворський; з бібліотечної справи — Ю. Меженко (Іванов), експертом з художньої справи був Ф. Красицький. У 1920—1923 рр. художнім кооперативним музеєм завідував П. Тичина.

⁴⁷ Стеценко Кирило Григорович (1882—1922) — український композитор, з творами якого П. Тичина як співак і диригент ознайомився ще в роки навчання у Чернігівській духовній семінарії та Київському комерційному інституті, де студентський хор виконував його «Прометей» (слова О. Коваленка). Знайомство поета з композитором відбулося в театрі П. Садовського у Києві напередодні Лютневої революції 1917 р. Їхні дружні стосунки зміцніли під час подорожі 8—10 листопада 1920 р. з хоровою капелюю по Правобережній Україні. Поет описав це у щоденнику-повісті «Подорож з капелюю Стеценка» (див.: «Вітчизна», 1971, № 1—4; автограф зберігається у ЦДАМЛМ, ф. 464, № 1541, 1542). На слова П. Тичини композитор створив музичний твір «Блажен, блажен, благословен» (1920), опублікований у збірці «У серці у моїм...» (К., 1970) під назвою «Свобода, рівність і любов».

⁴⁸ Вишгород — місто на Київщині, розташоване на правому березі Дніпра. Вперше згадується у літописі (946) як резиденція княгині Ольги — «Ольжин град». Важливий стратегічний пункт, що захищав Київ з північного заходу від ворогів. Зокрема тут 12 червня 1920 р. були розбиті білополяки, а під час Великої Вітчизняної війни передові частини 1-го Українського фронту в районі Вишгорода та Лютежа захопили плацдарм і розгромили фашистів.

⁴⁹ Папарук Катерина Кузьмівна (1874—1964) — мати Л. П. Папарук, майбутня теща П. Г. Тичини.

⁵⁰ У «Вістях» Мик. Л.— У газеті «Вісті Київського губервкому» 17 грудня 1920 р. було опубліковано фейлетон Костя Котка (Миколи Любченка) «Готентотська державність», де, зокрема, писалось: «Група молодих поетів заходила біля заснування української опери. Перекладаються „Сказка о царі Салтане“, „Кармен“ та інші опери. У фейлетоні під іменами Дми-Заг, Пав-Тич, Вал-Щук автор мав на увазі Д. Загула, П. Тичину, В. Поліщука. Подібні виступи з позицій нігілізму щодо класичної спадщини справедливо обурювали П. Тичину, як і інших митців».

⁵¹ «Жаке́ріі»...— Трагедія-епоса на 4 дії П. Меріме про антифеодалне повстання у Франції. Її виставу задумано було реалізувати 1920 р. у театрі «Березіль», фактично це сталося 1925 р. (див.: «Нове мистецтво», 1926, 16 листопада).

⁵² Синтетична студія — експериментальний театр «Центростудія» (1920), Всеукраїнська державна студія (1921, березень), театр ім. Г. Михайличенка (1921), нині — Одеський державний драматичний театр ім. Жовтневої революції.

⁵³ Вериківський Михайло Іванович (1896—1962) — український радянський композитор, диригент, педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР. З 1921 р. разом з П. Тичиною брав участь у роботі Музичного товариства ім. М. Леонтовича. Автор музичних творів на слова П. Тичини («А я у гай ходила», «На майдані», «Сирітка»).

⁵⁴ Козицький Пилип Омелянович (1893—1960) — україн-

ський радянський композитор, педагог, громадський діяч, заслужений діяч мистецтв УРСР. У 1918—1924 рр. викладав у Київському музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка. Один з організаторів і керівників Музичного товариства ім. М. Леонтовича. Пізніше працював у Київській консерваторії (з 1935 р.), керував Українською державною філармонією (1938—1941). Автор опер, кантат, пісень, наукових досліджень про творчість українських композиторів.

⁵⁵ В е р ь о в к а Григорій Гурович (1895—1964) — український радянський композитор, хоровий диригент, педагог, народний артист УРСР. Під час навчання у Чернігівській духовній семінарії потоваришував з П. Тичиною. На початку 20-х років П. Тичина і Г. Верьовка були диригентами хорів у Залізничному районі Києва, незабаром об'єднаних в один хор під керівництвом Г. Верьовки. Композитор написав музику до творів П. Тичини «Десь на дні мого серця», «Той сад і ніч, і зорі», «За мир і дружбу», «Наша слава», «Нехай собі та й шумлять дуби», «Зустріч наша світла, гарна», «Партії могутній клич», «Пісня про Хрещатик», «Ти грими, наша славо, по світу» та ін.

⁵⁶ «Г р о н о» — назва літературно-мистецького угруповання та виданого ним однойменного збірника, авторами якого були В. Поліщук, М. Терещенко, Д. Загул, П. Філіпович, М. Любченко (Кость Котко), Г. Косинка, Г. Шкурупій, Ю. Меженко (Іванов) та ін. Стоячи на революційних позиціях, учасники «Грона» визначали свій «метод» як щось середнє між імпресіонізмом та футуризмом.

⁵⁷ «Музагет» — літературно-мистецьке угруповання (Київ, 1919), що об'єднувало митців різних напрямків. 1919 р. вийшла єдина книжечка журналу «Музагет», де були опубліковані і твори П. Тичини.

⁵⁸ Ш е в ч е н к о Тарас Григорович (1814—1861) — великий український народний поет, художник, мислитель, революційний демократ. Уже на ранній творчості П. Тичини позначився плідний вплив Шевченка. У віршах циклу «На могилі Шевченка» (1918) він використав теми й образи з творів великого поета; про силу Шевченкового слова писав у триптисі «Листи до поета» (1920), «В ім'я людини» (1939). В наступні роки послідовно розвивав ідейно-художні традиції Великого Кобзаря. Дружбі Т. Шевченка з російськими революційними демократами присвятив драматичну поему «Шевченко й Чернишевський» (1939—1964), написав сюжетний вірш «Ленін іде на шевченківський вечір» (1961).

⁵⁹ С л о в а в ь к и й Юліуш (1809—1849) — польський поет, родом з України (м. Кременець), автор революційно-романтичної лірики («Гімн», «Ода вольності»), романтичних творів («Кордіан», «Ангелі»), зокрема на українську тематику («Ян Казімеж», «Срібний сон Саломей», «Змій», «Беньовський» та ін. Багато його творів перекладено українською мовою І. Верхратським, М. Старицьким, М. Зеровим, М. Рильським, М. Бажаном, А. Малишком та ін.

⁶⁰ О л я — Ольга Михайлівна Тичина, племінниця Павла Григоровича, замордована фашистами у 1942 р.

¹ Пушкін Олександр Сергійович (1799—1837) — великий російський поет. П. Тичина присвятив йому статті «Геніальний син великого народу» (1949), «Рідний, улюблений наш!» (1937, 1949), поезії «Перед пам'ятником Пушкіну в Одесі» (1920), де назвав великого російського поета «Землі орган могучий», «Олександр Пушкіну» (1949), «Пушкін в сім'ї декабристів» (1949). П. Тичина переклав кілька віршів Пушкіна (див. п'ятий том цього видання).

² Чумаков Василь Григорович (1901—1919) — український радянський поет, закатований денікінською контррозвідкою 4 грудня 1919 р. у Києві. Працював відповідальним секретарем журналу «Мистецтво». Автор революційних поезій, виданих посмертно (збірка «Заспів», 1920). П. Тичина записав від нього народну пісню «Вари, мати, вечеряти...».

³ ...переглядав «Кобзаря». До мертвих, живих і ненароджених.— Точна назва поеми Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє».

⁴ Квітка Климент Васильович (1880—1950) — український радянський музикознавець, фольклорист, один з фундаторів української радянської музичної етнографії. Чоловік Лесі Українки. На початку 20-х років разом з П. Тичиною був членом Всеукраїнського комітету пам'яті М. Леонтовича (згодом — Музичного товариства ім. М. Леонтовича), працював у його музейній секції.

⁵ Леонтович Микола Дмитрович (1877—1921) — український радянський композитор, хоровий диригент, громадський діяч. Викладав хорове мистецтво у Музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка, працював у Народній консерваторії, був комісаром 1-ї Української державної капели. Автор класичних обробок народних та революційних пісень для хору. П. Тичина близько знав композитора, працював з ним у Дніпросоюзі, де М. Леонтович був співробітником культурно-освітнього відділу, а П. Тичина завідував художнім кооперативним музеєм. Разом з капелою П. Тичина і К. Стеценко відвідали 1920 р. Леонтовича у Тульчині. Лиходійське вбивство композитора глибоко вразило П. Тичину, який узяв найактивнішу участь в організації Музичного товариства ім. Леонтовича, до 1923 р. був керівником і диригентом капели-студії ім. М. Леонтовича. Присвятив композитору вірш «Леонтович» (1940).

⁶ Олесь Олександр (літературний псевдонім Кандиби Олександра Івановича; 1878—1944) — український поет. Не зрозумівши суті революційних процесів, 1919 р. емігрував до Угорщини (Будапешт), пізніше до Чехословаччини (Прага), боляче переживав розлуку з рідною землею. Під час подорожі до Чехословаччини у 1924—1925 рр. П. Тичина зустрівся з Олесем у Празі.

⁷ Хамів ненавиджу...— Йдеться про І. Цитовича.

⁸ Кобилянський Володимир Олександрович (1885—1919) — український радянський поет. В 1914 р. переїхав з Галичини на Східну Україну. Після Великого Жовтня працював у Народному секретаріаті, а також у секції Всевидав разом з П. Тичиною. Належав до літературно-мистецького угруповання «Музагет». Його збірка «Мій дар» (1920) вийшла посмертно. Текст з вірша В. Кобилянського подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 38.

⁹ 10/II. Коли не зайдеш в Наросвіту...— Записи П. Тичини від 10 лютого до 13 серпня 1921 р. подаються за чорновим автографом, що зберігається у ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4841.

¹⁰ ...хор Гриця...— тобто хор, очолюваний Г. Верьовкою.

¹¹ Поліщук Валер'ян Львович (літературні псевдоніми — Микита Волокита, Сонцвіт та ін.; 1897—1942) — український радянський поет. Входить до літературної організації «Гарт», з 1928 р. очолював «Авангард», обстоюючи конструктивістські настанови. У кращих своїх творах відобразив революційні та соціалістичні перетворення молодого Країни Рад. В. Поліщук, який також вів щоденникові записи, занотовує, що 25 червня 1918 р. він вперше познайомився з П. Тичиною в редакції журналу «Нова рада» (див. відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 136, № 4).

¹² Савина Марія Гаврилівна (1854—1915) — російська актриса, родом з України. Грала в Мінську, Харкові (антреприза М. Лентовського), а з 1874 р.— у трупі Олександринського театру у Петербурзі. Була одним з ініціаторів організації І Всеросійського з'їзду театральних діячів, підтримувала дружні зв'язки з українськими акторами.

¹³ Єрмолова Марія Миколаївна (1853—1928) — російська радянська актриса, народна артистка Республіки (з 1920 р.). Працювала в трупі Московського Малого театру з 1871 р. На ювілеї з нагоди її 50-річчя був присутній В. І. Ленін.

¹⁴ ...«Кобзаря» розкрив.— Тут процитовано уривок з поеми Т. Г. Шевченка «Неофіти», написаної 8 грудня 1857 р. у Нижньому Новгороді і присвяченої М. Щепкіну (див.: *Шевченко Т. Повне збір. творів. В 10-ти т. К., 1953, т. 2, с. 250*).

¹⁵ Лавра.— Йдеться про Києво-Печерську лавру — православний монастир у Києві, заснований 1051 р. ченцями Антонієм і Феодосієм. З XI ст.— центр поширення християнства у Київській Русі, з XII ст. отримав статус лаври (головного чоловічого монастиря), пізніше відіграв важливу роль у розвитку давньоукраїнської і всієї східнослов'янської культури. З 1926 р. на території монастиря відкрито Києво-Печерський історико-культурний заповідник.

¹⁶ Іона — православний монастир, заснований 1864 р. на місці колишньої Свято-Троїцької обителі. Нині територія Іонівського монастиря входить до складу Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР.

¹⁷ 1/IV. Прийшов пізно...— Запис подається за чорновим автографом, що зберігається у КМТ, № 650.

¹⁸ «Мистецька трибуна».— Очевидно, йдеться про літературно-мистецький журнал, орган художнього відділу сектору Головополітосвіти УРСР. Виходив у Харкові в 1921—1922 рр.

¹⁹ Рильський Максим Тадейович (1895—1964) — український радянський поет, громадський діяч, академік АН УРСР (з 1958 р.). Заочне знайомство П. Тичини з М. Рильським відбулося завдяки збірці останнього «На білих островах» (1910). На початку 20-х років М. Рильський відвідував концерти та заняття хору, яким керував П. Тичина. Щоправда, поет досить критично ставився до творчих пошуків неокласиків, до яких належав М. Рильський, що орієнтувалися тоді на класику, французьких парнасців та символістів. Згодом між поетами постала глибока творча дружба. П. Тичина присвятив М. Рильському свої поезії «З кримського циклу»

(1926), «Максиму Рильському» (1940), статтю «Квітни, мово наша рідна».

²⁰ 2/IV. Написав за ці два дні...— Запис подається за чорновим автографом, що зберігається в КМТ, № 649.

²¹ «La bella Fornarina» («Прекрасна Форнарїна») — вірш П. Тичини, написаний 1921 р. і вперше надрукований у збірці «Вітер з України» (1924). Передруковувався також під назвою «Гуляв над Тібром Рафаель...» (див. перший том цього видання).

²² «Фома Гордєєв» — повість М. Горького, створена за матеріалами життя російського купецтва. Письменник намагався змалювати широке соціальне полотно, де діяла б енергійна людина. М. Горький був незадоволений своєю повістю, про що він писав у листі до А. Чехова (див.: *Горький М.* Полн. собр. соч. В 20-ти т. М., 1969, т. 4, с. 587—590).

²³ Лисенківський інститут — Київський музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка.

²⁴ Сладкопєвцев Володимир Володимирович (1876—1957) — російський та український артист, педагог, письменник. У 1918—1923 рр. професор Київського музично-драматичного театру ім. М. Лисенка, з 1927 р. — викладач Ленінградського технікуму сценічних мистецтв.

²⁵ Марко.— Йдеться про Марка Степановича Терещенка (1894—1982), українського радянського актора і режисера, заслуженого артиста УРСР (з 1930 р.). Творчу діяльність починав у «Молодом театрі». В 1921—1926 рр. очолював «Центростудію» (театр ім. Г. Михайличенка), де на основі творів відомих поетів ставив монументальні вистави, так зване «мистецтво дійства». Пізніше працював у театрах Одеси і Харкова, у кінематографі.

²⁶ Шульгін Яків Миколайович (1851—1911) — історик ліберально-буржуазного напрямку, близький до народницького гуртка І. Ковальського. Автор праць переважно з історії Лівобережної України.

²⁷ Куліш Пантелеймон Олександрович (1819—1897) — український письменник, історик, фольклорист, етнограф, перекладач, редактор першого українського журналу «Основа», що виходив у Петербурзі (1861—1862 рр.). За участь у Кирило-Мефодіївському товаристві був засланий до Вологди.

²⁸ Тургєнєв Іван Сергійович (1818—1883) — російський письменник, автор відомих романів «Рудїн», «Дворянське гніздо», «Батьки і діти» та ін. Підтримував дружні зв'язки з Т. Шевченком, Марком Вовчком, цікавився розвитком української літератури.

²⁹ Наталка — рідна сестра П. Тичини (1902—1922). Від неї поет записав пісні «Сваночки-сваночки», «Нам, свату, та полегшало», «Та все під оконце, та все під оконце». Їй П. Тичина присвятив поезію «Весна».

³⁰ Бровари — місто, розташоване за 22 км від Києва. Вперше згадується у джерелах за 1628 р. Назва походить від броварень («пивоварень»).

³¹ Бернар Сара (1844—1923) — французька актриса. Була на гастролях в Росії у 1881, 1892 і 1908 рр.

³² Вагнер Вільгельм-Ріхард (1813—1883) — німецький композитор, диригент, письменник, публіцист. Учасник Дрезденського повстання (1848), політичний вигнанець (у 1849—1858 рр. жив у Швейцарії). Автор відомої німецької романтичної тетралогії

«Перстень Нібелунгів» та інших музичних творів. П. Тичина переклав лібретто до його опери «Лоенгрін».

³³ Філіпченко Іван Гурійович (1887—1939) — російський радянський поет, співробітник газети «Правда» (1918—1928).

³⁴ Буцької Анатолій Костянтинівич (1892—1965) — російський музикознавець. 1918 р. брав участь в організації Київського музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка, де працював викладачем по класах композиції та фортепіано (1920—1925). Згодом переїхав до Ленінграда.

³⁵ «Перший Будинок». — Йдеться про сценарій П. Тичини «Перший будинок нового світу», скомпонований з його власних творів, віршів М. Семенка, перекладів поезії Е. Верхарна та переробок окремих рядків В. Еллана, В. Чумака, В. Сосюри та ін. Це зразок сценарію «мистецтва дійств», створеного для «Центростудії» у 1920—1921 рр. (див.: *Терещенко Марко*. Режисер і театр. К., 1971, с. 21—22). Виставу вперше показано 11 травня 1921 р. у Київському театрі ім. К. Лібкнехта. Композиція М. Терещенка, музика А. Буцького, художнє оформлення А. Петрицького. Назва запозичена з ревшутпоеми М. Семенка «Тов. Сонце» (1919), хоч подібний рядок зустрічався вже у творі Дніпровой Чайки «Самоцвіти», присвяченому М. Вороному: «Будуйте будинок нового життя» (див.: *Дніпровая Чайка*. Твори. К., 1919, с. 122).

³⁶ «Миры миров» — романтична поема І. Філіпченка, прийнята характерним для поезії початку 20-х років планетарним пафосом.

³⁷ Пимен. — Йдеться про П. М. Рудякова, адміністратора хорової капели «Думка», пізніше — співробітника Наркомосу УРСР, директора Державного музею українського образотворчого мистецтва.

³⁸ Кропивницький Марко Лукич (1840—1910) — український драматург, актор, режисер, композитор, один із засновників українського національного театру. Сприяв утвердженню соціально-психологічної драми на українській сцені, створив свою школу режисури та акторської майстерності.

³⁹ Грінченко Борис Дмитрович (літературний псевдонім — Чайченко; 1863—1910) — український письменник, філолог, етнограф, педагог. Упорядкував і видав чотиритомний «Словарь української мови» (1907—1909). Автор творів, у яких показано класове розшарування на селі («На розпутті», «Серед тихої ночі», «Під тихими вербами» та ін.), збірок поезій та п'єс про життя інтелігенції, селянства, про історичне минуле.

⁴⁰ Розенталь — очевидно, працівник Наркомосу УРСР у 20-і роки.

⁴¹ Блок Олександр Олександрович (1880—1921) — російський поет. У своїй ліриці еволюціонував від символізму до революційного романтизму з виразною реалістичною основою. Привітав Велику Жовтневу соціалістичну революцію (поема «Дванадцять» — 1918 р., стаття «Інтелігенція і Революція» — 1918 р.). П. Тичина переклав його драму «Троянда і Хрест».

⁴² Ренан Жозеф Ернест (1823—1892) — французький філософ, філолог, історик релігії, член Французької академії (з 1878 р.), член-кореспондент Петербурзької АН (з 1860 р.).

⁴³ Песталоцці Йоганн Генріх (1746—1824) — швейцарський педагог-демократ, один з фундаторів дидактики початкового навчання.

⁴⁴ Деміївка — історична місцевість у Московському районі Києва, до середини ХІХ ст. згадується як Нижня Либідь, пізніше — село Деміївка Хотівської волості Київського повіту. У зв'язку з будівництвом залізниці та ряду промислових підприємств стала робітничим районом.

⁴⁵ Варлен Луї Ежен (1839—1871) — французький революціонер, учасник Паризької комуни (1871), член фінансової, продовольчої, військової комісії. Розстріляний версальцями.

⁴⁶ Михайличенко Гнат Васильович (1892—1919) — український радянський письменник, громадський і політичний діяч; належав до партії лівих есерів, а потім — боротьбистів. Активний діяч Пролеткульту у Києві. У травні 1919 р. був наркомом освіти УРСР. Розстріляний денікінцями разом з В. Чумаком. Йому П. Тичина присвятив вірш під назвою «Гнатові Михайличенку», вперше надрукованому в журналі «Мистецтво», 1920, № 1, с. 11 (див. перший том цього видання).

⁴⁷ 2/ХІ. Зустрівся учора в театрі... — Записи від 2/ХІ 1921 р. до 4/VI 1922 р. подаються за чорновим автографом, що зберігається у КМТ, № 561, 571—575. Уривки цих записів зберігаються в ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4842 (фотокопії). Тут наявні деякі доповнення до тексту щоденника:

[...] Не повинно бути, брехня! Повинно бути, повинно.

— Згадав, зараз у Вас (якраз хлопчик постукав, дав їм картоплі, сухарів, хліба. Так легко на душі, мати [в торбину] вкладає під драбиною, здоров'я бажає...)

Той рік, як Степовий помер...

[...] У «Вістях» з Семенком перестривас: «Давно ми з ним не маєм про що балакати. Він хитрить... Моя душа зовсім не до нього»*.

5/ХІ. День веселий. Зчищаю часто... на вікнах замазку... із [...].

6/ХІ. Молотком хоч який гвіздок можна забить, і наша зараз свідомість забита.

Валер'ян учора у «Вістях» прочитав мені [...]. А сьогодні приніс пару гарної білизни.

18/ХІ. Валер'ян побув на моїй співанці, а потім почував у мене. Уранці читав [...]. Гарно. Розум є, і юність, і здоров'я, але ще не знаю, що воно таке. Геніальності в тім, щоб відчутти [...]

26/ІІІ. Надворі трохи одпустило. Сидів, студіював техніку віршування.

28/ІІІ. Кажуть, Лозовського вбито. Що таке [...]

30/ІІІ. Коряк** у Харкові нападає, що я співаю [з] капелою в [авто]кеф[альній] ц[еркві].

Сволоч! Болван.

Я в церкві вже забув, ко[ли був].

* Очевидно, йдеться про стосунки В. Еллана з М. Семенком.

** Коряк Володимир Дмитрович (1889—1939) — український радянський літературознавець, критик, що зазнав впливу вульгарної соціології.

Лозовського відчуваю зараз тут — перед 10/III.

26/VI. Чому нові душі мої не дають задоволення?

З несказаною радістю берусь за древніх.

[...] Хотів писати конспект до слідуєчої лекції. Перекидав журнали. І раптом одна якась стаття про танець і пластику наштовхнула мене на мелодію. Я сів і довго, закривши очі, любувався: пари, пари ідуть і танцюють.

Праві йдуть позад, але голову намагаються тримати вперед.

Ліви мчать вперед, але голови скрутили назад.

Одним словом: картузи перелицьовані.

Як не хвалить Христа, а він їздив на ослах, приймаючи осанну.

⁴⁸ Валер'ян — Валер'ян Полішук.

⁴⁹ ...з алізли в музей.— П. Тичина з деякими перервами завідував музеєм Дніпросоюзу з початку 1920 р. до весни 1923 р., водночас працюючи завідувачем літературної частини театру ім. Т. Шевченка.

⁵⁰ Осьмачка Феодосій (Тодось) Степанович (1895—1962) — український поет, автор збірок «Круча» (1922), «Клекіт» (1929), перекладав твори В. Шекспіра на українську мову. Емігрував за кордон.

⁵¹ Степового ховать будем.— Йдеться про похорон українського радянського композитора Я. С. Степового.

⁵² «Співи панахидні» — втрачений цикл поезій молодого П. Тичини, написаний у Чернігові (див. статтю Г. Зленка «Молодий я, молодий» в «Літературній Україні» 20 серпня 1971 р., в якій дослідник посилається на лист поета до редактора одеського журналу «Основа», забороненого у грудні 1915 р. військовою цензурою).

⁵³ «Світло» — єдиний український педагогічний журнал для сім'ї і школи, що виходив у Києві (1910—1914). Його редакція знаходилася на вул. Володимирській, № 93; Безаківській (нині — Комінтерна), № 8; Паньківській (нині — Степана Халтуріна), № 8. З осені 1913 до весни 1914 р. П. Тичина працював у редакції цього журналу на посаді технічного секретаря і, очевидно, деякий час мешкав тут же. В журналі № 3 за 1913 р. було надруковано його оповідання «На ріках вавилонських».

⁵⁴ Уеллс Герберт Джордж (1866—1946) — англійський письменник-фантаст. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції відвідав Країну Рад, зустрічався з В. І. Леніним, мав з ним розмову, але вважав будівництво соціалізму в СРСР утопією. Свої погляди він виклав у книзі «Росія в імлі» (1920), яку має на увазі П. Тичина.

⁵⁵ Футуристи — прибічники одного з авангардистських напрямів у мистецтві, що виник напередодні першої світової війни в Італії. Футуристи виявляли нігілістичне ставлення до культурної спадщини минулого, наполягали на технократичній основі мистецтва. У Росії цей напрям ширився під назвою кубофутуризму та егофутуризму. На Україні тривалий час майже єдиним представником руху, що постійно міняв свої назви (кверофутуризм, панфутуризм), був М. Семенко. Як редактор журналу «Мистецтво» з другого номера він переорієнтував на свої позиції частину символістів, а згодом була створена літературно-мистецька група «Асоціація панфутуристів», яка, виголошуючи лівореволюційні гасла, насправді стояла на позиції «деструкції форми» та ліквідації

мистецтва, хоч у кращих своїх творах футуристи спромоглися відобразити певні риси і явища нової революційної дійсності.

⁵⁶ Слісаренко Олекса Андрійович (1891—1937) — український радянський письменник. Починав як поет. Перші його збірки позначені впливом символізму, пізніше — футуризму. У збірках оповідань «Плантації» (1925), «Сліди бурунів» (1927) та ін. правдиво відтворено епізоди та постаті часів громадянської війни, показано класову боротьбу на Україні в дореволюційні часи. Автор повістей «Бунт», «Страйк», романів «Чорний ангел», «Хлібна рика» тощо.

⁵⁷ «Плуг» — друга збірка П. Тичини, що вийшла у Києві 1920 р. у видавничому товаристві «Друкарь» з посвятою: «Дорогому братові Євгену Тичині присвячую». Мала друге та третє видання у Харкові (ДВУ, 1925), четверте — 1927 р. Критика високо оцінила збірку: «В „Плузі“ — перед нами цілком викристалізований поет-філософ, що протинає зором космічне буття і відгукується з надзвичайною експресією. У віршах Тичини — домінують рідні нашій добі мідяні, залізні тони» (див. «Шляхи мистецтва», 1921, № 2, с. 56—57).

⁵⁸ ...моя дочка так малює... — Тут в тексті П. Тичини неточність, оскільки єдина дочка В. Еллана — Майя Вовчик-Блажична народилася 1923 р. Очевидно, йдеться про племінника дружини В. Еллана — Ігоря, який виявляв нахил до малювання.

⁵⁹ Прорізна — нині вулиця Свердлова у Києві.

⁶⁰ Б. Грінченко «Про пустелі»... — Науково-популярна книжка Б. Грінченка «Про пустині». — К., «Просвіта», 1908.

⁶¹ ...«Дві поезофільми» М[ихайла] Семенка. — Йдеться про поезофільми М. Семенка «Весна» та «Степ», написані 1919 р. і сповнені щирим революційним пафосом.

⁶² Казка Аркадій Васильович (1890—1929) — український радянський поет, перекладач. П. Тичина товаришував з ним від часу навчання у Чернігівській духовній семінарії. Вони разом відвідували літературні «суботи» М. Коцюбинської.

⁶³ Касяненко. — Очевидно, йдеться про Євгена Івановича Касяненка (1889—?) — журналіста і партійного діяча, від 1925 р. — редактора газети «Вісті ВУЦВК».

⁶⁴ Попов Микола Миколайович (1891—1938) — радянський партійний діяч, історик, журналіст (див.: Етапи великого шляху. К., 1978, с. 52).

⁶⁵ Римський-Корсаков Микола Андрійович (1844—1908) — російський композитор, громадський діяч, теоретик музики, письменник. З 1861 р. учасник «Могучої кучки». Професор Петербурзької консерваторії (з 1871 р.). Автор п'ятнадцяти опер («Снігуронька», «Садко» тощо) й інших музичних творів, зокрема на українську тематику («Майська ніч», «Ніч перед різдвом» та ін.).

⁶⁶ Пушкін Брокгауза і Єфрона... — Тобто видання творів О. Пушкіна у 6-ти томах, підготовлене С. Венгеровим у видавничому товаристві Ф. Брокгауза та І. Єфрона.

⁶⁷ «Жовтень» — збірник, присвячений роковинам Великої пролетарської революції (Харків, 7 листопада 1921 р.).

⁶⁸ Йогансен Майк (Михайло) Гервасійович (1895—1937) — український радянський письменник, філолог, член літературних організацій «Гарт», ВАПЛІТЕ і «Техно-мистецької групи—А». Невтомний романтик-експериментатор на терені поетичної та беле-

тристичної форми. Його поезія «Комуна», вміщена у збірнику «Жовтень», як видно із запису в щоденнику, сподобалась П. Тичині.⁶⁹ ...Н а т а л к у з г а д а в.— Сестру Наталію Григорівну (1902—1922).

⁷⁰ Польське різдво.— Йдеться про релігійне свято на честь народження міфічного Ісуса Христа; святкується католиками 25 грудня.

⁷¹ Всеукраїнським літературним комітетом створений у Харкові на початку 1919 р. при Народному комісаріаті освіти УРСР для організації та керівництва літературним процесом.

⁷² «Захід I—II. Вулиця Кузнечна» — диптих (1921), вперше надрукований частинами в журн. «Червоний шлях», 1923, № 1, с. 55, та у збірці «Вітер з України» (1924).

⁷³ Олександрівська — нині вулиця Жданова у Києві.

[1922]

¹ Тагор Рабіндрнат (1861—1941) — великий індійський письменник та громадський діяч, просвітител, філософ. Писав мовою бенгалі. П. Тичина цікавився творчістю Р. Тагора, зазнав впливу його поезії. Відвідавши 1930 р. Радянський Союз, індійський письменник високо оцінив соціальні досягнення радянського народу («Листи про Росію», 1931). Все це і відтворив П. Тичина у вірші «Рабіндрнат Тагор», написаному після повернення з Москви 1930 р. Він збирався перекладати поезії великого індійця, про що свідчить його автограф перших строф з твору про Р. Тагора «На кого б я хотів вивчитись» (див. шостий том цього видання). Вперше про Р. Тагора згадується у повісті-щоденнику «Подорож з капелю Стеценка» (див. сьомий том цього видання).

² «Просвітняни» — самодіяльна хорова капела при робітничому клубі «Просвіта» (школа ім. Гоголя, вул. Предславинська), якою керував П. Тичина. Водночас він був хормейстером самодіяльного залізничного театру станції Київ-2 при культвідділі Укрпрофспілки № 3 Києво-Воронезької залізниці (див. ЦДАМЛМ, ф. 464, № 9635, 9637).

³ «Новостроевці» — самодіяльний хоровий колектив при бібліотеці Т. Г. Шевченка по вулиці Кузнечній, 107 (де жив П. Тичина), під керівництвом Г. Верьовки. З 15 лютого 1921 р. — капела-студія ім. М. Леонтовича з двома диригентами — Г. Верьовкою та П. Тичиною, з 1923 р. — музична студія ім. М. Леонтовича. Перший концерт під керівництвом П. Тичини відбувся 10 липня 1921 р.

⁴ Сосюра Володимир Миколайович (1897—1965) — український радянський поет. Незважаючи на мінор деяких поезій 20-х років, що давало підставу тогочасній критиці розглядати їх як «вплив» С. Єсеніна, в поемі «Червона зима» (1921) визначальною лінією його лірики стало зображення революційної соціалістичної дійсності.

⁵ Єсенін Сергій Олександрович (1895—1925) — російський радянський поет. Його емоційно насичена лірика мала вплив і на українську поезію. П. Тичина захоплювався творчістю Єсеніна, згадував його у вірші «І Великий, і Блок, і Єсенін, і Клюєв», через

російських друзів передав йому із Харкова одну із своїх поетичних збірок (очевидно, «Вітер з України»).

⁶ Шкурупій Гео (Юрій) Данилович (1909—1937) — український радянський письменник; обстоював принципи футуризму.

⁷ «Пам'яті Гната Михайличенка». — Йдеться про вірш П. Тичини під назвою «Гнатові Михайличенку» (див. перший том цього видання).

⁸ Проня — сестра П. Тичини Єфросинія Григорівна (1881—1949).

⁹ Самійленко Володимир Іванович (літературні псевдоніми — В. Сивенький, Іваненко, Л. Сумний та ін.; 1864—1925) — український письменник. Уважно ставився до молодого П. Тичини, заохочував до перекладацької діяльності, піклувався його здоров'ям. 1915 р. поет, будучи хворим, півроку жив у с. Добрянці на Чернігівщині у В. Самійленка. Під керівництвом поета молодий автор здійснив переклади поезій М. Лермонтова та П. Верлена. Пізніше між Тичиною й В. Самійленком велоса листування, проте листи загинули під час Великої Вітчизняної війни.

¹⁰ Пишу «Прометей». — Йдеться про вірш П. Тичини «Прометей» або незакінчену поему-феєрію (див. перший том цього видання).

¹¹ Шіллер Йоганн Крістоф Фрідріх (1759—1805) — німецький поет-романтик, драматург, теоретик мистецтва, історик. Представник європейського Просвітництва. На Україні (в роки молодості П. Тичини) був відомий завдяки перекладам К. Білиловського, П. Куліша, Олени Пчілки, І. Франка та ін. П. Саксаганський 1918 р. вперше поставив у Києві його драму «Розбійники».

¹² «У пущі» — драматична поема Лесі Українки, початковий задум написання якої виник наприкінці 1894 р., після роботи поетеси над статтею про англійського письменника Джона Мілтона. У чернетці називалася «Річард», «Артист», «Життя артиста». Вперше надруковано у «Літературно-науковому віснику», 1910, кн. III—IV.

¹³ «Герман і Доротея» — драма німецького письменника Йоганна-Вольфганга Гете (1749—1832). Замолоду він був тісно пов'язаний з німецьким літературним рухом «Буря і натиск». Творчість Гете відома на Україні на початку XIX ст. 1827 р. він обраний почесним членом вченої ради Харківського університету, його твори перекладали П. Гулак-Артемівський, П. Білецький-Носенко, І. Франко та ін. П. Тичина глибоко вивчав творчу спадщину німецького поета, студював його драми, зокрема автобіографічну книгу «З мого життя. Поезія і правда». Образ Гете П. Тичина змалював у незакінченій поемі-симфонії «Сковорода» (див. розділ «Видіння Цундрия. У Лейпцігу» у четвертому томі цього видання).

¹⁴ Дон-жуан — образ рицаря-гульвіси, порушника релігійних та етичних норм, створений середньовічною літературою. Він змальований багатьма письменниками (Тірсо де Моліна, Ж. Мольєр, Дж. Байрон, Е.-Т.-А. Гофман, О. Пушкін, Леся Українка та ін.). Цей образ привернув увагу і П. Тичини, напр., у його статті «Про вічні типи у світовому письменстві» (див. восьмий том цього видання).

¹⁵ Гейне Генріх (1797—1856) — німецький поет-романтик, революційний демократ. У 1843 р. потоваришував з К. Марксом, під його впливом написав вірші «Сілезькі ткачі», поему «Німеччина».

Зимова казка». Твори Гейне перекладалися на українську мову, зокрема і П. Тичиною (див. шостий том цього видання).

¹⁶ ...моєї Весни...— тобто Лідії Папарук.

¹⁷ Леонардо да Вінчі (1452—1519) — великий італійський художник доби Відродження, архітектор, інженер, учений. П. Тичина захоплювався багатогранною, різносторонньою діяльністю цього генія.

¹⁸ Городовенко Нестор Теофілович — український радянський диригент, діяльність якого дістала високу оцінку (див. «Известия», 1927, № 73; «Правда», 1927, № 82), заслужений артист республіки, з 1920 р. очолив мандрівну капелу, яку з 1921 р. було перетворено в Державну Українську мандрівну капелу (скорочено — «Думка»), яка вважалася однією з кращих хорових організацій України (див. журнал «Музика», 1925, № 3, с. 154).

¹⁹ Я сказав про це Болеславу] Леопольдово-вичу...— Йдеться про Болеслава Леопольдовича Яворського (1877—1942), українського та російського музикознавця, піаніста, педагога, професора Київської консерваторії (1916—1921). Його учнями були Г. Верьовка, М. Вериківський, П. Козицький та ін. П. Тичина високо оцінив створену ним теорію ладового ритму (теорію слухового тяжіння).

²⁰ ...Лесь просить.— Очевидно, йдеться про О. Лозовського.

²¹ Схима — вищий чин чернецтва, що вимагає від тих, хто дав обітницю, дотримання суворих аскетичних правил. П. Тичина вживає це слово у переносному значенні.

²² Петрицький Анатолій Галактіонович (1895—1964) — український радянський живописець і театральний художник, народний художник СРСР (з 1944 р.). П. Тичина має на увазі навчання А. Петрицького у ВХУТЕМАСі (1922—1924). А. Петрицький — автор портрета П. Тичини (1933).

²³ Коростень — місто обласного підпорядкування на Житомирщині. Вперше згадується в літописах як центр древлянського поселення Іскоростень (945).

²⁴ «Берега вічності». — Точніше: «На берегах вічності ходить сонце». Образ з поеми П. Тичини «В космічному оркестрі» (V) (див. перший том цього видання).

²⁵ Кузнечна — нині вулиця Горького в Києві. Назва походить від ковальських майстерень, що були збудовані на тодішній околиці міста. В 1916—1923 рр. на квартирі в Папаруків (№ 107, кв. 19) жив П. Тичина, там він написав цикл віршів «Вулиця Кузнечна». Зараз цей будинок знесено.

²⁶ Савватій помер.— Очевидно, один із співробітників колишнього журналу «Світло».

²⁷ «Громада» — ліберально-буржуазна просвітницька організація, заснована в Києві 1859 р. Існувала в інших містах України (напр., у Полтаві, Одесі). Організовувала недільні школи, видавала українською мовою художню і навчальну літературу. Зазнала переслідувань з боку царизму.

²⁸ Стеценко вмер.— Поховання К. Стеценка відбулось у с. Веприку на Фастівщині. На похороні П. Тичина виступив з промовою.

²⁹ Олександр Станіславович.— Йдеться про О. С. Чапківського (1864—?), уповноваженого Дніпросоюзу, адміністратора капели К. Стеценка, згодом — секретаря Музичного товариства ім. М. Леонтовича.

³⁰ «Світе тихий» — кантата К. Стеценка на слова Т. Г. Шевченка.

³¹ Михайло Іванович — М. І. Вериківський.

³² Гайда Павло Васильович — український радянський композитор, диригент українських народних хорів. Працював інструктором музичної справи культурно-освітнього відділу у Дніпро-союзі, іздив з капелою К. Стеценка по Правобережній Україні. Хорову практику проходив у с. Веприку під керівництвом К. Стеценка, де водночас керував і драматичним гуртком.

³³ Національний хор — перший український хор під керівництвом Н. Городовенка.

³⁴ Лежав я, силою свого твору, що його написано, повержений! — Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 45—46, звірений з машинописом «Записів літературного характеру» (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4935, арк. 206).

³⁵ Святошине — історична місцевість у Ленінградському районі м. Києва. Вперше згадується у грамоті Сигізмунда III (1619). Наприкінці XIX ст. — дачна місцевість, нині — промисловий район. У 1922 р. тут жив П. Тичина і написав кілька поезій, зокрема «За всіх скажу».

³⁶ Святославська вулиця — вулиця у Києві, що протягається від вул. М. Коцюбинського до вул. І. Франка (Ленінський р-н); названа на початку XX ст. на честь київського князя Святослава Ігоревича (?—972). Нині — вулиця Чапаєва.

[1923]

¹ 15.XII.23. Вечір. Ніч.— Запис подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 46. Текст звірений з автографом: ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4840, арк. 1; ф. 464, № 4933, арк. 165; ф. 464, № 4935, арк. 207.

² Хафіз (справжнє ім'я — Мохаммед Шамсиддін; бл. 1325 — 1390) — перський і таджицький поет. Його вірші (газелі) широко відомі у світовій літературі. На Україні творчість Гафіза досліджував А. Кримський.

³ «Чума з лопатою ходила». — Рядок з вірша Т. Шевченка «Чума» (1848).

[1924]

Запис 1 січня 1924 р. подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 47. Текст звірено з автографами: ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4929, арк. 49; ф. 464, № 4935, арк. 209 і ф. 464, № 4840.

[1925]

Запис 2 травня 1925 р. подається за чорновим автографом: КМТ, № 671; запис 24 травня 1925 р. подається за чорновим автографом: КМТ, № 672.

[1928]

Нотатки про подорож до Туреччини подаються за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 50—56. Текст звірено з автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4843), а також з «Нотатками про подорож до Туреччини у рукописі та коментарях А. К. Павлюка» (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4844).

П. Тичина був у Туреччині разом з Л. Первомайським у складі делегації радянських вчених-орієнталістів 8—24 грудня 1928 р.

¹ Юнг Клара Марківна (справжнє прізвище — Шпіколіцер; 1883—1952) — єврейська артистка естради й оперети.

² Селіме Джалаї — можливо, Селім Джамі (мечеть султана Селіма), збудована 1525 р. за наказом Сулеймана II в пам'ять батька Селіма.

³ Шандріван (шадриван) — водоспад.

⁴ Муедзин — в ісламі служитель мечеті — культовому храмі, який у певний час скликає з мінарета (баштоподібної споруди) мусульман до молитви.

⁵ Ескі-Шеїр (Ескі-Шегір) — назва старого міста.

⁶ Китаєве — околиця Києва (нині — Московський район); тут у XIV ст. створено печерний монастир — так звану Китаївську пустинь.

⁷ Анатолійські вітри — вітри з Анатолії — азіатської частини Туреччини.

[1929]

Запис 13 квітня подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 57. Текст звірено з автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4934, арк. 16, та № 4935, арк. 223).

¹ ...мене перенесли до Академії. — Йдеться про обрання П. Тичини в 1929 р. дійсним членом Всеукраїнської Академії наук (нині — Академія наук УРСР).

Запис 8 листопада подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 57—58. Текст звірено з автографами (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4932 та 4935, а також ф. 464, № 4840, арк. 6).

² Основа — мікрорайон та назва залізничної платформи у Харкові.

³ ...будинок Прому... — Будинок Державної промисловості у Харкові (Держпром), що знаходиться на площі Ф. Дзержинського.

[1930]

Запис 16 вересня подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 60. Текст звірено з чорновим автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4846, арк. 1), переписаний Л. Тичиною та С. Тельнюком (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4929 та 4935).

¹ Будинок Блакитного — письменницький клуб у Харкові (кінець 20-х — початок 30-х років).

² ...я відчув смерть Саші. — Рядок про смерть сестри Олександри Григорівни, очевидно, дописаний пізніше.

Запис 21 травня подається за чорновим автографом (ЦДАМЛІМ, ф. 464, № 4846), крім тексту «В зошит батьковий...».

¹ Лессінг Готтольд Ефраїм (1729—1781) — німецький драматург, теоретик мистецтва, представник німецького Просвітництва. Його драму «Натан Мудрий» переклав Іван Франко під назвою «Притча про три перстені». П. Тичина студював твори німецького письменника, коли працював у театрі М. Садовського. Розпочавши роботу над поемою-симфонією «Сковорода», окремі розділи якої писалися як драматургічні фрагменти, звертався до драматургічного досвіду Шекспіра, Лессінга, Гете.

² «Охляло сонце» — один з віршів циклу «Вулиця Кузнечна», вперше надрукований у журн. «Червоний шлях», 1923, № 2, с. 54, без назви; з назвою «Охляло сонце...» надруковано у зб. «Вітер з України», 1924, с. 71 (див. перший том цього видання).

³ «Червоний шлях» — український громадсько-політичний, літературно-мистецький і науковий журнал; виходив у Харкові в 1923—1936 рр. Тут неодноразово друкував П. Тичина свої поетичні твори, був членом редколегії, завідував відділом поезії.

⁴ «Нехай і боротьба звиріна». — У пізніших редакціях цей рядок подавався: «Нехай і боротьба, одміна!». У цьому виданні відновлено перший його варіант (див. перший том, с. 213).

⁵ В. Гете «Гец фон Берліхінген». — Очевидно, П. Тичина має на увазі видання: Собр. соч. в переводах русских писателей. Под редакцией Н. В. Гербеля. Спб., 1878, т. 3, с. 1—116. Видання творів Гете за редакцією П. Вейнберга вийшло на 14 років пізніше, а П. Тичина має на увазі «старе-старе».

⁶ Домашенко Георгій Феодосійович (нар. 1899 р.) — український радянський архітектор.

⁷ Коломієць Павло. — Листи від молодого поета 20-х років П. Коломієця, мабуть, загинули у Києві разом з частиною архіву П. Тичини під час Великої Вітчизняної війни.

⁸ «Пушкін на Україні». — Йдеться про працю письменника Д. Косарика, написану в 30-х роках, а опубліковану в 1949 р.

⁹ Дроздов Володимир Геннадійович — вчитель російської словесності у Чернігівській семінарії, де навчався П. Тичина.

¹⁰ Єфимовський Іван — чернігівський товариш П. Тичини, з яким він відвідував «суботи» М. Коцюбинського. В архіві П. Тичини зберігаються спогади І. Єфимовського про М. Коцюбинського «Світла душа», де є згадки і про юного П. Тичину (ЦДАМЛІМ, ф. 464, № 6162).

¹¹ Лукашевич Платон Якимович (1806—1887) — український фольклорист, етнограф. Видав збірник «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» (1836).

¹² Коцюр Данило Філонович — тесля з села Пісок Бобрівського району на Чернігівщині, «давній знайомий нашої сім'ї», як писав П. Тичина в «Автобіографії» (1945).

¹³ Різников (Різниченко) Василь Федорович (нар. 1892 р.) — український радянський бібліограф, краєзнавець, демограф; автор досліджень про історію міст Батурина, Конотопа та ін. (див.: *Білокінь С.* Видатний краєзнавець. — «Радянське село», 1985, № 9).

¹⁴ Ковалінський Михайло Іванович (1757—1807) — український та російський письменник, освітній діяч, вихованець

Г. Сковороди. П. Тичина проявляв великий інтерес до творчої спадщини М. Ковалинського, зокрема до його «Життя Григорія Сковороды...» (1886).

¹⁵ Сковорода Григорій Савич (1722—1794) — український просвітител, філософ, поет. Із творчістю Г. Сковороди П. Тичина познайомився, працюючи 1913 р. в журналі «Світло», за виданням: Собрание сочинений Г. С. Сковороды и М. И. Ковалинского с заметками и примечаниями Владимира Бонч-Бруевича (Спб., 1912). Ця книжка збереглася в архіві поета з його помітками. Глибокий інтерес до ідейної спадщини Г. Сковороди, а також до великих історичних подій XVIII ст. на Україні відбився у поемі-симфонії «Сковорода», над якою поет працював усе життя, але так і не завершив. Розділи і motto до деяких частин поеми в упорядкуванні Л. Тичини та С. Тельюка були опубліковані посмертно: *Тичина Павло*. Сковорода. Симфонія. К., «Радянський письменник», 1971.

Роботу над твором П. Тичина розпочав не пізніше 1920 р., — саме тоді він видав книжку «Замість сонетів і октав», присвячену Г. Сковороді, написав вірш «Казала травка...», що увійшов до одного з розділів поеми, публікації частин якої знаходимо у «Вістях ВУЦВК» 24 грудня 1922 р. під назвою «Сковорода. Уривки з симфонії» («Allegro giocoso» подано як підзаголовок), а потім у журналі «Шляхи мистецтва», 1923, № 5.

¹⁶ Морачевська Серафима Миколаївна — перша вчителька П. Тичини, жила у селі Пісках. Поет писав про неї у вірші «Серафима Морачевська (З мого дитинства)» (див. третій том цього видання), згадував у матеріалах до книги «Мое дитинство», у спогадах «Моя вчителька» (див. восьмий том цього видання).

¹⁷ Полетика Василь Григорович (1765—1845) — український історик; збирав документальні матеріали з історії України XVI—XVIII ст.

¹⁸ Зеров Микола Костянтинівич (1890—1941) — український радянський поет, літературознавець, перекладач. Належав до літературного угруповання «неокласиків».

¹⁹ Леся Українка. Х[арків] — К[иїв], 1924. — Йдеться про четвертий том десяти томного видання творів Лесі Українки за редакцією Б. Якубського, виданий «Книгоспілкою» 1924 р.

²⁰ «Чернігів» — збірка поезій П. Тичини, що вийшла друком у Харкові 1931 р. у видавництві «Література і мистецтво» з посвятою Василеві Еллану.

²¹ Антонович Володимир Боніфатійович (1834—1909) — український історик, археолог, етнограф, один із засновників київської Громади. Брав участь у підготовці до друку багатотомного видання «Архив Юго-Западной России».

²² Новий Афон — кліматичний приморський передгірський курорт в Гудаутському районі Абхазької АРСР.

²³ Приписка в Новому Афоні 31/X—32. — Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із цоденникових записів, с. 62, звірений із чорним автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4846, арк. 2), переписаним Л. Тичиною та С. Тельюком (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4928, арк. 51; № 4934, арк. 37; № 4935, арк. 229).

²⁴ Васильченко Степан Васильович (справжнє прізвище — Панасенко; 1878—1932) — український радянський письменник, педагог. С. Васильченко та П. Тичину пов'язують дружні взаємини. Вони разом подорожували з капелою Дніпросоюзу, очо-

люваною К. Стеценком, про що поет згадує у щоденнику-повісті «Подорож з капелою Стеценка», а також у вірші «На могилі Шевченка. I—III» (див. перший том цього видання).

²⁶ Загул Дмитро Юрійович (1890—1938) — український радянський поет, літературний критик, перекладач. Член літературних організацій «Західна Україна», ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників).

[1934]

Запис (Харків мене підкував і виховав) подається за вид: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 65; текст звірено з чорновим автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4846, арк. 7).

Нотатки про відпочинок у м. Сочі (У здорового свій шлях...) подаються за вид: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 65—73; текст звірено з чорновим автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4847 — блокнот із написом «Делегату Всесоюзного съезда советских писателей»).

¹ Л'юонрот (Ленрот) Еліас (1802—1884) — фінський фольклорист, письменник. Із зібраних та опрацьованих матеріалів карело-фінського епосу створив «Калевалу» — один з найулюблених творів П. Тичини. В даному разі поет, напевне, користувався виданням «Калевали» у перекладі Л. Бельського (М.—Л., «Академія», 1933), хоч йому було відоме й українське видання у перекладі Є. Тимченка (1928).

² Шорлеммер Карл (1834—1892) — німецький хімік-органік, член Лондонського королівського товариства (з 1871 р.). Мав дружні стосунки з К. Марксом та Ф. Енгельсом.

³ ...потрібна в роботі для драми.— Йдеться про написання поеми-симфонії «Сковорода».

⁴ Табідзе Тіціан Юстинович (1895—1937) — грузинський радянський поет, один з організаторів групи символістів «Голубі роги» (1915), автор ряду поетичних творів, пройнятих революційним пафосом, напр., поема «1918 рік», «Хай буде перемога» та ін.

⁵ Заньковецька Марія Костянтинівна (справжнє прізвище — Адамовська; 1854—1934) — українська актриса, одна з основоположників українського професійного театру, перша народна артистка УРСР (з 1922 р.). П. Тичина присвятив їй поетичний твір «Марії Заньковецькій. Кантата» (1922).

⁶ Шекспір Вільям (1564—1616) — англійський драматург і поет. Його творчість мала великий вплив на розвиток мистецтва й літератури в різних країнах світу. Вперше українською мовою переклад його драми «Гамлет» (перша дія) здійснив П. Свенціцький (1865); пізніше перекладали твори В. Шекспіра Панас Мирний, І. Франко, Леся Українка, М. Рильський, Борис Тен, М. Бажан, Д. Паламарчук та ін.

⁷ Достоевський Федір Михайлович (1821—1881) — російський письменник, автор широковідомих творів «Злочин і кара», «Ідіот», «Брати Карамазови» та ін.

⁸ Бетховен Людвіг ван (1770—1827) — німецький композитор, класик світового музичного мистецтва. П. Тичина ще з семінарських літ захоплювався його творами. Юнак грав в оркестрі, у репертуарі якого був «Егмонт» Бетховена.

⁹ Гурамішвілі Давид (1705—1792) — грузинський поет.

У 1738 р. прийняв російське підданство і поселився в Миргороді на Полтавщині (1760). Брав участь у війнах з турками. Написав автобіографічну книжку «Давітіані». Його поема «Весела весна» написана за мотивами українських народних пісень. Підтримував зв'язки з Г. Сковородою. Ще на початку 20-х років, вивчаючи життєпис грузинського поета, П. Тичина переклав його вірш «Зубівка», пізніше радив Д. Косарику розпочати пошуки могили Д. Гурамішвілі у Миргороді (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 1311). У вступі до вірша «Давид Гурамішвілі і Сковорода» П. Тичина зазначав: «Давид Гурамішвілі — второй крупнейший после Шота Руставели поэт Грузии — силой обстоятельств жил долгое время на Украине в Миргороде, где, как утверждают его биографы, встретился со Сковородой» («Правда Украины», 1944, 16 грудня). Свою версію про зв'язок між двома творчими постатями XVIII ст. П. Тичина втілює у поемі-симфонії «Сковорода» й у творі «Давид Гурамішвілі читає Григорію Сковороді „Витязя в тигровій шкурі“» (див. другий том цього видання).

¹⁰ Абдулла Шах-Хамід.— Йдеться про Абдулхака Хаміда Тархана (1852—1937), турецького поета, реформатора турецької поезії. За часів правління султана Абдул Хаміда II Абдулхак Хамід перебував у вигнанні.

¹¹ Франко Іван Якович (1856—1916) — український письменник, вчений і громадський діяч, революційний демократ. П. Тичина високо цінував багатогранний талант Івана Франка. У численних статтях, виступах на ювілейних вечорах, по радіо він наголошував на його енциклопедичних знаннях, порівнював його з Й.-В. Гете й Л. Толстим, відзначав інтернаціоналізм його революційно-демократичного світогляду, порушував питання про повне видання творів. П. Тичина присвятив йому вірші «Франка Івана голос чути» та «Ми йдемо з Франком Іваном» (див. третій том цього видання).

¹² Гоголь Микола Васильович (1809—1852) — російський письменник, українець за походженням.

¹³ Цікаво було б простежити...— П. Тичина наводить приклад конвергентних явищ у літературі, накреслюючи асоціації між деякими образами в рунах карельського, фінсько-іжорського народного епосу «Калевали», опрацьованого Е. Ленротом, та образами «Intermezzo» М. Коцюбинського: «Сіра маленька пташка, як грудка землі, низько висіла над полем. Трінала крильми на місці напружено, часто і важко тягнула вгору невидиму струну від землі аж до неба. Струна тремтіла й гучала» (*Коцюбинський Михайло*. Твори. В 7-ми т. К., 1972, т. 2, с. 307).

¹⁴ «Смерть Веры Либкнехт».— Йдеться про дочку Карла Лібкнехта Віру Лібкнехт (1906—1934), революціонерку, за фахом — лікарю, яка померла у Відні 15 жовтня 1934 р. від туберкульозу. П. Тичина мав на увазі інформацію в газеті «Известия» від 30 жовтня 1934 р.

¹⁵ «Смерть матері Юговичів» — назва сербської народної пісні.

¹⁶ Собінов Леонід Віталійович (1872—1934) — російський співак (ліричний тенор), народний артист республіки (з 1923 р.).

[У Парижі, на Конгресі оборони культури.]— Це умовна назва нотаток, зроблених П. Тичиною. Вони подаються за вид: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 76—93. Текст звірою з автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4848 — блокнот) та з машинописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4849).

Повна назва Конгресу — Міжнародний конгрес письменників на захист культури. Він відбувся у Парижі 21—25 червня 1935 р. У його роботі брали участь радянські письменники на чолі з секретарем Співки письменників СРСР О. С. Щербаковим: О. Толстой, Вс. Иванов, Ф. Панфьоров, Якуб Колас, А. Лахуті, Г. Табідзе, Б. Пастернак, М. Кольцов, І. Бабель, А. Караваєва, В. Кіршон, І. Луппол, М. Тихонов, В. Алазан, І. Еренбург, І. Микитенко, П. Панч, О. Корнійчук, а також П. Тичина. Тут були представники різних ідейно-творчих напрямів та поколінь в літературі Європи, Азії, Америки та Австралії. Антифашистський форум митців світу залишив глибокий слід у свідомості П. Тичини, відбившись, зокрема, у його вірші «Конгрес оборони культури» (див. другий том цього видання).

¹ Арагон Луї (1897—1983) — французький письменник-комуніст. У ранній творчості зазнав впливу авангардистських віянь. 1930 р. брав участь у Міжнародній конференції революційних письменників у Харкові, 1934 р. — у роботі I з'їзду радянських письменників. Активний учасник руху Опору в роки другої світової війни. Творчості радянських письменників присвятив книгу «Радянські літератури».

² Еренбург Ілля Григорович (1891—1967) — російський радянський письменник, публіцист, громадський діяч, автор романів «Хуліо Хуреніто» (1922), «Падіння Парижа» (1941), романів про життя радянських людей, про другу світову війну («День другий», «Буря») та ін. П. Тичина підтримував з ним творчі контакти.

³ Кольцов (справжнє прізвище — Фрідлянд) Михайло Юхимович (1898—1942) — російський радянський письменник і журналіст, член-кореспондент АН СРСР. Один із засновників журналів «Огонек», «Чудак», «Крокодил», редактор «Правди».

⁴ Крєвель Рене (1900—1935) — французький письменник-сюрреаліст. У 30-х роках під впливом Л. Арагона став активним антифашистом, брав участь у підготовці Міжнародного конгресу письменників на захист культури в Парижі (1935), мав виступити на ньому. Переслідуваний реакціонерами, саме напередодні роботи цього форуму покінчив життя. Його невігомлошену промову прочитав Л. Арагон, яка згодом була опублікована.

⁵ Луппол Іван Васильович (1896—1943) — радянський філософ, літературознавець, академік АН СРСР (з 1939 р.), один з перших дослідників філософської спадщини В. І. Леніна, автор наукових праць про творчість О. Радіщева, О. Пушкіна, Л. Толстого, М. Горького, В. Маяковського, Гете, Дідро, Гейне та ін.

⁶ Панч Петро Йосипович (справжнє прізвище Панченко; 1891—1978) — український радянський письменник.

⁷ «Князь Ігор» — опера російського композитора О. П. Бородина (1833—1887). Над оперою він працював вісімнадцять років, так і не завершивши її.

⁸ Ельза Юрївна. — Йдеться про Ельзу Тріоле (1896—1970), відому французьку письменницю, дружину і соратницю Л. Арагона.

⁹ Сюрреалізм — один з напрямів модернізму в мистецтві, заснований на принципах інтуїтивізму та фрейдизму. Виник на початку 20-х років у Франції.

¹⁰ Панфьоров Федір Іванович (1896—1960) — російський радянський письменник.

¹¹ Манн Томас (1875—1955) — німецький письменник, активний антифашист, автор відомих романів «Будденброки», «Йосип та його брати», «Доктор Фаустус» та ін.

¹² Гекслі (Хакслі) Олдос Леонард (1894—1963) — англійський письменник, внук біолога-дарвініста Т. Г. Гекслі. У реалістичних творах зображав буржуазну дійсність, подеколи пройняту песимізмом. У відомій антиутопії «Прекрасний новий світ» (1952) блискуче розкрив пороки буржуазної цивілізації.

¹³ Гюго Віктор Марі (1802—1885) — французький письменник, один із засновників французького романтизму. Автор широковідомих поетичних, прозових і драматичних творів, серед яких особливе місце посідає роман «Знедолені» (1862).

¹⁴ Сімабуе (Чімабуе, Чені ді Пено; 1240—1302) — італійський живописець, представник флорентійської школи пізнього дученто. Його стильові пошуки в цілому розвивалися у руслі візантійської традиції.

¹⁵ Тієроло (Тьєполо Джовані Баттіста; 1696—1770) — італійський живописець та рисувальник, представник венеціанської школи. В Радянському Союзі його роботи зберігаються у Державному Ермітажі (Ленінград), в Державному музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна (Москва), в Музеї західного та східного мистецтва (Київ).

¹⁶ Ставицький. — Очевидно, йдеться про авантюриста білоемігранта А. Ставицького. Користуючись зв'язками в політичних колах, привласнив собі значну суму шляхом продажу фальшивих облігацій. Його загадкове вбивство загострило політичну боротьбу у Франції на початку 1934 р., спричинилося до активності фашистів.

¹⁷ ...Бен Лівшиц: «От [...] до сюрреалізма»... — Йдеться про книжку Б. Лівшиця «От романтиков до сюрреалістов», видану 1934 р.

¹⁸ Бретон Андре (1896—1966) — французький письменник, один з основоположників і теоретиків сюрреалізму.

¹⁹ Його поема «Union libre» («Вільне кохання») — Мається на увазі поема Бретона, яку звичайно перекладають «Вільний союз».

²⁰ Фрейдизм — психологічне та філософське вчення австрійського невропатолога і психіатра Зігмунда Фрейда та його послідовників. Прихильники фрейдизму вважають несвідомі (передовсім статеві) психічні процеси проявами людської сутності, нехтуючи при цьому вирішальною роллю соціальних чинників у людському житті.

²¹ Dalí Salvador (Далі Сальвадор; нар. 1904 р.) — іспанський та американський художник, яскравий представник сюрреалізму в образотворчому мистецтві.

²² Пікассо Пабло (справжнє прізвище — Руїс-і-Пікассо; 1881—1973) — іспанський та французький художник, засновник ряду течій авангардизму в малярстві (кубізм, неокласицизм тощо); комуніст, активний учасник руху Опору в роки другої світової війни, один із засновників Всесвітньої Ради Миру.

²³ **Мах Ернст** (Макс Ернст; 1891—?) — німецький і французький художник, оволодіював від експресіонізму до сюрреалізму.

²⁴ **Распутін Григорій Юхимович** (1864 або 1865—1916) — фаворит Миколи II та його дружини Олександри Федорівни, політичний авантюрист.

²⁵ **Ваволь** — пагорб у Кракові, на лівому березі Вісли. Визначна пам'ятка архітектури.

²⁶ **Роллан Ромен** (1866—1944) — французький письменник, музикознавець, почесний академік АН СРСР (з 1932 р.). П. Тичина виявив глибокий інтерес до його творчості, особливо до праць з мистецтвознавства (про Бетховена, Мікеланджело та ін.). У циклі «Вулиця Кузнечна. Захід II» він згадує Р. Роллана та А. Барбюса. У ЦДАМЛМ (ф. 464, № 3954) зберігається такий автограф П. Тичини: «Ви мене питаєте: чи я знав Романа Роллана особисто. Ні, не знав, хоча він приїздив на Україну. Він приїздив у році [...], а я був тоді у Харкові? Та й чи міг би я добутись до нього?»

²⁷ **Жід Андре** (1869—1951) — французький письменник. На короткий час приєднався до кіл прогресивної інтелігенції, у роки перших п'ятирічок відвідав Радянський Союз, відкрив Міжнародний конгрес письменників на захист культури (Париж, 1935). Пізніше опинився в таборі реакції.

²⁸ **Шоу Джордж Бернард** (1856—1950) — англійський драматург, публіцист, критик. Послідовний антифашист, автор творів про безперспективність буржуазного суспільства.

²⁹ **Блок Жан-Рішар** (1884—1947) — французький письменник-комуніст, громадський діяч. Одним з перших привітав Велику Жовтневу соціалістичну революцію, впродовж усього життя був вірним другом Радянського Союзу.

³⁰ ...«Русского посла»... — Очевидно, посла царської Росії.

³¹ **Тельман Ернст** (1886—1944) — видатний діяч німецького та міжнародного комуністичного руху, активний учасник Листопадової революції в Німеччині (1918), член ЦК Компартії Німеччини (з 1923 р.). В 1933 р. заарештований фашистами, а 1944 р. таємно вбитий та спалений у концтаборі Бухенвальд.

³² **Лувр** — один з найбільших музеїв світу, пам'ятка архітектури в Парижі, колишня резиденція французьких королів. За декретом конвенту від 8 листопада 1793 р. оголошений національним музеєм Франції.

³³ **Венера Мілоська** — статуя богині, знайдена 1820 р. на о. Мілос, нині експонується у Луврському музеї. На думку вчених, відбитими руками вона притримувала на колінах щит, отже, має й іншу назву — Афродіта Никифорос (Переможниця).

³⁴ **Жерар Франсуа-Паскаль-Сімон** (1770—1837) — французький художник, яскравий представник романтизму в живопису. У Луврі експонуються його роботи «Ізавель з доньками», «Амур і Псіхея» та ін.

³⁵ **Давид Жак-Луї** (1748—1825) — французький художник, засновник революційного напрямку у класицизмі. У Луврі, крім названої далі П. Тичиною «Клятва Горациїв», зберігаються й інші його полотна («Портрет мадам Рекам'є», «Присяга в залі для гри в м'яч», «Смерть Марата» тощо).

³⁶ **Louis le Nein** (Луї ле Нен; 1593—1648) — живописець у родині французьких художників Лененів; зазнав впливу Кавардіско, автор сюжетних робіт з селянського життя.

³⁷ Рубенс Пітер Пауль (1577—1640) — фламандський художник. Автор художніх композицій на релігійні теми, міфологічних та історико-алегоричних полотен. У Луврі цілий зал відведено його роботам.

³⁸ Фрагонар Жан-Оноре (1732—1806) — французький художник. У Луврі зберігаються його роботи «Купальниці», «Натхнення» та ін.

³⁹ «Джоконда» — один з найвидатніших жіночих портретів (1503) італійського художника Леонардо да Вінчі (1452—1519). Зберігається у Луврі.

⁴⁰ «Монде» — французька газета.

⁴¹ Щербakov Олександр Сергійович (1901—1945) — радянський партійний та державний діяч.

⁴² Іванов Всеволод Вячеславович (1895—1963) — російський радянський письменник, автор відомих творів «Бронепоезд 14-69», «Пархоменко» та ін.

⁴³ Франк Леонард (1882—1961) — німецький письменник. У своїх творах засуджував імперіалістичну війну.

⁴⁴ Кассу Жан (1897—1986) — французький письменник, мистецтвознавець. Учасник руху Опору в роки другої світової війни, довгий час перебував у фашистських тюрмах та концтаборах.

⁴⁵ Мальро Андре (1901—1976) — французький письменник, літературознавець, політичний діяч; зазнав впливу філософських ідей Паскаля, Ніцше, Шпенглера. У деяких своїх творах виступав попередником екзистенціалістського роману. Водночас — автор антифашистських романів, активний учасник Міжнародного конгресу письменників на захист культури в Парижі, командир республіканської авіаескадрильї в Іспанії та партизанської бригади під час руху Опору в роки другої світової війни. В урядах Шарля де Голя був міністром культури.

⁴⁶ Мальро оголошує телеграму від Р. Роллана... — Тут і далі введено вжиття різних осіб на Міжнародному конгресі в Парижі, введені С. Тельнюком у видання 1981 р., подаються у квадратних дужках на основі стенографічних записів до нотаток П. Тичини.

⁴⁷ Форстер Едуард Морган (1879—1970) — англійський письменник, критик. У своїх творах викривав бездуховність буржуазного суспільства. На його романі «Хоуадс-Енд» позначився вплив Л. Толстого. Автор критичних статей, есе, кіносценаріїв, лібретто до опери Б. Бріттена «Біллі Бад». Активний учасник антифашистського руху.

⁴⁸ Барбюс Анрі (1873—1935) — французький письменник і громадський діяч, почесний член АН СРСР (з 1933 р.), член Французької комуністичної партії. Організатор літературного об'єднання «Кларте», один з організаторів антифашистських конгресів (1933; 1935). Автор антивоєнних романів «Вогонь» (1916), «Ясність» (1919). П. Тичина тричі зустрічався з А. Барбюсом: у Харкові (1927), в Одесі (1929), в Парижі (1935), про що занотував у своїх записниках (ЦДАМЛМ, № 4919, арк. 47; № 3954 та ін.). Поет згадав французького письменника у віршах «Вулиця Кузнечна. Захід II» та «Конгрес оборони культури».

⁴⁹ Толстой Олексій Миколайович (1883—1945) — російський радянський письменник та громадський діяч, академік АН СРСР (з 1939 р.), автор багатьох поетичних і прозових творів, зокрема відомої трилогії «Ходіння по муках» (1922—1941).

⁵⁰ Мали Генріх (1871—1950) — німецький письменник (брат письменника Томаса Манна), активний борець за мир. Перший президент Німецької Академії мистецтв (НДР, 1949).

⁵¹ Мільтон Джон (1608—1674) — англійський письменник, учасник англійської буржуазної революції XVII ст. Автор відомих поем «Утрачений рай» (1667), «Повернений рай» (1671), трагедії «Самсон-борець» (1671) та ін. Цікавився подіями на сході Європи, написав зокрема «Історію Московії».

⁵² Шеллі Персі Біші (1792—1822) — англійський поет-романтик, автор відомих ліричних поезій та поем «Повстання ісламу», «Визволений Прометей» тощо. Ще у 20-ті роки П. Тичина захоплювався його поетичною спадщиною.

⁵³ Діккенс Чарлз (1812—1870) — англійський письменник, автор масштабних соціально-проблемних творів реалістичного спрямування.

⁵⁴ Мослі Освальд Ернальд (1896—?) — лідер британських фашистів, послідовник Гітлера, антикомуніст, расист.

⁵⁵ «Фабіанський фашизм» — буржуазна течія в англійському утопічному соціалістичному русі. Зародилася наприкінці XIX ст. у «Фабіанському товаристві», яке висувало вимогу реформістських змін у капіталістичному суспільстві.

⁵⁶ Карл I (1600—1649) — англійський король з династії Стюартів. Зазнав поразки у громадянських війнах 1642—1646 і 1648 рр. Страчений за вироком Верховного суду (трибуналу).

⁵⁷ Лоуренс Дейвід Герберт (1885—1930) — англійський письменник.

⁵⁸ «Улісс» — головний твір ірландського письменника-модерніста Джеймса Джеймса (1882—1941), у якому він вперше вдався до методу відтворення потоку свідомості. У Радянському Союзі розділи з «Улісса» друкувалися в журналі «Иностранная литература» в 1935—1936 рр.

⁵⁹ Бенда Жюльєн (1867—1956) — французький прозаїк і публіцист, що засуджував расизм, шовінізм, апологію війни.

⁶⁰ Монтень Мішель (1533—1592) — французький філософ і письменник. За своїми поглядами був попередником Вольтера, Ф. Бекона. Характерна риса його філософії — скептицизм, спрямований проти релігійного фанатизму та аскетизму.

⁶¹ Гойя (повне прізвище — Гойя-і-Лусьєнте; Франсіско-Хосе де; 1746—1828) — іспанський живописець, гравер, академік Мадридської Академії мистецтв (з 1780 р.), автор сатиричної графічної серії «Капрічос», полотно «Розстріл повстанців вночі 3-го травня 1808 року», «Одягнена Маха», «Водоноса» та ін.

⁶² Кіш Егон Ервін (1865—1948) — чесько-німецький письменник-документаліст, писав німецькою мовою. У роки громадянської війни Е. Кіш, колишній полонений російської армії, стає командиром червоногвардійського загону. Пізніше (1937—1938) у складі інтернаціональної бригади брав участь у збройному захисті республіканської Іспанії.

⁶³ Вайян-Кутюр'є Поль (1892—1937) — французький письменник та громадський діяч. Один із засновників Французької комуністичної партії, член її ЦК, редактор газети «Юманіте» (з 1926 р.).

⁶⁴ Гевно Марсель-Жан (1890—?) — французький письменник, журналіст, літературознавець, член Французької Академії наук.

⁶⁵ Жарден Едуард дю (1861—1949) — французький поет-символіст, драматург, критик, історик музики та релігії.

⁶⁶ Ласт Йозеф Карел (1898—?) — голландський поет і прозаїк, автор книг, у яких закликав до боротьби з буржуазним ладом. Під час громадянської війни в Іспанії був капітаном республіканських військ, учасник руху Опору в роки другої світової війни.

⁶⁷ Глущенко Микола Петрович (1901—1977) — український радянський живописець, народний художник СРСР (з 1976 р.). Живучи в Парижі (з 1925 р.), створив портрети А. Барбюса, Р. Роллана. Кращі твори художника зберігаються у Державному музеї українського образотворчого мистецтва та в інших музеях України.

⁶⁸ Голд Майкл (1894—1967) — прогресивний американський письменник.

⁶⁹ А жа пи — агенти поліції.

⁷⁰ Сьогодні і сонце і небо. — Запис подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 93; текст звірено з автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4846, арк. 15) та машинописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, справа 4935, арк. 28 та арк. 253).

⁷¹ Ломоносов Михайло Васильович (1711—1767) — російський учений-енциклопедист, засновник матеріалістичної філософії в Росії; поет, реформатор російської літературної мови, художник, історик. До статті М. Ломоносова П. Тичина звернувся у розділі «Перше видіння Сквороди. Ніч» поеми-симфонії «Скворода» (див. четвертий том цього видання).

⁷² «Сочин[енія] М. В. Ломоносова в стихах...» — Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 93.

⁷³ «Яков, скажи нам, Полідор?» — П. Тичина цитує репліку Дафніса з твору М. Ломоносова «Полідор», написаного з нагоди указу сенату про призначення президента Петербурзької Академії наук (з 1746 р.) К. І. Розумовського (1728—1803) гетьманом України (див.: *Соч. М. В. Ломоносова в стихах*. Спб., 1893, с. 181). Полідор — міфічний герой, син фіванських царів Кадма і Гармонії. Його образ М. В. Ломоносов використав для змалювання К. І. Розумовського, який прихильно ставився до вченого і поета.

⁷⁴ А дівчина не сла... — Текст подається за вид.: *Павло Тичина*. Із щоденникових записів, с. 94; див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4929, арк. 33, та № 4935, арк. 254).

[1936]

¹ Гудок паровоза в квінту. — Запис подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 94—95; текст звірено з автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4846, арк. 17—20) та машинописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4929, арк. 30, 40, 129, 258).

² Квінта — п'ятий ступінь діатонічної гами, а також інтервал між першим і п'ятим ступенями.

³ Ірпінь — місто обласного підпорядкування, розташоване на правому березі однойменної річки за 26 км від Києва. Тут знаходиться Будинок творчості письменників.

⁴ Ірпінь. 22/V—36. — Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 95—96. Див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4928, арк. 93 та № 4931, арк. 150).

⁶ Радичев Олександр Миколайович (1749—1802) — російський письменник, революційний просвітник, філософ-матеріаліст. Під час роботи над поемою-симфонією «Сковорода» П. Тичина виявляв жвавий інтерес до цієї постаті: «Студіюю Радичева, Гете, Ломоносова, Лессінга, Лавуазьє. Це все мені для моєї драми. Я в неї вірю, хоч би там що!» (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4949, арк. 31 зв.). Писав він також драматичну поему «Молодий Радичев» (1927—1934), два розділи з якої були вперше опубліковані в журналі «Прапор», 1973, № 4, с. 68—80 (див. перший том цього видання).

⁶ Бортнянський Дмитро Степанович (1751—1825) — український композитор. Народився у м. Глухові. З семи літ — співак петербурзької придворної капели, десять років навчався в Італії. Автор опер «Креонт», «Алкід», «Сокіл», багатьох хорових композицій. У його музиці відчуються мотиви української народної пісні. В 30-ті роки П. Тичина разом з І. Паторжинським мав намір відновити на сцені Київського оперного театру ім. Т. Г. Шевченка постановку опери «Сокіл». Музика Д. Бортнянського вразила П. Тичину ще в ранньому дитинстві.

⁷ Турчанінов Петро Іванович (1779—1825) — український та російський композитор, диригент, співак. Співав у хорі під керівництвом А. Веделя, був регентом у Києві, Гатчині, Петербурзі. Блискучий гармонізатор старовинних мелодій, які здобули завдяки йому нове життя.

⁸ Ведель Артемій Лук'янович (1767—1808) — український композитор, хоровий диригент, співак, автор хорових концертів на релігійні теми (літургія «На ріках вавілонських» мала великий вплив на П. Тичину-семінариста). У творах композитора трансформовані мелодії українських народних пісень.

⁹ Моцарт Вольфганг Амадей (1756—1791) — австрійський композитор, представник віденської класичної школи, музикант універсального обдарування. В його творах сконцентровані передові ідеї доби Просвітництва. Автор широковідомого «Реквієму». П. Тичина перекладав текст цього твору (переклад, на жаль, втрачено). В архіві музичного товариства ім. М. Леонтовича збереглися партії чоловічого голосу, очевидно, на слова П. Тичини, однак вони потребують ґрунтовного вивчення з метою атрибуції (ЦНБ АН УРСР, ф. 50, № 1415а).

¹⁰ Галуппі Балтазар (1706—1784) — італійський композитор, автор комічних опер. Кілька років жив у Росії. Одним з учнів Б. Галуппі був Д. Бортнянський.

¹¹ Сарті Джузеппе (1729—1802) — італійський композитор, певний час жив і викладав у Росії (придворний капельмейстер, служив у Г. Потьомкіна, керував домашньою капелюю у Причорномор'ї, був директором Катеринославської музичної академії). Його учнями були А. Ведель, П. Турчанінов, С. Дегтярьов, С. Давидов та ін.

¹² Чайковський Петро Ілліч (1840—1893) — російський композитор, учень М. Заремби та А. Рубінштейна. З 1864 р. часто бував на Україні, зокрема в 1878 р., в селі Кам'янка Київської губернії (тепер — Черкаської області). Автор симфоній, концертів для фортепіано, балету «Лебедине озеро», опер «Євгеній Онегін», «Мазепа» та інших творів. Мистецькі принципи Чайковського творчо використали М. Лисенко, К. Стеценко, Я. Степовий та ін.

¹³ Псалтир — книга псалмів, частина Біблії.

¹⁴ Капніст Василь Васильович (1757—1823) — російський та

український письменник. Був директором училищ, генеральним суддею Полтавської губернії. Цікавився творчістю Г. Сковороди. («Чижик» В. Капніста — переспів вірша Г. Сковороди «Ой ти, птичко жолтобоко...»).

¹⁵ В. Капніст. Чижик («Библиотека поэта»... — Запис подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 96; див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4928, арк. 64); у № 4931, арк. 172, речення «Та ні! Еж Капніст народився лише 1757 року» дописано олівцем).

¹⁶ Франклін Бенджамін (1706—1790) — американський політичний діяч і дипломат, буржуазний демократ, просвітител, учений, почесний член Російської Академії наук (з 1789 р.).

¹⁷ Франклін сотворення світу визнавав... — Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 96.

¹⁸ Слово на письмі... — Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 96.

¹⁹ Платон (427—347 до н. е.) — давньогрецький філософ-ідеаліст, заснував у Афінах академію (близько 384 до н. е.); учень Сократа.

²⁰ Бонч-Бруєвич Володимир Дмитрович (1875—1955) — професіональний революціонер, радянський державний і партійний діяч, історик, етнограф, літератор. Листувався з І. Франком. Видав том творів Г. Сковороди (Спб., 1912), автор спогадів про В. І. Леніна.

²¹ Діалог ближче до живої дійсності... — Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 97.

²² Жебелев (Жебелюв) Сергій Олександрович (1867—1941) — радянський історик античності, спеціаліст у галузі епіграфіки та класичної філології, академік АН СРСР (з 1927).

²³ 5/VIII. (Сен-Сімон). — Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 97; див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4935, арк. 261). Сен-Сімон Клод Анрі де Рувруа (1760—1825) — французький мислитель, соціолог, один із засновників утопічного соціалізму.

²⁴ Старі живі, живущі соки... — Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 99. Записи звірено з автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4846, арк. 24).

²⁵ Бах Йоганн Себастьян (1685—1750) — німецький композитор і органіст. Його творча спадщина охоплює понад 500 музичних композицій, 320 світських та духовних кантат, мес тощо.

[1937]

¹ Вітер носить шматки звуків. — Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 101. Записи звірено з автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4846, арк. 25).

² Фефер Іцик (Ісак Соломонович; 1900—1952) — єврейський радянський поет. Перекладав на єврейську мову твори Т. Шевченка, П. Тичини, М. Рильського та ін. П. Тичина також перекладав поезії І. Фефера на українську мову (див. п'ятий том цього видання).

³ Іцик Фефер дзвонив мені... — Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 102. Запис звірено з автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4846, арк. 26) та машинописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4931, арк. 63 та № 4933, арк. 88).

⁴ Біробіджан — місто в Хабаровському краї, центр Єврейської автономної області (з 1928 р.).

⁵ ...мії шматок колективної поеми... — Очевидно, йдеться про фрагмент колективної поеми «Іван Голота», написаний П. Тичиною до 20-річчя Радянської влади (див. другий том цього видання).

[1938]

¹ Слава поета... — Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 102—103. Запис звірено з автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4846, арк. 25—256). Див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4930, арк. 123, та № 4932, арк. 46).

² [У Гагрі]. — Умовна назва записної книжки П. Тичини із нотатками про перебування у м. Гагрі 17—28 серпня 1938 р. Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 103. Запис звірено з автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4851, арк. 3).

³ [Під час роботи над драматичною поемою «Шевченко й Чернишевський»]. — Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 108. Запис звірено з автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4829); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4928, арк. 59; № 4931, арк. 167; № 4934, арк. 62), а також «Із теки „Окремі сторінки неіснуючого щоденника“», опрацьованої І. Блюдо (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4926, арк. 3). Це — чорновий ескіз майбутньої драматичної поеми, вперше надрукованої у газеті «Пролетарська правда», 1939, 3 березня, з підзаголовком «Драматична поема. Уривок». Закінчення її, написане поетом замість другої частини цієї поеми, яка загинула під час Великої Вітчизняної війни, друкувалося в газеті «Літературна Україна», 1964, 6 березня. У новій, доповненій редакції поема вперше надрукована у збірці «Срібної ночі». К., 1964 (див. другий том цього видання).

⁴ Мордовець (Мордовцев) Данило Лукич (1830—1905) — український та російський письменник.

⁵ Горбунов Іван Федорович (1831—1896) — російський актор, письменник, виконавець власних гумористичних оповідань.

⁶ Чернишевський Микола Гаврилович (1828—1889) — російський революціонер-демократ, філософ-матеріаліст, письменник, критик. Він одним із перших у російській критиці високо оцінив творчість Т. Г. Шевченка, вбачаючи в ньому основоположника нової української літератури. «Маючи такого поета, як Шевченко, — писав М. Чернишевський, — малоросійська література... не потребує нічого ласки» (*Чернышевский Н. Г. Новые периодические издания*. Полн. собр. соч. В 15-ти т. М., 1949, т. 7, с. 946).

⁷ Туманян Ованес Тадевосович (1869—1923) — вірменський письменник та громадський діяч, автор відомої поеми «Давид Сасунський», оповідань та казок. Його твори перекладали на українську мову, крім П. Тичини, І. Кочерга, О. Копиленко та ін.

⁸ ...том III Ш[евчен]ка зредагувати... — Йдеться про третій том (Повісті) вид.: *Шевченко Тарас*. Повна збірка творів. У 5-ти т. К., 1939. П. Тичина входив до складу редколегії, членами якої також були О. Корнійчук, М. Рильський, Ф. Редько, Д. Копиця.

⁹ «Шабля Котовського» — поема, яку П. Тичина писав упродовж всього життя. Вона друкувалася окремими розділами

в періодичних виданнях, починаючи з першої публікації «Хмари кругом облягли...» у збірці «Вітер з України» (1924). Поряд з установленим визначенням жанру — «поема» П. Тичина наводить інші варіанти — «історична поема» (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 1410), «епопея» (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 1402 і 1403).

¹⁰ Середа, 27 жовтня.— Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 108.

¹¹ У Лідусі в хаті.— Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 108—109. Запис звірено з автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4846, арк. 30); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4928, арк. 66, де відсутній другий абзац; № 4929, арк. 73, та № 4929, арк. 232).

¹² Ханум Тамара (справжнє прізвище — Петросян Тамара Артемівна; нар. 1906 р.) — узбецька радянська артистка, виконавиця пісень і танців народів СРСР.

[1939]

¹ Франс Анатоль (справжнє ім'я та прізвище — Жак-Анатоль Тібо; 1844—1924) — французький письменник, автор відомих романів «Острів пінгвінів», «Повстання ангелів» та ін.

² Анатоль Франс про естетику.— Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 110—111; див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4931, арк. 120—121; № 4933, арк. 65—66; № 4934, арк. 36).

³ ...«Нове сонце поставити в небі...» — Тут П. Тичина неточно наводить слова з твору М. Коцюбинського «Intermezzo»: «Освіжи сонце й засвіти друге на небі» (див.: *Коцюбинський М.* Твори. В 7-ми т. К., 1974, т. 2, с. 309).

⁴ Переробляв «Катерину»...— Очевидно, текст лібретто однойменної опери М. Аркаса. Подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 111—112. Запис звірено з автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, арк. 34); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, арк. 56).

⁵ Аркас Микола Миколайович (1853—1909) — український композитор та історик. Головний його твір — опера «Катерина», написана за відомою поемою Т. Шевченка (1891).

⁶ І пророчі сни мені снились.— Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 112—113. Запис звірено з автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4846, арк. 32); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4935, арк. 27).

⁷ «Український фольклор» — науково-популярний ілюстрований журнал, орган Інституту фольклору АН УРСР та Управління у справах мистецтв при РНК УРСР. Виходив у 1937—1939 рр.

⁸ «Вестник Академии наук СССР» — помісячний науковий журнал Президії АН СРСР, виходить з 1931 р.

⁹ Білецький Олександр Іванович (1884—1961) — український та російський радянський літературознавець, академік АН УРСР (з 1939 р.) та АН СРСР (з 1958 р.). Досліджував вітчизняну і світову літературу. Серед праць про творчість українських радянських письменників О. Білецький має роботи і про поезію П. Тичини, які стали основоположними у радянському тичинознавстві.

¹⁰ Т. Шевченко.— Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 113.

¹¹ Лассо Орландо (1532—1594) — франко-фламандський композитор, майстер поліфонії, автор понад 200 церковних і світських творів. П. Тичина називає відому пісню О. Лассо «Луна», яку він пореклав на українську мову (див. шостий том цього видання). В 1944 р. заслужена капела УРСР «Думка», як свідчить план її роботи на жовтень того року, включила пісню «Луна» до свого репертуару (див. ЦДАМЛМ, ф. 615, № 44).

¹² ...автор «Уленшпігеля»...— Йдеться про Шарля де Костера (1827—1879), бельгійського письменника.

¹³ 28/IV—39.— Запис подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 113. Запис звірено з автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4846, арк. 33); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4929, арк. 71).

¹⁴ Терція — музичний інтервал, що охоплює три ступені діа-тонічного звукоряду.

[1940]

¹ 2-га год[ина] уночі...— Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 118; див. також автограф (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4852) і машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4929, арк. 2).

² ...пише про Франка...— Очевидно, йдеться про написання статті «Іван Франко» (див. восьмий том, книгу першу цього видання).

³ Арктур — одна з найскравіших зірок у сузір'ї Волопаса.

⁴ В кабінеті моєму...— Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 118—120; див. також автограф (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4852) і машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4934).

⁵ Оксана — рідна сестра П. Тичини Оксана Григорівна (1893—1985).

⁶ Мамонтов Яків Андрійович (1888—1940) — український радянський поет і драматург. Тут П. Тичина пригадує недавню смерть митця — 31 січня 1940 р.

⁷ Радість.— Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 120—121; див. також автограф (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4852) і машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4929, арк. 65—66).

⁸ Альман.— Йдеться про Л. Альмана — поета-комсомольця, журналіста, співробітника газети «Советская Украина». Некролог про його смерть було надруковано в «Літературній газеті» 16 березня 1940 р.

⁹ Яновський Юрій Іванович (1902—1954) — український радянський письменник, автор романів «Майстер корабля», «Чотири шаблі», «Вершники», «Мир». Був головним редактором журналу «Українська література», згодом — «Вітчизна».

¹⁰ Шиян Анатолій Іванович (нар. 1906 р.) — український радянський письменник.

¹¹ Малишко Андрій Самійлович (1912—1970) — український радянський поет. Присвятив П. Тичині кілька поезій.

¹² Поки ти живий...— Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 121—122; див. також автограф

(ЦДАМЛМ, ф. 464, № 5852) та машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4932, арк. 105).

¹³ Писав я про сторіччя «Кобзаря». — Йдеться про доповідь П. Тичини на науковій сесії, присвячену сторіччю виходу у світ першого видання «Кобзаря» 25 квітня 1940 р. (журнальна назва статті «Сила „Кобзаря“»).

¹⁴ В л а д я — Владислав Євгенович Тичина, небіж Павла Григоровича, кандидат історичних наук.

¹⁵ «Мама купила на базарі...» — Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 122; див. також автограф (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4852) та машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4929, арк. 101; № 4930, арк. 18).

¹⁶ Б у р а ч е к Микола Григорович (1871—1942) — український радянський живописець, театральний художник, дослідник мистецької спадщини Т. Шевченка. У 20-ті роки входив до ради з театральної справи Дніпросоюзу.

¹⁷ [У К и с л о в о д с ь к у] — оводна назва нотаток П. Тичини від 12 вересня по 3 жовтня 1940 р. Це маленька записна книжечка, що зберігається у ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4853; 2 документи на 32 аркушах; див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4929, 4934, 4935). Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 122—128. Запис зв'язано з чорновим автографом.

¹⁸ Ш о в к у н е н к о Олексій Олексійович (1884—1974) — український радянський живописець, народний художник СРСР. Родини Шовкуненків і Тичин дружили, спілкувалися між собою. Поет присвятив своєму другові вірш «Перед картинами Олексі Шовкуненка» (див. третій том цього видання). О. Шовкуненко — автор передвоєнного портрета П. Тичини (нині він експонується у квартирі-музеї П. Тичини).

¹⁹ Ш о в к у н е н к о Олександра Василівна — дружина О. Шовкуненка.

²⁰ С а к с а г а н с ь к и й Панас Карпович (справжнє прізвище — Тобілевич; 1859—1940) — український радянський актор, режисер, театральний діяч дореволюційного та радянського театру, народний артист УРСР (з 1925 р.), народний артист СРСР (з 1936 р.). П. Тичина був близько знайомий з ним ще з 1915 р. В даному записі йдеться про смерть митця 17 вересня 1940 р.

²¹ С п і н о з а Бенедикт (Барух; 1632—1677) — голландський філософ-матеріаліст.

²² Н а я д и — у давньогрецькій міфології — богині вод; їм приписувалося вміння віщувати. Тут вжито у переносному значенні.

²³ Т е р с ь к і к о з а к и. — До 1917 р. складова частина козацтва, соціальна група, сформована з нащадків-утікачів та переселенців з Дону та України, частково — нащадки запорожців. У роки громадянської війни на території Терської області існувала Терська радянська республіка. 1936 р. у складі Червоної Армії сформовано Терсько-Ставропольську козацьку дивізію, що брала участь у Великій Вітчизняній війні.

²⁴ К а л и н о в и ч Михайло Якович (1888—1949) — український мовознавець, академік АН УРСР (з 1939 р.).

²⁵ О б е р т о н — складовий тон основного звуку, що має більше коливань, ніж основний звук. Склад обертонів визначає забарвлення звуку, або тембр.

²⁶ К а р а ч а ї в ц і (карачайли) — народ, близький до балкарців, який живе у Карачаєво-Черкеській автономній області; сфор-

мований у XIII—XIV ст. в результаті змішання місцевих племен з аланами, булгарами та кипчаками.

²⁷ «Десь паходила весна» — вірш П. Тичини, вперше надрукований у журн. «Літературно-науковий вісник», 1917, № 7, с. 122, без назви (див. перший том цього видання).

²⁸ «Гаї шумлять» — вірш П. Тичини (1913), вперше надрукований в журн. «Сяйво», 1914, № 3, с. 78 (див. перший том цього видання).

²⁹ Філянський Микола Петрович (1873—1938) — український радянський поет. Деякі з його дореволюційних творів сповнені мотивів мінору та релігійності. Збірка «Цілую землю» (1928) прийнята пафосом нового революційного життєствердження. Цикл віршів «Образи» присвячено П. Тичині.

³⁰ Чернявський Микола Федорович (1868—1946) — український радянський письменник, перекладач.

[1941]

¹ Патріотизм.— Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 129; див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4928, арк. 129).

² Патріотизм — одно из наиболее глубоких чувств...— Очевидно, П. Тичина довільно переказав слова В. І. Леніна з його статті «Про національну гордість великоросів» (див.: *Ленін В. І.* Повн. збір. творів, т. 26).

³ Гафурі Мажит (справжнє прізвище та ім'я — Гафуров Габдулмажит Нургалійович; 1880—1934) — класик башкирської радянської поезії, один з найвидатніших письменників башкирської і татарської літератур. Перебуваючи в Уфі в роки Великої Вітчизняної війни, П. Тичина вивчав башкирську мову, досліджував життя і творчість цього митця, видав розвідку «Патріотизм у творчості Мажита Гафурі» (1942).

⁴ ...Важко лізли геть через все небо хмари сліпучим білим грузом...— Нотатки від 8 вересня 41 р. по 9 вересня 1942 р. подаються за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 129—131. Текст звірено з чорновим автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4854; це маленький записник з назвою «Вагонні думки»). Див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4929, 4933).

[1942]

¹ ...тембр.. теноровий з.. альтовим.— Йдеться про забарвлення звуку високого чоловічого голосу та другого високого голосу — дитячого (співочого, напевно).

² [Клітва бійців, що попали в оточення].— Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 131. Див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4929, арк. 35).

³ «Красная звезда» — газета, орган Міністерства оборони СРСР. Виходить з 1924 р.

⁴ — ...Ну й кріпкий табак...— Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 132; див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4929, арк. 130).

¹ З/ІІІ—43, Пішки зробивши 50 кілометрів...— Записи від ЗІ/ІІІ—1943, 1/У—1943, 15/У—1943 подаються за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 133.

² Грінченко Микола Олексійович (1888—1942) — український радянський музикознавець, фольклорист, педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР.

³ Калінін Михайло Іванович (1875—1946) — радянський державний і партійний діяч. Голова ВЦВК (з 1918 р.), голова ЦВК (з 1922 р.), голова Президії Верховної Ради СРСР (з 1938 р.).

⁴ ...В прифронтowej полосе.— Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 134.

⁵ «Катюша» — народна назва бойових машин реактивної артилерії під час Великої Вітчизняної війни.

⁶ Ватутін Микола Федорович (1901—1944) — радянський військовий діяч, генерал армії. В роки Великої Вітчизняної війни командуючий військами Південно-Західного, Воронезького і Першого Українського фронтів. Керував операціями визволення Києва та Правобережної України. Помер від тяжкого поранення. Похований у Києві, де йому споруджено пам'ятник (скульптор Є. Вучетич). Смерть М. Ватутіна вразила П. Тичину, який написав вірш «Біля Ватутіна я став...», вперше опублікований у збірці «В серці у моїм...» (К., 1970).

⁷ Лісняк Василь Андрійович (1908—1963) — український радянський поет.

⁸ «Літературна газета». — Очевидно, П. Тичина мав на увазі «Літературную газету», орган правління Спілки письменників СРСР (з 1929 р.).

⁹ «Тебе ми зни[щим, чорт з тобою!] — Йдеться про збірку П. Тичини, до якої увійшли три поезії, написані до лютого 1942 р., а також вірші з попередніх збірок («Воля непреложна», 1941; «Сталь і ніжність», 1941). Це друга книжка поета (1942) із серії «Фронт і тил». Назву їй дав вірш «Тебе ми знищимо, чорт з тобою!», вперше надрукований у газеті «Література і мистецтво», 1941, 28 грудня (див. другий том цього видання).

¹⁰ «Література і мистецтво» — орган правління Спілки письменників України. Під такою назвою газета виходила в роки війни (1941—1945). До того часу вона називалася «Літературна газета» (з 1927 р.), так само і після війни (1945—1962); з 1962 — «Літературна Україна».

¹¹ «Україна в огні» — кіноповість Довженка Олександра Петровича (1894—1956), українського радянського письменника, кінорежисера, заслуженого діяча мистецтв УРСР (з 1939 р.), народного артиста РРФСР (з 1950 р.).

¹² Кудашев Сайфі Фаттахович (нар. 1894 р.) — народний поет Башкирії. П. Тичина присвятив йому вірш «Сайфі Кудашу», який вперше опубліковано в газ. «Література і мистецтво», 1943, 15 квітня. Поетів єднала міцна творча дружба.

¹³ Мелешко Іван Олексійович — курсант військового училища; активно листувався з П. Тичиною в роки Великої Вітчизняної війни.

¹⁴ «Перемагають і жить!» — третя збірка П. Тичини із серії «Фронт і тил» (Бібліотека Спілки радянських письменників України, 1942).

[1944]

Запис 28 жовтня 1944 р. подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 136—137. Текст звірено з чорновим автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4852, арк. 16); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4929, арк. 89).

[1945]

Щоденникові нотатки П. Тичини, зроблені ним під час перебування у Болгарії 2—16 березня 1945 р. у складі делегації Всеслов'янського комітету від Радянського Союзу, подаються за чорновим автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4856). З нагоди своєї участі у Всеслов'янському конгресі П. Тичина написав вірш «Болгарському народові», якого читав у Софії 3 березня 1945 р. (див. другий том цього видання). Про поїздку П. Тичини на цей конгрес пише й О. Кетков (див.: *Кетков О.* Він любив Болгарію.— У кн.: *Співець нового світу. Спогади про Павла Тичину*. К., 1970, с. 166—167).

¹ Л а л и ч Радован (нар. 1903 р.) — чорногорський літературознавець, педагог, славіст, дослідник російської літератури.

² «Б о р б а» — щоденна газета; видається сербською та хорватською мовами (з 1922 р.) у Белграді — Загребі, орган Соціалістичної спілки трудового народу Югославії.

³ Е к з а р х — у православній церкві представник вищої церковної влади в провінції.

⁴ Т е р п е ш е в Добрі Колев (1884—1967) — болгарський партійний і державний діяч. За революційну діяльність засуджувався до смертної кари (1912; 1925), був ув'язнений (1925—1937). З 1938 р. — член ЦК БКП, секретар. Під час другої світової війни — керівник та організатор партизанського руху в Болгарії. Після 9 вересня 1944 р. — член Політбюро ЦК КПБ.

⁵ Д о с е в а Недка Василева — очевидно, дружина президента Болгарської АН Тодора Павлова.

⁶ «О т е ч е с т в е н ф р о н т» — об'єднання патріотичних, демократичних та антифашистських сил болгарського народу; створене у роки другої світової війни (1942). Нині — загальнонаціональна болгарська організація.

⁷ Г у н д о р о в — генерал, відповідальний секретар Всеслов'янського комітету в СРСР, створеного в роки Великої Вітчизняної війни.

⁸ Г о р н а О р е х о в к а — по-болгарськи — Горна Оряховіца; містечко, залізнична станція.

⁹ Б і р ю з о в Сергій Семенович (1904—1964) — Маршал Радянського Союзу (1955), Герой Радянського Союзу (1958). Загинув в авіаційній катастрофі.

¹⁰ «Д о х і д н е м і с ц е» — п'єса російського драматурга Олександра Миколайовича Островського (1823—1886).

¹¹ Г у р к о Йосиф Володимирович (справжнє прізвище — Ромейко; 1828—1901) — російський генерал-фельдмаршал; брав участь у російсько-турецькій війні 1877—1878 рр. Частини під його командуванням завдали поразки турецьким військам під Філіпполем (нині — Пловдив), 3—5 січня 1878 р. захопили Адріанонополь (тепер — Едірне, Туреччина).

¹² Мариця — річка, що протікає повз Пловдив, Поповицю і впадає в Егейське море.

¹³ Ядран — сербська назва Адриатичного моря.

¹⁴ Державін Микола Севастьянович (1874—1954) — російський радянський філолог, академік АН СРСР, автор наукових праць із слов'янознавства, зокрема з питань культури болгарського народу.

¹⁵ Ботев Христо Петков (1848—1876) — болгарський революційний діяч, поет, публіцист, один з керівників Квітневого повстання 1875—1876 рр.

¹⁶ «Война била зде с» — слова, які болгарин намагався вимовити по-російськи (по-болгарськи: «Войната беше тука»).

¹⁷ Казанлицька долина — знаменита долина, де вирощують троянди.

¹⁸ В цьому селі було повстання сентябрьське. — Мова йде про Вересневе повстання 1923 р., змальоване у поемі «Вересень» («Сентември») Гео Мілева (1895—1925), відомого болгарського поета-комуніста, страченого фашистами.

¹⁹ Белев Крстю Димитров (1908—1978) — болгарський поет. Приїздив до Києва перед Великою Вітчизняною війною, де і познайомився з П. Тичиною.

²⁰ Ланков Нікола (1902—1965) — болгарський поет; писав свої твори переважно для дитячого та юнацького віку.

²¹ Тунджа — притока річки Мариці; від її назви походить і назва полку.

²² Радойнов Цвятко Колев (1895—1942) — революційний діяч Болгарії, педагог, учасник Вересневого повстання 1923 р. Після розгрому повстання емігрував до Радянського Союзу, де 1929 р. закінчив військову академію ім. Фрунзе. Учасник громадянської війни в Іспанії (1937—1938). Під час другої світової війни нелегально повернувся на батьківщину і як член ЦК КПБ керував Центром військової комісії. Заарештований фашистами і розстріляний.

²³ Шипка — перевал у Болгарії, місце боїв під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр. Поблизу Шипки збудовано пам'ятник російським та болгарським воїнам, полеглим за визволення Болгарії, закладено національний парк-музей. Через Шипкинський перевал прокладено шосе, що сполучає міста Габрово і Казанлик. Цією дорогою і їхав П. Тичина.

²⁴ Захарієв Іван — поет, перекладач української літератури в Болгарії.

²⁵ Дульчин — певно, Дойчин, як його названо у поемі Х. Ботева «Непрестанела», що звучить в українському перекладі так — «Дівчина до повстанців прилучилася»:

Там на вітрі мрамор має,
де юнацькая дружина,
і Стояна припадає
до грудей свого Дойчине.

Див.: Антологія болгарської поезії. К., 1974, т. 1, с. 142.

²⁶ Габрово — місто в Болгарії, розташоване на р. Янтрі. Відоме з XVI ст.

²⁷ Априлов Васіл Евстатієв (1789—1847) — діяч болгарського національно-просвітницького руху, засновник першої світської школи в Болгарії (1835, Габрово).

²⁸ Бузлуджі — вершина гори та однойменне містечко (тепер — Хаджі Дмитр). Тут 20 липня 1891 р. за ініціативою Д. Благосва нелегально відбувся Бузлуджапський конгрес болгарських соціал-демократів.

²⁹ «Хаджі Дмитров» — поема Х. Ботева (1875), перекладена П. Тичиною під назвою «Хаджі Дмитрій» (див.: Ботев Х. Вибране. К., 1954, с. 23—24). Твір присвячено ватажку одного з повстанських загонів (чет), який загинув 1868 р. у бою з турками.

³⁰ Тодоров Ангел Топков (нар. 1906 р.) — болгарський поет-комуніст, народний діяч культури НРБ (з 1974 р.).

³¹ Тирново — місто на півдні Болгарії, розташоване в долині річки Лигри. Вперше згадується у IX ст.

³² Балдуїн Фландрський (1171 — бл. 1206) — король, один з керівників IV хрестового походу, імператор Латинської імперії (1204—1206). Його військо було розбите болгарами на чолі з царем Калояном біля міста Одрини (1205). Сам король Балдуїн був перевезений у місто Тирново як бранець.

³³ Ізмірлів Георгій (1851—1876) — македонський та болгарський революціонер, учасник Квітневого повстання 1876 р. в Болгарії.

³⁴ Бай Добрі — тобто Терпешев Добрі Колев.

³⁵ Плевен (Пловпа) — місто на півночі Болгарії, адміністративний центр Плевенського округу. Під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр. за Плевну точилися запеклі бої. В місті закладено Скобелевський парк, мавзолей полеглих у боях за визволення Плевни та інші пам'ятники, про які згадує П. Тичина.

³⁶ Симеон (865—927) — болгарський цар. На час його правління принадає економічний та культурний розквіт Болгарії, налагоджуються зв'язки з Київською Руссю.

³⁷ Вревська Юлія Петрівна (1839—1878) — російська баронеса, що брала участь у російсько-турецькій війні (1877—1878) як сестра милосердя. Листувалася з І. Тургенєвим, котрий присвятив їй вірш у прозі «Пам'яті Ю. П. Вревської» (1878). На її могилі (м. Бяла) напис: «Троянда Росії, зірвана на болгарській землі».

³⁸ Тотлебен Едуард Іванович (1818—1884) — російський військовий діяч. З 3 листопада 1877 р. очолював облогу Плевни, що закінчилася повною капітуляцією турецького гарнізону.

³⁹ Могили Заїмових... — Заїмов Володимир Стоянов (1888—1942), болгарський військовий і політичний діяч, генерал-полковник, антифашист, Герой Радянського Союзу (1972, посмертно). Син його був звільнений з армії за республіканські ідеї (1935). Розстріляний фашистами.

⁴⁰ Коли Ботев перейшов Дунай з своєю четю... — Йдеться про висадку повстанського загону під час Квітневого повстання 1875—1876 рр. на чолі з Христо Ботевим на болгарський берег Дунаю з 19 на 20 травня 1876 р.

⁴¹ Натан Жак Прімо (1902—1974) — болгарський історик, економіст, громадський діяч, академік Болгарської АН (з 1961 р.), народний діяч науки НРБ (з 1965 р.). В 1926—1930 рр. здобував економічну освіту в Москві.

⁴² Скобелевський парк — Плевенський парк, названий у честь Михайла Дмитровича Скобелева (1843—1882), російського вояначальника, що відзначився під час російсько-турецької війни 1876—1877 рр. у боях під Плевною та на Шипці.

⁴³ Як я прочитав вірш свій...— Очевидно, йдеться про вірш «Болгарському народові», написаний напередодні поїздки П. Тичини до Болгарії і вперше надрукований у газ. «Правда України», 1945, 24 березня.

⁴⁴ Банах Стефан (1892—1945) — польський та український математик, професор Львівського університету (1924—1945), один з творців сучасного функціонального аналізу.

⁴⁵ Арсен'єв Валентин Пантелеймонович (нар. 1908 р.) — болгарський письменник, родом з Харкова, учасник партизанського руху в Болгарії, перекладач болгарської літератури на російську мову.

⁴⁶ Разін Степан Тимофійович (бл. 1630—1671) — донський козак, керівник антифеодального повстання в Росії. Був страчений.

⁴⁷ Тихонов Микола Семенович (1896—1979) — російський радянський поет та громадський діяч. Член Всесвітньої Ради Миру, голова Радянського Комітету захисту миру (1949—1979).

⁴⁸ «Широка страна моя родная». — Перший рядок «Пісні про Батьківщину» (1936), написаної російським радянським поетом В. І. Лебедевим-Кумачем (1898—1949), покладеної на музику композитором І. Дунаєвським (1900—1955).

⁴⁹ «Вдали от рус[ской] матери-земли...» — Ці слова належать Л. Л. Горіловському (нині — журналіст), який під час другої світової війни у складі Третього Українського фронту вивозив Болгарію.

⁵⁰ Наджаків Георгій Степанов (1896—?) — болгарський фізик, академік Болгарської АН (з 1945 р.), віце-президент Болгарської АН (1945—1958). Відкрив явище фотоелектронного стану.

⁵¹ Шолом Алейхем (справжнє прізвище та ім'я — Рабинович Шолом Нохумович; 1859—1916) — єврейський письменник, автор відомих творів «Тев'є-молочник», «Потоп» та інших оповідань і драматичних творів. Видавав щорічник «Єврейська народна бібліотека» (1888—1889).

⁵² Павлов Тодор Димитров (псевдонім — П. Досев; 1890—1977) — болгарський філософ-марксист, громадський діяч, академік (з 1945 р.), президент (у 1947—1962 рр., з 1962 р. — почесний президент) Болгарської АН, член Академії мистецтв СРСР (з 1947 р.) та ряду інших іноземних академій. У 1941—1944 рр. був ув'язнений, про що і пише П. Тичина.

⁵³ Гановські Сава Цолов (нар. 1897 р.) — болгарський філософ-марксист, педагог, громадський діяч, академік Болгарської АН (з 1952 р.), іноземний член АН СРСР (з 1971 р.). Учасник антифашистського руху в Болгарії у роки другої світової війни.

⁵⁴ Велков Крум Делчев (1902—1960) — болгарський письменник, учасник антифашистського руху в Болгарії, за що зазнав переслідувань.

⁵⁵ Кюлявков Крум Павлов (1893—1955) — болгарський письменник, заслужений діяч культури НРБ (з 1955 р.). Учасник антифашистського руху в Болгарії. Перекладав на болгарську мову твори Т. Шевченка, П. Тичини, В. Маяковського та ін. Під час роботи Всеслов'янського конгресу він представляв П. Тичину по болгарському радію, листувався з українським поетом, про що, зокрема, пише О. Кетков (див.: Кетков А. Минало на забравима. — «Факел», 1987, № 1, с. 204—205).

⁵⁶ Стоянов Людмил (справжнє ім'я та прізвище — Георгій Стоянов Злотарев; 1888—1976) — болгарський письменник, громад-

ський діяч, академік Болгарської АН (з 1946 р.), народний діяч культури Болгарії (з 1963 р.). Антифашист, учасник міжнародних конгресів на захист культури (Париж, 1935; Мадрид, 1937). Перекладав на болгарську мову твори радянських письменників, зокрема П. Тичини.

⁵⁷ І с а є в Младен Младенов (нар. 1907 р.) — болгарський письменник, перекладач, учасник революційного руху в Болгарії. Секретар Спілки письменників Болгарії (1944—1947; 1956—1958), заступник голови СПБ (1962—1966).

⁵⁸ Р а д е в с ь к и Христо Василев (нар. 1903 р.) — болгарський поет, перекладач, народний діяч культури Болгарії (з 1969 р.). Зазнав переслідувань за участь в антифашистському русі. Перекладав і редагував переклади на болгарську мову творів Т. Шевченка, М. Рильського, П. Тичини та ін.

⁵⁹ В а с и л е в Орлін (справжнє ім'я та прізвище — Христо Петко Василев; 1904—1977) — болгарський письменник, перекладач; учасник антифашистського руху.

⁶⁰ К о ц е в - Ч е л к а ш Д. — Йдеться про болгарського письменника-гумориста Челкаша Димитра Чавдарова (Димитра Василева Коцева; 1912—1972); узяв псевдонім з відомого оповідання М. Горького «Челкаш».

⁶¹ П е н е в Крум Тодоров (1901—1986) — болгарський поет і драматург, учасник антифашистського руху в Болгарії.

⁶² Б а р у х Арманд (Віктор) Сабат (нар. 1921 р.) — болгарський письменник, учасник антифашистського руху в Болгарії.

⁶³ С т р е л к о в Лозан (справжнє прізвище та ім'я — Богданов Лозан Іванов; нар. 1912 р.) — болгарський поет, драматург, публіцист, народний діяч культури Болгарії (з 1971 р.), учасник антифашистського руху.

⁶⁴ К а л ч е в Камен (справжнє ім'я та прізвище — Петро Мітев Калчев; нар. 1914 р.) — болгарський письменник, заслужений діяч культури Болгарії (з 1972 р.). За участь в антифашистському русі зазнав переслідувань. Після перемоги революційних сил працював редактором різних видань, очолював Спілку письменників Болгарії (1962—1964), був заступником голови СПБ (з 1972 р.).

⁶⁵ М а р т и н о в Іван (справжнє ім'я та прізвище — Іван Цетков Георгієв; нар. 1912 р.) — болгарський письменник, учасник антифашистського руху в Болгарії, один із засновників літературного гуртка «Христо Смирненський» (1933—1941).

⁶⁶ Б о с е в Асен Іванов (нар. 1913 р.) — болгарський письменник, директор Софійського Будинку літератури та мистецтва для дітей та юнацтва, заслужений діяч культури Болгарії (з 1965 р.), народний діяч культури Болгарії (з 1972 р.). В роки другої світової війни був ув'язнений у концентраційному таборі.

⁶⁷ М а р ч е в с ь к и Марко (справжнє ім'я та прізвище — Марко Маринов Марков; 1898—1962) — болгарський письменник, перекладач. Учасник Міжнародної конференції революційних письменників у Харкові (1930 р.). Учасник антифашистського руху в Болгарії.

⁶⁸ Г о р а н о в Крестю Анков (нар. 1931 р.) — болгарський філософ-марксист, естетик, дослідник культури соціалістичного суспільства.

⁶⁹ М і л е в Гео (справжнє ім'я та прізвище — Георги Мілев Косабов; 1895—1925) — болгарський поет. У своїй творчості зазнав впливу символізму. Учасник революційного руху в Болгарії, ре-

дактор журналу «Полум'я». Автор відомої героїко-романтичної поеми «Вересень», кілька розділів якої переклав П. Тичина і опублікував у книзі «Світло над Болгарією» (К., 1954, с. 16—28).

⁷⁰ Хорват Йосиф (нар. 1915 р.) — хорватський письменник, автор творів про визвольну боротьбу народів Югославії.

⁷¹ Я с е н о в Христо (справжнє ім'я та прізвище — Христо Павлов Туджаров; 1889—1925) — болгарський поет-комуніст. За революційну діяльність зазнав переслідувань, убитий фашистами. Відомий на Україні за перекладами у книгах «Світло над Болгарією» та «Антологія болгарської поезії» (К., 1974, т. 1).

⁷² Р у м ' я н ц е в Сергій (справжнє прізвище та ім'я — Дилоський Димитр Мітов; 1896—1925) — болгарський письменник. Убитий фашистами.

⁷³ П о п о в Антон Николов (1915—1942) — болгарський прозаїк, публіцист, політичний діяч, учасник антифашистського руху.

⁷⁴ В а п ц а р о в Никола Йонков (1909—1942) — болгарський поет-комуніст. Страчений за участь в антифашистському русі. Серед перекладачів його творів на українську мову — П. Тичина. Героїчний образ Н. Вапцарова створив П. Воронько у поемі «Поєдинок».

⁷⁵ К и р п а ч е в Христю Іванов (1911—1943) — болгарський поет-комуніст, за революційну діяльність зазнавав переслідувань. На початку 1943 р. командував партизанським загonom «Чавдар», загинув у бою.

⁷⁶ В о д е н и ч а р с ь к и Васил Николов (1918—1944) — болгарський письменник-комуніст. За участь в антифашистському русі потрапив до концтабору. Після визволення Болгарії (1943) перебував на партійній роботі. Будучи заступником командира Дунайського загону, загинув у нерівному бою з жандармерією.

⁷⁷ С п а с о в Цветан (1919—1942) — болгарський поет, учасник партизанського руху в роки другої світової війни.

⁷⁸ М а д ж а р о в Кирил Николов (1914—1944) — болгарський письменник-комуніст, учасник антифашистського руху в Болгарії. Мав зв'язки з грецькими комуністами, допомагав югославським партизанам. Загинув при Гарі Куршумлі.

⁷⁹ К у н е в Трифон Бояджієв (1880—1954) — болгарський поет-лірик і гуморист.

⁸⁰ Х м е л ь н и ц ь к и й Богдан (Зіновій) Михайлович (бл. 1593—1657) — гетьман України (з 1648 р.), державний діяч і полководець, керівник визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. проти шляхетської Польщі. Образ Б. Хмельницького змальовано у творах К. Рильєва, Т. Шевченка, І. Франка, М. Старицького, П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана та ін.

⁸¹ В е н е л і н (справжнє прізвище та ім'я — Гуца Юрій Іванович; 1802—1839) — український та російський історик, філолог, етнограф. Походив із Закарпаття. Його праця «Древние и нынешние болгары» (М., 1829) відіграла велику роль у національному відродженні болгарського народу.

⁸² Д у б и н а Кузьма Кіндратович (1906—1967) — український радянський історик, педагог.

⁸³ С о ф і я, ул. М а р и н Д р и н о в... — Вулиця названа в честь болгарського і російського історика, філолога, громадського діяча, члена Петербурзької АН, професора Харківського університету Дринова Марина Стоянова (1838—1906).

⁸⁴ Хрєннїков Тихїн Миколойович (нар. 1913 р.) — російський радянський композитор і громадський діяч, народний артист СРСР (з 1963 р.).

⁸⁵ НКГБ — Народний комісаріат державної безпеки, утворений на основі ОГПУ.

⁸⁶ Фурнаджієв Никола Йорданов (1903—1968) — болгарський поет, перекладач.

⁸⁷ Бояно — до 1961 р. село неподалік від Софії, нині — квартал міста. Тут знаходиться відома Боянова церква з фресками XIII ст.

⁸⁸ Вітоша — гора; біля її підніжжя, на висоті 530—650 м на південному схилі Софійської котловини, розташована Софія. Нині — національний парк.

⁸⁹ Петрович Велка (Вельо; 1884—1967) — сербський письменник, мистецтвознавець. Під час другої світової війни був заарештований гестапівцями, перебував у концтаборі. Дійсний член Сербської Академії наук (з 1936 р.), член-кореспондент Югославської Академії наук і мистецтв (з 1962 р.), голова Матиці сербської (1953—1956).

⁹⁰ Див.: газета «Труд» від 14/III.— П. Тичина має на увазі повідомлення ТАРС, опубліковане в газеті «Труд», 1945, 14 березня: «Как передает софийское радио, Союз болгарских писателей устроил вчера торжественное собрание в честь пребывающих в Болгарии видных представителей советской культуры — академика Н. Державина, председателя Союза советских писателей Н. Тихонова и украинского поэта П. Тычины». Ця подія відбулася 13 березня 1945 р.

⁹¹ Моя подорож на Закарпаття з Мик[итю] Серг[і́йовичем] Хр[ушовим] — назва нотаток П. Тичини, зроблених ним у травні 1945 р. Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 137—141; див. також автограф (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 3519). Хрущов Микита Сергійович (1894—1971) — радянський партійний і державний діяч.

⁹² М[икола] Пл[атонович] — Микола Платонович Бажан (1904—1984) — український радянський поет, академік АН УРСР (з 1951 р.), заслужений діяч науки УРСР. Один із засновників української радянської кінематографії. У роки Великої Вітчизняної війни редагував газету для партизанів «За Радянську Україну». Засновник і керівник Української Радянської Енциклопедії (1959—1984).

⁹³ Герінг Герман (1893—1946) — один з головних німецько-фашистських злочинців; з 1922 р. — керівник СА (штурмових загонів), організатор провокаційного підпалу рейхстагу (1933), ініціатор створення гестапо та концтаборів.

⁹⁴ Гітлер Адольф (1889—1945) — фашистський диктатор Німеччини (1933—1945), головний воєнний злочинець, безпосередній ініціатор розв'язання другої світової війни.

⁹⁵ СС (охоронні загони) — терористична організація, одна з головних опор фашистського режиму в Німеччині, очолювана з 1929 р. Г. Гімлером. Міжнародний Військовий Трибунал у Нюрнберзі (1946) засудив СС як злочинну організацію.

⁹⁶ Бенеш Едуард (1884—1948) — чехословацький державний діяч. Один з винуватців відмови уряду Чехословаччини від допомоги Радянському Союзу проти загрози гітлерівської агресії. Під час другої світової війни емігрував, 1940 р. у Лондоні очолив уряд

Чехословаччини, 1943 р.— підписав у Москві радянсько-чехословацький договір про дружбу і взаємодопомогу.

⁹⁷ Ко не в Іван Степанович (1897—1973) — радянський воєначальник, Маршал Радянського Союзу (з 1944 р.). Під час Великої Вітчизняної війни війська під його командуванням брали участь у Московській та Курській битвах, у Східно-Карпатській, Вісло-Одеській та Празькій операціях.

⁹⁸ ...у Токаї жив Гр[игорій] Сковорода.— П. Тичина має на увазі участь Г. Сковороди в експедиції полковника Г. Вишневецького до Угорщини (1750). Український філософ виконував обов'язки регента при закордонній православній церкві. Крім Токая, він побував у Пешті, Братиславі, Відні.

⁹⁹ Сан-Франціско — місто на заході США, в штаті Каліфорнія. Тут у 1945 р. на міжнародній конференції було засновано Організацію Об'єднаних Націй.

¹⁰⁰ Данило Галицький (1201—1264) — князь Галицько-Волинської землі, політичний діяч, полководець. Очолював боротьбу проти іноземних загарбників. Тут П. Тичина говорить про поему М. Бажана «Данило Галицький» (1942).

¹⁰¹ Чеканюк Андрій Терентійович (нар. 1906 р.) — український радянський журналіст, історик, громадський діяч.

¹⁰² Борканюк Олекса Олексійович (1901—1942) — керівник революційного руху на Закарпатті, закатований у фашистській тюрмі, Герой Радянського Союзу.

¹⁰³ Локота Іван Прокопович (1884—1942) — діяч комуністичного руху на Закарпатті, член Закарпатського крайового комітету Компартії Чехословаччини, депутат парламенту Чехословаччини.

¹⁰⁴ Я за все гірше розумію...— Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 141; див. також автограф (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4852, арк. 31).

[1946]

¹ Пишу. 1-ша година ночі.— Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 142. Запис звірено з чорновим автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4852, арк. 137); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4932, арк. 92, та № 4935, арк. 350).

² 9/VIII. Виїхали з Києва...— Нотатки 9—14 серпня 1946 р. подаються за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 142—152. Текст звірено з чорновим автографом, що зберігається у ЦДАМЛМ під умовною назвою «Щоденник подорожі по маршруту: Київ, Козелець, Носівка (і т. д.)», ф. 464, № 4875. Це була поїздка місцями партизанської слави, партизанського руху на Чернігівщині в період тимчасової окупації цієї території німецькими фашистами. Очевидно, тоді ж у П. Тичини виник задум драматичної поеми «Руднев і Ковпак», вперше надрукованої у скороченому варіанті у журналі «Київ», 1984, № 5 (див. також фрагменти поеми у другому томі цього видання).

³ ...святкують Пантелеймона.— Релігійне свято церковного «великомученика» та лікаря, засудженого 305 р. до кари мечем, яке припадає на 9 серпня.

⁴ Путівль — місто Сумської області УРСР. Вперше згадується в Іпатіївському літописі (1146) та в пам'ятці літератури Київ-

ської Русі «Слові о полку Ігоревім». У роки Великої Вітчизняної війни на Путивльщині розпочали свої бойові дії партизанські з'єднання С. Ковпака та С. Руднева.

⁵ Вал [єнтин] Мик [олайович] — водій машини.

⁶ Павло Степ [апович].— Йдеться про П. С. П'ятишкіна, який разом з Г. Я. Базимою — начальником штабу у партизанському з'єднанні С. Ковпака — та О. І. Корневим («Дід Мороз») брали активну участь у партизанському русі на Україні. Після війни працювали на відповідальних державних і партійних постах Сумщини. Про них йдеться в книгах С. Ковпака «Від Путивля до Карпат» та П. Вершигори «Люди з чистою совістю».

⁷ Ярославна — дружина новгород-сіверського князя Ігоря; зображена у «Слові о полку Ігоревім» як символ подружньої вірності.

⁸ Спадчанський ліс.— Ліс, що починається біля села Спадщина і простягається до річки Клевель. У роки Великої Вітчизняної війни тут закладалася лісова база партизанського загону, очоленого 22 вересня 1941 р. С. Ковпаком. Звідси партизани починали свої бойові операції проти німецько-фашистських загарбників; розбили ворожі частини у Жихові Середино-Будського району, знищили гарнізон 51-го мадярського полку, про що згадує С. Ковпак: «Це був наш перший наступальний бій» (див.: *Ковпак С. Від Путивля до Карпат*. К., 1968, с. 86).

⁹ Соловійова Пелагея Опанасівна — мешканка села Спадщина, колгоспниця-активістка. Під час війни зв'язківець партизанського з'єднання С. Ковпака.

¹⁰ Софронівська пустинь — назва лісової місцевості неподалік села Нова Слобода на північний захід від Путивля, де колись стояв Софронівський монастир. Тут закладалася лісова база партизанської групи путивлян, яку очолив С. Руднев.

¹¹ ...прочитати ліс.— Після цих слів у рукописі є такий запис: «10/IV. В тій церкві у Новій Слободі, що про неї писав, т. П'ятишкін запалив церкву і в ній 38 німців загинуло». П'ятишкін Павло Степанович — розвідник-партизан, до війни — вчитель.

¹² Яремче — місто обласного підпорядкування на Івано-Франківщині, засноване 1895 р. Під час Карпатського рейду 1943 р. партизани партизанського з'єднання С. А. Ковпака вели тут запеклі бої з гітлерівцями.

¹³ Руднев Семен Васильович (1899—1943) — активний учасник та організатор партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, генерал-майор. Перед війною служив у прикордонних військах, брав участь у боях біля озера Хасан. Після з'єднання свого загону із загonom С. А. Ковпака був комісаром.

¹⁴ Дід Мороз.— Йдеться про Олексія Ілліча Корнева, який у партизанському з'єднанні С. Ковпака отримав прізвисько Діда Мороза за свою сиву бороду.

¹⁵ Кольцов Олексій Васильович (1809—1842) — російський поет. Його поезії, покладені на музику, стали народними піснями. Українською мовою його перекладали Б. Грінченко, М. Старицький.

¹⁶ (Класиків він читав, навіть будучи в загоні читав).— Тут і далі слова в дужках дописані після розмови з Г. Базимою. Ці уточнення та відповіді Г. Базими зроблені 13 серпня.

¹⁷ Ковпак Сидір Артемович (1887—1967) — радянський військовий і державний діяч, учасник громадянської війни, учасник

партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. Очолюване ним партизанське з'єднання пройшло 2 тис. кілометрів тилами ворога, пустило під укіс 19 ворожих ешелонів, підірвало 82 шосейних та залізничних мости, розгромило десятки військово-промислових об'єктів, вивело з ладу ряд нафтових промислів. С. А. Ковпак після війни обіймав посаду заступника голови Президії Верховної Ради УРСР (з 1947 р.), обирався депутатом Верховної Ради СРСР.

¹⁸ Рокоссовський Костянтин Костянтинович (1896—1968) — радянський військовий діяч, Маршал Радянського Союзу (з 1944 р.). Під час Великої Вітчизняної війни командував корпусом, армією, фронтом. Очолювані ним війська брали участь у визволенні України.

¹⁹ Веселовський бій.— Бій з мадярами 27 лютого 1942 р. біля села Веселе Шалигінського району, де було поранено С. Руднева.

²⁰ ...і російські пісні, і українські.— В автографі речення продовжується: «приїхали наші дівчата на „вілісі“ з купання».

²¹ Ге Микола Миколайович (1831—1894) — російський живописець, автор картин на історичні та релігійні теми, портретів, пейзажів на українську тематику. Певний час жив на Чернігівщині.

²² Руднева Євдокія Данилівна — дружина С. Руднева.

²³ ...до Дем'яна Сергійовича...— Йдеться про Дем'яна Сергійовича Коротченка (1894—1969), радянського партійного і державного діяча. В роки Великої Вітчизняної війни він як секретар ЦК КП(б)У керував нарадою командирів партизанських загонів та з'єднань, що відбулася 28 травня 1943 р. на березі річки Уборть — притоки Прип'яті. 12 червня після напутнього слова Д. С. Коротченка партизанське з'єднання С. Ковпака рушило у знаменитий карпатський рейд.

²⁴ Юрський період — другий період мезозойської ери, настав близько 195 млн. років тому і тривав близько 58 млн. років до крейдового періоду. Юрські відклади знаходяться не лише в Карпатах, а й на Дніпровсько-Донецькій та Причорноморській западинах, у Криму.

²⁵ Вірта Микола Євгенович (1906—1976) — російський радянський письменник, автор романів та драматичних творів.

²⁶ Павленко Петро Андрійович (1899—1951) — російський радянський письменник. У роки Великої Вітчизняної війни фронтовий кореспондент газет «Правда» і «Красная Звезда».

²⁷ Первенцев Аркадій Олексійович (1905—1981) — російський радянський письменник. У роки Великої Вітчизняної війни військовий кореспондент.

²⁸ Жуков Георгій Костянтинович (1896—1974) — Маршал Радянського Союзу (з 1943 р.), чотири рази Герой Радянського Союзу. Учасник першої світової і громадянської воєн. Під час Великої Вітчизняної війни — командуючий Резервним, Ленінградським та Західним фронтами, з серпня 1942 р. — перший заступник наркома оборони і заступник Верховного Головнокомандуючого. Командував військами різних фронтів, з травня 1945 р. прийняв капітуляцію збройних сил фашистської Німеччини.

²⁹ [Гагра.] — Це умовна назва нотаок 1/X—8/X—1946 р. Вперше опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 160—163. Записи звірено з чорновим автографом (ЦДАМЛМ,

ф. 464, № 4858); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4929 та 4935).

³⁰ Корольова Маріонела (Гуля) Володимирівна (1922—1942) — героїня Великої Вітчизняної війни. Загинула в бою під Сталінградом. Про її долю йдеться у повісті О. Ільїної «Четверта висота» (К., 1974).

³¹ ...беру книжку Ковпака «Від Путивля до Карпат». — Йдеться про вид.: *Ковпак С. А. Від Путивля до Карпат*. Літературний запис Є. Герасимова. К., 1946.

³² ...і я тільки вирок читав... — П. Тичина має на увазі вирок Нюрнберзького процесу над головними німецько-фашистськими воєнними злочинцями, що відбувся 20 листопада 1945 — 1 жовтня 1946 р. у м. Нюрнберзі в Міжнародному Військовому Трибуналі, представленому Радянським Союзом, США, Великобританією і Францією.

³³ Раділа б тепер Оля. — Мовиться про дочку брата Михайла — племінницю П. Тичини, закатовану фашистами в 1942 р. разом із двома маленькими дітьми.

[1947]

¹ У нас — Новий вік. — Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 163.

² І не тому павучок... — Текст подається за чорновим автографом, що зберігається у ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4852, арк. 33; див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4935, арк. 362). Вперше опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 164.

³ ...нібито є там прояви націоналістичні. — Йдеться про роман Ю. Яновського «Жива вода» («Мир»), безпідставно підданий різкій вульгарно-соціологічній критиці в 1947 р.

⁴ [у Польщі]. — Умовна назва щоденникових записів П. Тичини, які він вів з 27 жовтня по 3 листопада 1947 р. Текст (чорновий автограф) зберігається у ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4859. Публікується вперше.

⁵ Петрусь іще у Варшаві... — Йдеться про Петруся Бровку (справжнє ім'я — Петро Устинович; 1905—1980), білоруського радянського поета, громадського діяча, народного поета Білоруської РСР (з 1962 р.), академіка АН БРСР (з 1966 р.).

⁶ Освенцім — концтабір, створений німецькими фашистами у роки другої світової війни неподалік від польського міста Освенцім; тут було знищено понад 4 млн. чоловік.

⁷ Прага — робітничий район Варшави за рікою Віслою.

⁸ Бачинський Криштоф (1921—1944) — польський поет, загинув після Варшавського повстання. У своїй ліриці відобразив трагедію покоління, що зазнало німецько-фашистської окупації.

⁹ Добровольський Станіслав Ришард (нар. 1907 р.) — польський поет, учасник руху Опору в роки другої світової війни.

¹⁰ ...син Станіслава [Бачинського], критика марксиста. — Йдеться про Станіслава Бачинського (1890—1939), польського літературного критика та публіциста, учасника Шльонського повстання. Він — засновник і редактор видання «Вік XX» (1928) і «Європа» (1929—1930), автор ряду студій про новітні течії польської літератури.

¹¹ Гетто — район у Варшаві, де проживали дискриміновані меншості, в даному випадку євреї.

¹² А н е л е в и ч Мардехай (псевдонім — Маріан Аніолек; 1919—1943) — діяч руху Опору в роки другої світової війни. Загинув у Варшавському гетто.

¹³ Т у в і м Юліан (1894—1953) — польський поет. На Україні його твори перекладали М. Рильський, Ю. Шкрумеляк, Д. Павличко, Є. Дроб'язко та ін.

¹⁴ І л л я Г р и г о р о в и ч. — Йдеться про російського радянського письменника Іллю Еренбурга.

¹⁵ «Є в р е й с ь к о м у н а р о д у». — Йдеться про вірш П. Тичини «Єврейському народові», вперше опублікованого в газеті «Література і мистецтво» (1942) без назви. У чистовому автографі (ЦДАМЛІМ, ф. 464, № 466) вірш має назву «Народ єврейський» (див. другий том цього видання).

¹⁶ С у к е н н и ц я — колишній базар у Кракові, в минулому — торговельний центр міста.

¹⁷ Г о л у й Тадеуш (нар. 1916 р.) — польський письменник і публіцист; у роки другої світової війни був ув'язнений в Освенцімі. У повоєнні часи — секретар Міжнародного освенцімського комітету.

¹⁸ М а к с и м о в и ч Десанка (нар. 1898 р.) — сербська письменниця, дійсний член Сербської Академії наук і мистецтв (з 1965 р.), перекладач творів Т. Шевченка, Лесі Українки та інших українських письменників. Українському читачеві її творчість відома за перекладами Р. Лубківського, З. Гончарука та ін.

¹⁹ «К у з н и ц я» — краківська кав'ярня, де збиралася літературна молодь ще від часів «Молодої Польщі».

²⁰ В а в е л ь — колишній королівський палац (пантеон), розташований на пагорбі у Кракові на лівому березі ріки Вісли; тут знаходяться архітектурні пам'ятки Польщі.

²¹ Я г е л л о (Ягайло; 1350—1434) — великий князь литовський (1377—1392 з перервою), король польський (з 1386 р.) під ім'ям Владислава II Ягайла, родоначальник династії Ягеллонів.

²² Г р ю н в а л ь д. — Йдеться про Грюнвальдську битву 15 липня 1410 р. під час Великої війни 1409—1411 рр. неподалік від селища Грюнвальд між польсько-литовським військом під командуванням Владислава II Ягайла та великого князя литовського Вітовта (до складу його війська входили українські, російські та білоруські загони) і хрестоносцями Тевтонського ордену.

²³ М і ц к е в и ч Адам Бернард (1798—1855) — польський поет, активний діяч національно-визвольного руху в Польщі. Був у Росії та на Україні, зокрема в 1824—1826 рр. відвідав Київ, Сєблів, Єлисаветград, Одесу, Харків, Крим, зблизився з діячами української культури (М. Максимовичем, П. Гулаком-Артемовським та ін.), захоплювався історією України, фольклором. П. Тичина переклав його «Оду до молодості» та «Д***», не раз згадував його у своїх статтях, виголосив промову на вечорі, присвяченому 150-річчю від дня народження поета (1948).

²⁴ К о с т ю ш к о Тадеуш (1746—1817) — польський політичний і військовий діяч, учасник війни за незалежність Північної Америки (1775—1883), очолив польське повстання 1794 р., спрямоване проти царської Росії. Помер у Швейцарії; прах його перевезено до Вавеля. Ім'я Т. Костюшка носила 1-ша піхотна дивізія Війська Польського, утвореного 1943 р. у Радянському Союзі.

²⁵ Собеський Ян (1626—1696) — польський полководець, з 1674 р. — польський король Ян III Собеський.

²⁶ Михалович Ян з Уржедова (бл. 1530—1583) — польський скульптор й архітектор, автор каплиць, надгробних пам'яників тощо.

²⁷ Сенкевич Генріх (псевдонім — Літвос; 1846—1916) — польський письменник.

²⁸ Закопане — місто на півдні Польщі, у Новосандецькому воєводстві. Розташоване біля підніжжя Татр.

²⁹ «Ми — Сталіна солдати». — Збірка поезій молодих українських поетів, названа за віршем І. Неходи, написаним 1941 р. на Калінінському фронті.

³⁰ Новий Тарг — місто в південній частині Польщі (Краківське воєводство), розташоване в Карпатах на річці Дунаєць. Засноване у XIII ст.

³¹ Пороніно — курортне містечко у Польщі (Краківське воєводство), розташоване у передгір'ях Карпат, неподалік від Закопаного. У Пороніно 6—14 жовтня 1913 р. відбулася нарада ЦК РСДРП з партійними працівниками, що відіграла важливу роль у боротьбі партії за маси, визначила основні форми партійної роботи в період наростання революційного піднесення в країні. В будинку, де проходила нарада, нині діє музей В. І. Леніна. Сам же В. І. Ленін влітку 1913 р. та 1914 р. мешкав поблизу Пороніно у Білому Дунайці.

³² Каспрович Ян (1860—1926) — польський поет, філолог, професор та ректор Львівського університету (1921—1922). У молоді роки був близький до соціалістичного руху. Його твори перекладав на українську мову І. Франко.

³³ Виспянський Станіслав (1869—1907) — польський письменник, художник, театральний діяч, учень Я. Матейка. Належав до лівого крила групи «Молода Польща». Був знайомий з В. Стефанюком та М. Жуком, який викладав малювання П. Тичині-семінаристу.

³⁴ «Задушкі» — релігійне свято вшанування померлих.

³⁵ Катовіци — місто на півдні Польщі, адміністративний центр Катовицького воєводства. Вперше згадується у 1598 р.

³⁶ Ченстохов — місто на півдні Польщі, адміністративний центр Ченстоховського воєводства, центр залізничного району країни.

³⁷ Петраков — невелике місто на півдні Польщі.

³⁸ Ловичі — містечко на півдні Польщі.

³⁹ Сохачев — невелике місто на півдні Польщі.

[1948]

¹ Як одкриєш кран у ванні... — Текст подається за чорновим автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4852, арк. 39); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4932, арк. 14). Вперше опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 164.

² О 5-ій год [ині] веч [ора] розмовляв з А [ндрієм] В [асильовичем] Головком. — Андрій Васильович Головко (1897—1972), український радянський прозаїк, автор оповідань, повістей та романів, зокрема «Бур'ян» (1927), «Мати» (1932), «Артем Гармаш» (1951; 1960).

¹ [У Польщі] — така умовна назва запису, зробленого 21—31 січня 1949 р. Текст друкується вперше за чорновим автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4859).

² Штерн Анатоль (1899—1968) — польський письменник; належав до футуристських літературних угруповань, автор ряду поетичних збірок та поеми «Європа-19», романів та оповідань.

³ Рудницький Люціан (1882—1968) — польський письменник-комуніст. За революційну пропаганду підлягав арештам. Член Комуністичної партії Польщі (з 1918 р.), учасник підпільної боротьби проти фашизму в роки Великої Вітчизняної війни.

⁴ Ковальський Владислав (1894—1958) — польський письменник-комуніст, організатор Співки лівоорієнтованої селянської організації. Один із засновників літературного угруповання «Передмістя» (1933). Міністр культури і мистецтва ПНР (1945—1947), обіймав інші урядові посади.

⁵ ...зб[ірник поезій] Адама Міцкевича, [переклад на] укр[аїнську] м[ову].— Йдеться про видання за редакцією М. Рильського: *Мицкевич А.* Вибрані поезії. 1798—1848.

⁶ [Похорон Георгія Дмитровича] — умовна назва записних книжок П. Тичини про його перебування в Болгарії у складі радянської делегації на похороні Г. Дмитрова (липень 1949 р.). Друкуються вперше за чорновим автографом, що зберігається у ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4860 (7 документів на 59 аркушах).

Георгій Михайлович Дмитров (1882—1949) — видатний діяч болгарського та міжнародного комуністичного руху, з 1902 р. — член Болгарської соціал-демократичної партії, один з керівників Вересневого антифашистського повстання (1923). На Лейпцігському процесі (1933) викрив злочинну суть фашизму і був виправданий нацистським судом. Напередодні і в роки другої світової війни — керівний діяч Комуністичного Інтернаціоналу, організатор Вітчизняного фронту Болгарії.

1949 р. вийшла книжка «Георгій Михайлович Дмитров. 1882—1949» (М., Государственное издательство политической литературы), де були опубліковані матеріали, пов'язані з життям, революційною діяльністю видатного комуніста та з приводу його смерті. Це видання зберігається в архіві П. Тичини. Він супроводжував похоронний поїзд з тілом Г. Дмитрова, який помер у санаторії Барвиха під Москвою, з Києва до Софії. Тоді ж український поет написав вірш «На смерть Георгія Дмитрова», вперше надрукований у газеті «Радянська Україна», 1949, 2 жовтня (див. другий том цього видання).

П. Тичина ще у 30-ті роки міг ознайомитися з працями загальнобіографічного характеру про Г. Дмитрова. Зокрема у 1934 р. видавництво «Український робітник» опублікувало біографічний нарис Стелли Благосевої — дочки засновника КПБ Дмитра Благосева (1856—1924) «Георгій Дмитров. Штрихи його революційного життя та діяльності».

Г. Дмитров цікавився культурним життям України, був особисто знайомий з О. Корнійчуком, О. Довженком, П. Тичиною та іншими видатними діячами культури Радянської України (див.: *Согань П. С.* Георгій Дмитров і Україна. К., 1982, с. 73).

⁷ Шопен Фрідерик (1810—1849) — польський композитор і піаніст. Багата мелодика композитора вибрала елементи народ-

ної музики польського та інших слов'янських народів, зокрема українського. Яскраві емоційні образи надають їй рис пристрасного романтизму. П. Тичина має на увазі в даному випадку «Реквієм» Ф. Шопена.

⁸ Ореховіца.— Йдеться про Горну Оряховіцу.

⁹ «Той не умира...» — слова з поеми Х. Ботева «Хаджі Димитр», покладені на музику. П. Тичина переклав цей твір (див.: Ботев Х. Вибране. К., 1954, с. 23):

Бо той не вмира, хто з криком «свобода»
У битві поляже: за ним ридає
Земля, і небо, і звір, і природа,
Співець у пісні його осіває.

¹⁰ Константинов Георгій Горов (1902—1970) — болгарський історик, критик, публіцист, перекладач.

¹¹ «Новое время» — радянський політичний журнал. Виходить з 1943 р. під назвою «Война и рабочий класс», з 1947 р. — під теперішньою назвою. Виходить російською, англійською, французькою, німецькою, іспанською, польською, чеською та арабською мовами. Висвітлює проблеми радянської зовнішньої політики, актуальні події літературного життя.

¹² Баба Параскева — мати Георгія Димитрова.

¹³ Смирненський Христо (справжнє ім'я та прізвище — Христо Димитров Измерлів; 1898—1923) — болгарський поет-комуніст. П. Тичина перекладав його поезії, починаючи з 1954 р., і опублікував у вид.: *Смирненський Христо. Вибрані твори*. К., 1963.

¹⁴ Дитяча організація семптемврійча — болгарські піонери, члени Димитровської піонерської організації.

¹⁵ Полянов Димитр (справжнє прізвище та ім'я — Іванов Димитр Попов; 1876—1953) — болгарський поет, член однієї з перших у Болгарії соціал-демократичних організацій (з 1892 р.); своїми революційними віршами започаткував пролетарську течію в болгарській літературі.

¹⁶ Ідемо по самоковській дорозі, згадуємо про те оповідання... — Йдеться про новелу Х. Смирненського «Босоногі» (див.: *Смирненський Х. Избранное*. М., 1954, с. 251—252). П. Тичина був у Самокові, про що писав і в поемі «Подорож до Іхтімана».

¹⁷ ...дворець царський... — Фортеця, що має три входи. Із башт збереглася лише одна, названа сьогодні Балдуїновоу кулоу.

¹⁸ Стоянов Захарій Дзевев (1850—1889) — болгарський письменник і революціонер, член загону Бенковського, доброволець російської армії під час російсько-турецької війни 1877—1878.

¹⁹ Димитров Михайл Дафінкічев (1881—1966) — болгарський літературознавець, дослідник творчості Христо Ботева та Любена Каравелова.

²⁰ Каравелов Любен Стойчев (бл. 1834—1879) — болгарський письменник, публіцист, революційний демократ, зазнав на собі впливу В. Бєлінського, М. Чернишевського, О. Герцена.

²¹ Вазов Іван Мічов (1850—1921) — болгарський письменник і громадський діяч, активний учасник революційного руху.

²² «Отечествен фронт» — щоденна болгарська газета, орган Національної Ради Вітчизняного фронту Болгарії (в 1952—1965 рр.). Почала видаватися з 1942 р. у підпіллі. Після ліквідації

монархічно-фашистської диктатури стала однією з найбільш популярних газет болгарських трудящих.

²³ Живков Тодор Христов (нар. 1911 р.) — діяч болгарського і міжнародного комуністичного і робітничого руху, державний діяч Народної Республіки Болгарії. З 1954 р. — перший секретар ЦК БКП.

²⁴ Марш Ботева співають. — Йдеться про пісню з поеми Х. Ботева «Хаджі Димитр».

²⁵ Василевська Ванда Львівна (1905—1964) — польська і радянська письменниця. З 1939 р. жила й працювала у Радянському Союзі, обиралася до керівних органів Спілки письменників УРСР та СРСР. Була членом Всесвітньої Ради Миру. Один з організаторів Війська Польського в часи другої світової війни.

²⁶ Може ть бытъ... — Текст подається за машинописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4935, арк. 365); запис вперше опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 165.

²⁷ [Перебування в Англії...] — записна книжка із щоденниковими записами про перебування в Англії на святкуванні 25-річчя англійського Товариства культурного зв'язку з СРСР. Датована П. Тичиною 20 жовтня — 9 листопада 1949 р. Вона зберігається у ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4861 (12 документів на 99 арк.). Текст публікується вперше, за винятком кількох уривків, надрукованих у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 166.

²⁸ «Дейлі уоркер» — щоденна англійська марксистська газета. Видавалася з 1927 по 1958 р. Тепер виходить під заголовком «Морнінг стар».

²⁹ Прітт Деніс Ноуел (1887—1972) — англійський прогресивний громадський діяч, юрист. Голова англійського Товариства культурного зв'язку з СРСР (1933—1969), президент англійського Комітету захисту миру (1951—1959).

³⁰ Ліндсей Джек (нар. 1900 р.) — англійський письменник, критик, громадський діяч. Переклав вірші Т. Шевченка і опублікував у журналі «International literature» (1939, № 3). Автор книжки «Світ майбутнього. Щоденник подорожі до Радянського Союзу» (1950), поетичного циклу «Три листи до Миколи Тихонова» (1950).

³¹ Бернс Роберт (1759—1796) — шотландський поет. Вірші почав писати під впливом народної пісні. Улюблений поет К. Маркса. Найвідоміші переклади його ліричних творів українською мовою належать І. Франку, П. Грабовському, В. Мисюку, М. Лукашу.

³² Сурков Олексій Олександрович (1899—1983) — російський радянський поет, перекладач, громадський діяч. Головний редактор «Краткой литературной энциклопедии» (1962—1978).

³³ Зіллякус Коні — борець за мир. О. Корнійчук вручив йому премію за зміцнення миру.

³⁴ Пушкінське свято в Москві. — 1949 р. урочисто відзначалося 150-річчя від дня народження О. С. Пушкіна.

³⁵ Робінсон Джон Вайолет (нар. 1903 р.) — англійський економіст, на теоретичних поглядах якого позначився вплив марксизму. Автор теорії недосконалої конкуренції і зростання капіталістичної економіки.

³⁶ Моррісон Герберт Стенлі (1888—1965) — політичний діяч Великобританії, лідер лейбористської партії, прихильник демократичного соціалізму.

³⁷ Лейбористська партія — робітнича партія Великобританії, заснована 1900 р. Після другої світової війни була при владі у 1945—1951 рр., 1964—1970 рр. та 1974—1979 рр.

³⁸ Кембридж — місто в Англії, адміністративний центр графства Кембриджшир. Розташоване неподалік від Лондона. Найдавніші відомості про Кембридж датуються 730 р. Тут діє один з найстаріших у Європі університет (з XIII ст.).

³⁹ Байрон Джордж-Ноел-Гордон (1788—1824) — англійський поет-романтик, автор всесвітньовідомих творів «Мандри Чайльд-Гарольда», «Малфред», «Шільйонський в'язень», циклу східних поем та ін. Брав участь у русі карбонаріїв (Італія), у визвольній війні грецького народу проти турецького гноблення. Творчість Дж. Байрона мала величезний вплив на розвиток світової літератури, зокрема й української. Його твори на українську мову перекладали І. Франко, Леся Українка, П. Куліш, Д. Загул та ін.

⁴⁰ Чосер Джефрі (бл. 1340—1400) — англійський поет, автор «Кентерберійських оповідей» та інших творів.

⁴¹ Мільтон Джон (1608—1674) — англійський поет і політичний діяч. У біблійних образах його поем «Втрачений рай» (1667) та «Повернений рай» (1671) відображено добу початку буржуазних революцій.

⁴² Дарвін Чарлз-Роберт (1809—1882) — англійський природодослідник, засновник еволюційного вчення, в якому розкрив основні фактори еволюції органічного світу, походження людини від мавпоподібного предка.

⁴³ Міорський Володимир Федорович (1877—1966) — російський сходознавець. Основні його праці висвітлюють історію та культуру Ірану, Туреччини й народів Закавказзя.

⁴⁴ Ол[ексі] Ол[ександрович] — О. О. Сурков.

⁴⁵ «Огонёк» — ілюстрований громадсько-політичний та художній масовий журнал. Виходить у Москві з 1923 р.

⁴⁶ «Таймс» — щоденна англійська газета, яка висвітлює інтєреси монополій; видається з 1787 р.

⁴⁷ Зоценко Михайло Михайлович (1895—1958) — російський радянський письменник-сатирик.

⁴⁸ Касіян Василь Ілліч (1896—1976) — український радянський художник та мистецтвознавець, відомий ілюстратор творів Т. Шевченка. Заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1943 р.), народний художник СРСР (з 1944 р.).

⁴⁹ Підсуха Олександр Миколайович (нар. 1918 р.) — український радянський поет.

⁵⁰ Станіславський Костянтин Сергійович (справжнє прізвище — Алексєєв; 1863—1938) — радянський режисер, актор, педагог, теоретик театру, народний артист СРСР (з 1936 р.).

⁵¹ Кіров (Костриков) Сергій Миронович (1886—1934) — радянський партійний і державний діяч. По-злочинному вбитий.

⁵² Ажєв Василь Миколайович (1915—1968) — російський радянський письменник, автор оповідань, повістей та роману «Далеко від Москви» (1948).

⁵³ Іваненко Оксана Дмитрівна (нар. 1906 р.) — українська радянська письменниця, автор творів для дітей, зокрема повісті «Рідні діти», роману «Тарасові шляхи» та ін.

⁵⁴ Гайд-Парк — один з найбільших парків Лондона, в Уест-Енді. Традиційне місце політичних мітингів, влаштування свят, гулянь.

⁵⁵ ...перша дружина Персі Біші Шеллі.— Йдеться про трагічну загибель першої дружини англійського поета-романтика Персі-Біші Шеллі (1792—1822).

⁵⁶ Монтегю Айвор — англійський громадський діяч, публіцист. У 30-ті роки був учасником антифашистських конгресів у Парижі та Амстердамі. Секретар (1948—1968), член Президії (з 1969 р.) Всесвітньої Ради Миру.

⁵⁷ Кабалецький Дмитро Борисович (1904—1986) — російський радянський композитор, піаніст, диригент, педагог та громадський діяч, народний артист СРСР (з 1971 р.).

⁵⁸ Верт Олександр (1901—1969) — англійський журналіст, родом з Росії. У 1941—1948 рр. був кореспондентом у Москві ряду англійських газет та Бі-бі-сі.

⁵⁹ «Реве та стогне [Дніпр широкий]». — Цим рядком починається поема Т. Шевченка «Причинна».

⁶⁰ Глазго — місто на південному заході Великобританії, розташоване на річці Клейд. Засноване у VI ст.

⁶¹ Вишинський Андрій Януарович (1883—1954) — державний діяч часів культу особи Сталіна; один з організаторів масових репресій.

⁶² Толбухін Федір Іванович (1894—1949) — радянський військовий діяч, Маршал Радянського Союзу (з 1945 р.).

⁶³ Алігер Маргарита Йосипівна (нар. 1915 р.) — російська радянська поетеса, автор поем «Реквієм», «Зоя» (перекладено українською мовою). Переклала драму Лесі Українки «Камінний господар» російською мовою.

⁶⁴ Черчилль Уїнстон Леонард Спенсер (1874—1965) — англійський політичний і державний діяч — прем'єр-міністр Великобританії у 1940—1945, 1951—1955 рр. Після віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР виступив із заявою про підтримку Радянського Союзу; згодом уряд Черчілля уклав угоду з СРСР про спільні дії проти гітлерівців (липень, 1941 р.), підписав договір у війні проти Німеччини, брав участь у Тегеранській (1943), Кримській (1945), Потсдамській (1945) конференціях. Однак у березні 1946 р. в місті Фултоні (штат Міссурі, США) виступив з промовою, у якій закликав імперіалістичні держави до розв'язання «холодної війни» проти СРСР.

⁶⁵ Виступ Глущенка... — Йдеться про Івана Євдокимовича Глущенка (нар. 1907 р.), радянського біолога, селекціонера, академіка ВАСГНІЛ (з 1936 р.).

⁶⁶ Лондон Джек (справжнє ім'я та прізвище — Джон Гріффіт Лондон; 1876—1916) — американський письменник, один із засновників революційної течії в американській літературі. Вершина його творчості — автобіографічний роман «Мартін Іден» (1909). Вперше його твори у перекладі українською мовою з'явилися 1913 р.

⁶⁷ Макдайармід Х'ю (Мак-Діармід Г'ю; справжнє прізвище та ім'я — Крістофер Маррі Грів; 1892—1978) — шотландський поет, критик, перекладач. Збирач і дослідник шотландського фольклору, популяризатор творчості Т. Шевченка, автор віршів про нього, активний учасник активістського руху.

⁶⁸ Единбург — столиця Шотландії, розташована поблизу затоки Ферт-оф-Форт.

⁶⁹ Фомін. — Йдеться про Фоміна Олександра Семеновича, який у 1947—1950 рр. працював другим секретарем радянського посольства у Великобританії.

⁷⁰ М'яковський Микола Якович (1881—1950) — російський радянський композитор, народний артист СРСР (з 1946 р.).

Автор 27-ми симфоній (зокрема, 5-а написана за мотивами українських колядок), 13-ти струнних квартетів, 9-ти сонат для фортепіано та ін.

⁷¹ Ш то га ре п ко Андрій Якович (нар. 1902 р.) — український радянський композитор, педагог, народний артист СРСР.

⁷² Скотт Вальтер (1771—1852) — шотландський та англійський письменник. На Україні переклади його творів були вперше здійснені 1828 р. (інсценізація роману «Айвенго»); 1877 р. з'явився анонімний переклад роману «Вдова верховинця». За радянської доби його твори перекладали О. Білецький, Н. Ткаченко-Ходкевич, Ю. Корецький та ін.

⁷³ Бабаєвський Семен Петрович (нар. 1909 р.) — російський радянський письменник.

⁷⁴ Пастернак Борис Леонідович (1890—1960) — російський радянський поет, прозаїк, перекладач, син художника Л. Пастернака.

⁷⁵ Рільке Рейнер Марія (1875—1926) — австрійський письменник, представник неоромантизму, що поєднувався із символізмом. Під час другої подорожі по Росії побував і на Україні, відвідав могилу Т. Шевченка (1900). Його твори на українську мову перекладали П. Тичина, М. Зеров, Л. Первомайський і особливо багато М. Бажан.

⁷⁶ Маяковський Володимир Володимирович (1893—1930) — російський радянський поет. П. Тичина високо цінував талант В. Маяковського. У статті «Промова на відкритті наради молодих письменників України» (1955) називає його «учителем поетам молодим», підкреслює свою любов до нього, згадує про зустріч з ним у Москві, називає його своїм учителем і попередником. П. Тичина написав статтю про В. Маяковського «Він говорив з народом одверто» (1940; див. восьмий том цього видання), неодноразово цитує у своїх статтях уривки з його творів. В архіві П. Тичини зберігаються уривок спогадів про В. Маяковського російською мовою (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 3047), а також окремі записи: «Всього я Маяковського люблю», в яких він зазначає, що вірш «Ненависті моєй сило...» (1924) написаний під впливом поезії В. Маяковського «Владимир Ильич Ленин».

⁷⁷ Співачка Лідія... — Йдеться про Лідію Андріївну Русланову (1900—1973), російську естрадну співачку (контральто), заслужену артистку РРФСР (з 1942 р.).

⁷⁸ Волинка (дуда, коза, баран) — народний духовий музичний інструмент. Складається з міха, зробленого з козячої або овечої шкіри, і вставлених у нього двох, рідше трьох трубок. Відома на Україні з XVI ст.

⁷⁹ О'Кейсі Шон (1884—1964) — ірландський письменник-комуніст. П. Тичина підтримував з ним дружні зв'язки (див.: «Дружнє листування Шон О'Кейсі з П. Тичиною». — «Радянська Україна», 1945, 18 квітня), написав вірш «Ірландському письменникові Шон О'Кейсі» (1949) (див. другий том цього видання).

⁸⁰ Шостакович Дмитро Дмитрович (1906—1975) — російський радянський композитор, піаніст, педагог, народний артист СРСР (з 1954 р.); член Всесвітньої Ради Миру (з 1949 р.), Всесвітнього комітету захисту миру (з 1968 р.). Автор багатьох музичних творів, яким властиве глибоке філософське осмислення дійсності, втілення гострих соціальних конфліктів.

⁸¹ Прокоф'єв Сергій Сергійович (1891—1953) — російський

радянський композитор, піаніст, диригент. Родом з України (нині — с. Красне Великоновосілківського району на Донеччині). У симфонічній сюїті «Семен Котко» та в музиці до кінофільму «Партизани в степах України» використав мелодії української народної пісні.

⁸² Пруст Марсель (1871—1922) — французький письменник. Основний його твір — цикл семи романів «У пошуках втраченого часу» — позначений впливом інтуїтивізму.

⁸³ Джонсон Х'юлетт (1874—1966) — англійський громадський діяч, доктор теології, настоятель Кентерберійського собору (1931—1963). У роки другої світової війни — ініціатор збирання коштів у фонд допомоги СРСР. 1948 р. очолює Товариство англо-радянської дружби; член Всесвітньої Ради Миру (з 1950 р.).

⁸⁴ Александрова хор.— Йдеться про Червонопрапорний ансамбль пісні і танцю Радянської Армії, створений 1928 р. російським радянським композитором Александровим Олександром Васильовичем (1883—1946).

⁸⁵ Трумен Гаррі (1884—1972) — державний діяч США: віцепрезидент (1944) від демократичної партії та президент (з 1945 р.). Після другої світової війни провадив політику «холодної війни».

⁸⁶ Холден (Холдейн, Голдейн) Джон Бердан Сандерсон (1892—1964) — англійський біолог (генетик), член Лондонського королівського товариства (з 1932 р.), іноземний почесний член АН СРСР (з 1942 р.), комуніст.

⁸⁷ Ебердін — графство в Шотландії на узбережжі Північного моря, тут розташоване місто з такою ж назвою.

⁸⁸ ...прислати Роберта Бернса по-українськи... — Очевидно, йдеться про видання: *Бернс Р. Пісні та балади*. Х.—К., 1932.

⁸⁹ Барклей — очевидно, один із членів найбільшого в Англії депозитивного банку, заснованого у XVII ст.

⁹⁰ Ковентрі — місто в Англії, зруйноване 1941 р. гітлерівською авіацією.

⁹¹ Рокоссовський в Польщі.— Йдеться про виїзд Маршала Радянського Союзу Костянтина Костянтиновича Рокоссовського до Польщі на прохання уряду цієї країни (1949), де він до 1956 р. у званні Маршала Польщі був заступником голови Ради Міністрів та Міністром національної оборони Польщі.

⁹² Могила Карла Маркса.— Знаходиться у Лондоні на Хайгетському кладовищі. 1956 р. тут встановлено пам'ятник К. Марксу (скульптор Л. Бредшоу).

⁹³ Вестм[інстерське] аб[атство] — один з історичних районів на лівому березі р. Темзи. Тут розташовані відома готична церква й каплиця Генріха VII, усипальниця королів, поховання видатних діячів, учених та митців Англії.

⁹⁴ Ньютон Ісаак (1643—1727) — англійський вчений-фізик, один з основоположників сучасного природознавства.

⁹⁵ Дізраелі Бенджамін (1804—1881) — англійський державний діяч, письменник, представник романтизму.

⁹⁶ Лонгфелло Генрі Уорсуорт (1807—1882) — американський поет і перекладач, автор славнозвісної «Пісні про Гайявату», відомий українському читачеві за перекладами Олени Пчілки, П. Грабовського, Панаса Мирного, О. Олеса, Н. Забіли, В. Мисика та ін.

⁹⁷ Теннісон Альфред (1809—1892) — англійський поет. Його вірші на українську мову перекладали І. Франко, П. Грабовський та ін.

⁹⁸ Браунінг Роберт (1812—1889) — англійський поет, автор відомого віршованого роману «Перстень і книга».

⁹⁹ Кіплінг Джозеф Редьярд (1865—1936) — англійський письменник, автор популярних творів для дітей.

¹⁰⁰ Гарді Томас (1840—1928) — англійський письменник, створив образи простих людей. Останні роки присвятив поезії («Уессекські вірші» тощо).

¹⁰¹ Гаррік Давід (Дейвід; 1717—1779) — англійський актор, театральний діяч, один з основоположників реалістичної школи акторського мистецтва. Зіграв 25 ролей у п'єсах В. Шекспіра.

¹⁰² Теккерей Уільям Мейкніс (1811—1863) — англійський письменник, представник критичного реалізму. К. Маркс зарахував Теккерей до блискучої плеяди англійських романістів XIX ст. (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 10, с. 620).

[1950]

¹ 30/IV—50. (Уранці, перед 7 годиною.) — Запис подається за чорновим автографом (ЦДАМЛМ, ф. 484, № 4863, арк. 1); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4929, арк. 72). Вперше опубліковано у вид.: *Тичина Павло.* Із щоденникових записів, с. 168.

² Чорторий — протока в заплаві Дніпра, що починається нижче від гирла Десни; зі сходу омиває Труханів острів. Утворився внаслідок деформації русла Дніпра і поділу його течії на протоки. Чорторий — місце масового відпочинку киян.

³ Коли я саме мучився... — Текст подається за чорновим автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4863, арк. 16); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4935, арк. 48). Вперше опубліковано у вид.: *Тичина Павло.* Із щоденникових записів, с. 168—169.

⁴ Гладков Федір Васильович (1883—1958) — російський радянський письменник, автор роману «Цемент», автобіографічної трилогії та ін.

⁵ «Новый мир» — щомісячний літературно-художній та громадсько-політичний журнал, орган СП СРСР. Видається у Москві з 1925 р.

⁶ Ластівкою дружби [ми до вас летіли...] — Рядок з вірша П. Тичини «Наш союз священний — буде вічний», який поет прочитав на урочистих зборах в Народному театрі у Софії (вересень, 1950; див. другий том цього видання).

⁷ [12/IX—50]. Я був сьогодні в університеті. — Запис подається за чорновим автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4863, арк. 2). Публікується вперше, як і наступні тексти (арк. 3—14 цієї справи) до 18 жовтня 1950 р.

⁸ Це — фабрика «Текстильна слава». — Під час місячника болгаро-радянської дружби у вересні 1950 р. П. Тичина у складі радянської делегації відвідав фабрику «Текстильна мануфактура» у Софії. З ним була і знатна ткаля московського текстильного комбінату «Трехгорная мануфактура» О. Штирова. Про цей випадок П. Тичина написав вірш «Запорука миру», вперше надрукований в журн. «Піонерія», 1951, № 1, с. 16.

⁹ Христо Ботева надіслати Софійському університету і Івана Вазова.— Йдеться про видання українською мовою: *Ботев Христо*. Поезії. К., 1949; *Вазов Іван*. Оповідання. К., 1950; сюди включено твори, перекладені П. Тичиною.

¹⁰ Тимофєєв Леонід Іванович (1903—1986) — радянський літературознавець, член-кореспондент АН СРСР (з 1958 р.), дійсний член АПН СРСР (з 1947 р.).

¹¹ Іхтіман — місто, центр Софійської округи. В часи другої світової війни трудящі Іхтімана активно боролися проти фашизму. П. Тичина вивчав матеріали антифашистського руху цієї округи, працюючи над поемою «Подорож до Іхтімана», уривок якої був уперше надрукований в журналі «Україна», 1966, № 4, с. 1 (див. третій том цього видання).

¹² «За мир» — вірш П. Тичини, написаний у 1950 р. і вперше опублікований у газеті «Радянська Україна», 1950, 5 липня. Тема вірша — Стокгольмська відозва до народів земної кулі про заборону атомної зброї (див. другий том цього видання).

¹³ Пантелєєв (справжнє прізвище — Єремєєв Олексій Іванович; нар. 1908 р.) — російський радянський письменник, автор відомих творів для дітей та юнацтва, зокрема повість «Республіка Шкід».

¹⁴ Попова Марта Іванова (1891—1978) — болгарська актриса, народна артистка НРБ (з 1950 р.).

¹⁵ Жовтень 1950. Організував я бригаду...— Текст друкується вперше за чорновим автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4863).

¹⁶ Косарик Дмитро Михайлович (справжнє прізвище — Коваленко; нар. 1904 р.) — український радянський письменник і літературознавець.

¹⁷ Юра Гнат Петрович (1887—1966) — український радянський актор, режисер, народний артист СРСР (з 1940).

¹⁸ Перепелюк Володимир Максимович (нар. 1910 р.) — український радянський кобзар, учасник республіканської наради кобзарів та лірників (1939), автор пісень і дум.

¹⁹ На обіді в мене А[ндрій] С[амійлович] Малишко...— Текст подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4863, арк. 18); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4930, арк. 147; № 4933, арк. 192). Вперше надруковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 169.

²⁰ Кондратенко Віктор Андрійович — російський радянський письменник, жив і працював на Україні.

²¹ ...він свого...— Назва твору А. Малишка закреслена; очевидно, йдеться про його поему «Прометей».

[1951]

¹ Доповідь б[увшого] міністра...— Щоденникові записи П. Тичини, зроблені ним під час перебування на VI конгресі болгарсько-радянської дружби у березні 1951 р., про що він писав у книзі «В армії великого стратега» (К., 1952, с. 457—470). Текст подається за чорновим автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4856).

² Стахановці — учасники масового руху трудящих СРСР, новатори соціалістичного виробництва за підвищення продуктивності праці на базі освоєння нової техніки, послідовники Героя

Соціалістичної Праці (1970) Стаханова Олексія Григоровича (1905—1977).

³ ...коли в 1876 р. Болгарія визволялася з-під іга Туреччини.— Йдеться про Квітневе повстання болгар у 1876 р., жорстоко придушене турецькою владою.

⁴ Благосєв Димитр (1856—1924) — засновник і керівник Болгарської соціал-демократичної партії (1891; з 1919 р.— КПБ); був тісно пов'язаний з російськими марксистами, зокрема з плехановською групою «Визволення праці».

⁵ Червенков Вилко Вильков (1900—1980) — болгарський державний і партійний діяч, учасник Вересневого повстання (1923), з 1944 р.— член Політбюро ЦК КПБ, у 1945—1954 рр.— Перший секретар ЦК КПБ та Голова Ради Міністрів НРБ.

⁶ Здається, там, де Русе.— Тут географічна неточність; місто Елин-Пелин розташоване на заході Болгарії, неподалік від Софії, а місто Русе — на півночі цієї країни, на кордоні з Румунією.

⁷ Димитрова Блага Николова (нар. 1922 р.) — болгарська поетеса, перекладачка.

⁸ Петканова Магда Константинова (1900—1970) — болгарська письменниця.

⁹ Багряна Єлизавета (Белчева Єлизавета Любимова; нар. 1893 р.) — болгарська поетеса, відома українському читачеві в перекладах Д. Білоуса, Н. Забіли та ін. П. Тичина також переклав кілька її поезій (див. шостий том цього видання).

¹⁰ «Сталінське плем'я» — газета; точна назва — «Сталинское племя»; під цією назвою видавалася з 1938 по 1961 р. як орган ЦК ЛКСМУ. Тепер — «Комсомольское знамя».

¹¹ «Молодь України» — газета, орган ЦК ЛКСМУ, видається з 4 грудня 1925 р. (перша назва — «Комсомолец України»).

¹² Миронов Димитр (Мітов Димитр Борисов; 1898—1962) — болгарський літературний критик і театрознавець.

¹³ Каразин Василь Назарович (1773—1842) — український вчений, винахідник і громадський діяч; за його ініціативою 1805 р. було засновано Харківський університет.

¹⁴ Вакарельські Христо Томов (нар. 1896 р.) — болгарський мистецтвознавець, фольклорист, етнограф, заслужений діяч культури Болгарії (з 1965 р.).

¹⁵ Гнатюк Володимир Михайлович (1871—1926) — український фольклорист, етнограф, громадсько-політичний діяч, академік АН УРСР (з 1924 р.), член-кореспондент Петербурзької АН (з 1902 р.).

¹⁶ «Народна культура» — видавництво художньої літератури в Болгарії.

¹⁷ Яворов Пейо Крачолов (справжнє прізвище — Крачалов; 1878—1914) — болгарський поет, відомий українському читачеві головним чином за добіркою в «Антології болгарської поезії» (К., 1974, т. 1).

¹⁸ Елин-Пелин (справжнє ім'я та прізвище — Іванов Димитр Стоянов; 1878—1949) — болгарський письменник. П. Тичина переклав його оповідання «Андрешко» (див.: *Елин-Пелин*. Оповідання. К., 1953, с. 3—5).

¹⁹ Славейков Пенчо Петков (1866—1912) — болгарський поет, дійсний член Болгарського книжкового товариства (1898). В поезії «Кривава пісня» (1893) змалював героїзм болгар під час Квітневого повстання 1876 р.

²⁰ Йовков Йордан Стефанов (1880—1937) — болгарський письменник.

²¹ Божилов Божидар (нар. 1923 р.) — болгарський поет, редактор журналу «Факел», що знайомить болгарського читача з радянською літературою. П. Тичина переклав його «Пісню про дату народження» (див.: «Літературна Україна», 1966, 22 листопада).

²² Костов Данчо Стоянов (1897—1949) — болгарський геттик, академік Болгарської Академії наук.

²³ Вірші М'ястківського... — Текст друкується вперше за машинописом, що зберігається у ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4934, арк. 180. М'ястківський Андрій Пилипович (нар. 1924 р.) — український радянський поет.

²⁴ «Вітчизна» — літературно-художній та громадсько-політичний щомісячний журнал Спілки письменників України. Виходить з 1946 р.

²⁵ Єсентуки — курортне місто у Ставропольському краї; входить до групи Кавказьких мінеральних вод.

[1952]

¹ По радіо слухаю... — Текст друкується за автографом, що зберігається у ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4863, арк. 25; див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4930, арк. 66; № 4934, арк. 84).

² Рахмаїнов Сергій Васильович (1873—1943) — російський композитор, піаніст, диригент; диригував у Московській приватній російській опері, у Великому театрі, брав участь у діяльності Російського музичного товариства. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції (1917) емігрував за кордон, де виступав переважно як піаніст.

³ Всесоюзний Гоголівський комітет. — Діяльність комітету була пов'язана із вшануванням 100-річчя (1852—1952) від дня смерті М. В. Гоголя.

⁴ Натан Григорович. — Йдеться про Н. Г. Рахліна, російського радянського диригента, який тривалий час працював на Україні, керував Державним симфонічним оркестром УРСР.

⁵ Тобілевич Софія Віталіївна (1860—1953) — українська радянська актриса, фольклористка, письменниця. Дружина І. Карпенка-Карого, племінниця З. Сераковського. У 1908—1916 рр. працювала в Театрі Миколи Садовського в Києві, де з нею міг вперше побачитись П. Тичина.

⁶ Карпенко-Карий Іван Карпович (справжнє прізвище — Тобілевич; 1845—1907) — український драматург, театральний діяч. Виступав у трупах М. Садовського, М. Старицького та ін. Один із засновників нового українського театру.

⁷ Грибоєдов Олександр Сергійович (1795—1829) — російський письменник, дипломат. Був у близьких стосунках з декабристами.

⁸ Островський Олександр Миколайович (1823—1886) — російський драматург, творчість якого впливала і на українську драматургію. Знав українську мову, переклав п'єсу Г. Квітки-Основ'яненка «Щира любов».

⁹ «Закарпатська правда» — газета, орган Закарпатського обкому Компартії України та обласної Ради народних

депутатів. Мав таку назву з листопада 1944 р. Почала видаватись з квітня 1920 р. як орган Міжнародної соціалістичної партії Підкарпатської Русі під назвою «Правда».

¹⁰ Як я галочок люблю...— Текст подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4863, арк. 26); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4932, арк. 104). Запис опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 174.

¹¹ Тройця.— Йдеться про Тройцький Чернігівський Ільїнський монастир, заснований у XI ст. і пов'язаний з іменем Антонія Печерського, що переховувався на Болдиній горі у Чернігові від київського князя Ізяслава. Пограбований монголо-татарами; 1649 р. відновлено церкву в честь пророка Іллі, а 1679 р. архієпископ Лазар Баранович заклав церкву на честь Тройці. Церкви дали назву монастиреві, який було перетворено в архієрейський дім.

¹² ...із оповідання О[ванеса] Туманяна...— Текст подається за автографом, що зберігається у ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4863, арк. 27.

¹³ 2/XII—52. Початок [четвертої Всесоюзної] конференції...— Нотатки П. Тичини як учасника IV Всесоюзної конференції прихильників миру вперше друкуються за чорновим автографом, що зберігається у ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4864.

¹⁴ Петровський Григорій Іванович (1878—1958) — радянський партійний і державний діяч. У щоденнику П. Тичини міститься стислий конспект його доповіді.

[1953]

Запис 22 січня 1953 р. подається за автографом, що зберігається у ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4863, арк. 29; див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4934, арк. 180). Опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 175.

[1954]

¹ [Участь у роботі XVIII з'їзду КП України].— Цей стислий конспект доповідей і міркування П. Тичини друкуються за чорновим автографом (записна книжка), що зберігається у ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4896, арк. 7.

² Шагінян Марієтта Сергіївна (1888—1982) — російська радянська письменниця, член-кореспондент АН Вірменської РСР (з 1950 р.). Чільне місце в її творчості посідала ленінська тема. Автор монографії про Т. Шевченка.

³ Тернопіль — місто на заході України, обласний і районний центр, розташоване на річці Серет. Вперше згадується 1540 р. у привілеї короля Сигізмунда I.

⁴ Уночі з 13/IV на 14/IV—54.— Запис подається за автографом, що зберігається у ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4863, арк. 32; див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4930, арк. 92).

⁵ «В космічному оркестрі» — цикл віршів П. Тичини, вперше надрукований у журн. «Шляхи мистецтва», 1921 р., № 2, с. 17—20; окремим виданням опубліковано у грудні того ж року (Х., Всеукрлітком). Поема створювалася у часи романтичного

сприйняття революції в космічних масштабах, що було характерним для тогочасної лірики (див. перший том цього видання).

⁶ Неокласики — літературне угруповання на Україні у 20-ті роки; об'єднувалося навколо журналу «Книгар», романтизувало класичну культуру, історичне минуле.

⁷ Олесь Донченко в Лубнах помер. — Текст подається за автографом, що зберігається у ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4863, арк. 42. Опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 180. Очевидно, запис було зроблено в день смерті О. Донченка — 12 квітня. Донченко Олесь Васильович (1902—1954) — український радянський письменник, автор творів для дітей та юнацтва.

⁸ Юрій. — Йдеться про Юрія Івановича Яновського, який помер 25 лютого 1954 р.

⁹ Сократ (470/469—399 до н. е.) — давньогрецький філософ.

¹⁰ Тамара — дружина Ю. Яновського Тамара Юр'ївна Жевченко.

¹¹ Чудо Уляна Митрофанівна... — Записи 7—8 листопада 54 р. друкуються вперше за чорновим автографом, що зберігається у ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4868, арк. 32—37. Це нотатки про поїздку П. Тичини у складі урядової комісії в с. Копачі Чорнобильського району Київської області до відомої шовківниці Уляни Митрофанівни Чудо.

¹² 12/XI—54. У вел[икому] залі Міжнар[одної] комісії... — Запис друкуються вперше за чорновим автографом, що зберігається у ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4863, арк. 43.

¹³ [У Фінляндії] — умовна назва щоденникових записів, ведених П. Тичиною 13—19 листопада 1954 р. Текст подається за автографом, що зберігається у ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4874, 5 док. на 20 арк.). У Фінляндії П. Тичина перебував у складі делегації Верховної Ради СРСР. Через одинадцять років з'явиться його вірш «Зустріч з Верьовкою у Тампері» (див. третій том цього видання).

Текст надруковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 180—188.

¹⁴ Євангеліє — ранньохристиянські твори, що складають головну частину Нового завіту, містять розповіді про міфічного Ісуса Христа.

¹⁵ Тампере (Таммерфорс) — місто на річці Кохемлен-Йокі. 1905 р. тут відбулася Перша конференція РСДРП, а 1906 р. — Перша конференція військових і бойових організацій РСДРП. Нині в місті є музей В. І. Леніна.

¹⁶ Ківі Алексіс (справжнє ім'я та прізвище — Стенваль Нурміярві; 1834—1872) — фінський письменник-реаліст; починав свою творчість романтичними драмами та комедіями.

¹⁷ Ейкія Армас (справжнє ім'я та прізвище — Вільє Вейо; 1904—1965) — фінський поет-комуніст, редактор лівих журналів і газет. В роки маннергеймівської диктатури був ув'язнений.

¹⁸ Турку — портове місто на південному заході Фінляндії, розташоване при впадінні ріки Аура-Йокі в Балтійське море.

¹⁹ Маннергейм Карл Густав Еміль (1867—1951) — барон, військовий і державний діяч Фінляндії, головнокомандуючий фінською армією у війнах проти СРСР (1939—1940; 1940—1944).

²⁰ Паасіквіві Юхо Кусті (1870—1956) — президент Фінляндії з 1945 р., ініціатор миролюбного зовнішньополітичного курсу (так

звана лінія Паасікві — Кекконена), спрямованого на розвиток добросусідських відносин з іншими країнами, зокрема з Радянським Союзом.

[1955]

¹ [В Угорщині] — умовна назва нотаток П. Тичини під час його перебування в Угорщині у складі урядової делегації 2—5 квітня 1955 р. Друкується вперше за чорповим автографом, що зберігається у ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4857.

² Еркель Ференц (1810—1893) — угорський композитор, піаніст, диригент, основоположник угорської національної опери, автор угорського національного гімну.

³ Ракоші Матіаш (1892—1971) — угорський політичний діяч.

⁴ Свешников Олександр Васильович (1890—1980) — російський радянський хоровий диригент і музичний діяч, народний артист СРСР (з 1956 р.). Організатор і керівник вокального ансамблю Всесоюзного радіо, Державного хору СРСР, Ленінградської академічної капели. З 1941 р. очолював Державний хор російської пісні.

⁵ Клим Є[фремович] — К. Є. Ворошилов.

⁶ Юрій Вол[одимирович]. — Йдеться про Ю. В. Андропова (1914—1984), радянського партійного і державного діяча, генерала армії, Героя Соціалістичної Праці (1974). У 1955 р. Ю. В. Андропов був на дипломатичній роботі в Угорщині.

⁷ [У Чехословаччині]. — Щоденникові записи П. Тичини про поїздку до Чехословаччини у складі радянської парламентської делегації 10—20 жовтня 1955 р. подаються за автографом, що зберігається у ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4863. Текст опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 189—203.

Делегація Верховної Ради СРСР складалася із 17 депутатів: Абрасимов П. — заступник Голови Ради Міністрів БРСР, Тарасова А. — народна артистка СРСР, Зуєва Т. — міністр культури РРФСР, Таїрова Т. — державний і партійний діяч Азербайджанської РСР та ін. Очолював делегацію Михайло Петрович Тарасов — радянський державний і профспілковий діяч, Голова Президії Верховної Ради РРФСР, заступник Голови Президії Верховної Ради СРСР (з 1950 р.).

У вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 203, вміщено стислу схему поїздки по Чехословаччині делегації депутатів Верховної Ради СРСР.

Добавить (у звіт про поїздку):

Ком[мунистическая] партия Ч[ехо]слов[акии].

Тяжелая промышл[енность].

Леош Яначек*.

«Продана наречена»**.

Про чеських письменників.

* Яначек Леош (1854 — 1928) — моравський композитор, органіст, диригент, критик, педагог, автор рапсодії «Тарас Бульба», опери «Її пасербиця» та ін.

** «Продана наречена» — опера Б. Сметани (1824—1884).

Свій виступ у Братиславі.
Марія Майєрова *. Тарас Шевченко.
Про сесію Нац[іональних] зборів.
Театри.

⁸ Дім у Празі, де був з'їзд...

⁸ ...одвідання мавзолею.— Йдеться про пантеон видатних діячів у Празі, де поховані Ян Гус, Юліус Фучік та ін.

⁹ Пльзень — місто на заході Чехословаччини, адміністративний центр Західно-Чеської області. Тут діє один з найбільших центрів важкого машинобудування — комбінат ім. В. І. Леніна (колишній завод «Шкода»).

¹⁰ Карлові Вари — місто на заході Чехословаччини, де розташовано бальнеологічний курорт. З 1950 р. тут раз на два роки проводяться міжнародні кінофестивалі.

¹¹ Фірлінгер Зденек (нар. 1891 р.) — чехословацький державний і громадський діяч. Під час поїздки делегації Верховної Ради СРСР по Чехословаччині він зустрів і супроводжував її як Голова Національних зборів ЧСР.

¹² Завод «Шкода» — підприємство важкого машинобудування в ЧСР (Пльзень), одне з найбільших у Європі. 1951 р. йому присвоєно ім'я В. І. Леніна.

¹³ Мольєр (справжнє ім'я та прізвище — Жан Батіст Поклен; 1622—1673) — французький драматург, актор, керівник «Близкучого театру» (1643—1645) та провінційного мандрованого театру (з 1650 р.).

¹⁴ Лавренєв Борис Андрійович (1891—1959) — російський радянський письменник, автор творів про події Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської та Великої Вітчизняної воєн («Вітер», «Сорок перший», «Пісня про чорноморців», «За тих, хто в морі» та ін.).

¹⁵ Лєонов Леонід Максимович (нар. 1899 р.) — російський радянський письменник, академік АН СРСР (з 1972 р.), заслужений діяч мистецтв РРФСР (з 1949 р.), автор відомих романів «Барсуки», «Злодій», «Соть», «Російський ліс», повістей та драматичних творів.

¹⁶ «Лебедине озеро» — балет П. І. Чайковського (1876).

¹⁷ Брно — місто в Чехословаччині, розташоване біля злиття річок Світави й Свратки, адміністративний центр Південно-Моравської області.

¹⁸ Гавлічек-Брод — місто у Східно-Чеській області, розташоване на річці Сазава.

¹⁹ Гавлічек-Боровський Карел (1821—1856) — чеський поет, публіцист; деякий час жив у Росії. На українську мову його поезії перекладав І. Франко.

²⁰ Жижка Ян (1360—1424) — діяч гуситського революційного руху, полководець, національний герой чеського народу, учасник Грюнвальдської битви (1410). Згодом як гетьман таборитів завдав поразки хрестоносцям біля Німецького Броду (1422). Яна Жижку згадує Т. Шевченко в поемі «Єретик» (1845).

²¹ Ірасек Алоїс (1851—1930) — чеський письменник. Його творчість — художній літопис найважливіших етапів історії чесь-

* Майєрова Марія (1882—1967) — чеська письменниця-комуністка; листувалася з П. Тичиною.

кого народу. Гуситський рух відтворено у його романах «Між течіями» та «Гуситський король».

²² Б а т я — чеський капіталіст, у 20-х — 30-х роках — монополіст у галузі взуттєвої промисловості.

²³ Б р а т і с л а в а — столиця Словацької Соціалістичної Республіки, порт на Дунаї. Вперше згадується в писемних джерелах на початку Х ст. як одна з фортець Великоморавської держави. Після німецької колонізації дістала назву Пресбург (XIII ст.). У 1541—1784 рр. — столиця угорського королівства. У вісімнадцятому столітті один із центрів словацького національно-визвольного руху.

²⁴ В а г — річка в Чехословаччині, ліва притока Дунаю, що бере початок у горах Високі та Низькі Татри.

²⁵ П і е ш а н и (П'єштани) — грязевий курорт у Словаччині, розташований за 87 км від Братіслави.

²⁶ М і т и н г... — На цьому мітингу від імені делегації Верховної Ради СРСР виступив П. Тичина.

²⁷ К и р и л і М е ф о д і й — брати, просвітителі слов'ян, проповідники християнства. З 863 р. жили в Моравії та Паннонії. Своєю діяльністю заклали основи слов'янської писемності і літератури, зокрема болгарської, що мала вплив на духовне життя Київської Русі.

²⁸ Г о т в а л ь д К л и м е н т (1895—1953) — діяч чехословацького й міжнародного робітничого руху, політичний та державний діяч Чехословаччини. Його ім'ям названо місто Злин.

²⁹ П л а в к а А н д р і й (1907—1982) — словацький письменник, автор багатьох прозових і поетичних книжок. Учасник Словацького національного повстання.

³⁰ Б а н ь с ь к а Б и с т р и ц я — місто у Словацькій Соціалістичній Республіці. З 29 серпня по 27 жовтня воно було центром Словацького національного повстання.

³¹ К р е м н і ч к а — населений пункт у Кремніцьких горах, поблизу міста Баньська Бистриця.

³² У А л л и К о с т [я н т и н і в н и]... — Йдеться про народну артистку СРСР А. К. Тарасову (1898—1973), яка була у складі делегації разом з П. Тичиною.

³³ М а л і Т а т р и — гірський масив на території Чехословаччини, що разом з Великими Татрами становить систему хребтів Карпат.

³⁴ Ч е х о с л о в а ц ь к і Н а ц і о н а л ь н і з б о р и — державна установа; складається з Чеських і Словацьких Національних зборів як верховних представницьких установ кожної республіки та їхніх єдиних законодавчих органів.

³⁵ О с т р а в а — місто на півночі Чехословаччини, адміністративний центр Північно-Моравської області, розташоване на річці Одрі. Тут знаходиться найбільший у країні Остравсько-Карвінський кам'яновугільний басейн.

³⁶ П і с н я : О д в е ч о р а д о р а н а... — Народна пісня лемків, що живуть на Пряшівщині.

³⁷ П а л а ц ь к и й Ф р а н т і ш е к (1798—1876) — чеський історик і політичний діяч ліберально-буржуазного напрямку.

³⁸ Л а п т е в — очевидно, Лаптев Костянтин Іванович (нар. 1904 р.) — російський радянський співак (баритон), народний артист СРСР (з 1957 р.).

³⁹ Н е з в а л Вітезслав (1900—1958) — чеський поет, перекла-

дач, народний митець Чехословаччини (з 1953 р.). Шлях до соціалістичного реалізму він прокладав через сюрреалізм.

⁴⁰ Кубін Рудольф (нар. 1909 р.) — чеський композитор, автор опер, оперет та інструментальних творів.

⁴¹ Про Нежевенка...—Текст подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4863, арк. 45); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4929, арк. 86, та № 4935, арк. 30). Нежевенко Григорій Семенович (нар. 1912 р.) — знатна людина України, токарь Одеського заводу радіальних верстатів, лауреат Державної премії СРСР.

⁴² Озеров Лев Адольфович (нар. 1914 р.) — російський радянський поет, перекладач, критик. Автор багатьох перекладів творів П. Тичини на російську мову, статей про творчість українського поета.

⁴³ Прешерн Франце (1800—1849) — словацький поет-романтик, автор поеми «Хрещення при Савиці», «Вінок сонетів» та багатьох широконідомих поезій. П. Грабовський, А. Малишко, Д. Павличко, Р. Лубківський перекладали його твори на українську мову.

⁴⁴ Дешнавайська справа.—Текст подається за машинописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4930, арк. 163). Вперше опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 204.

⁴⁵ Верхарн Еміль (1855—1916) — бельгійський поет, драматург і критик, писав французькою мовою. Зазнав певного впливу символізму (80-і роки), у 90-х роках симпатизував партії соціалістів, засуджував першу світову війну. В. І. Ленін, за свідченням Н. К. Крупської, зачитувався поезією Е. Верхарна. П. Тичина вважав його одним із своїх творчих наставників, трактував його спадщину як один з вузлових моментів історичного руху революційного мистецтва:

Людськість промовляє
трьома розтрубами фанфар:
Шевченко — Уїтмен — Верхарн.

(«В космічному оркестрі» (VIII) — див. перший том цього видання).

[1956]

¹ [Участь в роботі ХХ з'їзду КПРС 17—25 лютого 1956 р.]— Подається за чорним автографом (блокнот на 41 арк.), що зберігається у ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4871. Тут занотовано стислий зміст доповідей та міркування П. Тичини — делегата ХХ з'їзду КПРС.

² Мальцев Терентій Семенович (нар. 1895 р.) — новатор сільськогосподарського виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1955; 1975), почесний академік ВАСХНІЛ (з 1956 р.).

³ «Работница» — жіночий журнал, орган ЦК більшовицької партії. Виходив у Петербурзі в 1914, 1917—1918 рр. Видання відновлено 1923 р.

⁴ Остринин Данило Хомич (нар. 1906 р.) — український радянський філософ, член-кореспондент АН УРСР (з 1957 р.), заслужений діяч науки УРСР (з 1973 р.).

⁵ Дм[итру] Мих[айловичу] подзвонити...— Йдеться про письменника Д. М. Косарика.

⁶ Регент — керівник хору в православній церкві від часів Петербурзької придворної капели.

⁷ 22/III—56. О 9-й годині] рапку...— Запис подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4863, арк. 55); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4935, арк. 83 та 84).

⁸ Рапсодія — інструментальний твір вільної форми, написаний за народними мотивами.

⁹ Лисенко Микола Віталійович (1842—1912) — український композитор, піаніст, громадський діяч, один з видатних інтерпретаторів творів Т. Шевченка в музиці, автор опер «Чорноморці», «Утоплена», «Наталка-Полтавка», «Тарас Бульба» та ін., засновник ряду інструментальних музичних жанрів на Україні: це передовсім дві рапсодії, — «Українська сюїта» (у формі старовинних українських танців), «Героїчне серце» та ін. Спадщина композитора — величезна. 1904 р. за його ініціативою була відкрита у Києві музично-драматична школа, серед вихованців якої були композитори Л. Ревуцький, О. Кошиць, К. Стеценко, музикознавець А. Бущою та ін., чий життєвий і творчий шлях неодноразово перепліталися з шляхом П. Тичини.

¹⁰ Нема більшої мук...— Текст подається за машинописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4930, арк. 35; № 4935, арк. 85); див. також вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 205.

¹¹ Островський Микола Олексійович (1904—1936) — російський радянський письменник, автор широковідомого роману «Як гартувалася сталь», якого він написав, будучи прикутим до ліжка (хворів від контузії у часи громадянської війни).

¹² Малесенький нічний метелик...— Текст подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4863, арк. 56); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4934, арк. 110). Вперше надруковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 205.

¹³ Юрко — син загиблої наприкінці 1942 р. від рук німецьких фашистів небаги Ольги, внучатий племінник П. Тичини, автор дослідження родовідного дерева П. Тичини.

¹⁴ «Человек один не может ни черта».— Текст подається за машинописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4930, арк. 162); див. також вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 206.

¹⁵ Хемінгуей Ернест Міллер (1899—1961) — американський письменник, учасник першої світової війни, брав участь у національно-визвольній війні іспанського народу в 1936—1939 рр. Роман про першу світову війну «Процавай, зброє!» приніс йому широку популярність.

[1957]

¹ 5/IV—57. Дзвонять по мертвому так...— Запис подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4863, арк. 57); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4929, арк. 61. та № 4934, арк. 37). Вперше надруковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 207.

² Кременчук — місто обласного підпорядкування на Полтавщині. Засноване 1571 р. Під час війни 1648—1654 рр. під проводом Б. Хмельницького тут був Кременчуцький полк. Нині поблизу

міста діє Кременчуцька ГЕС ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

³ Як переїздили межю...— Текст друкується вперше за чорновим автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4872, арк. 10). Це блокнот із записами про перебування П. Тичини у будівників Кременчуцької ГЕС Полтавської області 13—17 червня 1957 р.

⁴ Черкаси—обласний центр УРСР, що на березі Кременчуцького водосховища на Дніпрі. Відоме з 80-х років XIII ст.

⁵ Дмитро Михайлович—письменник Д. М. Косарик.

⁶ Лубни—місто обласного підпорядкування (Полтавщина), розташоване на річці Сулі.

⁷ Як часто наші критики...— Текст друкується вперше за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4863, арк. 60); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4930, арк. 32, та № 4935, арк. 100). Вперше надруковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 207—208.

⁸ «Листи до поета»—триптих П. Тичини. Вперше надрукований у збірнику «Негативи», 1920, № 1, с. 8. Авторська дата—1920 (див. перший том цього видання).

⁹ Павел Кустов. Бабы.— Вірш П. Кустова та міркування про нього П. Тичини друкуються вперше за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4863, арк. 59); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4930, арк. 32 та 33).

Кустов Павло Петрович (нар. 1906 р.)—російський радянський поет. Його лірика присвячена природі російської Півночі; нарисовець і перекладач поетів братських республік.

¹⁰ «Нева»—щомісячний літературно-художній і громадсько-політичний журнал, орган Спілки письменників РРФСР та її Ленінградського відділення. Видається у Ленінграді з 1955 р.

[1958]

¹ За ніч—снігу напало.— Запис друкується вперше за чорновим автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4863). А воно з тобою балакає...— Текст подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4863, арк. 62); див. також вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 209.

Див. у журналі «Жовтень»...— Текст подається за машинописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4930, арк. 168); опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 209.

² «Жовтень»—щомісячний літературно-художній і громадсько-політичний журнал Спілки письменників України. Рік заснування—1940, Львів.

³ Бабишкін Олег Кіндратович (нар. 1918 р.)—український радянський літературознавець і кінознавець. П. Тичина тут має на увазі його статтю «Поезія Володимира Самійленка».

⁴ 21/III—58. Для Лідії Іванівни...— Запис друкується вперше за автографом, що зберігається у ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4863. Кухаренко Лідія Іванівна (1906—1971)—український радянський економіст, доктор економічних наук, професор, заслужений діяч науки (з 1966 р.).

⁵ 8/V—58 р. Напишу я...— Запис друкується вперше за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4863, арк. 64); див. також машинопис

(ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4930, арк. 146 та № 4933, арк. 153). Опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 210.

⁶ Костюк Ліна Василівна (нар. 1930 р.) — українська радянська поетеса, автор історичного роману у віршах «Маруся Чурай» (1979).

⁷ Коли стежкою йде жінка...—Текст подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4863, арк. 65); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4929, арк. 6). Опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 211.

⁸ Тукай Габдулла (літ. псевдонім Мухоммед Гаріфович; 1886—1913) — татарський поет-демократ, один із основоположників сучасної татарської літературної мови й літератури.

⁹ Учора, 15/Х перед сном...—Запис подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4863, арк. 77); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4933, арк. 166). Опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 211.

¹⁰ За болоцький Микола Олексійович (1903—1958) — російський радянський поет.

¹¹ «Литературная газета» — орган правління Спілки письменників СРСР. Видається з 1929 р.

[1959]

¹ [Участь у роботі ХХІ з'їзду КПРС, 21 січня — 5 лютого 1959 року].—Текст друкується вперше за чорновим автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4873, 46 арк.).

² 29/IV—59. Іздив у с[ело] Пилятин...—Текст друкується вперше за чорновим автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4863).

³ Красновський Семен Андрійович.—П. Тичина на полях запису Д. М. Косарика занотував: «Семен Андрійович співав у Блєцькому хорі разом з Мик[олою] Іллічем Подвойським...» (див.: ЦДАМЛМ, ф. 464, № 1465).

⁴ Блєцький монастир.—Йдеться про Блєцький Успенський монастир. За однією з легенд, побудований князем Святославом Ярославичем на тому місці, де нібито було знайдено образ матері божої на словім (ялиновім) дереві. Зазнав спустошення в часи монголо-татарської навали. 1611 р. зайнятий уніатами. В добу Хмельниччини (1648) монастир перейшов у залежність від чернігівських архієреїв, а пізніше — архімандритів. 1786 р. монастир переведений у розряд першого класу. До 1820 р. тут діяла друкарня. П. Тичина навчався у цьому монастирі.

⁵ Подвойський Микола Ілліч (1880—1948) — професійний революціонер, радянський партійний і військовий діяч. 1894—1901 рр. навчався у Чернігівській духовній семінарії і працював репетитором із загальних дисциплін у класах Чернігівської бурси (Блєцький та Троїцький монастирі), де навчався П. Тичина. М. Подвойський як чуйний і турботливий вихователь велику роль відіграв у формуванні духовності поета. Про нього П. Тичина неодноразово згадував у своїх творах, зокрема у вірші «Щоб Україні твердо стаять (Київ 1919 року)» та «Подвойський у Києві». Поштовою до написання поезії «І од царів, і од вельмож», присвяченої М. Подвойському, стала зустріч з учителем у Кисловдську влітку 1927 р. (див. ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4942, арк. 3). Про

М. Подвойського П. Тичина мав намір написати у повісті «Моє дитинство».

⁶ «Оця порепана на глибині земля...» — Текст подається за машинописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4932, арк. 15 та № 4935, арк. 180); опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 247.

⁷ «Юності непереможний дух». — Вперше надруковано в газ. «Радянська Україна», 1959, 28 червня.

⁸ «Іній». — Текст подається за машинописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4930, арк. 80 та № 4935, арк. 170); опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 242.

⁹ Станси — вірш, що складається з невеликих, викінчених за змістом та формою строф.

[1960]

¹ Поговорити з «Літературною газетою». — Текст подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877); див. також автограф (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4929, арк. 58, та № 4933, арк. 178). Опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 250—251.

² У декого з доповідачів... — Текст подається за чорновим автографом, що зберігається в ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 3.

³ Землетрус у Чілі. — Текст подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4929, арк. 138). Опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 254—255.

⁴ Ромен Роллан (із книги «День мира»). — Текст друкується вперше за автографом, який зберігається в ЦДАМЛМ, ф. 464, № 48[...].

⁵ Школи зруйновані. — Текст подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 5); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4832, арк. 102).

[1961]

¹ 21/І—61. У Бобровиці.. 22/І—61. У Пісках... — Записи друкуються вперше за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 7—9). Це, власне, списки митців, які виїздили на зустріч з трудящими Чернігова, Бобровиці, Тернополя, Півків, Ніжина.

² Гончаренко Іван Іванович (1908—1988) — український радянський письменник.

³ Юра-Юрський Олександр Петрович (1895—1968) — український радянський актор, народний артист СРСР (з 1947 р.); брат Г. Юри й Т. Юри.

⁴ Євєнко Андрій Федорович (нар. 1915 р.) — диктор Українського радіо. Нині пенсіонер.

⁵ Хижняк Антон Федорович (нар. 1907 р.) — український радянський письменник.

⁶ Большак Василь Григорович (нар. 1922 р.) — український радянський письменник.

⁷ Ігнатенко Михайло Іванович (нар. 1919 р.) — український радянський поет.

⁸ Новицький Олекса Миколайович (нар. 1914 р.) — український радянський поет-пісняр, перекладач.

⁹ Лагода Валентин Костянтинович (нар. 1913 р.) — український радянський поет-гуморист.

¹⁰ Копиця Давид Демидович (1906—1965) — український радянський літературознавець, критик.

¹¹ Вільний Володимир Микитович (1921—1981) — український радянський письменник.

¹² Манжара Іван Олександрович (нар. 1930 р.) — український радянський байкар, драматург.

¹³ Сом Микола Данилович (нар. 1935 р.) — український радянський поет.

¹⁴ «Лит[ература] и жизнь» — газета, орган правління радянських письменників РРФСР. Видавалась у Москві з 1958 р. (тричі на тиждень); з 1963 р. реорганізована у щотижневик «Литературная Россия».

¹⁵ А хіба не можна було б... — Текст друкується вперше за машинописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4931, арк. 126, та № 4934, арк. 81).

¹⁶ Смілянський Леонід Іванович (1904—1966) — український радянський письменник. П. Тичина має на увазі його роман «Поетова молодість», де йдеться про Т. Шевченка.

¹⁷ Ільченко Олександр Єлисейович (нар. 1909 р.) — український радянський письменник, автор повісті про Т. Шевченка «Птербурзька осінь» (1941).

¹⁸ 31/III—61. О 12-й год[ині] приходив поет М[икола] С[ом]. — Запис друкується вперше за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 10).

¹⁹ «Науку треба любити...» — Текст подається за машинописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4929, арк. 105). Опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 261.

²⁰ Богомолец Олег Олександрович (нар. 1911 р.) — український радянський патофізіолог, член-кореспондент АН УРСР (з 1964 р.), заслужений діяч науки СРСР (з 1969 р.).

²¹ Віктор Петрович... дзвонив 27/VI—61. — Запис друкується вперше за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 11).

²² Косач Юрій Михайлович (нар. 1909 р.) — український письменник, небіж Лесі Українки; з 1949 р. проживає у США.

²³ Тетяна Тесс. — Текст подається за машинописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4934, арк. 69); опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 263.

²⁴ Шоп О'Кейсі. — Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 263.

²⁵ «Иностранная литература» — щомісячний літературно-художній і громадсько-політичний журнал, орган Співки письменників СРСР. Виходить у Москві з 1955 р. В ньому друкуються переклади кращих творів зарубіжних письменників.

²⁶ Коньонков Сергій Тимофійович (1880—1960) — радянський скульптор, дійсний член Академії мистецтв СРСР (з 1954 р.), народний художник СРСР (з 1958 р.). З перших років Радянської влади брав участь у здійсненні монументальної пропаганди. Автор численних портретів, яким притаманне психологічне проникнення і досконалість пластичних рішень.

²⁷ Руссо Жан-Жак (1712—1778) — французький філософ-про-

світитель, письменник, педагог і композитор, мав тісні зв'язки з вітчизняними енциклопедистами. У філософських поглядах дотримувався принципів сенсуалізму. Літературна діяльність філософа започаткувала течію руссоїзму, близьку до сентименталізму; мала вплив на формування романтизму.

²⁸ Толстой Лев Миколайович (1828—1910) — великий російський письменник. Творча діяльність його припала в основному на період між 1861 — початком ламання старої, патріархальної Росії — та 1905—1907 рр. — періодом першої російської буржуазно-демократичної революції. У статті «Лев Толстой як дзеркало російської революції» В. І. Ленін, підкреслюючи світове значення Толстого як художника, писав: «Толстой відбив накіпшлу ненависть, дозріле прагнення до кращого, бажання позбутися минулого, — і незрілість мрійності, політичної невихованості, революційної м'якотлості» (*Ленін В. І. Повне збр. творів, т. 17, с. 200*).

²⁹ ...сократівське «пізнай самого себе»... — формула дельфійського оракула, що стала основою філософії Сократа. У теці П. Тичини „Пізнай себе самого“ у Гр. Сковороди (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 1342) трапляються виписки стосовно того, як розуміли Сократа І. Вишенський, Г. Сковорода, О. Радищев, В. Гете та інші митці.

³⁰ «Сковорода і Біснуватий» — розділ з поеми-симфонії П. Тичини «Сковорода», вперше надрукований у збірці «Сталь і ніжність» (1944) (див. четвертий том цього видання).

³¹ Вихід із друку поезій [Василя] Чумака. — Йдеться про видання: *Чумака В. Червоний заспів (Вибрані твори)*. К., 1956.

³² Демущий Порфирій Данилович (1860—1927) — український радянський фольклорист, хоровий диригент і композитор.

³³ [Участь у роботі XXII з'їзду КПРС]. — Текст друкується вперше за чорновим автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4878, арк. 46). П. Тичина як делегат XXII з'їзду КПРС (Москва, 18—29 жовтня 1961 р.) у своїй записній книжці більшість доповідей конспектував, нотував думки і враження, які виникали у нього в процесі роботи партійного форуму.

³⁴ Гіталов Олександр Васильович (нар. 1915 р.) — новатор сільськогосподарського виробництва. Двічі Герой Соціалістичної Праці (1948 і 1958).

³⁵ Семенов Микола Миколайович (1896—1986) — радянський фізик і фізикохімік, громадський діяч, академік АН СРСР (з 1932 р.), двічі Герой Соціалістичної Праці (1966, 1976). Один з творців нової науки — хімічної фізики, відкрив розгалужені хімічні реакції.

³⁶ Відкриття пам'ятника Карлу Марксу. — Йдеться про пам'ятник К. Марксу в Москві (скульптор Л. Кербель), відкритий 1961 р.

³⁷ ...Ми не знаємо детально... — Текст подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 13); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4929, арк. 69, та № 4833, арк. 109); опубліковано у вид.: *Тичина Павло. Із щоденникових записів, с. 267*.

³⁸ Коттон Ежені (1881—1967) — діяч міжнародного жіночого руху, вчений-фізик. Під час німецько-фашистської окупації Франції (1940—1944) — активна учасниця руху Опору. З 1945 р. — голова Спільки французьких жінок і президент Міжнародної демократичної федерації жінок. З 1950 р. — віце-голова, а з 1959 р. — член Президії Всесвітньої Ради Миру.

³⁹ Виштак Степанида Демидівна (нар. 1918 р.) — новатор сільськогосподарського виробництва, ланкова колгоспу «Радянська Україна» Васильківського району на Київщині, двічі Герой Соціалістичної Праці (1949 і 1952). П. Тичина, очевидно, під впливом розмови з нею на ХХІІ з'їзді КПРС (див. автограф, що зберігається в ЦДАМЛМ, ф. 464, № 1504) почав роботу над поемою «Степанида Виштак у гостях у вихованців дитячого будинку», вперше опубліковану у збірці «В серці у моїм...» (див. третій том цього видання).

⁴⁰ 9/ХІІ—61. О 9.40 радий був послухати...—Текст подається за машинописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4930, арк. 89); опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 268.

⁴¹ Некрасов Микола Олексійович (1821—1877) — російський поет, літературний і громадський діяч, революційний демократ.

⁴² «Подорож до Іхтімана» — поема, яку П. Тичина так і не встиг завершити. Уже після його смерті дружина поета — Л. П. Тичина текст твору опублікувала в журналі «Вітчизна», 1969, № 1, с. 92—116.

[1962]

¹ Читачі наші з чистою совістю...—Текст друкується вперше за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 14).

² 6/ІІ—62. В[іктор] Кочевський у листі своєму...—Запис друкується вперше за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 16). Кочевський Віктор Васильович (нар. 1923 р.) — український радянський поет і перекладач.

³ «Прапор» — щомісячний літературно-художній і громадсько-політичний журнал Спілки письменників України. Виходить з 1956 р. у Харкові.

⁴ 15/ІІ—62. Віддав до ред[акції] ж[урналу] «Вітчизна»...—Запис друкується вперше за автографом (ЦДАМЛМ, № 4877, арк. 17).

⁵ 16/ІІ—62. Об 11 г[одині].—Нотатки друкуються вперше за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 18).

⁶ Пархоменко Олександр Іванович (нар. 1923 р.) — український радянський письменник.

⁷ «Барвінок» — щомісячний літературно-художній журнал ЦК ЛКСМУ для школярів молодшого віку. Виходить у Києві з 1945 р.

⁸ Ковалевський Володимир Володимирович (1901—1970) — український радянський літературознавець.

⁹ «Один тому час».—Текст подається за машинописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4928, арк. 136). Опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 271.

¹⁰ «Пізнай самого себе».—Текст подається за машинописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4928). Опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 271.

¹¹ Маркс Женні (1814—1881) — дружина К. Маркса.

¹² Флуранс Гюстав (1838—1871) — французький революціонер, природознавець. Був у близьких стосунках з родиною К. Маркса, вступив до І Інтернаціоналу. Після вересневого повстання 1870 р. у Парижі командував батальйоном національної

гвардії. Учасник Паризької комуни 1871 р. Розстріляний версальцями.

¹³ «Робітнича газета» — щоденна газета ЦК Компартії України. Видається у Києві українською та російською мовами з 1957 р.

¹⁴ Що далекая літана...—Початок другої строфи диптиху П. Тичини «Плач Ярославни» (II). Вперше надруковано в журн. «Червоний шлях», 1923, № 6-7, с. 1—3. Авторська дата — 1923. Текст подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 19); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4930, арк. 6); опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 295.

¹⁵ Грибачов Микола Матвійович (нар. 1910 р.) — російський радянський поет, Герой Соціалістичної Праці (1974). Йдеться про його статтю «Стихи, розы и розги», опубліковану в «Литературной газете» (1962, 27 березня), де йшлося про необхідність вимогливого і доброзичливого ставлення до творчості молодих.

¹⁶ Белінський Віссаріон Григорович (1811—1848) — російський літературний критик, революціонер-демократ, філософ-матеріаліст, один з основоположників вітчизняної реалістичної естетики.

¹⁷ «Коммунист» — теоретичний і політичний журнал ЦК КПРС. Заснований 1924 р. До листопада 1952 р. видавався під назвою «Большевик».

¹⁸ 21/III—62. Заніс до мене...— Друкується вперше за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 20).

¹⁹ Були в мене 31/III—62...— Запис друкується вперше за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 21).

²⁰ Череватенко Леонід Васильович (нар. 1938 р.) — український радянський поет, мистецтвознавець.

²¹ 2/IV—62. Дзвонив о 9-ій ранку Басмацький...— Текст друкується вперше за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 22, 23).

²² Адреса Вас[илия] Аполінаровича Вереса...— Запис друкується вперше за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 24).

²³ Володимир Якович — йдеться про В. Я. П'янова (нар. 1921 р.), українського радянського критика, літературознавця, перекладача. В ті часи, коли П. Тичина вів ці нотатки, В. П'янов працював відповідальним секретарем комісії по роботі з молодими авторами, часто спілкувався з поетом у питаннях діяльності комісії.

²⁴ По радіо чув я 20/IV—62.— Запис подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 25); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4928, арк. 111). Опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 307.

²⁵ Ліст Ференц (1811—1886) — угорський композитор, піаніст, диригент, педагог. Перебуваючи на гастролях на Україні (Поділля), створив п'єси для фортепіано на теми українських народних пісень: «Українська балада», «Думка».

²⁶ Бах Йоганн Себастьян (1685—1750) — пімецький композитор і органіст. Його творча спадщина охоплює понад 320 світських та духовних творів: каптат, мес тощо.

²⁷ Етюд ре дієз мінор — навчальна музична п'єса з дотриманням пріми тонічного малого м'якого тризвуччя із знаком підвищення певного ступеня звукоряду на півтон.

²⁸ **Октава** — інтервал; восьмий ступінь від будь-якого іншого ступеня діатонічної гами, однорідний за звучанням з вихідним ступенем, але відмішаним за висотою.

²⁹ **«Думка» П. Чайковського** — твір, написаний 1886 р.; належить, як і «Російське скерцо» та монументальна «Велика сопана», до творів віртуозно-концертного плану.

³⁰ **«В театрі ім. Леніна...»** — Запис подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 27); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4929, арк. 164; № 4933, арк. 151); опубліковано у виданні: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 272.

³¹ **«У стен Ленінграда»** — п'єса В. Вишневецького (1944—1945), написана на замовлення театру Червонопрапорного Балтійського флоту («Знамя», 1944, № 9—10).

³² **Пергамент Олександр Вікторович** (нар. 1906 р.) — російський радянський режисер, народний артист РРФСР (з 1959 р.), один з організаторів та художніх керівників 1-го робітничого театру в Черемхові, керівник театру Червонопрапорного Балтійського флоту (1934—1956), де вперше було поставлено драму В. Вишневецького «Біля стін Ленінграда» (1943).

³³ **Вишневська Софія Касьянівна** (нар. 1899 р.) — дружина В. Вишневецького, театральний художник. Серед її робіт — оформлення драм В. Вишневецького.

³⁴ **«Советская культура»** — газета ЦК КПРС, виходить у Москві два рази на тиждень. У 1953—1972 рр. під цією ж назвою газета видавалася Міністерством культури СРСР та ЦК профспілок працівників культури. Висвітлює досягнення театру, кіно, музики, радіомовлення, телебачення, видавничої справи.

³⁵ **Меньєра хвороба.** — Текст подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 28); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4932, арк. 95); опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 273.

³⁶ **УРЕ (Українська Радянська енциклопедія)** — універсальний довідник з усіх галузей сучасного суспільно-політичного життя, науки, техніки і культури (1959—1965, 1-е видання), у якій П. Тичина був автором ряду статей.

³⁷ **Мати моя Марія Василівна...** — Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 273. Цей спогад П. Тичини доповнює характеристику його матері, образ якої він мав намір змалювати у книзі «Моє дитинство».

³⁸ **Мессіна** — місто в Італії, морський порт на північному сході Сіцилії; засноване близько 730 р. до н. е. грецькими колоністами під назвою Занкла. Місто неодноразово руйнувалося під час землетрусів. Запис подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 29). Опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 274.

³⁹ **Микешина малюнки...** — Текст подається за машинописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4932, арк. 121). Опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 274. Микешин Михайло Йосипович (1835—1896) — російський скульптор і графік, автор пам'ятників, зокрема Б. Хмельницькому у Києві. Ілюстрував твори М. Гоголя, О. Пушкіна, Т. Шевченка.

⁴⁰ **Наумович Андрій...** Працював при друкарні Києво-Печерської лаври. — Виписка П. Тичини з УРЕ про А. Наумовича подається за машинописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4934,

арк. 41). Оpubліковано також у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 308—309.

⁴¹ Наумович із Закарпаття.— Йдеться про Івана Наумовича (1826—1891), клерикального діяча («москвофіла») у Галиччині, а потім православного священика у Києві. Видавав журнал для селян «Наука» (виходив у Коломиї, Львові, Відні).

⁴² Про Гаркушу роман.— Текст подається за машинописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4932, арк. 121). Гаркуша Семен Іванович (1739—?) — ватажок повстанських загонів (гайдамаків) на Україні в 70-ті — 80-ті роки XVIII ст. Роман про С. Гаркушу написав В. Т. Наріжний (див.: *Нарезный В.* Сочинения. В двух томах. М., 1933, т. 1).

⁴³ Наріжний (Нарезний) Василь Трохимович (1780—1825) — російський письменник. Один з перших у російській літературі звернувся до української тематики. Роман «Гаркуша, малоросійський розбійник» (1825) позначений антикріпосницькою спрямованістю.

⁴⁴ Михайловський-Данилевський Олександр Іванович...— Виписка з УРЕ про генерал-лейтенанта О. І. Михайловського-Данилевського та асоційовані з нею спогади П. Тичини про своє дитинство подаються за машинописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4932, арк. 123). Вони доповнюють матеріали до повісті П. Тичини «Моє дитинство».

⁴⁵ 21/VI—62. Прочитав комедію...— Запис подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 35).

⁴⁶ «Де жила поетеса?»— Текст подається за машинописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4934, арк. 41). Оpubліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 309. Тут ідеться про Лесю Українку, яка у 90-х роках минулого століття жила у Владі. П. Тичина у статті «На четвертому конгресі Спільки болгаро-радянської дружби» (1951) писав: «Після закриття конгресу я разом з болгарськими товаришами своїми поїхав за Софію в село Владая, де жила колись Леся Українка. Та про цю поїздку я напишу окремо». На жаль, Павлу Тичині не вдалося здійснити цей задум.

⁴⁷ 7/VII—62. О 8.30 дзвонив телефоном...— Запис друкується вперше за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 30).

⁴⁸ Уночі, як погасили електрику...— Запис друкується вперше за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 32).

⁴⁹ «Зоряної ночі».— Це роздуми П. Тичини про сенс людського буття, пов'язані зі смертю О. І. Білецького; вони асоціюються з поемою «Срібної ночі», вперше опублікованої в журн. «Україна», 1962, № 20, с. 16—17. «Зоряної ночі» — один з можливих варіантів задуму поеми (див. третій том цього видання).

⁵⁰ Недавні рани, рани в Чилі...— П. Тичина має на увазі землетрус у Чилі, що стався 6 квітня 1960 р.

⁵¹ Щербицький Володимир Васильович (нар. 1919 р.) — радянський партійний і державний діяч; з 1972 р. — перший секретар ЦК Компартії України. На час роботи Пленуму ЦК Компартії України, про який пише П. Тичина, В. В. Щербицький обіймав посаду Голови Ради Міністрів УРСР.

⁵² Скаба Андрій Данилович (1905—1986) — партійний і державний діяч; український радянський історик, академік АН УРСР (з 1967 р.). На час роботи Пленуму ЦК Компартії України (9 серпня 1962 р.) — секретар ЦК Компартії України.

⁵³ У деякого із наших молодих поетів...—Текст подається за машинописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4931, арк. 136); опубліковано також у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 274. Це єдиний різкий запис П. Тичини, який загалом прихильно ставився до потужної поетичної хвилі 60-х років, вважаючи, що «І в нашій потоки це свіжі ллються токи» (див. третій том цього видання).

⁵⁴ «Літературна Україна» — газета, орган СПУ, заснована 1927 р. у Києві під назвою «Літературна газета». З 1962 р. — теперішня назва.

⁵⁵ 3/IX—62. Був у мене... Вол[одимир] Григ[орович] Бойко.— Запис друкується вперше за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 39).

⁵⁶ 18/IX—62. Пішло моє [...] по А П Н...— Запис друкується вперше за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 40).

⁵⁷ Поет Боровий.— Запис друкується вперше за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 41).

⁵⁸ 11/X—62. О 4-ій г[одині].— Текст подається вперше за чорновим автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 42).

⁵⁹ Бородай Василь Захарович (нар. 1917 р.) — український радянський скульптор, народний художник УРСР (з 1977 р.).

⁶⁰ 19/X—62. Приходив Штокаленко Сергій Петрович...— Запис подається вперше за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 43).

⁶¹ Білоус Дмитро Григорович (нар. 1920 р.) — український радянський поет-сатирик, перекладач. Підтримує зв'язки з болгарськими письменниками.

⁶² Знайти в попередніх номерах...— Текст подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 46); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4931, арк. 21, та № 4933, арк. 107). Опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 324.

⁶³ Олійник Борис Ілліч (нар. 1935 р.) — український радянський поет, автор широковідомих ліричних поем «Урок», «Заклинання вогню», «У дзеркалі слова» та ін. З 1976 р. — секретар правління СПУ та секретар правління Спілки письменників СРСР.

⁶⁴ «А треба, щоб твір...» — Текст подається за машинописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4928, арк. 97, та № 4931, арк. 157). Опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 322—323.

⁶⁵ Ауєзов Мухтар Омархонович (1897—1961) — казахський радянський письменник, академік АН Казахської РСР (з 1946 р.), автор відомого роману-епосеї «Шлях Абая», присвяченого поету Абаю Кунанбаєву.

⁶⁶ Хікмет Назим (1902—1963) — турецький письменник і громадський діяч. Зазнавав репресій з боку турецького уряду. З 1951 р. жив у Радянському Союзі. П. Тичина перекладав його поезії «Полю Робсону», «Ти, брате мій, душа моя», уривок з поеми «Зоя» (див. шостий том цього видання).

⁶⁷ 24/XII—62. Був у мене композитор...— Запис подається вперше за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 49).

⁶⁸ Жуковський Герман Леонтійович (нар. 1913 р.) — український радянський композитор, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1958 р.); автор опери «Марина» (за Т. Шевченком), балету «Лісова пісня» (за Лесею Українкою) та ін.

¹ Д з в о н и в 29/III Ш т е й н Г р и г о р і й А р к а д і й о в и ч...—Запис 29 березня 1963 р. подається вперше за чорновим автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 52).

² «...У горняка Кривбасса...» — Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 342.

³ [IV Всесоюзна нарада молодих письменників, м. Москва].—Нотатки П. Тичини у записній книжці під час роботи IV Всесоюзної наради молодих письменників, що відбулася у Москві 8—9 травня 1963 р. і де поет брав участь як один з керівників творчих семінарів, вперше подаються за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4878).

⁴ Гагарін Ю. О. (1934—1968) — перший у світі космонавт, льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1961).

⁵ Рилєнков Микола Іванович (нар. 1909 р.) — російський радянський поет.

⁶ Серафимович Олександр Серафимович (1863—1949) — російський радянський письменник, учасник революційного руху в Росії та на Україні.

⁷ Друзин Валерій Павлович (нар. 1903 р.) — російський радянський критик.

⁸ Софронів Анатолій Володимирович (нар. 1911 р.) — російський радянський поет, драматург.

⁹ Волгін.—Можливо, Волгін Ігор Леонідович (нар. 1942 р.) — російський радянський поет. Головна тема його лірики — доля Росії, сучасного покоління поета.

¹⁰ Єльченко Юрій Никифорович (нар. 1929 р.) — радянський партійний і державний діяч, член Політбюро ЦК Компартії України (з 1982 р.).

¹¹ Халов Павло Васильович (нар. 1932 р.) — російський радянський письменник.

¹² Володимир Якович — В. Я. П'янов.

¹³ Ушаков Микола Миколайович (1899—1973) — російський радянський поет. Жив і працював на Україні.

¹⁴ Юр'єв Валерій Олексійович (1937—1980) — український радянський поет і прозаїк.

¹⁵ Третяков Роберт Степанович (нар. 1936 р.) — український радянський поет.

¹⁶ Таран Анатолій Макарович (нар. 1940 р.) — український радянський поет.

¹⁷ Скирда Людмила Михайлівна (нар. 1945 р.) — українська радянська поетеса.

¹⁸ Федунець Микола Федорович (нар. 1944 р.) — український радянський поет.

¹⁹ Стещенко Олександр Григорович (нар. 1939 р.) — український радянський поет.

²⁰ Лиходід Микола Хомич (нар. 1940 р.) — український радянський поет.

²¹ ...але вже так [було] у Михайл[а] Семенк[а].— Тут П. Тичина має на увазі ревшфутпоему М. Семенка «Тов. Сонце» (див.: *Семенко М.* Поезії. К., 1985, с. 181—197).

²² Драч Іван Федорович (нар. 1936 р.) — український радянський поет, кіносценарист. П. Тичина привітав яскравий дебют І. Драча, зокрема виступив на партійному бюро парторганізації

київських письменників 12 листопада 1962 р. про першу книжку поета «Соняшник».

²³ Скуиць Петро Михайлович (нар. 1942 р.) — український радянський поет.

²⁴ Кежуи Броніслав Адольфович (нар. 1914 р.) — російський радянський письменник.

²⁵ Потапова Віра Аркадіївна (нар. 1910 р.) — російська радянська письменниця, перекладач «Енеїди» П. Котляревського.

²⁶ Шехтер Марк — російський радянський письменник. Жив і працював на Україні.

²⁷ Вознесенський Андрій Андрійович (нар. 1933 р.) — російський радянський поет.

²⁸ Лиходіда виділяє (у «Дніпрі»).— Йдеться про поетичну добірку М. Лиходіда, опубліковану в журн. «Дніпро», 1963, № 2, с. 65—67.

²⁹ Шаховський Семен Михайлович (1909—1984) — український радянський літературознавець і критик. Автор ряду літературознавчих праць, зокрема «Павло Тичина. Життєпис поета і громадянина» (1968).

³⁰ Шевчук Валерій Олександрович (нар. 1939 р.) — український радянський письменник.

³¹ Кравченко Федір Тихонович (Орисіо; нар. 1906 р.) — російський радянський письменник. Живе і працює в Москві.

³² Черногуз Олег Федорович (нар. 1936 р.) — український радянський прозаїк-гуморист.

³³ Якименко Лев Григорович (1921—1978) — російський радянський літературознавець.

³⁴ Мусієнко Олекса Васильович (нар. 1935 р.) — український радянський письменник.

³⁵ Левін Григорій Михайлович — російський радянський поет.

³⁶ Зенкевич Михайло Олександрович (1891—1971) — російський радянський письменник.

³⁷ Іспанський танець...— Текст подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 54); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4929, арк. 18). Опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 331.

³⁸ Глазунов Олександр Костянтинович (1865—1936) — російський композитор, диригент, педагог, народний артист Республіки (1922); автор симфоній, фортепіанних і скрипкового концертів, балету «Раймонда» (1897) та інших творів. Підтримував зв'язки з українськими композиторами — В. Косенком, Я. Степовим, М. Скорельським.

³⁹ Бізе Жорж (справжнє ім'я та прізвище Александр-Сезар Леопольді; 1838—1875) — французький композитор, один з творців реалістичної опери другої половини ХІХ ст. Вершина його творчості — опера «Кармен» (1874) на сюжет однойменної новели П. Меріме.

⁴⁰ Хор дівчат...— Текст подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 53); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4930, арк. 65). Опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 331.

⁴¹ Верстовський Олексій Миколайович (1799—1862) — російський композитор, театральний діяч, автор опер («Аскольдова могила»), водевілів, кантат, балад та інших творів.

⁴² Слухав по радіо...—Запис друкується вперше за чорновим автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 55).

⁴³ Українські мотиви.—Йдеться про українську народну пісню «Їхав козак за Дунай», обробку якої для голосу в супроводі фортепіанного тріо написав Л. Бетховен.

⁴⁴ Хворий на стоматит...—Текст подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 58); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4929, арк. III). Опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 332—333.

⁴⁵ «Близько 1780 р. ...» — Виписка з нарисів В. Джорджевича подається за машинописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4929, арк. 9, та № 4930, арк. 4). Опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 333.

⁴⁶ Кораїс Адаматіос (1748—1833) — грецький просвітитель, діяч національно-визвольного руху в Греції.

⁴⁷ 12/Х—63. По радіо о 23.10 вечора...—Запис подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 334.

⁴⁸ Літа йдуть вперед...—Текст подається за машинописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4929, арк. 35); опубліковано також у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 335.

⁴⁹ Дерева ще й досі...—Текст подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 56); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4931, арк. 205). Опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 335.

⁵⁰ 31/Х—63 — засідання юв[ілейного] ком[ітету]...—Запис подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 335.

⁵¹ Саят-Нова (справжнє ім'я та прізвище — Аругін Саядян; 1712—1795) — вірменський поет, придворний співець та музикант царя Іраклія II. Писав вірменською, грузинською та азербайджанською мовами. Поезія Саят-Нови мала великий вплив на розвиток мистецтва народів Закавказзя.

⁵² 12/ХІІ—63. Приходила із університету Ельма Василівна Примак...—Запис друкується вперше за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 59).

[1964]

¹ 17/І—64.—Дзвонив із Москви телефоном т. Мусянко.—Запис друкується вперше за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 61).

² Прохає до 27 передати Коц[юбинсько]го.—Йдеться про шеститомне видання творів М. Коцюбинського (К., 1961—1962).

³ 1/ІІІ, чи 2/ІІІ...—Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 347.

⁴ 9/ІХ—64. Уранці, коли я знову увійшов...—Запис подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 67); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4930, арк. 45). Опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 358.

⁵ Захаржевська Вікторія Олександрівна із Інституту літератури дзвонила...—Текст друкується вперше за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 69). Захаржевська Вікторія Олександрівна (нар. 1932 р.) — дослідниця роз-

витку болгарської літератури ХІХ ст., українсько-болгарських літературних взаємин. Її монографія «Людмила Стоянов (від символізму до соціалістичного реалізму)» аналізує зв'язки болгарського поета з українськими письменниками, зокрема з П. Тичиною.

[1965]

¹ Коли в тиші вечірній...—Текст подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 71); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4929, арк. 7, та № 4930, арк. 37). Опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 359.

² 16 томів...—Текст подається за машинописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4929, арк. 47). Опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 359.

³ До збірника укр[аїнських] письменників...—Текст подається за машинописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4932, арк. 52). Опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 361.

⁴ Збірник відкривається моєю статтею...—Статтю П. Тичина написав 22 червня 1941 р. і опублікував у газ. «Правда» 23 червня 1941 р. Назва статті — «Мы непоколебимые».

⁵ Собко Вадим Миколайович (1912—1981) — український радянський письменник.

⁶ 18—19—20/IV—65. Розмови з студентом Ів[аном] Ільєнком...—Текст подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4977, арк. 74); див. машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4930, арк. 129, та № 4933, арк. 255). Опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 361. Ільєнко Іван Олександрович — публіцист, співробітник газети «Літературна Україна».

⁷ Мене особливо цікавлять...—Текст подається за машинописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4930, арк. 44). Опубліковано також у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 362.

⁸ Литвин Степан Михайлович (нар. 1931 р.) — український радянський поет.

⁹ «На провесні» — вірш П. Тичини вперше надруковано в газ. «Радянська Україна», 1962, 14 жовтня. В ньому наведено цікавий приклад творчого діалогу митців різних поколінь.

¹⁰ 23 травня 1965 р[оку]. Група студентів-математиків...—Запис подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 76). Опубліковано також у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 362—363.

¹¹ Учора, 15 червня...—Текст подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 77); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4930, арк. 70). Опубліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 380.

¹² Кліберн Ван (Клейберн Харві Лаван; нар. 1934 р.) — американський піаніст, лауреат перших премій на міжнародних конкурсах ім. Е. Левентрітта в Нью-Йорку (1954) та ім. П. Чайковського у Москві (1958).

¹³ Брамс Йоганнес (1833—1897) — німецький композитор, піаніст і диригент. Поєднав у своїй творчості досягнення романтичної музики з класичною традицією. Автор симфоній та інструментальних концертів.

¹⁴ Квінта — п'ятий ступінь діатонічної гами, а також інтервал між першим і п'ятим ступенями.

¹⁵ Про Григорія Гуровича. — Текст подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 83); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4928, арк. 2). Оpubліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 381.

¹⁶ Про Євгена дорогого дзвонили... — Текст подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 85). Оpubліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 381. Євген — брат П. Тичини Євген Григорович Тичина.

¹⁷ 22/ХІІ. Треба мені добути книгу... — Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 384.

¹⁸ Гросс Георг (справжнє прізвище — Еренфрід; 1893—1959) — німецький художник. Перші його роботи виконані переважно в експресіоністському дусі. Живучи у США (1932—1959), він створив ряд соціально-критичних картин. П. Тичина познайомився з художником 1924 р., перебуваючи за кордоном з В. Поліщуком та О. Досвітнім.

¹⁹ Досвітній Олесь Федорович (справжнє прізвище — Скрипаль; 1891—1934) — український радянський письменник. У 20-ті роки належав до ВАПЛІТЕ.

[1966]

¹ 22/ІІ—66. Телефоном — від директора вид[авництва]... — Запис подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877); див. машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4928, арк. 180, № 4931, арк. 27; № 4933, арк. 102). Оpubліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 390.

² ...див. 16/ІV лист з подякою від Куватова. — П. Тичина дописав ці слова після того, як виконав обіцянку написати й надіслати передмову до книжки М. Гафурі.

³ 1/2 сторінки. — Йдеться не про півсторінки, а про 1/2 друкованого аркуша (тобто 8 друкованих сторінок).

⁴ Кишинів. — Текст подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4977, арк. 87).

⁵ «Котовський». — Йдеться про поему П. Тичини «Шабля Котовського».

⁶ Колись у моєму дитинстві ще... — Текст подається за машинописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4935, арк. 32). Оpubліковано також у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 392—393.

⁷ «Моя зустріч з Олексою». — Точна назва твору І. Франка «Моя стріча з Олексою (Оповідання Мирона Сторожа)». — Див.: *Франко І.* Зібр. творів. У 50-ти т. К., 1978, т. 15, с. 42—58.

[1967]

¹ Усього нам з вами на наше знайомство дано... — Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 393.

² Коротич Віталій Олексійович (нар. 1936 р.) — український радянський письменник.

³ Збанацький Юрій Оліферович (нар. 1914 р.) — український радянський письменник, Герой Радянського Союзу (1944).

⁴ Треба буде написати...— Текст подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 90); див. також машинопис (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4928, арк. 131 і 132). Оpubліковано у вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 395.

⁵ Глібов Леонід Іванович (1827—1893) — український поет-байкар, автор творів для дітей, громадський діяч.

⁶ Посилка, що прийшла на моє ім'я...— Текст подається вперше за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4877, арк. 91).

⁷ Нестеровський Петро Петрович (нар. 1914 р.) — український радянський драматург, театральний критик.

⁸ Не можна любити Правду більш за Людину.— Текст подається за вид.: *Тичина Павло*. Із щоденникових записів, с. 398.

ПІДГОТОВЧІ МАТЕРІАЛИ ДО КНИГИ «МОЄ ДИТИНСТВО»

Англо-бурська війна...— Текст подається за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 1458, арк. 1). Існує кілька його варіантів, зокрема аркуш 2:

Мені 6-й рік пішов.
I полов[ина] року.
1897.

II п[оловина] року,
1897.

Мені — 7-й рік.
I полов[ина] року.
1898.

1898.

Мені — 8-й рік.
I полов[ина] року.
1899.

Пішов до школи I групи.
II пол[овина] року.
1899.

I пол[овина] року.
1900.

II пол[овина] року. У сільській школі. II група. Батько привозив мене до Чернігова. Я пробував [вступити] у Тр[оїцький] хор, не прийняли.
1900.

I половина року.
1901.

II полов[ина] року.
1901. Батько повіз мене до Чернігова. Мене прийняли в Єлецький хор.

I-ша пол[овина] року.
1902, підгот[овка],
Єлецьк[ий монастир].

Троїцьк[ий монастир].
1902 (II).

Аркуш 4.

4-й клас. 1910. А я у Коцюб[инсько]го.
Бурса — 1901 [Єлецький та Троїцький] — бурса до 1907.
Семінарія (1907—1913).

Аркуш 6.

Навчання в бурсі (в духовному училищі).

1900 — Єлецький підготовчий клас.

«Откуда, звездочка-краса!» (жовтень).

1901 — Троїцький. Літо (Сотников). Перший клас.

Нікітін. 28.X.1861 (жовтень).

1902. Гоголь (4.III. 1852) — березень.

Жуковський (24.IV.1852) — квітень.

Серпень — переекзаменовка.

На пристані провели Подвойськ[ого] (у серпні).

Грудень. «На дні». МХАТ у грудні.

Аркуш 7 (те ж саме).

Аркуш 8.

1901. Осінь, зима.

Єлецький хор.

Подорож на санях у Локнисте.

1902.	(Тройця)	(1-й клас)	
Помер	Весна.	Літо.	
архієрей	Великдень.	Абонемент	Софія.
Филип.		в земську	Помер
		бібліотеку.	о. Іван,
		Каса	його суперечки
		взаємодопо-	з Подвойським.
		моги.	

Аркуш 9.

По рибу в ст[авок].

Білоус.

Під мостом — купання.

«Вертеп».

«Рубакин».

«Гаркуша».

Григорович.

Цирк — Дуров.

Театр уездний.

Хор, Нар[одний] дім.

Аркуш 10.

1903 — переекзаменовка.

Провели його до пристані.

1904 — 1 клас — другий рік.

1906 — батько помер.

¹ Англо-бурська війна (1899—1902) — імперіалістична війна Великобританії проти бурських республік — Південно-Африканської (Трансваалю) та Оранжевої вільної держави (Оранжевої республіки), в результаті якої їх було приєднано до складу Британської імперії.

² «Откуда, звездочка-краса?» — Очевидно, фольклорний варіант пісні на слова В. Жуковського «Утешение в слезах» (1817). Цю пісню часто виконував бурсацький хор.

³ Миша — старший брат П. Тичини.

⁴ Глинка Михайло Іванович (1804—1864) — російський композитор, основоположник російської класичної музики, автор опер «Іван Сусанін», «Руслан і Людмила», ряду симфонічних творів. Добре знав Україну, мав зв'язки з С. Гулаком-Артемовським, Т. Шевченком, М. Маркевичем, В. Штернбергом та ін. 1852 р. працював над програмною симфонією «Тарас Бульба».

⁵ Розвадовський Вячеслав Костянтинович (1875—1943) — український радянський художник і педагог, учень Куїнджі. Автор пейзажних та жанрових картин з життя України («Над Дніпром», «Катерина», «Гопак»).

⁶ Жук Михайло Іванович (1883—1964) — український радянський художник, поет. Працював у галузі живопису, книжкової графіки та художньої кераміки. Портретист. Вчитель П. Тичини в Чернігівській духовній семінарії. Автор символічного панно «Біле і чорне» (1912—1914), де зображено юнака, риси якого нагадують образ молодого П. Тичини (див.: *Максим'юк Т. Молодий я, молодий...* — «Пам'ятники культури», 1987, № 1, с. 49).

⁷ Буланже Ж. Е. — генерал; очолив реакційний повністичний рух у Франції 1887—1889 рр. в умовах політичної кризи Третьої республіки. Цим прізвиськом хлопчики-співачки називали свого репетитора.

⁸ Храма на трійцю. — Тобто на зелені святки — релігійне свято, присвячене богові в трьох особах.

⁹ Майстерні в Літках, в Зазим'ї чи Пуховцях. — Перелічені села розташовані неподалік Броварів на Київщині.

¹⁰ Ящичок Миколи Ілліч[а]. — Ящичок з фарбами, який подарував П. Тичині М. І. Подвойський.

¹¹ «По тихим волнам океана». — «По синим волнам океана» — вірш М. Лермонтова «Повітряний корабель», музика О. Верстовського, М. Глинки.

¹² Архієрей — особа вищої церковної ієрархії, єпископ-первосвященик на відміну від підлеглих йому священиків — ієреїв.

¹³ Ісакіївський собор — головний храм у Петербурзі, присвячений Ісакію Далматському. За планом архітектора Рінальді закладений в часи царювання Катерини II на місці двох згорілих церков. Будівництво завершене 1858 р.

¹⁴ Мати Юговичів... — Персонаж сербської народної пісні «Юговичі (Смерть матері Юговичів)».

¹⁵ Псаломщик — служитель культу, виконавець псалмів, тобто релігійних пісень старозавітного канону.

¹⁶ Семиполки — село, розташоване за 25 км від Броварів, вперше згадується 1628 р.

¹⁷ Пимоненко Микола Корнилійович (1862—1912) — український живописець, член Товариства передвижників (з 1899 р.). В численних жанрових картинах відтворив життя українсько-го села.

¹⁸ ...служил акафісты... — Особлива релігійна служба, головну частину якої складало читання хвалебних гімнів під час так званої «всенічної» в суботу на п'ятий тиждень посту.

¹⁹ ...Мітла з востоку... — За свангелієм, зоря, що веда трьох волхвів до печери, в якій народився Ісус Христос.

²⁰ Камертон — зігнутий і закріплений посередині металевий стрижень, кінці якого при коливанні дають звук певної висо-

ти,— еталон висоти звуку при настроюванні музичних інструментів і при співах.

²¹ Криласний хор.— Хор, розташований на підвищенні перед вітарем. В кожній церкві є правий та лівий криласи.

²² Стук-бряз в віконечко...— Слова української народної пісні «Що з-під гори їдуть мазури...» (див.: Народні пісні у записах Г. Верьовки. К., 1974, с. 38).

²³ «А воли-и... ой за-ремигають...» — Рядок української чумацької пісні «Та болять ручки, та болять ніжки...» (див.: Українські народні пісні в записах Софії Тобілевич. К., 1982, с. 233).

²⁴ «Тече річка невеличка...» — Українська народна пісня (див.: Українські народні пісні. К., 1960, с. 303—304).

²⁵ «Ліру» парубки імітували...— Тобто намагалися відтворити губами гру народного восьмиструнного інструмента.

²⁶ ...пісня «Хуторок». — Вірш О. Кольцова, покладений на музику С. Нагасвським, Є. Климовським та ін. Існує фольклорний варіант пісні.

²⁷ Пилка широка у сінях.— У щоденникових записах П. Тичини є варіанти аналогічних сюжетів-спогадів, датованих 30-ми роками, що засвідчує відносно давні початки роботи автора над повістю «Мое дитинство» (див.: Тичина Павло. Із щоденникових записів, с. 60—61).

²⁸ «Ой з-за гори їдуть...» — Українська народна пісня, що подається, як правило, у розділі «Пісні про кохання».

²⁹ Рака — монументальна скриня в церкві з образом Христа на дні, у яку вкладаються мощі святих, нерідко з домовиною.

³⁰ Петрусь — персонаж прозових творів П. Тичини «Спокуса», «Богословіє», «На ріках Вавилонських», прототипом якого був сам автор.

³¹ «Апостол» — богослужбна книга православної церкви, в якій ідеться про діяння та послання апостолів; призначена для читання в церкві.

³² «Спи, млада нец мой прекрасній...» — Рядок з вірша М. Лермонтова «Козацька коліскова» (1840), покладеного на музику О. Варламовим, О. Гречаниновим та ін.

³³ Жуковський Василь Андрійович (1783—1852) — російський поет-романтик. Сприяв викупу Т. Шевченка з кріпацтва.

³⁴ «Киево-Печерская лавра». — Очевидно, йдеться про роботу «Киево-Печерская лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии», опубліковану в журн. «Киевская старина», 1886, т. 5—8, 10, 11.

³⁵ Загірня Марія (справжнє прізвище та ім'я — Грінченко Марія Миколаївна; 1863—1928) — українська письменниця, дружина Б. Грінченка.

³⁶ Словник Уманця і Спільки. — Йдеться про чотири томний Словар російсько-український, складений М. Ф. Комаровим у 1893—1898 рр.

³⁷ «Тарас Бульба» — повість М. В. Гоголя (1835).

³⁸ Полковник Тичина. — Йдеться про полкового старшину у війську Богдана Хмельницького Гната Тичину (бл. 1625—?), якого родинна легенда Тичин зробила полковником. Вивчаючи генеалогічне дерево свого роду, племінник Павла Григоровича встановив, що тут були і військові товариші, і сотенні старшини, і священники. Батько Павла Григоровича Григорій Тимофійович (1850—1906) був дяком села Піски, сином пономаря села Марківці

Тимофія, онуком диякона села Ядлівки Михайла, правнуком військового товариша села Ядлівки (див.: Тичина Ю. Родовід поета: легенди і реальність («Київ», 1987, № 1, с. 136—140).

³⁹ «Полуботківські мільйони». — Рід Тичин був пов'язаний з родом гетьмана П. Л. Полуботка (1660—1724), чернігівського полковника (1706—1722), наказного гетьмана Лівобережної України (1722—1723), який поклав 1 мільйон фунтів стерлінгів до Ост-Індійської компанії з річним зростом 4 %.

⁴⁰ Копулювання — один з видів щеплення рослин живцем.

⁴¹ Дідро Дені (1713—1784) — французький письменник, філософ-просвітитель, організатор та редактор «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв та ремесел» (1751—1780).

⁴² Нова Басань — село на Чернігівщині, в якому народився П. Тичина.

⁴³ Бобровиця — місто на Чернігівщині, райцентр; виникло у ХІІ ст. 1846 р. У Бобровицю приїздив Т. Г. Шевченко.

⁴⁴ Мих[айлівський] м[онастир]. — Йдеться про Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві. В літописному зведенні згадується, що київський князь Святополк заклав кам'яну церкву на честь архангела Михаїла, яка потім зазнала спустошення від набігів кримських татар та монголо-татарської навали. Згодом тут порядкували уніати. З 1620 р. — резиденція митрополита Йова Борецького, з 1800 р. — місце перебування єпископів чигиринських. У 1934—1935 рр. собор розібрано.

⁴⁵ Богдан — тобто пам'ятник Б. Хмельницькому у Києві.

⁴⁶ Раковичі — село на Чернігівщині.

⁴⁷ Козелець — селище міського типу на Чернігівщині, райцентр, розташоване на річці Острі. Вперше згадується у ХVІІІ ст.

⁴⁸ «Хиж[а] дядька Тома» — роман американської письменниці Гарріет Бічер-Стоу (1811—1896).

⁴⁹ «Як нинче...» — Початок твору О. Пушкіна «Пісня про віщого Олега».

⁵⁰ Про «лихача-кудр[явича]». — П. Тичина має на увазі «Первую песню Лихача Кудрявича» або «Вторую песню Лихача Кудрявича» російського поета О. В. Кольцова (1809—1842).

⁵¹ Милорадовичі — дворянський рід, що походить від двох братів-сербів — Михайла та Гаврила.

⁵² Домик преподобного Феод[осія]. — Очевидно, будинок архієпископа чернігівського Феодосія Углицького.

⁵³ Успеніє — релігійне свято, що припадає на 15 серпня (за ст. ст.). В цей день церква прославляє матір божу, яка, за легендою, ставши праворуч сина божого, взяла під опіку людський рід.

⁵⁴ «Кр[ест] начертал Моисей». — Очевидно, П. Тичина цитує по пам'яті рядки з «Исхода», глава 4, стих 20: «И жезл Божий Моисей взял в руку...».

⁵⁵ Іванов Сергій Васильович (1864—1910) — російський живописець, член Товариства передвижників (з 1899 р.), один із засновників Союзу російських художників.

⁵⁶ Нікітін Іван Савич (1824—1861) — російський поет, майстер поетичного пейзажу.

⁵⁷ Альоша Ющенко — товариш П. Тичини під час навчання у бурсі та семінарії.

⁵⁸ Попитати з вірша «З мого дитинства»... — Вірш вперше надруковано в газ. «На зміну» (1941, 16 січня). Авторська

дата — 28—31 грудня 1940. Сюжет твору побудовано на основі спогадів про поїздку до Чернігова у дитинстві.

⁵⁹ **Канон** — певна кількість християнських богослужбних пісень, що пов'язані в одне ціле єдністю теми, приміром, прославленням тієї чи іншої релігійної постаті чи євангелічної події.

⁶⁰ ...книги П. М. Добровольського. — Йдеться про чернігівського краєзнавця кінця XIX — початку XX ст. Павла Михайловича Добровольського.

⁶¹ «Хто саме автор „Звездочки“ в музиці?» — Автор музики — О. Даргомижський.

⁶² **Гуліа Дмитро Йосипович** (1874—1960) — абхазький радянський поет, народний поет Абхазії (з 1937 р.), автор роману «Камачич». Цікавився культурою України. Написав передмову до абхазького видання «Зібрання творів» Т. Шевченка. Переклав «Слово о полку Ігоревім» на абхазьку мову.

⁶³ «Ой нема, нема...» — Очевидно, йдеться про козацьку пісню «Ой нема, нема ні вітру, ні хвилі...» (див.: Українські народні пісні в записах Софії Тобілевич. К., 1982, с. 216).

⁶⁴ **Вихвостів** — село Городнянського району на Чернігівщині. 1905 р. тут відбулася розправа куркулів над учасниками селянського руху в роки першої російської революції. Вихвостівська трагедія лягла в основу повісті М. Коцюбинського «Fata morgana».

⁶⁵ **Канонарх** — чернець, який речитативом проказує текст із богослужбної книги, а інші за ним повторюють.

⁶⁶ «**Искра**» — перша загальнополітична нелегальна газета, заснована В. І. Леніним 1900 р. для здійснення розробленого ним плану створення революційної марксистської партії.

⁶⁷ **Ревуцький Дмитро Миколайович** (1881—1941) — український радянський музикознавець, фольклорист, літературознавець. Автор праць про творчість С. Гулака-Артемовського, М. Лисенка, Т. Шевченка та ін. Брат українського радянського композитора Л. Ревуцького.

⁶⁸ **Загорська** (Ходот) **Меланія Овдіївна** (1837—1891 або 1892) — українська співачка, виконавиця українських народних пісень.

⁶⁹ **Семен Андрійович** — С. А. Красновський.

⁷⁰ Див. уривок мого вірша. — Йдеться про вірш П. Тичини «З мого дитинства» (1941).

⁷¹ **Домницький монастир**. — Домницько-Рождственський чоловічий монастир, розташований у Чернігові на правому березі Десни. Заснований 1696 р. гетьманом І. Мазепою.

⁷² **Послушник** — у православних монастирях особа, яка готується до постригу в чернецтво.

⁷³ **Ієромонах** — чернець, що має сан священника.

⁷⁴ «**Советская музыка**» — щомісячний музичний журнал, орган Спілки композиторів СРСР, що видається з 1933 р., з першою у 1941—1946 рр., коли виходили збірники «Советская музыка».

⁷⁵ **Іван Хреститель** (Предтеча) — за релігійною легендою, син священника Захарії, найближчий попередник міфічного Ісуса Христа, жертва Іродіади. Дикий мед та акріді, про які пише П. Тичина, були стравою аскетичного пророка, що жив у пустелі і ходив у власяниці.

⁷⁶ **Симеон Стопник** (356—459) — християнський аскет, кілієць. За релігійною легендою, 40 років прожив на споруджено-

му на вершечку стовпа майданчику, віддаючись молитвам та про-
роцтву.

⁷⁷ Протодиякон — головний дякон в єпархії, що обіймає,
як правило, посаду при кафедральному соборі єпархіального міста.

⁷⁸ Брем Альфред-Едмунд (1829—1884) — німецький зоолог,
автор популярного видання «Життя тварин» (6 томів, 1863—1869).

⁷⁹ Успенський Гліб Іванович (1843—1902) — російський
письменник, співробітник журналів «Современник», «Отечествен-
ные записки».

⁸⁰ Шаляпін Федір Іванович (1873—1938) — російський спі-
вак (бас), народний артист Республіки (1918), член Стокгольмської
академії музики (з 1935 р.). Соліст хору української трупи Г. Дер-
кача (1891), соліст Маріїнського театру в Петербурзі (1895—1896),
московської приватної опери С. Мамонтова та ін. Шаляпін — ви-
конавець близько 70-ти партій, часто гастролював по Україні.
Серед партнерів Шаляпіна були С. Крушельницька, П. Кошиць,
І. Алчевський та ін.

⁸¹ Аркадій. — Очевидно, йдеться про Аркадія Казку.

⁸² Іллінська церква — побудована у XII—XIII ст.; вхо-
дила до складу Троїцького Іллінського монастиря.

⁸³ Іжиця — остання (в кирилиці — 43-я, в глаголиці — 40-а)
буква старослов'янської азбуки; походить від грецького «іпсило-
на» (Ϸ, ϸ).

⁸⁴ Іхетотуанське повстання в Китаї... — Антиімпе-
ріалістичне повстання селян та міської бідноти Північного Китаю
(1899—1901), ініціатором якого було таємне релігійне товариство
«Іхеюань» («Кулак в ім'я згоди та справедливості»), придушене
інтервентами.

⁸⁵ Честахівський Григорій Миколайович (1820—1893) —
український художник, приятель Т. Шевченка. Організатор похо-
вання та охоронець його могили у Каневі на Черпечій горі.

⁸⁶ Єпітрахиль — частина культового одягу православного
священника.

⁸⁷ Сірин Єфрем — один з отців церкви IV ст., один з перших
тлумачів Святого писання. До його образу неодноразово зверталися
письменники, зокрема О. Пушкін («Молитва Єфрема Сірина»).

⁸⁸ «Отцы пустынные и жены непорочны...» —
вірш О. Пушкіна (1836); це, власне, вільний переспів великопосної
молитви Єфрема Сірина.

⁸⁹ Кутузов (Голенищев-Кутузов) Михайло Іларіонович
(1745—1813) — російський полководець; уславився під час війни
з Наполеоном 1812 р.

⁹⁰ Дуров Анатолій Леонідович (1864—1916) — російський
цирковий актор і дресирувальник, працював у циркух Росії та
України, брат В. Дурова — засновника так званої дуровської шко-
ли гуманного дресирування.

⁹¹ Кропивницький Марко Лукич (1840—1910) — україн-
ський драматург, актор, режисер, композитор, автор багатьох драм
та комедій, в тому числі й «По ревізії» та «Як ковбаса та чарка»,
про які згадує П. Тичина. Виступав у багатьох трупах; створив
власну школу режисури.

⁹² Старий Білоус — притока Десни.

⁹³ Протоіерей — перший в шерезі служителів церкви; ним
буває, як правило, її настоятель.

⁹⁴ Болдина гора — гора над Десною в Чернігові, де похо-

вані видатні діячі української культури, зокрема М. М. Коцюбинський, О. В. Маркович та ін.

⁹⁵ Маркович Опанас Васильович (1822—1867) — український фольклорист, етнограф. За участь у Кирило-Мефодіївському братстві (1847) його вислали до Орла, де він познайомився з майбутньою своєю дружиною М. Вілінською — згодом відомою українською письменницею Марко Вовчок. Брав участь у виданні журналу «Основа».

⁹⁶ Архангельський Олександр Андрійович (1846—1924) — російський хоровий диригент, композитор, заслужений артист Республіки (1920). Організував змішаний хор (1880), що виконував народні пісні, духовну музику, твори вітчизняної та зарубіжної класики.

⁹⁷ Бекаревич і Зосимович — викладачі Чернігівської духовної семінарії.

⁹⁸ Смолин — село на Чернігівщині.

⁹⁹ Пархоменко Терентій Захарович (1872—1910) — український кобзар (тенор). Виступав 1902 р. у Харкові перед учасниками XII археологічного з'їзду. У його репертуарі були думи, псалми, історичні, сатиричні та побутові пісні.

¹⁰⁰ Гриць — Г. Г. Верьовка.

¹⁰¹ Ірод цар — засновник ідумейської династії на іудейському престолі, жорстокий переслідувач християнства.

¹⁰² Чехов Антон Павлович (1860—1904) — російський письменник, 1896 р. у театрі «Соловцов» (Київ) відбулася перша вистава «Чайки» на Україні.

¹⁰³ Вертеп — старовинний ляльковий театр на Україні. Зародився у XVII ст., поширився у XVIII—XIX ст. Поєднував різдвяну драму й світську гру.

¹⁰⁴ «В реке бежит гр[емучий] вал». — Початок вірша О. Пушкіна «Черкеська пісня» (1820—1824). Твір покладали на музику О. Аляб'єв, О. Гречайнов, М. Рубінштейн.

¹⁰⁵ «Ах, утушка луговая» — російська народна пісня (див.: Русская народная поэзия. Л., 1984, с. 72).

¹⁰⁶ «Тамара» («В глуб[окой] теснине Дарьяла») — романс, в основі якого — однойменний твір М. Лермонтова (1841); автор музики Е. Направник.

¹⁰⁷ «Выхожу один я на дорогу» — романс, в основі якого однойменний вірш М. Лермонтова (1841); автори музики — Д. Давидов, І. Дмитрієв, М. Огарьов та ін.

¹⁰⁸ «На севере диком». — Вірш М. Лермонтова (1841). Це вільний переспів вірша Гете.

¹⁰⁹ «Демон» — поема, над якою М. Лермонтов почав працювати на початку 1839 р. Її уривки вперше були опубліковані в журналі «Отечественные записки» (1842, № 6, с. 187—201).

¹¹⁰ «Ночь темна, лови минуты» — рядки з вірша М. Огарьова «Арештант» (1850); очевидно, музику написав автор. Мелодію пісні використав Дмитро Шостакович в 11-й симфонії.

¹¹¹ Огарьов Микола Платонович (1813—1877) — російський революціонер-демократ, поет, публіцист, філософ. У 1856 р. емігрував за кордон, разом з О. Герценом у Лондоні створив безцензурну російську пресу — альманах «Полярная звезда» (1855—1862), політичну газету «Колокол» (1857—1867). Одержав музичну освіту, був піаністом, композитором.

¹¹² «Скажи-ка, дядя...» — Слова, якими починається вірш М. Лермонтова «Бородіно» (1837). Твір виконується як солдатська стройова пісня.

¹¹³ «Тучки небесные, вечные странники». — Пісня, в основі якої лежить однойменний вірш М. Лермонтова (1840). Автори музики — О. Даргомижський, О. Варламов, М. Огарьов, М. Рубінштейн та ін.

¹¹⁴ Княгиня Лиговская — жіночий персонаж повісті М. Лермонтова «Герой нашого часу».

¹¹⁵ «Соловьем залетным...» — початкові слова вірша О. Кольцова «Гірка доля» (1837); автори музики до цього твору — О. Варламов, О. Дюбюк, М. Соколов та ін.

¹¹⁶ «Первая песнь лихача-кудрявича». — Музику на слова однойменного вірша О. Кольцова написали О. Архангельський, П. Воротников та ін.

¹¹⁷ «В непогоду ветер...» — Змінений рядок вірша О. Кольцова «Російська пісня» (1838): «В поле ветер веет». Твір покладено на музику О. Варламовим, М. Глинкою та ін.

¹¹⁸ «Что ты спишь, мужичок». — Музику на слова цього вірша О. Кольцова (1839) писали І. Васильєв, В. Золотарьов, В. Ребіков. У побуті твір контамінувався з віршем І. Нікітіна «Пісня бобіля».

¹¹⁹ «Спокуса» — оповідання П. Тичини, вперше опубліковане в газ. «Рада», 1913, 17 жовтня.

¹²⁰ Раєвський Володимир Федосійович (1793—1872) — російський поет, декабрист. Замолоду жив на Україні (Тулчин, Кам'янець-Подільський), друкувався в українських виданнях («Украинский вестник», «Украинский журнал»).

¹²¹ Короленко Володимир Галактіонович (1858—1921) — російський письменник, публіцист, громадський діяч.

¹²² Грудневе повстання 1905 р. — Найвищий етап розвитку революції 1905—1907 рр. у Росії. Революційне піднесення спостерігалось і на Україні.

¹²³ Волконський Сергій Григорович (1788—1865) — декабрист, генерал-майор, учасник Вітчизняної війни 1812 р. Член «Союзу благоденства» (з 1820 р.), Південного товариства декабристів (з 1821 р.). Разом з В. Давидовим очолював кам'янську управу. Покарання відбував на Нерчинських рудниках. Після повернення з Сибіру жив у селі Вороньки. Автор «Записок».

¹²⁴ Волконська Марія Миколаївна (1805—1863) — дружина декабриста С. Волконського, дочка генерала М. Раєвського. Слідом за засланим чоловіком поїхала до Сибіру (1827—1855). Автор «Записок». Її подвиг опоетизовано в поемі М. Некрасова «Російські жінки».

¹²⁵ Шишкін Іван Іванович (1832—1898) — російський художник, академік (з 1865 р.), дійсний член Академії мистецтв у Петербурзі (з 1893 р.). Один з фундаторів Товариства передвижників.

¹²⁶ Айвазовський Іван Костянтинівич (справжнє прізвище — Айвазян; 1817—1900) — російський живописець-мариніст, академік (з 1845 р.), дійсний член Петербурзької Академії мистецтв (з 1887 р.), член Товариства південно-російських художників (з 1894 р.). І. Айвазовський — також автор картин на українську тематику («Український пейзаж», «Чумацька валка», «Весілля на Україні»).

¹²⁷ Спаський собор у Чернігові...— Собор, заснований в XI ст.; входить до складу Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника, як і Троїцький, Іллінський та інші монастирі.

¹²⁸ Рєпін Ілля Юхимович (1844—1930) — російський живописець, дійсний член Петербурзької Академії мистецтв (з 1893 р.), член Товариства передвижників (з 1878 р.). Ряд картин присвячено Україні.

¹²⁹ Суриков Василь Іванович (1848—1916) — російський живописець, академік Петербурзької Академії мистецтв (з 1895 р.), член Товариства передвижників (з 1881 р.) та Союзу російських художників.

¹³⁰ Боклевський Петро Михайлович (1816—1897) — російський художник, учень К. Брюллова; автор альбомів «Галерея гоголівських типів — „Ревізор“» (1858), «Типи з поеми „Мертві душі“» (1885).

¹³¹ Мурільйо Бартоломе Естебан (1618—1682) — іспанський живописець, автор циклу картин для монастиря Францісканців у Севільї тощо. Крім релігійних композицій, звертався і до побутових сюжетів та світського портрета. Перший президент Севільської Академії мистецтв (з 1660 р.).

¹³² Васнецов Віктор Михайлович (1848—1929) — російський живописець, дійсний член Петербурзької Академії мистецтв (з 1878 р.). У 1895—1896 рр. працював над розписами Володимирського собору в Києві.

¹³³ Гайдн Франц-Йозеф (1732—1809) — австрійський композитор, один з основоположників віденської класичної музичної школи.

¹³⁴ «І во віки віків» — традиційне закінчення багатьох молитовних текстів.

¹³⁵ Арєнський Антон Степанович (1861—1901) — російський композитор, піаніст, диригент, педагог.

¹³⁶ Калиновський, Стішковський Данило, Йона Шевченко — товариші дитячих років П. Тичини.

¹³⁷ «Пчелка» моя.— Йдеться про рукописний журнал П. Тичини, який він вів у семінарії.

¹³⁸ Андрєєв Василь Васильович (1861—1918) — російський музикант, організатор і керівник оркестру російських народних інструментів.

¹³⁹ Кибальчич Микола Іванович (1853—1881) — революціонер-народник, винахідник; страчений за участь у замаху на царя Олександра II.

¹⁴⁰ Кузьменко Петро Семенович (1831—1867) — український поет, етнограф; свого часу навчався у Чернігівській семінарії.

¹⁴¹ Кецьовелі Володимир (Ладо) Захарович (1876—1903) — професійний революціонер. Навчався у Київській духовній семінарії (1894—1896), брав участь у революційних марксистських гуртках Києва; один із засновників Бакинської соціал-демократичної організації.

¹⁴² Мачтет Григорій Олександрович (1852—1901) — російський письменник, учасник народницького руху. Зустрічався з М. Старицьким, М. Коцюбинським, Лесею Українкою. Деякі його твори написані на українському матеріалі (роман «І один у полі воїн»). Автор революційної пісні «В неволі скатований люто» («Замучен тяжелой неволей»).

¹⁴³ Болховітінєв Євген (Євфтимій) Олексійович (1767—1837) — російський історик, біограф, археолог, київський митрополит. Автор праць з історії Новгород, Києва, Воронежа, Іскова. Ініціатор розкопок Десятинної церкви, Золотих воріт та інших пам'яток Києва.

¹⁴⁴ Лазарєвський Олександр Матвійович (1834—1902) — український історик. Автор праць з історії лівобережної України другої половини XVII—XVIII ст.

¹⁴⁵ Соловйов Сергій Михайлович (1820—1879) — російський історик. Основна праця — «Історія Росії з найдавніших часів» (29 томів; 1851—1879).

¹⁴⁶ Русов Олександр Олександрович (1847—1915) — український земський статистик, фольклорист, етнограф, громадський діяч. З його допомогою П. Тичина влаштувався завідувачем редакції українського художньо-педагогічного журналу «Світло».

¹⁴⁷ «Епархияльные ведомости» — офіційні церковні органи єпархій.

¹⁴⁸ Південне товариство декабристів — таємна революційна організація на Україні, створена в березні 1821 р. членами Тульчинської управи — колишнього «Союзу благоденства». 1825 р. на з'їзді товариства йшлося про можливість організації повстання проти царизму. Після невдалого виступу декабристів на Сенатській площі у Петербурзі та придушення повстання Чернігівського полку Південне товариство декабристів було розгромлене.

¹⁴⁹ Землячка Розалія Самійлівна (1876—1947) — професійна революціонерка, радянський партійний і державний діяч.

¹⁵⁰ «Солнце всходит и заходит» — пісня невідомого автора, друкувалася в пісенниках «Цыганские ночи» (Спб., 1902), «Новейший полный песенник» (Спб., 1907), де характеризувалася як «народная босяцкая песня». М. Горький записав її від Скигальця (С. Петрова), увів її у свою п'єсу «На дні».

¹⁵¹ «Варяг» — крейсер російської 1-ї Тихоокеанської ескадри, який 21 січня 1904 р. разом з канонерським човном «Корєєць» біля острова Йодомлі героїчно прийняв бій з японською ескадрою. Щоб не допустити захоплення кораблів, команда пошкодженого «Варяга» за наказом командира В. Руднева висадила у повітря канонерку й потопила крейсер у корейському порту Чемульпо.

¹⁵² «Вопросы истории» — щомісячний науковий журнал. Висвітлює переважно проблеми історії СРСР та всесвітньої історії. Виходить в 1945 р.

¹⁵³ «Кодак» — тогочасний фотоапарат.

¹⁵⁴ Білоус. — Йдеться про річку Старий Білоус.

¹⁵⁵ Іванов Олександр Андрійович (1806—1858) — російський живописець. Автор полотна «З'явлення Христа Марії Магдалині» (1835), репродукцію якого має на увазі П. Тичина. Також автор картини «З'явлення Христа народу» (1837—1857).

¹⁵⁶ Воєнно-Нікольський собор — пам'ятка архітектури в районі Печерська (Київ). Був споруджений у 1690—1693 рр. архітектором Й. Д. Старцевим у стилі українського барокко. Пізніше розібраний.

¹⁵⁷ Володимирський собор. — Збудовано у 1862—1882 рр. у Києві. Значну художню цінність становлять настінні розписи, виконані А. Васнецовим, М. Нестеровим, О. Врубелем та іншими митцями під керівництвом професора А. Прахова.

¹⁵⁸ Нестеров Михайло Васильович (1862—1942) — російський радянський художник, заслужений діяч мистецтв РРФСР (з 1942 р.), член Товариства передвижників (з 1896 р.). Після революції створив низку портретів своїх сучасників.

¹⁵⁹ Врубель Михайло Олександрович (1856—1910) — російський художник. Працював у галузі станкового, монументального і театральньо-декоративного мистецтва.

¹⁶⁰ Ліпінський Кароль Юзеф (1790—1861) — польський скрипаль і композитор; у 1829—1834 рр. жив у Львові.

¹⁶¹ М. І. Жук передав мені листа від М. Коцюбинського з острова Капрі.— Йдеться про лист М. М. Коцюбинського від 22 лютого 1912 р., в якому він радив молодому поету перекладати твори російських письменників на українську мову (див.: *Коцюбинський М. М.* Твори. В 7-ми т. К., 1975, т. 7, с. 198).

¹⁶² Всенощна — нічна служба у православній церкві напередодні неділі та ряду свят; розпочинається після заходу сонця.

¹⁶³ Вал — колишнє укріплення в Чернігові. І нині тут стоять гармати; неподалік розташовано музей образотворчого мистецтва.

¹⁶⁴ Кривошей — товариш П. Тичини у часи його навчання в Чернівецькій духовній семінарії.

¹⁶⁵ Солом'янка — місцевість у Залізничному районі Києва; у XIX ст. — його передмістя. Жителів цього району зобразив український радянський письменник І. Сенченко у своїх «Солом'янських оповіданнях».

¹⁶⁶ Баженов Олексій — ректор Чернівецької духовної семінарії (1911—1915), нащадок архітектора В. Баженова. Прихильно ставився до П. Тичини, захистив його від виключення із семінарії за участь у бунтах.

¹⁶⁷ Іполитов-Іванов Михайло Михайлович (1859—1935) — російський радянський композитор, диригент, педагог, народний артист Республіки (з 1922 р.). Ректор Московської консерваторії у 1918—1922 рр.

¹⁶⁸ Гречанинов Олександр Тихонович (1864—1956) — російський радянський композитор. Великий внесок зробив у музику для дітей; 1903 р. керував дитячим хором у школі Т. Бекман.

¹⁶⁹ Кастальський Олександр Дмитрович (1856—1926) — російський композитор, діяч хорової культури, фольклорист. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції, працюючи в музичному відділі Наркомосу РРФСР, виступав як один з авторів масових революційних пісень.

¹⁷⁰ Чесноков Павло Григорович (1877—1944) — радянський хоровий диригент і композитор.

¹⁷¹ Батько помер.— Григорій Тимофійович Тичина помер 1906 р.

¹⁷² Бйорнсон Бйорнстєрне (1832—1910) — норвезький письменник і громадський діяч. Цікавився Україною. Кредо театру «Березіль» у Києві стали слова з його вірша «Березіль» у перекладі Л. Курбаса: «Я вибираю березіль, тому що він буря, тому що він сміх, тому що в ньому сила, тому що він переворот, з якого літо родиться...»

¹⁷³ Бордуляк Тимофій Гнатович (1863—1936) — український письменник, автор віршів та новел з життя галицької бідноти.

¹⁷⁴ «Та гей, бики, чого ви стали!» — Слова належать українському поетові Степану Васильовичу Руданському (1834—

1873). Його творчість мала вплив на П. Тичину, зокрема на його вірш «Розкажи, розкажи мені, поле...»

¹⁷⁵ Підручник Саводника...— Саводник Володимир Федорович (1871—1940), російський радянський літературознавець. Очевидно, йдеться про його «Очерки по истории русской литературы XIX в.» (1906) або «Краткий курс русской словесности с древнейших времен до конца XVIII в.» (1913).

¹⁷⁶ Шевченко Йона Васильович (1887—1940) — український радянський актор, театральний діяч. Один із засновників драматичної студії в 1916 році, з якої потім утворився «Молодий театр».

¹⁷⁷ Кухтенко Іван — однокурсник П. Тичини по Чернігівській духовній семінарії.

¹⁷⁸ Піддубний Іван Максимович (1871—1949) — український радянський спортсмен, борець-професіонал, заслужений артист РРФСР (з 1939 р.), заслужений майстер спорту (з 1945 р.). Здобув світове визнання «чемпіона чемпіонів».

¹⁷⁹ Немирович-Данченко Володимир Іванович (1858—1943) — російський радянський режисер, театральний діяч і педагог, письменник, народний артист СРСР (з 1936 р.), засновник і керівник (разом з К. Станіславським) Московського художнього театру, а також Музичної студії при МХТі (1919; з 1926 р. Музичний театр ім. В. І. Немировича-Данченка).

¹⁸⁰ Старицький Михайло Петрович (1840—1904) — український письменник, перекладач, театральний діяч.

¹⁸¹ Андрєєв Леонід Миколайович (1871—1919) — російський письменник; у своїх творах відобразив процес революційного піднесення в країні та події 1905—1907 рр. Пізніше відійшов від демократичних позицій. Автор оповідань про дітей.

¹⁸² Галятовський Іоанікій (?—1688) — український письменник, громадсько-політичний і церковний діяч. Ректор Києво-Могилянської колегії (1657), архимандрит Єлецького монастиря в Чернігові (1669—1688).

¹⁸³ Бальзак Оноре де (1799—1850) — французький письменник-реаліст, автор багатотомної епопеї «Людська комедія», яку високо оцінив Карл Маркс та Фрідріх Енгельс (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.*, т. 25, ч. 1, с. 45; т. 37, с. 34).

¹⁸⁴ Кобиліяньська Ольга Юліанівна (1863—1942) — українська письменниця демократичного напрямку. В 1940 р. після визволення Північної Буковини радянськими військами стала членом Спілки письменників СРСР. П. Тичина присвятив їй вірш «На день свята Ольги Кобиліяньської (23.XI 1940 р.)». В оповіданні «Банк русикальний» (1895), про яке згадує П. Тичина, художньо осмислюються причини розорення та безправ'я селян у буржуазному суспільстві.

¹⁸⁵ «Крилиця» — українське видавництво; діяло у 1911—1919 рр.

¹⁸⁶ Дорогика — село Ічнянського району на Чернігівщині; відоме селянськими повстаннями 1854, 1861, 1906 рр.

¹⁸⁷ Кагарлик — селище міського типу на Київщині, райцентр, розташоване на р. Росаві. Перша згадка про нього датується 1590 р.

¹⁸⁸ Португалов Веліамін Йосипович (1835—1896) — член Харківсько-Київського таємного товариства (1856).

¹⁸⁹ Конрад Микола Йосипович (1891—1970) — радянський

сходознавець, засновник радянського японознавства, академік АН СРСР (з 1958 р.).

¹⁹⁰ Добрянка — масток В. Самійленка (Чернігівщина).

¹⁹¹ Обачний Михайло Петрович (справжнє прізвище — Косач; 1869—1903) — старший брат Лесі Українки, вчений-математик, письменник, перекладач, громадський діяч.

¹⁹² Хоткевич Гнат Мартинович (1877—1938) — український радянський письменник, актор, мистецтвознавець, режисер. Організатор Першого українського робітничого театру в Харкові (1901) та Гуцульського театру. Автор ряду історичних творів та наукових розвідок про Г. Сквороду, Т. Шевченка, О. Кобилянську, українську музику тощо.

¹⁹³ Стефанік Василь Семенович (1871—1936) — український письменник-демократ, громадський діяч; майстер соціально-психологічної новели.

¹⁹⁴ Людкевич Станіслав Пилипович (1879—1979) — український радянський композитор, музикознавець, фольклорист, педагог; народний артист СРСР (з 1969 р.).

¹⁹⁵ «Киевская мысль» — щоденна політична і літературна газета ліберально-буржуазного напрямку (1906—1918); редакція знаходилася на вулиці Фундуклеївській (нині — вулиця Леніна), № 19.

¹⁹⁶ Паньківська — вулиця у Києві. Нині — Степана Халтуріна.

¹⁹⁷ Купала Янка (справжнє прізвище та ім'я — Луцевич Іван Домінікович; 1882—1942) — білоруський радянський поет, народний поет БРСР (з 1925 р.), академік АН БРСР (з 1928 р.) та АН УРСР (з 1929 р.), один з фундаторів нової білоруської літератури.

¹⁹⁸ «По діброві вітер виє». — Народна пісня на слова Т. Шевченка.

¹⁹⁹ Савицький Г. В. — дядько П. Тичини по матері; жив у Ніжині; від нього поет записав українську народну пісню «Дивуються вражі люди збоку».

ПІДГОТОВЧІ МАТЕРІАЛИ ДО КНИГИ «ЯК Я ПИСАВ»

¹ «На майдані». — Вперше надруковано в газ. «Боротьба», 1919, 23 лютого. Того ж року разом з поезіями «І буде так», «Як упав же він з коня» передруковано в одеському збірнику «Червоний вінок», а згодом — у збірці «Плуг» (1920). Авторська дата — 1919. На текст вірша композитор М. Вериківський написав хор. П. Тичина у зауваженнях на режисерську розробку вірша «На майдані» Київською кіностудією художніх фільмів ім. О. Довженка писав: «А тим часом вірш „На майдані“ є уривком з ненаписаної епічної поеми» (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 81).

² «Я утверждаюсь». — Вперше надруковано в газ. «Радянська Україна», 1943, 29 вересня. Згодом — у збірці «Поезії. 1941—1944» (1944). Авторська дата — 16 вересня 1943 р.

³ «Київ». — Вперше надруковано в газ. «Правда України», 1943, 7 листопада, і «Правда», 1943, 8 листопада. Авторська дата — 20 вересня 1943 р. Вірш передруковано у збірці «Поезії. 1941—1944».

⁴ «За тучами, за хмарами...» — Вперше надруковано в газ. «Радянська Україна», 1943, 9 жовтня. Згодом — у збірці «Поезії. 1941—1944». Авторська дата — «27—28/IX. Кр[емлівська] лік[арня]» (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 499 та 500).

⁵ «Ти лежиш один — без руху...» — Перший рядок вірша П. Тичини «Пам'яті мого брата Євгена». Авторська дата — 30.I.58 (див. третій том цього видання).

⁶ «Про Аллу Тарасову». — Йдеться про незавершену поему «Тарасова „Анну Кареніну“ читає», вперше опубліковану в журн. «Вітчизна» (1968, № 9, с. 1—5). П. Тичина працював над твором в кінці 50-х — на початку 60-х років під враженням поїздки до Чехословаччини у складі делегації депутатів Верховної Ради СРСР 1955 р. разом з Аллою Тарасовою. Тарасова Алла Костянтинівна (1898—1973) — російська радянська актриса, народна артистка СРСР (з 1937 р.).

⁷ Із «Чорнобильського зошита». — Очевидно, йдеться про нотатки П. Тичини «В Чорнобилі (Із щоденника)», написані восени 1954 р. після його поїздки до Чорнобиля на Київщині. Вони вперше надруковані в альманасі «Київ», 1957, с. 4—8.

⁸ Із поеми «Як на хвилиночку спалахувать...» — Перший рядок другої строфи поезії П. Тичини «Коли творцем ти називаєшся... (Уривок із поеми)» із зб. «Зростає, пречудовний світе» (1960; див. третій том цього видання).

⁹ «Муса Джаліль». — Мовиться про вірш «Мусі Джалілю», вперше опублікований в журн. «Дніпро», 1969, № 7, с. 9. Авторська дата — 1966. Це — другий твір П. Тичини, присвячений татарському поету. Перший — «Муса Джаліль у Києві» (1939) — надрукований у газ. «Літературна Україна», 1966, 15 лютого. Джаліль Муса (літературний псевдонім Залілова Муси Мустафовича; 1906—1944) — татарський радянський поет. Страчений гітлерівцями в Моабітській тюрмі. Посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу. П. Тичина познайомився з поетом 1939 р. у Києві на Всесоюзному шевченківському пленумі.

¹⁰ «М[икола] Ас[єєв]». — П. Тичина, певно, має на увазі вірш «У Асєєва в гостях», вперше надрукований у газ. «Літературна Україна», 1963, 23 липня, що мав кілька варіантів (див. ЦДАМЛМ, ф. 464, № 950—951). Асєєв Микола Миколайович (1889—1963), російський радянський поет, один з перекладачів поезій П. Тичини, автор статей про його творчість.

¹¹ «У келії». — Розділ з поеми-симфонії «Сковорода», написаний у 1932—1933 р. Спочатку П. Тичина мав задум створити цей розділ як частину більшого розділу — «Перше видіння Сковороди. Піч» (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 1207, арк. 1—6, 8—9; див. четвертий том цього видання).

¹² Дві сцени із поеми «[Шабля] Котовського». — Очевидно, йдеться про чорновий автограф під назвою «До закінчення „Шаблі Котовського“» (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 1412) або про частину поеми «Привал котовців» (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 1407, 1408).

¹³ «Пісня трактористки». — Повна назва вірша: «Перша пісня трактористки. Як Олесь Кулик тікала на курси 1930 р.» Вперше надруковано в журн. «Життя й революція», 1934, № 1, с. 14—19. Авторська дата — 7.XII. 1933.

¹⁴ «Конгрес оборони культури». — Вперше надруковано в газ. «Комуніст», 1935, 4 листопада. Авторська дата — 1935 р.

¹⁵ «Д[авид] Гурамішвілі читає [Григорію Ско-

вороді «Витязя в тигровій шкурі»].— Вперше надруковано в газ. «Київський комсомолец», 1938, 18 січня. Авторська дата—20/XII 1937 р. Цей вірш під назвою «Давид Гурамішвілі і Сковорода» П. Тичина прочитав у грудні 1937 р. на п'ятому пленумі Спілки радянських письменників СРСР з нагоди 750-річчя поеми грузинського поета Шота Руставелі «Витязь у тигровій шкурі» в Тбілісі.

¹⁶ «Д ж а м б у л о в і».— Вірш під назвою «Джамбулу» вперше надруковано в газ. «Радянська Україна», 1946, 6 липня. Написаний 16 травня 1938 р. під час святкування ювілею Джамбула, на якому були присутні П. Тичина й М. Бажан.

¹⁷ «А б о в я н».— Йдеться про вірш «Вірменії», вперше надрукований у збірці «Вибрані поезії» (К. 1951, с. 483), написаний до сторіччя від дня смерті вірменського письменника, просвітителя, педагога, етнографа, основоположника нової вірменської мови та літератури Абовяна Хачатура (1805—1848). П. Тичина перекладав його поезії (див. шостий том цього видання).

¹⁸ «На Слов[янському] соб[орі] в Болгарії».— Правильна назва вірша — «Болгарському народові»; П. Тичина прочитав його в березні 1945 р. у Софії, а вперше надрукував у газ. «Правда України», 1945, 24 березня (див. другий том цього видання).

¹⁹ «На смерть Георгія Дмитрова».— Вперше надруковано в газ. «Радянська Україна», 1949, 2 жовтня (див. другий том цього видання).

²⁰ «На заводі „Урсус“».— Повна назва вірша «На тракторному заводі „Урсус“ (Із польського циклу)». Вперше надруковано в газ. «Радянська Україна», 1948, 20 листопада. Авторська дата — 29 січня 1949 р. (див. другий том цього видання).

²¹ «Над Брянськими лісами».— Вперше надруковано в газ. «Правда України», 1948, 28 листопада. Авторська дата — 1946 (див. другий том цього видання).

²² «Закарпатській Україні».— Вперше надруковано в газ. «Закарпатська Україна», 1945, 15 травня, під назвою «Будь здорова, Закарпатська Україно!». Під назвою «Закарпатській Україні» вірш друкувався в газ. «Правда України», 1945, 31 травня (див. другий том цього видання).

²³ «Ідемо з Великої Багачки».— Повна назва «Ідемо з Великої Багачки (Після ювілею кобзаря Ф. Д. Кушнерика)». Вперше надруковано в газ. «Комуніст», 1941, 19 січня. Авторська дата — 23 грудня 1940 р. Написано з приводу святкування ювілею 65-річчя від дня народження українського радянського кобзаря Кушнерика Федора Даниловича (1875—1941), що проживав у селі Велика Багачка на Полтавщині. П. Тичина — автор статті «Ф. Д. Кушнерик» (див. восьмий том, кн. 1 цього видання).

²⁴ «Г р о з а».— Вперше надруковано в газ. «Література і мистецтво», 1943, 30 липня. Авторська дата 25.VI 1943 р.

²⁵ Б е л о р е ц ь к — місто республіканського значення в Башкирській АРСР, райцентр; розташоване на р. Білій. Тут був П. Тичина в 1942 р.

²⁶ «С а р а т о в».— Вперше надруковано в альманасі «Україна в огні» (Уфа, 1942, кн. 2). Авторська дата — 29/VII—1942 р. П. Тичина в роки першої світової війни їздив до Саратова складати екзамени до Київського комерційного інституту, який було тимчасово евакуйовано (1914—1915). В цьому місті у листопаді 1941 р.

та в серпні 1942 р. відбулися антифашистські мітинги; в них брав участь і П. Тичина.

²⁷ Федькович Юрій (Осип) Адальбертович (1834—1888) — український письменник, громадський діяч, редактор видавництва при товаристві «Просвіта» (1873—1874), газети «Буковина» (1885—1887).

²⁸ Котляревський Іван Петрович (1769—1838) — український письменник, перший класик нової української літератури, автор безсмертної поеми «Енеїда» та драматичних творів «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник».

²⁹ Квітка-Основ'яненко Григорій Федорович (1778—1843) — український письменник, основоположник української художньої прози, автор повістей «Маруся», «Конотопська відьма» та інших творів.

³⁰ Балакірєв Милій Олексійович (1837—1910) — російський композитор, піаніст, диригент. Автор увертюр на російські теми.

³¹ «Що місяцю зірненьки кажуть ясененькі...» — Вперше надруковано у журн. «Рідний край», 1912, № 12, с. 12. Авторська дата — 1910.

³² «Хотіла б я уплисти за водою...» — П. Тичина цитує вірш Лесі Українки із циклу «Ритми», IV, вперше опублікований у «Літературно-науковому віснику», 1901, т. 15, с. 133—137, та передрукований у збірці «Відгуки» (1902).

Хотіла б я упласти за водою,
немов Офелія, уквітчана, безумна.
За мною вслід плили б мої пісні,
хвилюючи, як та вода лагідна,
все далі й далі...

(Див.: *Українка Леся*. Збір. творів. У 12-ти т. К., 1975, т. 1, с. 192).

³³ Офелія — персонаж драми В. Шекспіра «Гамлет».

³⁴ «Рідний край» — український щотижневий громадський та літературно-науковий журнал демократичного напрямку. Виходив у 1905—1907 рр. в Полтаві, в 1908—1914 рр. в Києві та в 1915—1916 рр. в Гадячі. З 1908 р. його редагувала Олена Пчілка.

³⁵ «Просвіта» — культурно-освітня громадська організація на Україні; існувала до кінця 30-х років ХХ ст.

³⁶ Метлинський Амвросій Лук'янович (1814—1870) — український поет-романтик, перекладач, фольклорист, видавець.

³⁷ Кононенко Мусій Степанович (літературний псевдонім — М. Школиченко; 1864—1922) — український поет.

³⁸ Декламатор «Досвітні огні» — літературно-художній збірник творів українських письменників, виданий 1908 р. у Києві (упорядник — Б. Грінченко). Книга відкривається однойменним віршем Лесі Українки. Крім творів українських письменників, тут публікувалися переклади творів Шекспіра, Гомера, Гейне та ін.

³⁹ Рудченко Іван Якович (літературні псевдоніми — І. Кивайголова, І. Білик та ін.; 1845—1905) — український фольклорист, критик, письменник. Брат Панаса Мирного, співавтор роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Зібрав та опублікував «Народні південноруські казки» (1868, 1870), «Чумацькі народні пісні» (1874).

⁴⁰ Мирний Панас (справжнє ім'я та прізвище — Рудченко Панас Якович; 1849—1920) — український письменник революцій-

но-демократичного напрямку. Автор роману з народного життя «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1872—1875), соціально-психологічного роману «Повія», оповідань, повістей тощо.

⁴¹ Якубович-Мельшин (літературний псевдонім — Рамшев; 1860—1911) — російський письменник.

⁴² Пчілка Олена (справжнє прізвище та ім'я — Косач Ольга Петрівна; 1849—1930) — українська письменниця, фольклорист, етнограф. Мати Лесі Українки, сестра М. Драгоманова. Була редактором журналу «Рідний край» та додатку до нього «Молода Україна» (1908—1914). Автор поетичних та прозових творів, спогадів про М. Старицького, М. Лисенка, М. Драгоманова.

⁴³ ...листи М. Коцюбинського, конкретно — лист його із Криворівні. — Йдеться про лист М. Коцюбинського до П. Тичини від 12 липня 1911 р. (див.: *Коцюбинський М.* Твори. В 6-ти т. К., 1962, т. 6, с. 272).

⁴⁴ Ізюм — місто обласного підпорядкування на Харківщині, розташоване на р. Сіверський Дінець. Засноване у XVII ст. козаками харківського полку.

⁴⁵ Медведєв Сергій Тихонович — товариш семінарських та студентських років П. Тичини.

⁴⁶ Вечір під Івана Купала — тобто в ніч на 7 липня. Релігійне свято, у якому поєднано язичницького Купала з євангелічним Іоанном Хрестителем.

⁴⁷ «Киевская старина» — щомісячний історико-етнографічний та белегристичний журнал ліберально-буржуазного напрямку; видавався у Києві в 1882—1907 рр.

⁴⁸ Есперанто — найпоширеніша з міжнародних штучних мов, створена польським лікарем Л. Заменгофом (1887).

⁴⁹ Петровський Дмитро Васильович (1892—1955) — російський радянський письменник. Народився у с. Дроздовці на Чернігівщині.

⁵⁰ «Вертикальні ходи». — Очевидно, П. Тичина має на увазі вертикально рухливий контрапункт, який набув першорядного значення у музиці імпресіоністів.

⁵¹ «Закучерявилися хмари». — Разом з віршем «Хтось гладив ниви» вперше надруковано в літературно-мистецькому журналі «Шлях», 1917, № 5-6, с. 24. Пізніше передруковано у збірці «Сонячні кларнети» (1820). Авторська дата — 1917. У рукописах П. Тичини є кілька варіантів цього тексту:

До статті «Як я писав».

«Закучерявилися хмари»

В селі жодних книг ніде не було до читання. Школа ще була закрита. І мені запропонували Тихіна З[...], якого я погортав-погортав і ліг на траву на цвинтарі, а Тихіна З[...] поклав під голову й дивлюсь на небо... Чисте, ясне, з островками хмар, блискуче.

Чи не набридли такі книги в семінарії?

Я в дзвіниці та в церковці на хорах (у будні дні) пішов шукати старих книг старого видання та ікони минулих віків. Зайшли у млин водяний.

Як відгомін першого к[...] у с[елі] Високому Старо[дуб]ського повіту і в с[елі] Рахманному, куди я часто ходив (див. ЦДАМЛМ, ф. 464, спр. 1523, арк. 42).

До кн[иги] «Як я писав».

Вірш «Закучерявилися хмари»

Був у Вані в гостях (у ліску) в селі Високому Стародубського повіту.

До речі, він казав, що десь по сусідству з ним живе якась жінчина на прізвище Подвойська.

Ваня повів мене на хори старої церкви, де давні книги валялись...

Я шукав там Дмитрія Рост[овського]?

А Шляпникова тут часом немає?

На цвинтарі.

Під голову Дм[итрія] Рост[овського] й заснув на моріжку (див. ЦДАМЛМ, ф. 464, № 1523, арк. 46).

⁵² «У собор. 1». «Співає стежка»...— Вперше надруковано у збірці «Сонячні кларнети» (1918). Перший твір не передруковувався від 1932 до 1954 р. у книжках вибраних поезій, другий вірш з'являвся під назвою «Співає стежка».

⁵³ Браз Анатоль Ле (справжнє прізвище та ім'я Лебра Жан-Франсуа; 1859—1926) — французький поет. П. Тичина переклав його «Бретонську колискову».

⁵⁴ «Ой не крийся, природо, не крийся». — Вперше надруковано в журн. «Промінь», 1917, № 5-6, с. 5. Авторська дата — 1915. Цей вірш, як і «Скорбна мати», «О, суму, смутку...», «Біжи, біжи, ридай і падай...», написаний з приводу смерті матері поета Марії Василівни Тичини (дівоче прізвище — Савицька; 1861—1915).

⁵⁵ Гарібальді Джузеппе (1807—1882) — народний герой Італії, один з керівників революційно-визвольного руху.

⁵⁶ «О, люба Інно...» — Вперше надруковано у збірці «Сонячні кларнети» (1920). Авторська дата — 1915. Початкова назва вірша «О, панно Інно...».

⁵⁷ «Гаї шумлять...» — Вперше надруковано в журн. «Сяйво», 1914, № 3, с. 78. Авторська дата — 1914, хоч насправді написано цей вірш 1913 р.

⁵⁸ «Розкажи [розкажи] мені, поле...» — Вперше надруковано в журн. «Маяк», 1941, № 11, с. 11. Авторська дата — 1911, хоч насправді П. Тичина читав його на одній із «субот» М. Коцюбинського 1910 р.

⁵⁹ Лист М. Коцюбинського з Криворівні. — Перебуваючи в Галичині, у селі Криворівня, М. Коцюбинський писав про свої враження додому і до знайомих 22 червня — 17 липня 1912 р. Один з цих листів і має на увазі П. Тичина (див.: *Коцюбинський М.* Твори. В 7-ми т. К., 1975, т. 7, с. 241—251).

⁶⁰ «Молодий я, молодий...» — Вперше надруковано в одеському журн. «Основа», 1915, № 3, с. 72—73. Авторська дата — 1911.

⁶¹ «Я ще не старий!» — П. Тичина цитує строфу з вірша І. Франка «По коверці пурпуровім» з циклу «В плен-ері», вперше надрукованому у збірці «Із днів журби» (див.: *Франко І.* Збір. творів. У 50-ти т. К., 1976, т. 3, с. 38).

⁶² «Енгармонійне» — цикл віршів («Сонце», «Туман», «Вітер», «Дош»), надрукований частково в альманасі поетичного гуртка «Студія» (1918) та у збірці «Сонячні кларнети» (1918). Авторська дата — 1918. Слово «енгармонійне» походить від терміна «енгармонізм» — зрівнювання, уподібнення звуків, які мають однакову висоту, але різні назви.

⁶³ Любомирський Григорій Львович (1865—1937) — український радянський музикознавець, педагог, композитор. Працював

у Музично-драматичній школі М. Лисенка, після Жовтневої революції — в Музично-драматичному інституті ім. Лисенка (з 1934 р.— консерваторія). Очевидно, П. Тичина має на увазі тут один з підручників Г. Любомирського: «Музичний слух, його виховання та удосконалення».

⁶⁴ Саккетті Ливерій Антонович (1852—1916) — російський історик, теоретик музики, критик і педагог. Автор книги «История музыки всех времен и народов. Десятинадцатый век». Спб., 1913.

⁶⁵ Ростовський-Туптало Дмитрій (1651—1709) — український письменник, церковний діяч.

⁶⁶ «Хтось гладив ниви».— Вперше надруковано в журн. «Шлях», 1917, с. 25. Авторська дата 1916—1917.

⁶⁷ «Донецкий пролетарий» — газета, орган обласного комітету Донецько-Криворізького басейну і Харківського комітету РСДРП(б). Перший номер вийшов 2 листопада 1917 р., останній — 7 квітня 1918 р.

⁶⁸ «По блакитному степу...» — Вперше надруковано у збірці «Сонячні кларнети» (1918).

⁶⁹ Волошко Євген Михайлович (нар. 1927 р.) — український радянський літературознавець.

⁷⁰ «Скоропадські гнілки» — втрачений вірш П. Тичини, якого він запропонував до друку в журналі «Нова рада».

⁷¹ Єфремов Сергій Олександрович (1876—1937) — історик української літератури, критик, публіцист. У кінці 90-х — на початку 900-х років був одним з редакторів видавництва «Вік», брав участь у виданні творів ряду українських письменників; входив до складу Центральної ради і петлюрівської Директорії; з 1919 р. — дійсний член АН УРСР.

⁷² «Молодий театр» — товариство українських акторів у Києві (1916—1919), переважно випускників Музично-драматичної школи М. Лисенка. Його фундаторами були Л. Курбас, С. Бондарчук, С. Мануйлович, П. Самійленко, М. Терещенко, діяльність яких спрямовувалася проти натуралізму й провінціалізму на сцені. Очолив цей театр Леся Курбас (Олександр Степанович; 1887—1942), український радянський актор, режисер, педагог, теоретик театру, письменник, народний артист Республіки (з 1925 р.). «Молодий театр» 1919 р. як Перший театр Київської ради робітничих депутатів з'єднався з Першим театром Української Радянської Республіки ім. Т. Шевченка. 1920 р. на базі аматорських груп колишнього «Молодого театру» створено «Кийдрамте» під керівництвом Курбаса та Новий драматичний театр імені І. Франка, нині — Київський український драматичний театр імені І. Франка.

П. Тичина особисто знав Леся Курбаса ще від часу їхньої спільної роботи в театрі Миколи Садовського та «Молодого театру». Поет лишив про нього спогади («Чорноброви», 1965—1966 рр.), вперше надруковані в журн. «Прапор», 1970, № 1, с. 77—81.

⁷³ «Дзвінок блакитне».— Поема-феєрія П. Тичини вперше надрукована в журн. «Прапор», 1970, № 7, с. 26—29, з передмовою поета І. Муратова. Написана на замовлення «Молодого театру», де П. Тичина працював у 1916—1917 рр. Поему так і не закінчено; на ній відчутний вплив «Лісової пісні» Лесі Українки. Збереглися три списки поеми «Дзвінок блакитне», зроблені А. Павлюком (ЦДАМЛМ, ф. 464, спр. 1167).

⁷⁴ «Дума про трьох Вітрів».— Вперше надруковано в журн. «Шлях», 1917, № 8, с. 60—62. Авторська дата — 1918.

⁷⁵ «На могилі Шевченка» — триптих П. Тичини, що друкувався частинами: перший вірш — у журн. «Мистецтво», 1920, № 2, с. 3, другий та третій — у збірці «Плуг» (1920). Авторська дата — 1918.

⁷⁶ ...недомислений виступ Б. Гріпченка проти «Кобзаря» Шевченка. — Йдеться про брошуру Б. Грінченка «Шевченків „Кобзар“ на селі», 1906, № 12. Видання М. Грінченка: «Коли уважно переглянути „Кобзар“, то зараз видко стане, що Шевченко, пишучи свої твори, не тільки не призначав їх задля читання народом, але й зовсім не дбав про те, щоб написати їх особливо зрозуміло, популярно» (с. 5).

⁷⁷ ...прізвище Чабан. — Під час громадянської війни командиром Немійсько-Серебрійського полку був селянин із села Яришева Могилів-Подільського району на Вінниччині Іван Чабан. Саме про нього писали діти із школи та С. Тельнюк у передмові до книги П. Тичини «Вибране» (К., 1966).

⁷⁸ «І Бєлий, і Блок, і Єсенін, і Ключєв...» — Вперше надруковано в альманасі «Музагет», 1919, № 1-3, с. 9. Авторська дата — 1919. Андрій Бєлий (справжнє прізвище та ім'я — Бугайов Борис Миколайович; 1880—1934), російський радянський письменник, представник і теоретик символізму; Микола Олексійович Ключєв (1887—1937), російський радянський поет, представник «новоселянського» напрямку в поезії.

⁷⁹ «Вертаюсь по Кузнєчній...» — Початок вірша П. Тичини «Вулиця Кузнєчна. Великдень» вперше надруковано в журн. «Нова громада», 1923, № 1-2, с. 12.

⁸⁰ Студія Курбаса — драматична студія, заснована Л. Курбасом; перетворена згодом на «Молодий театр».

⁸¹ Нещадименко Рита (Харитина) Петрівна (1890—1926) — українська радянська актриса; працювала в «Молодому театрі» (1918), в «Кїдрамте» (1920—1921), в театрі «Березіль» (1922—1926). Між Р. Нещадименко та П. Тичиною були приятні відносини. Поет згадує її у вірші «Під великодню ніч».

⁸² Андріївська церква — церква на Андріївській горі, закладена 1744 р. під час приїзду до Києва імператриці Єлизавети І; зведена у 1747—1753 рр. (стиль барокко) за проектом архітектора Растреллі.

⁸³ «У дворі Софії...» — Тобто подвір'я Софійського собору, який споруджено в першій половині XI ст. за часів князювання Ярослава Мудрого на честь перемоги над печенігами 1036 р. Подвір'я оточене кам'яним муром з трьома в'їздами. На території собору розташовані трапезна, бурса, Братський корпус і будинок консисторії.

⁸⁴ «Розкол поетів». — Вперше надруковано в журн. «Прапор», 1969, № 2, с. 8—12.

⁸⁵ «Исповедь» М. Горького — роман, виданий у Берліні 1908 р., де порушувалась ідея богобудівництва, проти якої гостро виступив В. І. Ленін та більшовицька літературна критика.

⁸⁶ «Про Елен де Курсі». — Повна назва твору М. Горького — «Баллада о графине Элен де Курси, украшенная различными сентенциями, среди которых есть весьма забавные» (1896); опубліковано в журн. «Летопись», 1917, № 7-8, с. 81—82.

⁸⁷ «Вітер. Не вітер — буря!» — Початок вірша «Плуг», яким відкривалася однойменна збірка П. Тичини (1920).

⁸⁸ Потьомкін Володимир Петрович (1878—1946) — радян-

ський державний діяч, дипломат, історик, академік АН УРСР. У 1919 р. виконував обов'язки начальника політуправління Південно-Західного фронту, у 1922—1940 рр. — на дипломатичній роботі, з 1946 р. — нарком освіти РРФСР. П. Тичина неодноразово зустрічався з ним, написав статтю, присвячену його пам'яті.

⁸⁹ «Мир состоит из звезд и из людей» — рядок вірша Е. Верхарна «Світ» із збірки «Розмаїте с'яво» (1906). Осць цей рядок у перекладі Г. Шенгелі: «Мир создан со звездами и людьми» (*Верхарн Э. Лирика и поэмы. М., 1935, с. 510*).

⁹⁰ «Тов. Сонце» — ревшфупоема М. Семенка (1919), у якій відтворено пафос революційних перетворень молодого Радянської країни.

⁵¹ «Хто, хто засміявся у Європі...» — Рядок дев'ятого вірша циклу «В космічному оркестрі». Вперше надруковано в журн. «Шляхи мистецтва», 1921, № 2, с. 19.

⁹² Уїтмен Уолт (1819—1892) — американський поет, автор відомої книги «Лістя трави».

⁹³ Семіраміда — ассірійська цариця; за легендою, для неї були створені у Вавілоні «висячі сади», які вважалися одним із семи чудес світу.

⁹⁴ «Колись цвіли сади Семіраміди...» — Перший рядок дев'ятого вірша циклу «В космічному оркестрі».

⁹⁵ Вольтер (справжнє прізвище та ім'я — Франсуа Марі-Аруе; 1694—1778) — французький письменник, філософ, антиклерикал, один з видатних діячів французького Просвітництва, активний співробітник «Енциклопедії». Цікавився Україною, про що свідчать фрагменти його праці «Історія Росії за Петра Великого». Діяльність філософа мала вплив на О. Радичева, О. Пушкіна, декабристів, І. Котляревського та ін.

⁹⁶ «Царівна Вавілонська» — повість Вольтера (1768). П. Тичина цитує уривки твору за вид.: *Вольтер. Царевна Вавілонская, М., 1955* (переклад Н. Коган).

⁹⁷ «Лістя падає...» — Вірш написано 1921 р.; вперше надруковано в журн. «Жовтень», 1969, № 1, с. 4. У зміненому вигляді увійшов до вірша «Конгрес оборони культури» (1935).

⁹⁸ «Я знаю...» — Вперше надруковано у збірці «Плуг» 1920 р. Авторська дата — 1919. Хоч П. Тичина у своїй творчій практиці майже не звертався до сонета, навіть назвав полемічно одну із своїх книг «Замість сонетів і октав», він, принаймні цим твором, довів, що йому не чужа сонетна форма.

⁹⁹ Шліхтер Олександр Григорович (1868—1940) — професійний революціонер, радянський партійний та державний діяч, учений-економіст, академік АН УРСР (з 1929 р.), АН БРСР (з 1934 р.), віце-президент АН УРСР (1931—1938).

¹⁰⁰ «Фуга». — Вперше надруковано в журн. «Червоний шлях», 1923, № 9, с. 4—7. Авторська дата — 1921. С. Тельнюк вважає, що П. Тичина не міг під час написання цього вірша читати зазначений твір К. Маркса, оскільки його вперше опубліковано у перекладі на російську мову 1931 р. (див.: *Тельнюк С. Квіти — Марксові. — «Літературна Україна», 1983, 5 травня*). Фуга — багатоголосий музичний твір, один з основних жанрів поліфонічної музики, заснований на послідовному проведенні в усіх голосах однієї або кількох тем.

¹⁰¹ Воблій Костянтин Григорович (1876—1947) — радянський економіст і географ, академік АН УРСР.

¹⁰² Ільницький Микола Миколайович (нар. 1934 р.) — український радянський критик.

¹⁰³ «Безсмертя» — поема М. Бажана (1935—1936), присвячена С. М. Кірову. Її підзаголовок — «Три повісті про Кірова».

¹⁰⁴ «Мадонно моя». — Цикл віршів П. Тичини, надрукований уперше в збірці «Плуг» (1920).

¹⁰⁵ Симоненко Василь Андрійович (1935—1963) — український радянський поет.

¹⁰⁶ «Рондель». — Цикл віршів П. Тичини, вперше надрукований у збірці «Плуг» (1920). Рондель — віршована форма середньовічної французької поезії: тринадцяти- або чотирнадцятирядкова строфічна будова з трьох строф на дві рими з повторенням рядків (1, 7, 13 та 2, 8).

¹⁰⁷ «Іспит» — вірш із збірки П. Тичини «Замість сонетів і октав» (1920). Інтерпретацію змісту твору дано у «Відповідях на запитання» («Радянська Україна», 1979, 11 березня).

¹⁰⁸ «Камелії». — Очевидно, йдеться про роман французького письменника О. Дюма-сина (1824—1895) «Дама з камеліями» (1848) або однойменну п'єсу (постановка 1852 р.), на сюжет якої Дж. Верді написав оперу «Травіата».

¹⁰⁹ Вернер. — Очевидно, йдеться про Вернера Цехаріса (1768—1823), німецького драматурга-романтика, автора «рицарських» драм.

¹¹⁰ Нагорська. — Мабуть, Ольга Аполлонівна Нагородська (1886—1930), російська письменниця, що писала на теми «вічного кохання», еротики й садизму.

¹¹¹ «Мадонно моя...» — П. Тичина має на увазі третій вірш циклу, що починається словами:

Мадонно моя, Мати Пречиста,
Мій Цвіте Голубий!
Вступає в вік новий
душа чиста.

¹¹² «Сотворіння світу». — Повна назва «Із циклу „Сотворіння світу“», I—III; вперше надруковано у збірці «Плуг» (1920). Авторська дата — 1918. П. Тичина має на увазі початок третього вірша циклу:

Пустили бідних на поталу
займанщині і капіталу.
Самі ж на троні як царі.

¹¹³ «Паліть універсали». — Вперше надруковано у збірці «Плуг» (1920). «Твір П. Тичини, — писав рецензент цієї поетичної книжки, — болюча реакція на жахливі звірства білогвардійських банд Денікіна» (див.: «Шляхи мистецтва», 1921, № 1, с. 56—57).

¹¹⁴ «Перезорюють зорі». — Вперше надруковано в альманасі літературного відділу ЦК партії боротьбистів «Зшитки боротьби» (К., 1920). Авторська дата — 1918.

¹¹⁵ «Плюсклим пророкам». — Вперше надруковано у збірці «Плуг» (1920). Авторська дата — 1920. Рецензент з журналу «Шляхи мистецтва» підкреслював спрямованість поетичного слова П. Тичини проти «казених поетів».

¹¹⁶ «Сійте...» — Вперше надруковано в журн. «Мистецтво», 1919, № 2, с. 3. Авторська дата — 1919.

¹¹⁷ «Тайна вечеря» Леонардо да Вінчі — настінний розпис італійського живописця у трапезній монастиря Санта-Марія делле Граціє в Мілані (1495—1497). П. Тичина має на увазі жести апостолів та Христа, які розкривають глибини людської психології.

¹¹⁸ Рафаеля «Мадонна»... «Виведення Петра з в'язниці»... Йдеться про найвидатнішу, художньо досконалу картину Рафаеля «Сікстинська мадонна» (1515—1520). Її репродукцію семінарист П. Тичина побачив у Троїцькому монастирі. Нині картина зберігається у Дрезденській картинній галереї. Робота Рафаеля «Виведення Петра з в'язниці» знаходиться в другому залі Станца д'Еліодоро (Ватикан). Вона написана Рафаелем у 1511—1514 рр. разом з іншими фресками на історико-легендарні теми.

¹¹⁹ «Десь надходила весна...» — Вперше надруковано у «Літературно-науковому віснику», 1917, № 7, с. 122. Авторська дата — 1917. П. Тичина має на увазі останню строфу вірша:

Зажурився під снігом гай.— Я сказав їй:

що ж... прощай!

Враз сердечним теплим сявзом
Щось їй бризнуло з очей...
Сизокрилою голубкою
На моїх вона вустах!

¹²⁰ Стаття про Руставелі.— Очевидно, йдеться про статтю П. Тичини «У пісні, в славі, в помислах живем» (див. восьмий том, кн. 1, цього видання).

¹²¹ «Збудження Весни». — Вперше надруковано в газ. «Правда України», 1946, 1 січня. Авторська дата — 24—25 грудня 1945 р.

¹²² Башкирцева Марія Костянтинівна (1860—1884) — українська художниця; постійно жила у Франції. 1881 р. відвідала Полтаву, де малювала етюди українських селян та міщан (див.: *Слабошпицький М.* Марія Башкирцева. К., 1986).

¹²³ Мопассан Гі де (Анрі Репе Альбер Гі; 1850—1893) — французький письменник-реаліст, відомий українському читачеві за перекладами Марка Вовчка, М. Щурата, О. Маковея та ін.

¹²⁴ «Перед пам'ятником Пушкіну [в Одесі]». — Це один з найперших записів П. Тичини до теми «Як я писав».

¹²⁵ «До вас, казенні поети, офіціантики...» — Цитується початок вірша «Плюсклим пророкам».

¹²⁶ «О, як гармонію, гармонію ми любим!» — початкові слова вірша П. Тичини «Великим брехунам (Відповідь декому)».

¹²⁷ «За всіх скажу». — Вперше надруковано у збірці «Вітер з України» (1924). Авторська дата — 1922.

¹²⁸ «По дорозі в казку» — драматична поема О. Олесья.

¹²⁹ «Ненависті мові сило... (В дні після смерті В. І. Леніна)». — Вперше надруковано у збірці «Вітер з України» (1924). Авторська дата — 1924.

¹³⁰ Новиченко Леонід Миколайович (нар. 1914 р.) — український радянський літературознавець, академік АН УРСР (з 1985 р.), співробітник Інституту літератури АН УРСР ім. Т. Г. Шевченка. Автор ряду літературознавчих праць з проблем теорії соціалістичного реалізму, досліджень творчості українських радянських письменників, зокрема П. Тичини («Творчість П. Тичини» — 1949, «Поезія і революція» — 1979) та ін.

¹³¹ Бойко Іван Захарович (1908—1970) — український радянський бібліограф, поет і прозаїк. Склав покажчик творів П. Тичини.

¹³² Лист до ред[акції] газети «Комуніст»... — Йдеться про лист П. Тичини до редакції цієї газети 3 лютого 1927 р.: «Надрукований уривок — це є лише вступ до моєї більшої поеми, над якою я зараз працюю вже кілька років». Згодом цей уривок частково ввійшов до IV глави поеми „Шабля Котовського“ («А Оксанка й Яринка полюбили Котовського»).

¹³³ Нежданова Антоніна Василівна (1878—1950) — російська співачка, народна артистка СРСР. У 20-х роках разом з Л. Собіновим співала на українській оперній сцені.

¹³⁴ ...мій переклад «Лоенгріна». — Спочатку в чорновому автографі було написано «Казку про царя Салтана», а потім витерто і написано «Лоенгріна». Очевидно, перший запис правильний.

¹³⁵ Лісовий Петро Георгійович (справжнє прізвище — Сващенко; 1891—1943) — український радянський письменник, журналіст. Восени 1933 р. разом з П. Тичиною відвідав Миргородську МТС, внаслідок чого були створені П. Тичиною «Пісні трактористи».

¹³⁶ Сластьон (Сластіон) Опанас Георгійович (1855—1933) — український радянський художник, етнограф, мистецтвознавець.

¹³⁷ Миргород — місто обласного підпорядкування на Полтавщині, райцентр, розташоване на р. Хорол. Засноване в середині XVI ст. В часи Хмельниччини — полкове місто.

¹³⁸ «Радянська жінка» — щомісячний громадсько-політичний і літературно-художній журнал, заснований у Харкові під назвою «Комунарка України» (1920—1934).

¹³⁹ Кулик Олеся (Кулик-Корчагіна Олександра Федорівна; 1913 — ?) — у 30-ті роки комсомолка з Миргородщини, одна з перших на Україні дівчат-трактористок. Останні роки жила у Білгороді-Дністровському на Одещині.

¹⁴⁰ «Три перемоги». — Стаття П. Тичини, написана з приводу Конгресу оборони культури в Парижі в 1935 р. (див. восьмий том, кн. 1 цього видання).

¹⁴¹ Ціль ця... — П. Тичина цитує останні три рядки з вірша «Комсомолія», вперше надрукованого в газеті «Комсомолец України», 1934, 11 липня. Вірш написано на замовлення до 15-річчя ЛКСМУ. Авторська дата — 1934.

¹⁴² Коцюбинський Юрій Михайлович (1896—1937) — державний і партійний діяч, син українського письменника М. Коцюбинського. Один з керівників революційного руху, у 1917 р. — учасник штурму Зимового палацу та боротьби за Владу Рад на Україні. Обіймав високі урядові посади.

¹⁴³ Рембо Артюр (1854—1891) — французький поет. Привітав Паризьку комуну 1871 р. Його творчі пошуки у символістському напрямку призвели до розчарування у можливостях поезії (збірка «Сезон у пеклі», 1878).

¹⁴⁴ «Локомотив» — наскрізний образ в устах М. М. Коцюбинського в поезії П. Тичини «Змужніння початок» із збірки «Зростає, пречудовний світе» (К., 1960; див. третій том цього видання).

¹⁴⁵ «Вопросы философии». — П. Тичина має на увазі передову статтю цього журналу «Комунізм і соціальний прогрес» (1961, № 9, с. 4), зокрема тезу про значення соціальних революцій для поступу людства.

¹⁴⁶ Тебе ми знищим...— Повна назва «Тебе ми знищим — чорт з тобою!» Вірш уперше надруковано в газ. «Література і мистецтво», 1941, 28 грудня. Авторська дата — 1941.

¹⁴⁷ «Похорон друга» — поема П. Тичини; вперше надруковано в журн. «Українська література», 1942, № 9-10, с. 63—67. Авторська дата — 1942.

¹⁴⁸ Берліоз Гектор (Ектор-Луї; 1803—1869) — французький композитор, диригент і критик.

¹⁴⁹ Я в нього придбав кільканадцять томів І. Франка...— Йдеться про 30-томне видання творів І. Франка, що вийшло у Харкові у 1924—1929 рр. за редакцією І. Лизанівського та С. Пилипенка.

¹⁵⁰ Лібкнехт Карл (1871—1919) — діяч німецького та міжнародного робітничого руху. Один із засновників Комуністичної партії Німеччини (1918—1919), Соціалістичного Інтернаціоналу молоді (1907). Брав участь у керівництві збройного повстання робітників Берліна. Розстріляний контрреволюціонерами.

¹⁵¹ «Котовський».— Йдеться про поему П. Тичини «Шабля Котовського».

¹⁵² Войнич Етель-Ліліан (1864—1960) — англійська письменниця, дочка математика Дж. Була, дружина польського революціонера М. Войнича. 1895 р. приїздила до Львова з метою перевезення нелегальної літератури до Росії, зустрічалася з І. Франком та М. Павликом.

¹⁵³ Паронян Акоп (1842—1891) — вірменський письменник. У тритомній збірці памфлетів «Національні стовпи», комедіях «Східний дантист», «Дядечко Багдасар» гостро викривав консерватизм і міщанство.

¹⁵⁴ ...«отверзайте уста»...— слова з вірша П. Тичини «За всіх скажу»:

Товариство, яке мені діло,
чи я перший поет, чи останній?
Надівайте корони і йдіть,
отверзайте уста...

¹⁵⁵ До мого вірша про Подвойського.— Очевидно, йдеться про вірш «Щоб Україні твердо стать (Київ 1919 року)», вперше надрукований у журн. «Дніпро», 1957, № 11, с. 22—23.

¹⁵⁶ Коли саме Київ звільнено було Червоною Армією? — 16 грудня 1919 р., коли Київ було звільнено від денікінців 44-ю та 58-ю стрілецькими дивізіями, або 5 лютого, коли перша бригада під командуванням М. Щорса розгромила частини Директорії. Тоді М. Подвойський був наркомом військово-морських справ України.

¹⁵⁷ Басс Іван Іванович (1907—1984) — український радянський літературознавець, дослідник спадщини І. Франка.

¹⁵⁸ ...«Сам винен» Івана Франка...— Точна назва твору І. Франка «Сам собі винен» (див.: *Франко І.* Зібр. творів. У 50-ти т. К., 1978, т. 15, с. 212—220).

¹⁵⁹ Огамічний алфавіт — буквене письмо стародавніх кельтів та піктів; складається з крапок і коротких та довгих рисок, що ніби відгалужуються від перпендикулярної лінії. У IV ст. був витіснений латинським алфавітом.

¹⁶⁰ Див.: журнал «Славяне», 1954, № 5...— У цьому номері журналу (с. 48—50) було надруковано статтю П. Тичини

під назвою «В Болгарии» про участь поета у четвертому конгресі Спілки болгарсько-радянської дружби.

¹⁶¹ Мірзо Турсун-заде (нар. 1911 р.) — таджицький радянський письменник, громадський діяч, народний поет Таджикистану (з 1961 р.), академік АН Таджицької РСР (з 1951 р.).

¹⁶² Станси — вірш, що складається з невеличких викінчених за змістом та формою строф.

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКІ ЗАПИСИ

¹ Ніцше Фрідріх (1844—1900) — німецький філософ, представник ірраціоналізму, один із засновників так званої філософії життя; автор реакційних соціальних концепцій, сформульованих, зокрема, у його праці «Так говорив Заратустра».

² Уайльд Оскар (1854—1900) — англійський письменник романтичного спрямування, критик. Ще до Жовтневої революції П. Тичина був знайомий з його творами за повним зібранням у 4-х томах, що вийшло 1912 р. за редакцією К. Чуковського.

³ Метерлінк Моріс (1862—1949) — бельгійський письменник, один з головних представників драматургії символізму, автор відомої п'єси-казки «Синій птах» та ін.

⁴ Пшибишевський Станіслав (1868—1927) — польський письменник, писав польською та німецькою мовами. П. Тичина познайомився з творчістю С. Пшибишевського за 10-томним виданням, що з'явилось у перекладі російською мовою у 1905—1911 рр.

⁵ Шніцлер Артур (1862—1931) — австрійський письменник, драматург, есеїст. Вбачав сенс людського життя в гедонізмі, захоплювався еротикою та естетизацією смерті, що позначилося на ряді його творів. П. Тичина був добре обізнаний з 9-томним виданням творів Шніцлера, виданих російською мовою у 1903—1911 рр.

⁶ Мірбо Октав (1848—1917) — французький письменник-реаліст, що схилився почасти до песимізму і навіть анархізму. У 1908—1911 рр. вийшов 10-томник його творів у перекладі російською мовою.

⁷ Мойчи-Ямагучи! — П. Тичина викладав у студії М. Леонтовича літературу, зокрема теорію віршування як європейську, так і японську.

⁸ Арістотель (384—322 до н. е.) — давньогрецький філософ-матеріаліст; брав участь у Платонівській академії, заснував власну парипатетичну школу.

⁹ «Трагедія є наслідування...» — У перекладі Бориса Тена це визначення трагедії формулюється так: «Трагедія є відтворення неприкрашеною мовою (причому кожна частина має саме їй властиві прикраси) важливої і закінченої дії, що має певний обсяг, відтворення не розповіддю, а дією, яка через співчуття сприяє очищенню подібних почувань». — Див.: *Арістотель*. Поетика. К., 1967, с. 47.

¹⁰ Аркадій. — Аркадій Казка.

¹¹ «Східний світ» — орган Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства, одним із засновників якої був і П. Тичина. Журнал видавався у Харкові в 1927—1931 рр. Назва з 1930 р. — «Червоний Схід».

¹² Заради одного слова (для остаточної редак-

ції «Диспуту»)...— Йдеться про розділ з поеми-симфонії «Сковорода», вперше надрукований у журн. «Радянська література», 1934, № 10, с. 5—39, під заголовком «Диспут (Памфлет)». А архіві поета збереглося багато варіантів «Диспуту», часом відмінних один від одного. Твір пов'язаний з темою Коліївщини — народно-визвольним повстанням на Правобережній Україні на чолі з М. Залізником та І. Гонтою 1768 р.

¹³ «Соціалістична Харківщина» — газета, орган Харківського обкому Компартії України і обласної Ради народних депутатів. Перший номер вийшов під назвою «Пролетарий» 10 березня 1917 р. Газета мала й інші назви: «Донецкий пролетарий» (з 2 листопада 1917 р.), «Коммунист» (з 1919 р.) та ін. З 6 січня 1934 р. друкується під теперішньою назвою.

¹⁴ ...Як це змальовано у памфлеті? — Очевидно, П. Тичина має на увазі грізні слова Г. Сковороди, які він наводить у своїй однойменній поемі-симфонії:

Ота Абетка Світу,
розгорнута, що ми погноблених
навчатимем по ній (безпомилково!)
ненависті! Любові! То ж і в
та грамота!

(Див. том четвертий цього видання, с. 191).

¹⁵ Орбеліані Манана Мірімозівна (дівоче прізвище — Еріставі; 1807—1870) — родичка Н. Бараташвілі. В її салоні було вирішено видавати перший грузинський журнал «Цікаві» («Світанок»).

¹⁶ Чавчавадзе Олександр Гарсеванович (1786—1846) — грузинський поет-романтик.

¹⁷ Орбеліані Григорій (Григол) Зурабович (1804—1884) — грузинський поет-романтик, політичний діяч.

¹⁸ Веселовський Юрій Олексійович (1872—1919) — російський літературознавець, перекладач, письменник, син історика літератури О. Веселовського.

¹⁹ Налбандян Мікаел Лазарович (1829—1866) — вірменський письменник, революціонер-демократ; був у близьких стосунках з О. Герценом та М. Огарьовим.

²⁰ ...великий труд М. Рильського. — Йдеться про роман у віршах «Євгеній Онегін» О. Пушкіна, який перекладав М. Рильський, працюючи над двотомним виданням творів російського поета. Перші уривки роману, переклад якого завершив М. Рильський 1937 р., публікувалися на сторінках газети «Вісті» (1936—1937).

²¹ Кулик Іван Юліанович (1897—1937) — український радянський поет, перекладач, перший голова правління Спілки письменників України.

²² Голованівський Сава Овсійович (нар. 1910 р.) — український радянський письменник, автор постичних, прозових та драматичних творів, перекладач.

²³ Корж О.— український радянський поет, автор збірки «Борт» (1926).

²⁴ Любченко Аркадій Папасович (1899—1945) — український письменник. У роки Великої Вітчизняної війни співробітничав з німецькими фашистами.

²⁵ Дніпровський Іван Данилович (справжнє прізвище — Шевченко; 1895—1934) — український радянський письменник, драматург.

²⁶ ТРОМ — Театр робітничої молоді, один з видів молодіжної самодіяльності в кінці 20-х — на початку 30-х років; репертуар його складався переважно з агітаційних п'єс, часто невисокої художньої вартості. На Україні такі театри діяли в Харкові, Одесі, Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі, Луганську, Горлівці.

²⁷ ...в інституті Т. Шевченка. — Повна назва: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

²⁸ ДЛВ. — Республіканське Державне літературне видавництво в Києві. Існує з 1919 р. Зараз — «Дніпро».

²⁹ «Красная новь» — один з перших літературно-художніх та науково-публіцистичних журналів, що видавався у Москві (1921—1942).

³⁰ Городської Яків Зіновійович (1898—1966) — російський радянський письменник, перекладач.

³¹ ...цінна робота М. Бажана... — Йдеться про переклад М. Бажаном шедевр грузинської поезії — поеми Шота Руставелі «Витязь у тигровій шкурі».

³² ...цінна робота Л. Первомайського... — П. Тичина має на увазі переклади Л. Первомайським поезії Г. Гейне, зокрема його твору «Німеччина. Зимова казка», та лірики Ш. Петефі.

³³ ...дорога робота М. Рильського... — Мовиться про переклади на українську мову творів російських письменників — В. Жуковського, О. Пушкіна, М. Лермонтова та ін.

³⁴ «В Іхтімані мітинг» — одна з початкових назв поеми П. Тичини «Подорож до Іхтімана» (див. третій том цього видання).

³⁵ «Перегулюється» — слово з вірша П. Тичини «Вітер (Ешгармоїйне)»: «День біжить, дзвенить-сміється, перегулюється!» (див. перший том цього видання).

³⁶ С[ело] Листопадове. — Див. про це село у вірші в прозі «З мого щоденника» (1920).

³⁷ «Ленін». — Вперше вірш під назвою «Ленін» подається у збірці «Чернігів». У журналі «Червоний шлях» (1931, № 1-2, с. 10) він друкується під назвою «Тут саме демонстрація проходить Геть шкідників Смерть інтервенції».

³⁸ Монтеск'є Шарль Луї (1689—1755) — французький філософ, просвітник, письменник. За філософськими поглядами — деїст. Спадщина Монтеск'є відіграла роль в ідеологічній підготовці Великої французької революції.

³⁹ ...таке дав розпорядження... єпископ Платоп... — Очевидно, йдеться про Любарського (1811—?), вихованця Київської академії, згодом ректора Казанської семінарії, єпископа тамбовського, астраханського, архієпископа катерипославського.

⁴⁰ Безруч Петро (справжнє прізвище — Ватек Владімір; 1867—1958) — чеський поет, автор «Сілезьких пісень».

⁴¹ КремГЕС — Кременчуцька гідроелектростанція, споруджена на Дніпрі, неподалік Кременчука (1954—1960), як складова частина системи гідроелектростанцій Дніпровського каскаду. Про свої враження від її будівництва П. Тичина писав також у поетичному циклі «На будові Кремгес» — «Де одна думка, а тисячі рук», що з'явився у збірці «Зростає, пречудовий світе» (1960).

⁴² «Социалистическая Якутия» — республіканська газета Якутської АРСР; видається з березня 1917 р. російською мо-

вою. Початкова назва «Соціал-демократ». З липня 1932 р. має теперішню назву.

⁴³ Грабовський Павло Арсенович (1864—1902) — український поет, публіцист, перекладач. За революційну діяльність (участь у революційній харківській групі «Чорний переділ», розповсюдження антицарських листівок та ін.) був засланий до Сибіру (Іркутськ, Якутськ, Вілюйськ).

⁴⁴ «Новый мир» — щомісячний літературно-художній та громадсько-політичний журнал, орган СП СРСР. Видається у Москві з 1925 р.

⁴⁵ Айтматов Чингіз Теракулович (нар. 1928 р.) — киргизький радянський письменник, майстер гостросоціальної, глибоко психологічної прози. Його повість «Джаміля» (1958 р.) — про високу любов, що долає важкі перешкоди на своєму шляху.

⁴⁶ «Революционная поэзия» — збірник «Большой серии» (видання «Советского писателя», Ленінград, 1954 р.), в якому надрукована революційна лірика 1890—1917 рр.

⁴⁷ Шкульов Пилип Степанович (1868—1930) — російський радянський поет, оди з фундаторів пролетарської поезії в Росії. П. Тичина має на увазі його вірш «Ми кавалі», вперше опублікований у газеті «Невская звезда», 1912, № 8, 27 травня, що згодом став популярною революційною піснею. П. Тичина переклав цей твір на українську мову, і в обробці М. Леонтовича він виконувався на Україні як пісня.

⁴⁸ Рибаківський Микола Іванович (справжнє прізвище — Чирков; 1880—1920) — російський радянський поет, учасник революційного руху в Росії. Його вірш «Пісня кузні», пізніше перекладений П. Тичиною на українську мову, написаний 1912 р. і надрукований у його збірці «На світлий путь» (Птг., 1919).

⁴⁹ «Мати» — роман М. Горького. Вперше окремим виданням він з'явився у Нью-Йорку в перекладі англійською мовою у квітні 1907 р., а в червні того ж року — у Берліні російською та німецькою мовами. У Росії роман повністю опубліковано 1917 р. (видавництво «Жизнь и знание»).

⁵⁰ «Що записано в книгу життя». — Оповідання М. Коцюбинського, датоване 26 груднем 1910 р., вперше надруковано у «Літературно-науковому віснику», 1911, кн. IV, с. 4—13.

⁵¹ Гончар Олесь Терентійович (нар. 1918 р.) — український радянський письменник, Герой Соціалістичної Праці, академік АН УРСР (з 1978 р.), голова Українського республіканського комітету захисту миру (з 1973 р.), член Всесвітньої Ради Миру. Його роман-трилогія «Прароносці», про який пише П. Тичина, складається з трьох книг: «Альпи», «Голубий Дунай» (1947), «Злата Прага» (1948).

⁵² [У справедливих арміях доля завжди прекрасна]. — П. Тичина, очевидно, користувався виданням: Гончар О. Твори. К., 1954, т. 1, с. 3.

⁵³ Баш Яків Васильович (справжнє прізвище — Башмак; 1908—1986) — український радянський письменник. Його повість «Професор Буйко» з'явилася 1946 р.; на її основі було написано однойменну п'єсу (1950).

⁵⁴ Зелінський Корнелій Люціанович (1896—1970) — російський радянський літературознавець, автор праць і про творчість українських радянських письменників (П. Тичини, М. Бажана, М. Рильського та ін.).

⁵⁵ Луговської Володимир Олександрович (1901—1957) — російський радянський поет.

⁵⁶ «Мій травню золотий». — Вірш П. Тичини, вперше надрукований у газ. «Правда України» та «Радянська освіта», 1946, 1 травня.

⁵⁷ Апухтін Олексій Миколайович (1840—1893) — російський поет; деякі його вірші П. Чайковський поклав на музику.

⁵⁸ Фофанов Костянтин Михайлович (1862—1911) — російський поет-романтик, близький до модерністських течій.

⁵⁹ Савченко Яків Михайлович (1890—1937) — український радянський письменник і критик. Ранні його поетичні твори позначені впливом символізму.

⁶⁰ Петніков Григорій Миколайович (1894—1971) — російський радянський поет, перекладач.

⁶¹ Рубайят — цикл рубаї, тобто поетичних творів літератур Близького та Середнього Сходу. Це — чотиривірш переважно філософського змісту, де римуються 1-й, 2-й та 4-й рядки. Майстри рубаї — Бабур, Хайям, Рудакі та ін. На Україні до цієї віршованої форми звертається Д. Павличко.

⁶² «Мысли Бетховена» Р. Роллана. — Очевидно, П. Тичина має на увазі книгу Р. Роллана «Життя Бетховена» (1903) або шеститомну працю про Бетховена під назвою «Великі творчі епохи».

⁶³ Лобачевський Микола Іванович (1792—1856) — російський математик, творець неевклідової геометрії.

⁶⁴ Бичко Валентин Васильович (нар. 1912 р.) — український радянський поет, пише переважно для дітей.

⁶⁵ «Сила „Кобзаря“» — назва доповіді П. Тичини, яка була виголошена ним на науковій сесії Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР і присвячена сторіччю від дня виходу у світ першого видання «Кобзаря» Т. Шевченка — 20 квітня 1940 р.

⁶⁶ «А я цвєтов нарвала...» — Переклад вірша П. Тичини «А я у гай ходила».

⁶⁷ «Болгария» — журнал Агентства Софія Прес; видається з 1948 р. російською мовою.

⁶⁸ Юнге Катерина Федорівна (1846—1913) — дочка віце-президента Петербурзької Академії мистецтв Ф. Толстого. Художниця. Автор спогадів про Т. Шевченка.

⁶⁹ Серов Валентин Олександрович (1865—1911) — російський живописець, дійсний член Петербурзької Академії мистецтв (з 1903 р.), син російського композитора О. Серова. Полотно «Дівчинка з персиками» (1887), про яке пише П. Тичина, одне з ранніх, воно пройняте відчуттям радості та повноти життя, свідчить про уміння митця передавати складну гармонію кольорів.

⁷⁰ Левітай Ісаак Ілліч (1860—1900) — російський художник-пейзажист, академік Петербурзької Академії мистецтв (з 1898 р.). Експонент (з 1884 р.) та член Товариства передвижників (з 1891 р.). У своїх картинах створив ліричний узагальнений образ російської природи.

⁷¹ Бурачок Микола Григорович (1871—1942) — український радянський художник-пейзажист, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1941 р.). Рання творчість позначена впливом імпресіонізму. В своїх полотнах М. Бурачек створив поетичний образ України.

⁷² Мурашко Олександр Олександрович (1875—1919) — укра-

їнський художник. Перші художні навички здобув у іконописній майстерні батька — О. Мурашка.

⁷³ Юон Костянтин Федорович (1875—1958) — російський радянський художник, народний художник СРСР (з 1950 р.), дійсний член АМ СРСР (з 1947 р.). Брав активну участь у створенні Спільки художників СРСР, перший секретар її правління (1957—1958).

⁷⁴ Мікеланджело Буонаротті (1475—1564) — великий італійський скульптор, живописець, архітектор і поет, представник Високого та Пізнього Відродження.

⁷⁵ Матісс Анрі (1869—1954) — французький живописець, графік, скульптор. Зазнав впливу неоімпресіонізму. На початку ХХ ст. — лідер фовізму. Його творам властива декоративність, гармонійний лаконічний малюнок.

⁷⁶ Дерен Андре (1880—1954) — французький художник, близький до модерністських спрямувань французького живопису.

⁷⁷ Веласкес Дієго (1599—1660) — іспанський живописець, автор полотен на міфологічні теми («Вакх», «Жузя Вулкана» та ін.).

⁷⁸ Пилипенко Сергій Володимирович (псевдоніми — Сергій Сліпий, Плугатар; 1891—1943) — український радянський письменник, редактор газет «Більшовик», «Вісті», «Комуніст», «Селянська правда». Засновник та керівник літературної організації «Плуг» (1922—1932).

⁷⁹ Данилевський Віктор Васильович (1898—1960) — український радянський учений (академік АН УРСР). З 1933 р. жив у Ленінграді.

⁸⁰ Божко Сава Захарович (1901—1947) — український радянський письменник, у 20-ті роки належав до літературного угруповання «Плуг».

⁸¹ Коллонтай Олександра Михайлівна (1872—1952) — діяч російського та міжнародного революційного руху, радянський дипломат.

⁸² Створення гімну. — Йдеться про конкурс на створення революційного гімну, оголошений у червні 1919 р. Всеукраїнським Наркомосу УРСР. П. Тичина мав взяти участь у ньому, як і В. Еллан (Блакитний), В. Чумак, Є. Григорук та ін., але, будучи членом журі конкурсу, так і не подав свого твору.

⁸³ Наморадзе Георгій Андрійович (1882—1965) — грузинський радянський письменник, допомагав П. Тичині оволодіти грузинською мовою, перекладати оповідання грузинських прозаїків на українську мову.

⁸⁴ Орбеліані Саба Сулхан (1658—1725) — грузинський письменник, громадський діяч; боровся за національне визволення Грузії з-під іноземного поневолення. З 1724 р. емігрував до Росії. Автор байок та притч «Мудрість вигадки»; упорядник «Глумачного словника грузинської мови»; один з фундаторів нової грузинської літературної мови.

⁸⁵ Гамсун Кнут (Педерсен; 1859—1952) — норвезький письменник, з яким у молоді роки листувався П. Тичина. У роки другої світової війни співробітничав з німецько-фашистськими окупантами.

⁸⁶ Шварцман Ошер Маркович (1889—1919) — один із зачинателів єврейської радянської поезії, основоположник радянської літератури мовою ідиш. Загинув у бою з білополяками.

⁸⁷ «Арсенал» — підприємство у Києві по виготовленню зброї, засноване 1764 р. В часи революційного піднесення «Арсенал»

став основою боротьби за владу Рад. Тут відбулося Жовтневе збройне повстання 1917 р., спрямоване проти Тимчасового уряду, Січневе повстання 1918 р. проти Центральної Ради.

⁸⁸ Маріїнський палац — царський палац, споруджений у стилі барокко за проектом архітектора Растреллі (1750—1755). У квітні — жовтні 1917 р. тут працювали Київський комітет РСДРП(б), Київська рада робітничих депутатів, що готували Жовтневе збройне повстання. У грудні 1917 р. у приміщенні палацу відбувся обласний з'їзд РСДРП(б) Південно-Західного краю.

⁸⁹ До 70-річчя. — Йдеться про ювілей П. Тичини, який широко відзначався у 1961 р.

⁹⁰ Примаков Віталій Маркович (1897—1937) — радянський військовий діяч, герой громадянської війни на Україні. Товариш Ю. Коцюбинського, П. Тичини, В. Еллана. Одружився з дочкою М. Коцюбинського Оксаною Михайлівною (1899—1919). У строфі, що не увійшла до вірша «Про юного Василя. (В революційнім Чернігові)» йдеться про зустріч П. Тичини з В. Примаковим:

І думав я: ти сонцем грайсь.
Але дивись і розбирайсь:
перед тобою далеченька
вперед проходить колія...
...З Віталієм стрічаюсь я
в статистика у Дядиченка.

Або у вірші «Глибокі сліди»:

А там он зустрічавсь я з Примаковим —
у Дядиченка, — зліва, — на Валю.
В статистика ж. На службі...

⁹¹ Дядиченко Архип Миколайович (1868—1919) — статистик губернської земської управи в Чернігові. Сюди він був засланий за участь у революційному русі і перебував під наглядом поліції. З Дядиченком П. Тичина співпрацював у Чернігівському статистичному бюро.

⁹² Санскрит — літературна мова давньої та середньовічної Індії.

⁹³ Бессарабка — площа в Києві біля Бессарабського криготоргу. Очевидно, назва походить від того, що сюди приїздили торгувати вином і фруктами з Бессарабії.

⁹⁴ Микула Селянинович — один з билинних героїв часів Київської Русі.

⁹⁵ Почайна — колись права притока Дніпра на території Києва, починалася на Оболоні. Відома з часів Київської Русі. Тут була гавань на водному шляху «з варяг у греки». Нині басейн Почайни забудовано житловим масивом.

⁹⁶ Фрунзе Михайло Васильович (1885—1925) — радянський партійний і військовий діяч, командуючий військами Червоної Армії в роки громадянської війни, зокрема на Україні.

⁹⁷ Чапаєв Василь Іванович (1887—1919) — герой громадянської війни.

⁹⁸ Котовський Григорій Іванович (1881—1925) — радянський військовий діяч, герой громадянської війни.

⁹⁹ Фурманов Дмитро Андрійович (1891—1926) — російський радянський письменник; був комісаром 25-ї Чапаєвської дивізії. У романі «Чапаєв» (1923) створив образ легендарного полководця.

¹⁰⁰ Гастелло Микола Францович (1907—1941) — радянський військовий льотчик, Герой Радянського Союзу (1941). Свій літак, охоплений полум'ям, він спрямував на ворожу колону.

¹⁰¹ Шумський Юрій Васильович (справжнє прізвище — Шомін; 1887—1954) — український радянський актор, режисер, народний артист СРСР (з 1944 р.).

¹⁰² Лейбніц Готфрід Вільгельм (1646—1716) — німецький філософ-ідеаліст, математик, фізик, винахідник, юрист, історик, мовознавець.

¹⁰³ Бєдний Дем'ян (справжнє прізвище та ім'я — Придворов Юхим Олексійович; 1883—1945) — російський радянський поет. Кілька ранніх творів написав українською мовою. П. Тичина переклав його «Комуністичну марсельєзу».

¹⁰⁴ Я відкриваю вечір молодих.— П. Тичина щільно стежив за творчими пошуками нового поетичного «призову», підтримував його перспективні спрямування, відзначав і дебютну збірку І. Драча «Соняшник» (1962), підготував тези виступу на партійному бюро парторганізації київських письменників 12 листопада 1962 р.

¹⁰⁵ Тевос'ян Іван Федорович (1902—1958) — радянський державний і партійний діяч. Обіймав посаду наркома, а згодом міністра чорної металургії і металургійної промисловості.

¹⁰⁶ Та коли ж України не кохаш...— Точніше: «Та коли ти України не кохаш...» — рядок з вірша М. Вороного «Ти не моя!» (див.: *Вороний М. За Україну!* Варшава, 1921, с. 23).

¹⁰⁷ Кульчицька Олена Львівна (1877—1967) — народний художник УРСР (з 1956 р.).

¹⁰⁸ Примаченко Марія Овксентіївна (нар. 1908 р.) — український народний майстер народного декоративного розпису, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1970 р.).

¹⁰⁹ Інтроскопія — галузь науки і техніки, що розглядає проблеми внутрішньої макроструктури непрозорих речовин та матеріалів шляхом візуального спостереження. В психології — метод внутрішнього самоспостереження особистості.

¹¹⁰ Світличний Іван Михайлович (нар. 1939 р.) — український радянський поет.

¹¹¹ Земні монологи.— Йдеться про рукопис поезій поета Валерія Юр'єва. Книга під назвою «Монологи землі» вийшла у світ 1965 р.

¹¹² Інгул — ріка на півдні України в межах Кіровоградщини та Миколаївщини, притока Південного Бугу.

¹¹³ О. Довженко. «Автобіографія». — Очевидно, П. Тичина має на увазі «Автобіографію» О. Довженка, опубліковану в журн. «Дніпро», 1957, № 12, с. 106—114.

¹¹⁴ Щипачов Степан Петрович (1899—1979) — російський радянський поет.

¹¹⁵ «Сонце на велосипеді». — П. Тичина не точно цитує «Баладу про соняшник» І. Драча:

...І раптом побачив сонце,
Красиве засмагле сонце,
В золотих переливах кучерів,
У червоній сорочці навишук,
Що їхало на велосипеді,
Обминаючи хмари в небі...—

див. *Драч І.* Вибрані твори. У двох томах. К., 1986, т. 1, с. 36.

¹¹⁶ «Поєдинок Котовського з білополяком». — Йдеться про шостий розділ поеми П. Тичини «Шабля Котовського», вперше опублікований у «Літературній газеті», 1938, 18 лютого.

¹¹⁷ Шкуринів П. — Йдеться про рецензію П. С. Шкуринова «Академическое издание сочинений Г. С. Сковороды», опубліковану в журн. «Вопросы философии», 1962, № 12, с. 165—166. В ній відзначалися радянські літературознавці, які здійснили це видання, та П. Тичина: «Много содействовал успеху издания академик АН УССР П. Г. Тычина».

¹¹⁸ Старокостянтинів — місто Хмельницької області, район-центр. Розташоване біля впадання р. Ікопоті в р. Случ. Назва — від 1582 р., коли с. Колищенці було перейменовано у місто. Під Старокостянтинівом відбувалися запеклі бої козаків з польською шляхтою, а в роки громадянської війни богунці й тарашанці брали участь у Старокостянтинівсько-Проскурівській операції.

¹¹⁹ Забіла Наталя Львівна (1903—1986) — українська радянська письменниця. У 20-х роках належала до літературних угруповань «Плуг» та ВУСПП. Автор поетичних творів переважно для дітей.

¹²⁰ Качайло Омелько — відомий у Києві за часів громадянської війни робітничий поет «від верстата». Очевидно, був прототипом образу робітника в поемі П. Тичини «Розкол поетів» (1917—1919).

¹²¹ Бойченко Олександр Максимович (1903—1950) — український радянський письменник, громадський діяч. Працював секретарем ЦК ЛКСМУ (1929—1931). Важко хворим написав повість про комсомол України «Молодість» (1945—1948). П. Тичина присвятив йому вірш «Шохорон Олександра Бойченка» (1951).

¹²² Григоренко Грицько (справжнє прізвище та ім'я — Судовщикова-Косач Олександра Євгенівна; 1867—1924) — українська письменниця демократичного напрямку.

¹²³ Компан Олена Станіславівна (1916—1986) — український радянський історик. Дружина письменника І. Ю. Сенченка.

¹²⁴ Бон-Віван — один з псевдонімів Л. Глібова.

¹²⁵ Кок Поль-Шарль де (1793—1871) — французький письменник. П. Тичина познайомився з творчістю цього письменника за 12-тигомним виданням, що вийшло у дореволюційній Росії.

¹²⁶ Номис Матвій Терентійович (справжнє прізвище — Симонов; 1823—1900) — український етнограф, фольклорист, письменник, педагог. Найважливіша його праця — «Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича і других. Спорудив М. Номис» (Спб., 1864).

¹²⁷ Сумцов Микола Федорович (1854—1922) — український фольклорист, етнограф, літературознавець, громадський діяч, член-кореспондент Петербурзької АН (з 1905 р.), академік АН УРСР (з 1919 р.) та ін.

¹²⁸ Тюїльєрі — палац у Парижі, колишня резиденція французьких королів; збудований у другій половині XVI ст. як частина комплексу Лувра. У 1792—1795 рр. — місце засідання Конвенту.

¹²⁹ Людовік XV (1710—1774) — король Франції з династії Бурбонів. Внаслідок його правління виникла фінансова криза. Ставлення короля до своєї країни відображено у його словах: «Після нас — хоч потоп!»

¹³⁰ У Бехера... — Бехер Йоганнес-Роберт (1891—1958) — німецький письменник, теоретик літератури, громадський діяч НДР. Його рання творчість зазнала впливу експресіонізму. Жив у Радянському Союзі (1935—1943), редагував німецьке видання журналу «Інтернаціональна література». Автор державного гімну НДР (1949). Очевидно, П. Тичина має на увазі свою поїздку за кордон у 1924—1925 р. разом з В. Поліщуком та О. Досвітнім.

¹³¹ ...несподівано прийшов до нас Павло Михайлович Губенко... — Йдеться про повернення з Сибіру реабілітованого українського радянського письменника-сатирика і гумориста Остапа Вишні (1889—1956). П. Тичина високо оцінював сатиричний талант Остапа Вишні, писав про нього статті, спогади (див.: Живий Остап Вишня. Збірник спогадів про письменника. К., 1966).

¹³² Марджанішвілі Коте (Марджанов Костянтин Олександрович; 1872—1933) — діяч грузинського, російського й українського театрів, режисер, народний артист Грузинської РСР (з 1933 р.). 1919 р. призначений головним режисером колишнього театру «Соловцов» та головою комісії по націоналізації київських театрів, згодом — комісаром театрів Києва. Вистава К. Марджанішвілі «Фуенте овехуна» (за п'єсою Лопе де Вега «Овеча криниця») стала етапною в історії українського радянського театру.

¹³³ Єлизавета Петрівна (1709—1761) — російська імператриця, дочка Петра I і Катерини I. Захопила владу в результаті дворцевого перевороту. На час її царювання припадає відновлення гетьманства на Україні, заснування Московського університету, Академії мистецтв тощо.

¹³⁴ Руставелі Шота (кінець XI — початок XII ст.) — великий грузинський поет, автор безсмертної поеми «Витязь у тигровій шкурі».

¹³⁵ Табідзе Галактіон Васильович (1892—1959) — грузинський радянський поет, народний поет Грузинської РСР (з 1933 р.), академік АН Грузинської РСР (з 1944 р.).

¹³⁶ Бальмонт Костянтин Дмитрович (1867—1942) — російський поет-символіст; переклав поему Ш. Руставелі «Витязь у тигровій шкурі».

¹³⁷ Заболотний Данило Кирилович (1866—1929) — український радянський мікробіолог та епідеміолог, академік АН УРСР (з 1922 р.), президент АН УРСР (1928—1929). Член ВУЦВКУ (з 1921 р.). Один із засновників наукової епідеміології в Радянському Союзі.

¹³⁸ Скрипник Микола Олексійович (1872—1933) — радянський партійний і державний діяч, академік АН БРСР (з 1928 р.), академік АН УРСР (з 1929 р.).

¹³⁹ Затонський Володимир Петрович (1888—1938) — радянський партійний і державний діяч, академік АН УРСР (з 1929 р.).

¹⁴⁰ Вачнадзе Нато Георгіївна (1904—1953) — грузинська радянська кіноактриса.

¹⁴¹ Борщагівська — колишнє село на західній околиці Києва. Нині — житловий масив Микільська Борщагівка.

¹⁴² Марііно-Благовіщенська — правильно Маріїнсько-Благовіщенська. Нині вулиця Саксаганського.

¹⁴³ Катон Марк Порцій Старший (234—149 до н. е.) — державний діяч, історик, письменник Стародавнього Риму. Захисник інтересів аристократії. Автор трактату «Про сільське господарство».

- ¹⁴⁴ Кирило Григорович.— Йдеться про К. Г. Стеценка.
- ¹⁴⁵ «Сміх» — інсценізація П. Тичини однойменного оповідання М. Коцюбинського, видана у Харкові 1923 р.
- ¹⁴⁶ «На сцені Андрій Волик».— Стаття в «Літературній Україні» (1964, 10 серпня) належить театрознавцю Л. І. Барбану.
- ¹⁴⁷ «Тронка» — роман О. Гончара (1963), удостовний Ленінської премії (1964).
- ¹⁴⁸ [«...хоч зараз вона везе звичайнісіньку воду»].— Див.: Гончар О. Твори. В 6-ти т. К., 1979, т. 5, с. 27.
- ¹⁴⁹ «На білих островах» — перша збірка п'ятнадцятирічного Максима Рильського, що вийшла 1910 р. у київському видавництві «Життя і мистецтво». Про свої враження від неї П. Тичина згадує у статті «Незабутній Максим Рильський»: «Мені на серці тоді так якось легко стало від однієї думки, що єсть же ще один поет, як я, молодий, що ненавидить царат, імперію жандармів, поміщцтво».
- ¹⁵⁰ Театр М. Садовського.— Театр видатного українського актора, режисера Миколи Карповича Садовського (1856—1933), заснований 1906 р. як перший стаціонарний український професійний театр, що почав постійно діяти у Києві з 1907 р. П. Тичина виконував у ньому обов'язки помічника хормейстера (1914—1917).
- ¹⁵¹ Григорій Гурович.— Йдеться про Г. Г. Верьовку.
- ¹⁵² Райніс Ян (літературний псевдонім Пліскшанса Яніса Крїм'яновича; 1865—1929) — латиський революційний поет, драматург. За участь у революційному русі відбув заслання у Вятці (1897—1903). Про це йдеться у незакінченій поезії П. Тичини «Ян Райніс пише на засланні в кол[ишній] Вятській губернії. Уривок», вперше надрукованої у збірці «В серці у моїм...» (К., 1970, с. 125—126). До сторіччя від дня народження Я. Райніса 1965 р. П. Тичина підготував також статтю «Співець великого братерства» (див. десятий том цього видання).
- ¹⁵³ Донелайтіс Крістіонас (1714—1780) — литовський поет, поему якого «Чотири доби року» П. Тичина переклав українською мовою.
- ¹⁵⁴ «Слово, чому ти не гострая криця?» — Заголовний рядок вірша Лесі Українки П. Тичина цитує не точно. Треба: «Слово, чому ти не твердая криця?»
- ¹⁵⁵ ...чого саме до свого вірша... Ян Райніс узяв мотто із твору Гете «Прометей»? — П. Тичина має на увазі вірш Яна Райніса «Мрії квітів».
- ¹⁵⁶ З Аркадієм...— Йдеться про Аркадія Казку.
- ¹⁵⁷ Клодель Поль-Луї-Шарль (1868—1955) — французький драматург, якого вважали «новим Шекспіром» у світовій драматургії. П'єсам Клоделя притаманна умовність та риторичність.
- ¹⁵⁸ Див. зауваження справедливе...— Йдеться про спростування тези, висловленої в «Курсе лекцій по історії зарубіжної літератури ХХ века» («Образы, созданные горячечной фантазией, облаченные в бессвязные словесные формы, наполняют такие произведения, как „Пьяный корабль“... (Артюра Рембо)». З приводу такої упередженої оцінки П. Антокольський писав у передмові до видання поезій А. Рембо, відомого П. Тичині: «Видимо, автор лекции не захотел (или не смог) внимательно прочитать такие произведения и оказался в плену буржуазных исследователей —

планомерно и сознательно трактующих лучшие создания Рембо как некий плод белой горячки. И с этой отечественной вульгаризаторской тенденцией надо серьезно бороться». Власне, це зауваження на с. 24 книги «Рембо А. Стихотворения» і мав на увазі П. Тичина.

¹⁵⁹ Антокольський Павло Григорович (1896—1978) — російський радянський поет. Перекладав твори Т. Шевченка, Лесі Українки та інших українських поетів.

¹⁶⁰ 1925 [року] у Празі. У клубі на виступі трьох нас.— Разом з П. Тичиною були поети В. Поліщук та О. Досвітній.

¹⁶¹ Не ждїть, пани, добра: даремна гра...— Слова з вірша П. Тичини «Вітер з України».

¹⁶² «Юманіте» — щоденна газета, центральний орган Французької комуністичної партії (з 1923 р.). Заснована 1904 р. Ж. Жоресом як орган Французької соціалістичної партії.

¹⁶³ Купрін Олександр Іванович (1870—1938) — російський письменник. У 1890—1904 рр. жив на Україні, у 1919 р.— емігрував за кордон; у 1937 р. повернувся на батьківщину.

¹⁶⁴ Ульянова Марія Іллівна (1878—1937) — революціонер-професіонал, партійний і державний діяч. Сестра В. І. Леніна. Агент газети «Искра». Вела революційну роботу, зокрема у Києві (1903—1904). Не раз зазнавала арештів. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції — відповідальний секретар і член редколегії газети «Правда».

¹⁶⁵ Шенгелі Георгій Аркадійович (1894—1954) — російський радянський поет, перекладач.

¹⁶⁶ ...підійшов і Г. Шенгелі («женить його!», «на розі трамвай»).— Тут П. Тичина натякає на те, що Г. Шенгелі на початку 30-х років переклав з української мови рядки «Женить його!» як «Женить его!», а «На розі трамвай»— як «На розе трамвай».

¹⁶⁷ Коли один із товаришів (артистів)...— Йдеться про Іраклія Андронікова (справжнє прізвище — Андронікашвілі; нар. 1908 р.), російського радянського письменника, заслуженого діяча мистецтв РРФСР.

¹⁶⁸ Жданов Андрій Олександрович (1896—1948) — радянський партійний і державний діяч. Виголосив промову на Першому все-союзному з'їзді радянських письменників.

¹⁶⁹ Стальський Сулейман (1869—1937) — лезгинський радянський поет, народний поет Дагестану (з 1934 р.). Його твори на українську мову перекладали П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан, В. Сосюра та ін.

¹⁷⁰ Копиленко Олександр Іванович (1900—1958) — український радянський письменник. У 20-ті роки належав до літературних угруповань «Плуг», ВАПЛІТЕ. В його творчості особливе місце посідають твори для дітей («Дуже добре», «Десятикласники»).

¹⁷¹ В 1936 році ми його ховали.— Йдеться про смерть М. Горького.

¹⁷² «Сон князя» Ів. Франка.— Повна назва драматичного твору І. Франка «Сон князя Святослава». Розрядка у цитованому за двадцятитомним виданням І. Франка уривку належить П. Тичині.

¹⁷³ Маслов Сергій Іванович (1880—1957) — український радянський літературознавець, педагог, член-кореспондент АН УРСР

(з 1939 р.), автор численних праць з історії давньої української літератури.

¹⁷⁴ Тиховський Павло — український етнограф, автор праць про кобзарів Харківської губернії.

¹⁷⁵ Лєсков Микола Семенович (1831—1894) — російський письменник, автор відомих творів «Лівша», «Тупейний художник» та ін.

¹⁷⁶ І гнилою колодою...— Рядок з вірша Т. Г. Шевченка «Минають дні, минають ночі...» (1845).

¹⁷⁷ Орися ти, моя ниво...— Очевидно, П. Тичина має на увазі вірш В. Симоненка «Засівна»:

Сійся-родися,
Колосом розвийся,
Засівайся, ниво,
Людям на добро!

Див.: *Симоненко В.* Земне тяжіння. К., 1964, с. 57.

¹⁷⁸ Корчуватський могильник — ранньослов'янський могильник зарубинецької культури (II ст. до н.е.— I ст. н. е.). Розташований неподалік Корчуватого на околиці Києва.

¹⁷⁹ Вяземський Петро Андрійович (1782—1878) — російський поет, літературний критик. Друг О. Пушкіна.

¹⁸⁰ Гімалаї — найвища гірська система земної кулі, що простягається у межах Пакистану, Індії, Непалу та Китаю. Тут — найвища вершина світу: Джомолунгма (8848 м).

¹⁸¹ «Комуністичний маніфест» — тобто «Маніфест Комуністичної партії», написаний К. Марксом та Ф. Енгельсом у грудні 1947 р.— січні 1948 р. Вперше надруковано окремим виданням у Лондоні в лютому 1848 р.

¹⁸² Куриленко Василь — односелець П. Тичини, з яким він учився в Київському комерційному інституті.

¹⁸³ Кларнет ріссоло — дерев'яний духовий музичний інструмент невеликого розміру.

¹⁸⁴ «Запорожець за Дунаєм» — комічна опера українського композитора С. Гулака-Артемовського (1863).

¹⁸⁵ Березовський Максим Созонтович (1745—1777) — український та російський композитор, випускник Болонської філармонічної академії. 1774 р. зарахований до російської придворної капели. Автор опери «Демосфен», духовних концертів.

¹⁸⁶ Реріх Микола Костянтинівич (1874—1947) — російський живописець, археолог, мандрівник, дійсний член Петербурзької Академії мистецтв (з 1909 р.). Певний час жив у Фінляндії, США, Індії. У часи навчання в Петербурзькій Академії мистецтв на українському вечорі ставив за ескізами М. Микешина «Живі картини» з «Кобзаря» Т. Шевченка. За ескізами М. Реріха виконано мозаїку в селі Пархомівцях на Київщині та в Троїцькому соборі Почаївської лаври (1910).

¹⁸⁷ Трієр — сільськогосподарська машина для очищення зерна від різних домішок.

¹⁸⁸ Рейнгаardt Макс (1873—1943) — німецький режисер, театральний діяч.

¹⁸⁹ ...у Києві в театрі «Соловцов»...— Київський російський драматичний театр, заснований 1891 р. Соловцовим Миколою Миколайовичем (справжнє прізвище Федоров; 1857—1902); нині театр ім. Лесі Українки.

¹⁹⁰ «Цар Едіп» Софокла — драма давньогрецького драматурга Софокла (бл. 496—406 до н. е.) написана близько 425 р. до н. е.

¹⁹¹ ...Лесь Курбас у М. Садовського у театрі працював. — Лесь Курбас вступив до Театру М. Садовського у 1916 р., де зіграв ролі Гната («Безталанна» І. Карпенка-Карого), Михайла («Не так склалось, як жадалось» М. Старицького), Хлестакова («Ревізор» М. Гоголя), Збігнева («Мазепа» Ю. Словацького).

¹⁹² «Помер у Нью-Йорку». — Йдеться про смерть М. Рейнгардта.

¹⁹³ Чапківський Олександр Станіславович — уповноважений Дніпросоюзу, згодом — секретар Музичного товариства ім. М. Леонтовича.

¹⁹⁴ К[ирило] Г[ригорович] — тобто К. Г. Стеценко.

¹⁹⁵ «Егмонт» — твір німецького композитора Людвіга ван Бетховена. П. Тичина виконував його у 1910 р. у складі самодіяльного симфонічного оркестру в Чернівці.

¹⁹⁶ «Не може ж так бути, о я чую, я знаю...» — П. Тичина цитує третю строфу свого вірша «І Бєлий, і Блок, і Єсенін, і Клюєв».

¹⁹⁷ Толстяков Павло Нилович (1880—1938) — український радянський композитор і хормейстр. У 1921—1933 рр. головний хормейстр Харківського оперного театру, з 1933 р. — Одеського.

¹⁹⁸ Меженко Юрій Олексійович (справжнє прізвище — Іванов-Меженко; 1892—1969) — український та російський радянський бібліограф, літературознавець, колекціонер. Працював директором Головної книжкової палати в Києві та головою Ради Всенародної бібліотеки України при АН УРСР (1919—1922), пізніше — виконував обов'язки директора Українського науково-дослідного інституту книгознавства (1922—1931), директора ЦНБ АН УРСР (1945—1948). Зібрав колекцію «Шевченкіана» (понад 15 тис. одиниць), що зберігається у фондах Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

¹⁹⁹ Орландо Лассо (літературний псевдонім Роллана де Ласю; бл. 1532—1594) — франко-фламандський композитор, майстер поліфонії.

²⁰⁰ «Князь Ігор» — опера російського композитора О. Бородіна, лібретто якої П. Тичина переклав на українську мову.

²⁰¹ Хор-студія. — Йдеться про капелу-студію ім. М. Леонтовича. У доповідній записці Комітету пам'яті М. Леонтовича 25 грудня 1921 р. зазначалося: «Закінчено під керуванням П. Тичини організацію капели-студії імені Леонтовича, котра дала вже три прилюдних концерти для робітників Києва» (див. ЦНБ АН УРСР, ф. 50, № 3, арк. 4—5).

²⁰² Романицький Борис Васильович (нар. 1891 р.) — український радянський актор, режисер, театральний діяч. У 1922 р. — один із засновників та керівників театру ім. М. Заньковецької (з 1944 р. — Львівський драматичний театр ім. М. Заньковецької).

²⁰³ Гр[игорій] Гур[ович] — Г. Г. Верьовка.

²⁰⁴ Бобир Діодор Миколайович (1907—1980) — український радянський поет, перекладач.

²⁰⁵ Ревуцький Дмитро Миколайович (1881—1941) — український радянський музикознавець, фольклорист, літературознавець. Уклав збірник «Золоті ключі» (три випуски).

²⁰⁶ Альшванг Арнольд Олександрович (1893—1960) — український та російський музикознавець, професор Київської та Московської консерваторій, автор праць про П. Чайковського, К. Дебюссі та ін. З П. Тичиною його об'єднувала творча дружба.

²⁰⁷ Танка — одна з традиційних форм японської поезії, що виникла у VII ст.

²⁰⁸ Левицький Федір Васильович (1858—1933) — український радянський актор, режисер, театральний діяч, заслужений артист Республіки (з 1928 р.). Працював у трупах М. Кропивницького, О. Суслора, мав власну трупу (1905—1908). У 1909—1917 рр. грав у театрі М. Садовського.

²⁰⁹ Верховинець Василь Миколайович (справжнє прізвище — Костів; 1880—1938) — український радянський композитор, диригент, педагог, фольклорист. Автор музики на поетичні твори П. Тичини «А я у гай ходила», «На стрімчастих скелях», «Праворуч сонце», «Укрийте мене», «Великодній дощ».

²¹⁰ Два диригенти — тобто П. Тичина і Г. Верьовка.

²¹¹ Фабрика ім. Боженка — Київська меблева фабрика, розташована на колишній вулиці Бульйонній (нині — вулиця Боженка).

²¹² Сорокін Сергій Федорович — співак і поет. Про нього згадує А. К. Павлюк у своїх записах (див. ЦДАМЛМ, ф. 464, № 15153).

²¹³ О, пісня блаженних... — Очевидно, йдеться про змішаний хор К. Стеценка на слова П. Тичини «Блажен, блажен, благословен» (1921).

²¹⁴ Фурторянський Сава Іванович — за спогадами А. К. Павлюка, передчасно померлий композитор, критик, автор романсів на слова П. Тичини (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 15153).

²¹⁵ Печерське — історична місцевість у південно-східній частині м. Києва. Назва пов'язана із наявністю у цій місцевості печер.

²¹⁶ Липки — історична місцевість у Печерському районі Києва (між Хрещатиком і площею Героїв Арсеналу). Виникла на початку XIX ст.

²¹⁷ Лук'янівка — історична місцевість у Шевченківському районі Києва; існує з середини XIX ст.

²¹⁸ Феофанія — місцевість, розташована за 15—20 км на південь від Києва. Наприкінці XVIII ст. належала Софійському чоловічому монастирю. Назва походить від першого київського вікарного єпископа Феофана, який збудував тут дачу. З другої половини XIX ст. Феофанія перейшла у володіння Михайлівського Золотоверхого монастиря.

²¹⁹ Олександрівська лікарня — тепер лікарня № 14 ім. Жовтневої революції у Києві.

²²⁰ Перетворення хору в хор-студію. — Цей запис П. Тичини (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 3953, арк. 3) є варіантом запису арк. 10 цього ж номера.

²²¹ Сестра Леонтовича... — Одна із сестер М. Леонтовича — Вікторія Дмитрівна або Марія Дмитрівна, присутня при співанні капели-студії. Йдеться, очевидно, про розучування пісні на слова П. Тичини «Арфами, арфами...»

²²² Михайлов Охим Спиридонович (1885—1935) — український радянський живописець, мистецтвознавець. Голова музичного товариства ім. М. Леонтовича (1921—1925).

²²³ Штейнберг Лев Петрович (1870—1945) — український та російський радянський диригент, композитор, педагог, народний артист СРСР (з 1937 р.).

²²⁴ Шмигельський Антон Іванович (1901—1972) — український радянський поет. У 20-ті роки належав до літературних угруповань «Плуг», ВУСПП, «Західна Україна».

²²⁵ Радчук Федір Іванович (нар. 1902 р.) — український радянський актор, народний артист УРСР (з 1948 р.), актор Першого театру Української Радянської Республіки ім. Шевченка, «Березіль» та ін.

²²⁶ Долина Павло Трохимович (1888—1955) — український радянський актор, режисер театру і кіно; один із засновників «Молодого театру» (1918—1919), «Кийдрамте» (1920—1921), «Березіль» (1922—1927). Працював на Одеській кіностудії ВУФКУ, згодом — на Київській кіностудії художніх фільмів.

²²⁷ Чистякова Валентина Миколаївна (1900—1984) — українська радянська актриса, народна артистка УРСР (з 1943 р.) та Узб. РСР (з 1943 р.). 1918 р. вступила до «Молодого театру», потім працювала у Першому театрі Української Радянської Республіки ім. Т. Шевченка, «Кийдрамте», «Березіль».

²²⁸ Криницька Лідія Антонівна (1898—1966) — українська радянська актриса, народна артистка УРСР (з 1954 р.).

²²⁹ Замичковський Іван Едуардович (1869—1931) — український радянський актор, заслужений артист УРСР (з 1926 р.).

²³⁰ Мої переклади для «Думки». — На початку 20-х років П. Тичина зробив ряд перекладів для виконання Державною академічною капелюю УРСР «Думка»: «Реквієм» Моцарта (текст не зберігся), «Пісня долі» Й. Гайдна, «Весна» Є. Баратинського, «Вечір», «Подивився дідуган-стрімчак» і «Розламана башта, оселя орла» Я. Полонського, «Ясний місяць-серпик» І. Сурикова, «Реквієм» І. Пальміна, «Тирса» І. Буніна, «Комуністична марсельеза» Д. Бедного, «Море» Д. Церетелева. Після Великої Вітчизняної війни П. Тичина переклав «Тарантелу» І. Мятлева, «Хор вітрів» з кантати «Змагання Феба і Пана» Й.-С. Баха (автор лібретто — Пікапдер, переклад на російську мову С. Городецького), «Нічний зефір» О. Пушкіна, уривок з поеми «Іван Дамаскін» О. Толстого, «Від'їзд партизана» Я. Шведова, «Поема про Україну» О. Количева та інші твори для хорового виконання.

²³¹ «Казка про п[аря] Салтана» — лібретто опери М. Римського-Корсакова П. Тичина переклав українською мовою, як і «Сон мандарина».

²³² Василь Кирилович — В. К. Магеровський.

²³³ «Плуг» — київське відділення літературної організації «Плуг», яка діяла в Харкові з 1926 р.

²³⁴ П. Г. — Павло Григорович Тичина.

²³⁵ Муравйова Олена Олександрівна (1867—1939) — українська та російська радянська співачка (лірико-колоратурне сопрано), педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР.

²³⁶ Мещеряков Микола Леонідович (1860—1942) — учасник революційного руху в Росії, член-кореспондент АН СРСР (з 1939 р.).

²³⁷ «Ой рано, рано кури [запіли]». — Українська колядка (див.: *Абрамов И.* Черниговские малороссы. Быт и песни Глуховского уезда (Этнографический очерк). Спб., 1905, с. 28).

²³⁸ Чаговець Всеволод Андрійович (1877—1950) — український радянський театрознавець, журналіст.

- ²³⁹ «Лісова пісня» — драма-феєрія Лесі Українки (1910), в якій утверджується перемога людської краси над бездуховністю.
- ²⁴⁰ «На дні» — п'єса М. Горького (1902).
- ²⁴¹ Загаров Олександр Леонідович (справжнє прізвище — Фессіні; 1877—1941) — російський та український радянський актор, режисер.
- ²⁴² Григорович Віктор Іванович (1815—1876) — російський мовознавець.
- ²⁴³ «Kolo» — хорватський журнал.
- ²⁴⁴ «Казанские губернские ведомости» — газета; видавалася з 1838 р. в Казані.
- ²⁴⁵ Пипін Олександр Миколайович (1833—1904) — російський літературознавець і фольклорист; академік Петербурзької АН (з 1898 р.).
- ²⁴⁶ Спасович Володимир Данилович (1829—1906) — російський і польський публіцист, дослідник польської літератури.
- ²⁴⁷ Кирпичников Олександр Іванович (1845—1903) — російський літературознавець, дослідник середньовічної західноєвропейської, російської та візантійської літератури.
- ²⁴⁸ «Исторический вестник» — історико-літературний журнал, видавався з 1880 р. за редакцією С. Шубинського.
- ²⁴⁹ Успенський Федір Іванович (1847—1928) — російський історик-візантолог, академік АН СРСР (з 1925 р.).
- ²⁵⁰ Новоросійський університет — тепер Одеський університет ім. І. Мечникова. Заснований 1865 р. за ініціативою М. Пирогова на базі Рішельєвського ліцею.
- ²⁵¹ Сеченов Іван Михайлович (1829—1905) — російський природознавець, засновник вітчизняної фізіології та матеріалістичної психології, почесний академік Петербурзької Академії наук (з 1904 р.).
- ²⁵² Данилевський Микола Якович (1822—1885) — російський природознавець, статистик, публіцист, учасник гуртка петрашевців.
- ²⁵³ Мочульський Василь Миколайович (1856—1920) — російський та український історик літератури.
- ²⁵⁴ Про «Орису» П. Куліша. — Повість П. Куліша, написана 1844 р. під впливом шостої пісні «Одісеї» Гомера. Вперше надрукована в другому томі «Записок о Южной Руси» (Спб., 1857, с. 197—208).
- ²⁵⁵ Костомаров Микола Іванович (псевдонім — Ієремія Галка; 1817—1885) — український та російський історик, письменник, етнограф і публіцист, професор Київського і Петербурзького університетів, член-кореспондент Петербурзької АН (з 1876 р.). Брав участь у таємному Кирило-Мефодіївському товаристві. Один з перших українських критиків.
- ²⁵⁶ Пільгук Іван Іванович (1899—1984) — український радянський літературознавець, педагог.
- ²⁵⁷ Кирилюк Євген Прохорович (нар. 1902 р.) — український радянський літературознавець, критик, дослідник доживотної української літератури.
- ²⁵⁸ Дорошкевич Олександр Костьович (1889—1946) — український радянський літературознавець, автор підручників з української літератури та праць про творчість Т. Шевченка, Марка Вовчка та ін.

²⁵⁹ Див. мій аркуш № 5...— Тут ідеться про збори пам'яті П. Куліша в АН УРСР та про доповідь Є. Кирилюка (ЦДАМЛМ, ф. 464, № 4167).

²⁶⁰ Масенко Терень Германович (1903—1970) — український радянський поет.

²⁶¹ Майборода Платон Іларіонович (нар. 1918 р.) — український радянський композитор, народний артист СРСР (з 1970 р.).

²⁶² Цегляр Яків Самійлович (нар. 1922 р.) — український радянський композитор, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1972 р.).

²⁶³ «Полымя» — білоруський літературно-художній і громадсько-політичний щомісячний журнал. Виходить у Мінську з 1922 р.

²⁶⁴ Воскресенко Сергій Іларіонович (1906—1979) — український радянський поет.

²⁶⁵ Колас Якуб (псевдонім Міцкевича Костянтина Михайловича; 1882—1956) — білоруський радянський письменник, народний поет Білорусії (з 1926 р.), академік АН БРСР (з 1944 р.).

²⁶⁶ Крапива Кіндрат Кіндратович (справжнє прізвище — Атрахович; нар. 1896 р.) — білоруський радянський письменник, народний письменник Білорусії (з 1956 р.), академік АН БРСР (з 1950 р.), Герой Соціалістичної Праці.

²⁶⁷ Церетелі Акакій Ростомович (1840—1915) — грузинський поет і громадський діяч.

²⁶⁸ Сліпчук Петро Олексійович (1914—1979) — український радянський байкар, перекладач.

²⁶⁹ «Дніпро» — щомісячний літературно-художній та громадсько-політичний журнал, орган ЦК ЛКСМУ. Заснований 1927 р. у Харкові під назвою «Молодняк». З 1944 р. має теперішню назву.

²⁷⁰ «Перець» — український ілюстрований журнал сатири й гумору. Заснований у Харкові 1927 р. під назвою «Червоний перець». З 1941 р. видається у Києві під теперішньою назвою.

²⁷¹ Безименський Олександр Ілліч (1898—1973) — російський радянський поет.

²⁷² Симонов Костянтин Михайлович (1915—1979) — російський радянський письменник.

²⁷³ Смирнов Сергій Сергійович (1915—1976) — російський радянський письменник.

²⁷⁴ Зісман Марко Давидович (1909—1985) — український радянський поет, перекладач.

²⁷⁵ Кулешов Аркадій Олександрович (1914—1978) — білоруський радянський письменник.

²⁷⁶ Забашта Любов Василівна (нар. 1918 р.) — українська радянська поетеса.

²⁷⁷ «Знамя» — щомісячний літературно-художній та громадсько-політичний журнал, орган СП СРСР. Видається в Москві з 1931 р. (1931—1932 рр. — під назвою «Локаф», тобто «Литературное объединение писателей Красной Армии и Флота»).

²⁷⁸ «Дружба народов» — літературно-художній та громадсько-політичний щомісячний журнал, орган СП СРСР, заснований 1939 р. (до 1955 р. — як альманах).

²⁷⁹ Дроб'язко Євген Антонович (1898—1980) — український радянський перекладач.

²⁸⁰ Го Мо-жо (1892—1978) — китайський державний і громадський діяч, письменник, учений.

²⁸¹ Стіль Андре (нар. 1921 р.) — французький письменник, громадський діяч.

²⁸² Тіт Лукрецій Кар (бл. 96 або 99—55 до н. е.) — давньоримський філософ-матеріаліст, есеїст, поет, автор віршованого філософського твору «Про природу речей».

²⁸³ Руставі — місто республіканського підпорядкування Грузинської РСР. Розташоване на р. Курі.

²⁸⁴ Мосашвілі Іло Онисимович (1896—1954) — грузинський радянський письменник, перекладач творів Т. Шевченка.

²⁸⁵ Віленський Ілля Аркадійович (1896—1973) — український радянський композитор, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1947 р.). Автор опер «Горбокошик», «Івасик-Телесик» та ін.

²⁸⁶ Леонідзе Георгій Миколайович (1899—1966) — грузинський радянський письменник, народний поет Грузії (з 1959 р.), академік АН Грузинської РСР (з 1944 р.).

²⁸⁷ Ларін Михайло Петрович — російський радянський поет, жив і працював на Україні.

²⁸⁸ «Труд» — газета, орган Всесоюзної центральної ради професійних спілок, видається з 1921 р.

²⁸⁹ «Гудок» — щоденна газета, орган Міністерства шляхів сполучення СРСР. Видається з 1917 р.

²⁹⁰ «Смена» — літературно-художній та громадсько-політичний журнал ЦК ВЛКСМ. Видається двічі на місяць з 1924 р.

²⁹¹ «Крестьянка» — радянський громадсько-політичний та літературно-художній журнал для сільських жінок. Видається з 1922 р.

²⁹² «Советский воин» — громадсько-політичний та літературно-художній журнал Головного політичного управління Радянської Армії та Військово-Морського Флоту. У 1919—1947 рр. видавався під назвою «Красноармеец».

²⁹³ «Правда Украины» — республіканська газета, орган ЦК Компартії України, Верховної Ради УРСР та Ради Міністрів УРСР. Почала виходити з січня 1938 р. під назвою «Советская Украина». Під теперішньою назвою друкується з січня 1944 р.

²⁹⁴ «Колхозное село» — газета, орган Міністерства сільського господарства УРСР та Українського республіканського комітету профспілки робітників і службовців сільського господарства і заготівель (1949—1965). Спочатку видавалася (з 1924 р.) під назвою «Радянське село» як орган Київського губкому КП(б)У. Мала й інші назви. З 1965 р. — «Сільські вісті».

²⁹⁵ «Україна» — громадсько-політичний і літературно-художній журнал. Виходить з травня 1941 р. в Києві, спочатку як щомісячник, з липня 1955 р. — двотижневик, з липня 1963 р. — щотижневик.

²⁹⁶ Шпорта Ярослав Гнатович (1922—1956) — український радянський поет.

²⁹⁷ Жданов Олександр Васильович (нар. 1919 р.) — український радянський військовий диригент, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1967 р.).

²⁹⁸ Емінеску Михай (справжнє прізвище — Емінович; 1850—1889) — румунський та молдавський поет.

²⁹⁹ Крижанівський Степан Андрійович (нар. 1911 р.) — український радянський літературознавець, критик, поет.

³⁰⁰ Швець Василь Степанович (нар. 1918 р.) — український радянський поет.

³⁰¹ Саянов Віссаріон Михайлович (1903—1959) — російський

радянський письменник, автор повістей та романів, зокрема ліричної повісті «Верба» (про Т. Шевченка).

³⁰² Підсуха Олександр Михайлович (нар. 1918 р.) — український радянський поет.

³⁰³ Бідоус Дмитро Григорович (нар. 1920 р.) — український радянський поет-гуморист, перекладач. Упорядник і редактор «Антології болгарської поезії» у двох томах (1974).

³⁰⁴ Кальдерон де ла Барка (1600—1681) — іспанський драматург. Творець драми барокко.

³⁰⁵ Маршак Самуїл Якович (1887—1964) — російський радянський поет і перекладач. Перекладав твори І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Рильського та ін.

³⁰⁶ Кривін Фелікс Давидович (нар. 1928 р.) — український та російський прозаїк.

³⁰⁷ Шабатин Полікарп Юхимович (нар. 1919 р.) — український радянський письменник.

³⁰⁸ ...проти маршалізації Європи.— Йдеться про план Маршалла 1947 р.— програму так званої відбудови і розвитку Європи після другої світової війни шляхом подання їй американської допомоги. Названий за ім'ям державного секретаря США Дж. Маршалла.

³⁰⁹ «Я не люблю тебе, ненавиджу, беркуте...» — Рядок з вірша І. Франка «II. Беркут» із циклу «Excelsior!» («З вершин!»).— Див.: Франко І. Збір. творів. У 50-ти т. К., 1975, т. 1, с. 61—62.

³¹⁰ Маковей Осип Степанович (1867—1925) — український письменник, критик, публіцист, громадський діяч. Редактор журналів «Зоря» (1894—1895), «Буковина» (1895—1897), один з редакторів «Літературно-наукового вісника» (1898—1899).

³¹¹ Руданський Степан Васильович (1834—1873) — український поет-демократ, перекладач.

³¹² Сторінку надіслали вже аж у верстці...— Правки та зауваження П. Тичини щодо добірки поетичних творів початківців були враховані редакцією журналу «Вітчизна», яка опублікувала їх 1957 р., № 5, під рубрикою «Голоси молодих». Лише кілька авторів тієї добірки стали поетами. Це, зокрема, Петро Петрович Мах (нар. 1934 р.) та Петро Прокопович Карась (нар. 1938 р.). Творів М. Сома, В. Діденка, О. Лупія, А. Ярмульського, М. Сингаївського, надрукованих у цьому номері, П. Тичина, очевидно, не правив, оскільки їх немає серед архівних матеріалів.

³¹³ Ковган Уліна Йосипівна.— Це перший запис біографій колгоспників колгоспів ім. Сталіна, ім. Ворошилова, ім. Жданова Чорнобильського району Київської області, які П. Тичина відвідав 1954 р. Очевидно, поет збирав матеріал для творчої роботи над осмисленням долі трудящої людини.

³¹⁴ День свята на Іллю...— Релігійне свято на честь пророка Іллі, що відзначається християнською церквою 3 серпня за н. ст.

³¹⁵ ...мальцевський метод...— Йдеться про метод безпильного обробітку ґрунту рілляника колгоспу «Заветы Ленина» Шадрінського району Курганської області, лауреата Державної премії СРСР (1946) Мальцева Терентія Семеновича (нар. 1895 р.).

ПОКАЖЧИК ІМЕН І НАЗВ

- Абаза Г. М. 361
 Абдулла Шах-Хамід 55, 429
 Абовян Х. 296, 505
 Абрамов І. 531
 Абрасимов П. А. 177, 470
 Ажаєв В. М. 145, 161, 460
 Айвазовський (Айвазян) І. К.
 272, 498
 Айтматов Ч. Т. 331, 519
 Алазан В. 430
 Александров О. В. 463
 Алігер М. Й. 147, 461
 Альман Л. 82, 440
 Альшванг А. О. 357, 371, 374, 376,
 377, 530
 Андерсен Г. К. 285
 Андреев В. В. 274, 285, 499
 Андреев Л. М. 286, 366, 502
 Андрієвський О. Ю. 286
 Андроников І. 527
 Андропов Ю. В. 175, 470
 Анелевич М. 126, 455
 Антокольський П. Г. 364, 527
 Антонович В. Б. 51, 249, 427
 Априлов В. Г. 97, 445
 Апухтін О. М. 335, 520
 Арагон Л. 58, 59, 61, 69, 331, 364,
 365, 430
 Аренський А. С. 273, 499
 Арістотель 326, 546
 Аркас М. М. 78, 405, 439
 Арсенєв В. П. 100, 103, 447
 Архангельський О. А. 263, 391,
 496
 Асєв М. М. 295, 362, 504
 Ауєзов М. О. 207, 434
 Бабаєвський С. П. 149, 200, 462
 Бабалинський Л. 255
 Бабель І. 430
 Бабишкін О. К. 192, 475
 Бабур 520
 Багряна Є. 161, 466
 Бажан М. П. 105, 106, 155, 309,
 329, 411, 413, 428, 450, 451,
 505, 512, 519, 527
 Баженов О. В. 280, 501
 Базима Г. Я. 110—120, 123, 320
 Байрон Дж.-Н.-Г. 143, 422, 460
 Балакіреєв М. О. 297, 506
 Бальзак О. де 286, 502
 Бальмонт К. Д. 359, 525
 Банах С. С. 100, 447
 Барабан Л. І. 526
 Баратинський Є. 531
 Барбюс А. 62, 307, 308, 359, 364,
 365, 432, 433
 «Барвінок» 480
 Барклей Д. 154, 463
 Барух А. С. 102, 448
 Басс І. І. 320, 515
 Бах Й.-С. 74, 149, 202, 437, 531
 Бачинський К. 125, 454
 Бачинський С. 125, 454
 Баш (Башмак) Я. В. 333, 519
 Башкирцева М. К. 311, 513
 Безименський О. І. 384, 391, 533
 Безруч П. 331, 518
 Бекаревич 497
 Белєв К. Д. 445
 Белмас М. О. 268
 Бенда Ж. 66—68, 434
 Бенеш Е. 105, 450
 Березовський М. С. 371, 528
 Берліоз Г. 317, 463
 Бернар С. 25, 416
 Бернс Р. 141, 142, 148, 150, 152—
 154, 459, 463
 Бетховен Л. ван 54, 163, 183, 210,
 212, 216, 273, 336, 370, 373, 428,
 432, 487, 520, 529

- Бехер Й.-Р. 356, 363, 525
 Бедний Д. (Придворов Ю. О.)
 209, 345, 391, 523, 531
 Бєлий А. (Бугайов Б. М.) 305,
 334, 373, 421, 510, 529
 Бєлінський В. Г. 201, 391, 458,
 481
 Бичко В. В. 337, 520
 Бізе Ж. 211, 486
 Білецький О. І. 79, 205, 368,
 439
 Білецький-Носенко П. 422
 Білиловський К. 422
 Білокін С. І. 426
 Білоус Д. Г. 207, 391, 392, 484,
 535
 «Більшовик» 521
 Бірюзов С. С. 94, 444
 Бічер-Стоу Г. 244, 494
 Бйорнсон Б. 94, 501
 Благоєв Д. 161, 457, 466
 Благоєва С. 132, 457
 Блок Ж.-Р. 61, 62, 68, 432
 Блок О. О. 26, 305, 335, 373, 417
 421, 432, 510, 529
 Блюдо І. Д. 403, 438
 Бобир Д. М. 374, 529
 Богомолець О. О. 197, 478
 Божилів Б. 163, 467
 Божко С. З. 340, 521
 Бойко В. Т. 484
 Бойко І. З. 313, 331, 372, 514
 Бойченко О. М. 354, 374, 524
 Бойчук М. 410
 Боклевський П. М. 273, 499
 «Болгарія» 338, 520
 Болдуїн Фландрський 98, 446
 Болховітінов Є. О. 275, 500
 Большак В. Г. 196, 478
 Бонч-Бруєвич В. Д. 73, 427, 437
 «Борба» 94, 444
 Бордуляк Т. Г. 281, 501
 Борецький Й. 494
 Борканюк О. О. 107, 461
 Бородай В. І. 207, 484
 Бородін О. П. 430, 529
 Бортянський Д. С. 73, 262, 263,
 273, 436
 Босев А. І. 102, 448
 Ботев Х. П. 95, 97, 99, 138, 140,
 159, 391, 445, 446, 458, 459, 495
 Браз А. (Лебра Ж.-Ф.) 301, 508
 Брамс Й. 216, 488
 Браунінг Р. 156, 464
 Бредшоу Л. 463
 Брем А.--Е. 254, 496
 Бретон А. 60, 431
 Бровка П. (Петро Устинович)
 125, 454
 Букін І. 531
 «Буковина» 535
 Буланже Ж. І. 224, 492
 Бурачек М. Г. 83, 339, 520
 Буцької А. К. 26, 27, 376, 377,
 417, 474
 «Бюлетень асоціації сходознав-
 ства» 360
 Вагнер В.-Р. 25, 416
 Вазов І. М. 135, 138, 159, 160, 162,
 163, 453, 465
 Вайян-Кутюр'є П. 68, 69, 434
 «Вапліте» 313
 Вапцаров Н. Й. 102, 137, 449
 Варламов О. 473, 498
 Варлен Л. Е. 23, 418
 Василев О. (Христо П. В.) 102,
 448
 Василевська В. Л. 140, 459
 Василєв І. 498
 Васильченко С. В. 51, 287, 304,
 340, 361, 410, 427
 Васнецов В. М. 273, 279, 310,
 342, 499, 500
 Ватутін М. Ф. 91, 342, 443
 Вачнадзе Н. Г. 360, 525
 Ведель А. Л. 73, 436
 Веласкес Д. 339, 521
 Вєлков К. Д. 102, 447
 Венгеров С. 420
 Венелін (Гуца) Ю. І. 102, 449
 Вериківський М. І. 17, 32, 36,
 37, 38, 41, 42, 374, 376—378,
 412, 423, 424, 503
 Верді Дж. 512
 Верес В. А. 481
 Верлен П. 422
 Вернер Ц. 310, 512
 Верстовський О. М. 212, 486, 492
 Верт О. 146, 461
 Верхарн Е. 186, 417, 473, 511
 Верхратський І. 413
 Верховинець (Костів) В. М. 375,
 377, 412, 530
 Вершигора П. П. 452
 Вєрьовка Г. Г. 17, 20, 185, 213,
 217, 266, 269, 275, 276, 283, 329,
 331, 363, 374—375, 382, 413, 415,
 421, 423, 469
 Веселовський О. 517
 Веселовський Ю. О. 328, 517

- «Вестник Академий наук СССР»
79, 439
- Виспянський С. 129, 280, 339,
456
- Вишенський І. 479
- Вишинський А. Я. 146, 147, 461
- Вишнеvsька С. К. 203, 482
- Вишнеvsький В. В. 203, 482
- Виштак С. Д. 200, 387, 480
- «Вік ХХ» 454
- «Віленський І. А. 387, 534
- Вільний В. М. 197, 478
- Вірта М. Є. 121, 453
- «Вісті ВУЦВК» 31, 332, 517, 520
- «Вісті Київського губревкому»
16, 412
- «Вітчизна» 163, 164, 200, 344, 385,
386, 393, 480, 504, 567
- Воблий К. Г. 309, 511
- Вовчик-Блакитна М. 420
- Вовчок Марко 261, 282, 285, 416,
513, 532
- Воденичарський В. Н. 102, 449
- Вознесенський А. А. 211, 486
- Войнич Е.-Лі. 318, 515
- Волгін І. Л. 209, 485
- Волконська М. М. 271, 498
- Волконський С. Г. 271, 498
- Волошко Є. М. 303, 509
- Вольтер 308, 316, 434, 511
- «Вопросы истории» 500
- «Вопросы философии» 317, 352,
514
- Вороний М. К. 12, 301, 335, 346,
410, 412, 417, 523
- Воротников П. 498
- Ворошилов К. Є. 121, 132, 134—
136, 140, 159, 175, 342, 367, 470
- Воскрекасенко С. І. 383, 391, 533
- Вревська Ю. П. 98, 446
- Врубель Е. О. 279, 500, 501
- Вучетяч Є. В. 443
- Вяземський П. А. 369, 528
- Гавлічек-Боровський К. 178, 391,
392, 471
- Гагарін Ю. О. 209, 485
- Гайда П. В. 41, 376, 424, 464
- Гайдн Ф. Й. 273, 376, 499, 531
- Галицький Данило 106, 451
- Галуцкі Б. 73, 436
- Галятковский І. 286, 502
- Гальченко С. А. 403
- Гамсун Кнут 10, 340, 409, 521
- Гановські С. Ц. 101, 447
- Гарді Т. 156, 464
- Гарібальді Д. 301, 508
- Гаркуша С. І. 204, 483
- Гаррік Д. 156, 464
- Гастелло М. Ф. 342, 523
- Гафурі Мажит (Гафуров Г. Н.)
88, 217, 318, 442
- Ге М. М. 118, 453
- Гесно М.-Ж. 68, 434
- Гейне Г. 37, 329, 391, 422, 423,
430, 506
- Гекслі (Хакслі) О. Л. 59, 66, 431
- Генріх VII 463
- Герінг Г. 105, 450
- Герцен О. І. 458, 497, 517
- Гете Й.-В. 37, 50, 58, 364, 422,
426, 430, 436, 479, 497
- Гіталов О. В. 199, 479
- Гітлер А. 105, 450
- Гладков Ф. В. 157, 464
- Глазунов О. К. 212, 486
- Глинка М. І. 224, 273, 280, 492,
498
- Глібов Л. І. 219, 255, 269, 275,
289, 354, 355, 490, 524
- Глієр Р. М. 376, 377, 412
- Глущенко І. Є. 148, 153, 461
- Глущенко М. І. 224, 273, 280,
492
- Глущенко М. П. 69, 435
- Го Мо-жо 386, 533
- Гоголь М. В. 55, 163, 204, 215,
260, 267, 268, 273, 336, 429, 491,
493
- Гойя (Гойя-Лусьєнтес Ф.-Х. де)
434
- Голд М. 435
- Голованівський С. О. 328, 517
- Головко А. В. 130, 456
- Голуй Т. 127, 455
- Гольбах 73
- Гомер 506
- Гонта І. 517
- Гонта М. П. 319, 517
- Гончар О. Т. 333, 59, 362, 519,
526
- Гончаренко І. І. 196, 477
- Горанов Х. А. 102, 448
- Горіловський Л. Л. 447
- Городецький С. 531
- Городовенко Н. Т. 37, 423
- Городської Я. З. 329, 518
- Горький Максим (Пешков О. М.)
10, 30, 31, 59, 93, 198, 251, 252,
254, 266, 268, 274, 275, 276, 282,
306, 310, 313, 332, 357, 361,

- 365—368, 386, 409, 410, 416, 430,
500, 510, 518, 527, 531
- Готвальд К. 181, 472
- Гофман Е.-Т.-А. 422
- Грабовський П. А. 331, 463, 464,
519
- Гречанинов О. Т. 280, 493, 497,
501
- Грибачов М. М. 201, 202, 481
- Грибоедов О. С. 163, 271, 328,
467
- Григоренко Грицько (Судовщи-
кова-Косач О. Є.) 354, 524
- Григорович В. І. 380, 381, 539
- Григурок Є. 521
- Грінченко Б. Д. 26, 31, 219, 248,
275, 298, 304, 417, 420, 506, 510
- Грінченко М. О. 90, 443
- «Гроно» 17, 413
- Гросс Г. 217, 489
- Губсюоз (Дніпросюоз) 15, 361,
411
- «Гудок» 534
- Гулак-Артемівський П. П. 422,
455, 492, 495
- Гулак-Артемівський С. С. 528
- Гуліа Д. М. 249, 495
- Гундоров 444
- Гурамшвілі Д. 55, 260, 296, 312,
359, 428, 504
- Гус Я. 471
- Гюго В.-М. 59, 431, 60, 61, 355,
386, 387
- Давид Ж.-Л. 61, 432
- Давидов В. 498
- Давидов Д. 497
- Давидов С. 436
- Далі С. 60, 431
- Далмацький І. 492, 498
- Данилевський В. В. 340, 521
- Данилевський М. Я. 381, 532
- Дарвін Ч.-Р. 143, 156, 460
- Даргомижський О. 495
- Дебюссі К. 530
- Дегтярьов С. 436
- «Дейлі Уоркер» 141, 532
- Демуцький П. Д. 199, 224, 291,
376, 412, 479
- Денікін А. 512
- Державін М. С. 95, 98, 104, 162,
445, 450
- Десняк О. Г. 333, 382
- Джабаєв Д. 296, 388, 390, 505
- Джаміль Муса (Залілов М. М.)
295, 331, 504
- Джойс Д. 65, 434
- Джонсон Х. 150, 463
- Димитров Г. М. 132—140, 161,
296, 457
- Димитров М. Д. 138, 458
- Димитрова Б. Н. 160, 161, 162,
465, 466
- Діденко В. 535
- Дідро Д. 240, 490, 494
- Дізраелі Б. 156, 463
- Діккенс Ч. 63, 153, 434
- Дмитрієв І. 497
- «Дніпро» 211, 390, 504, 515,
518
- Дніпровський І. Д. 329, 518
- Добровольський П. М. 249, 264,
267, 275, 284, 495
- Добровольський С. Р. 125,
454
- Довженко О. П. 344, 350, 443,
457, 523
- Долина П. Т. 376, 531
- Домашенко Г. Ф. 50, 426
- Донелайтіс К. 363, 562
- «Донецкий пролетарий» 517
- Донченко О. В. 166, 469
- Дорошкєвич О. К. 382, 532
- «Досвітні огні» 506
- Досвітній О. Ф. 217, 318, 489,
525, 527
- Досєва Н. В. 94, 444
- Достовський Ф. М. 54, 428
- Драгоманов М. П. 507
- Драч І. Ф. 210, 351, 485, 523
- Дринов М. С. 103, 449
- Дроб'язко Є. А. 386, 387, 533
- Дроздов В. Г. 50, 267, 282,
426
- «Дружба народів» 386, 387,
533
- Друзин В. П. 249, 485
- Дубина К. К. 103, 449
- Дунаєвський І. 447
- Дуров А. Л. 491, 260, 461, 462,
491
- Дюбюк О. 498
- Дюма-син 512
- Дядиченко А. М. 303, 341, 522
- Ейкія А. (Вільє В.) 171, 469
- Елін-Пєлін (Іванов Д. С.) 163,
466
- Еллан (Блакитний) В. М. 13,
15, 29 — 31, 33, 50, 191, 193,
277, 280, 308, 332, 349, 373, 409,
410, 417, 427, 521, 529

- Емінеску М. 388, 390, 534
 Енгельс Ф. 148, 153, 309, 428, 464, 502, 528
 Еренбург І. Г. 58, 59, 62, 126, 430, 455
 Еркель Ф. 174, 470
 Євенко А. Ф. 196, 477
 «Європа» 454
 Єлизавета І 510, 525
 Єльченко Ю. Н. 209, 485
 «Епархияльные ведомости» 275, 500
 Єрмолова М. М. 20, 415
 Єсенін С. О. 36, 305, 421, 510, 529
 Єфимовський І. С. 50, 264, 267, 270, 277, 334, 426
 Єфремов С. О. 303, 509
 Жарден Е. дю 68, 435
 Жданов А. О. 367, 527
 Жданов О. В. 388, 534
 Жебелев С. О. 74, 437
 Жевченко Т. Ю. 166, 469
 Жерар Ф.-П.-С. 61, 433
 Живков Т. Х. 139, 459
 Жижка Ян 178, 471
 «Життя й революція» 504
 Жід А. 61, 62, 70, 432
 «Жовтень» 32, 192, 309, 420, 475, 511
 Жук М. І. 224, 279, 280, 298, 399, 456, 492
 Жуков Г. К. 121, 453
 Жуковский В. А. 238, 249, 274, 491, 493, 518
 Жуковский Г. Л. 207, 208, 484
 Забашта Л. В. 386, 533
 Забіла Н. Л. 353, 463, 466, 524
 Заболотний Д. К. 359, 525
 Заболотний М. О. 193, 476
 Заболотський М. О. 193, 476
 Загаров О. Л. 379, 531
 Загірня (Гришченко) М. М. 238, 286, 493
 Загорська М. О. 251, 275, 290, 495
 Загул Д. Ю. 51, 354, 412, 413, 428, 460
 Заїмов В. С. 98, 446
 «Закарпатська правда» 163, 467
 «Закарпатська Україна» 505
 Залізник М. 517
 Замичковський І. Е. 376, 531
 Заньковецька (Адасовська) М. К. 54, 58, 380, 408, 428
 Затонський В. П. 360, 525
 Захаржевська В. О. 215, 487
 Захарієв І. 96, 445
 Збанацький Ю. О. 218, 490
 Зелінський К. Л. 334, 519
 Землячка Р. С. 275, 500
 Зенкевич М. О. 211, 486
 Зеров М. К. 51, 427
 Зілмякус К. 142, 459
 Зісман М. Д. 385, 533
 Зленка Г. 419
 «Знамя» 386, 533
 Золотарьов В. 498
 Зосимович 497
 Зоценко М. М. 144, 460
 Зуєва Т. 470
 «Зшитки боротьби» 512
 Іваненко О. Д. 145, 197, 286, 336, 460
 Іванов В. В. 62, 433
 Іванов О. А. 278, 500
 Іванов С. В. 245, 494
 Ігнатенко М. І. 477, 196, 218
 «Известия» 82, 198, 200, 327
 Ізмірлієв Г. 98, 446
 Ільєнко І. О. 215, 488
 Ільницький М. М. 309, 512
 Ільченко О. Є. 197, 478
 «Иностранная литература» 198, 478
 Іоанн Хреститель 254, 495
 Іполитов-Іванов М. М. 280, 501
 Ісаакян А. 384
 Ісаєв М. М. 102, 448
 «Исторический вестник» 350, 532
 Іщук А. О. 410
 Іжакевич І. С. 285
 Ірасек А. 178, 471
 Йовков Й. С. 163, 467
 Йогансен М. Г. 32, 336, 420
 Кабалецький Д. Б. 146, 149, 157, 461
 «Казанские губернские ведомости» 532
 Казка А. В. 31, 50, 219, 255, 283, 288, 326, 364, 377, 420, 516
 Калинович М. Я. 85, 441
 Калінін М. І. 91, 443
 Калчев К. 102, 448
 Кальдерон де ла Барка П. 391, 535
 Капніст В. В. 73, 436, 437
 Караваєва А. 430
 Каравелов Л. С. 138, 163, 558

- Каразін В. Н. 162, 466
 Карась П. П. 396, 535
 Карл I 64, 434
 Карпенко-Карий (Тобілевич) І. К. 163, 467, 529
 Касіян В. І. 144, 218, 460
 Каспрович Я. 128, 456
 Кассу Ж. 62, 67, 433
 Кастальський О. Д. 280, 501
 Касяненко Є. У. 32, 420
 Катерина I 525
 Катерина II 492
 Катон Марк Порцій (Старший) 362, 525
 Качайло О. 353, 524
 Квітка К. В. 18, 414
 Квітка-Основ'яненко Г. Ф. 297, 506
 Кежун Б. А. 210, 488
 Кербель Л. 479
 Кетков О. 444, 447
 Кецовелі В. З. 275, 499
 Кибальчич М. І. 275, 499
 Кибальчич С. О. 250, 376
 «Київ» 504
 «Київський комсомолець» 505
 Кирило і Мефодій 180, 394, 472
 Кирилюк Є. П. 381, 532, 533
 Кирнарський М. 408
 Кирпачев Х. І. 102, 449
 Кирпичников О. І. 380, 532
 Ківі А. 170, 174, 469
 «Киевская мысль» 290, 503
 «Киевская старина» 233, 251, 252, 284, 285, 299, 380, 381, 493, 507
 Кіплінг Р.-Д. 156, 464
 Кіров С. М. 144, 512, 460
 Кіршон В. 430
 Кіш Е. Е. 68, 434
 Климовський Є. 493
 Кліберн (Клайберн) Г.-Л. 216, 488
 Клодель П.-Л.-Ш. 364, 526
 Ключев М. О. 305, 421, 510, 529
 «Книгар» 469
 Кобилянська О. Ю. 287, 405, 502
 Кобилянський В. О. 19, 51, 414
 Кобринська Н. 405
 Ковалевський В. В. 201, 480
 Коваленко О. 405, 412
 Ковалинський М. І. 50, 426, 427
 Ковальський В. 131, 457
 Ковальський І. 416
 Ковган У. Й. 398, 535
 Ковпак С. А. 115—117, 123, 134, 137—139, 177, 342, 451, 452, 453, 454
 Коган Н. 511
 Козицький П. О. 17, 33, 299, 331, 374, 376, 377, 410, 412, 423
 Кок Ш.-П. 355, 524
 Колас Якуб (Мицкевич К.) 384, 389, 430, 533
 «Колгоспне село» 388, 534
 Количев О. 531
 Коллонтай О. М. 340, 521
 «Коло» 380, 531
 «Колокол» 497
 Коломієць П. 50, 426
 Кольцов (Фрідлянд) М. Ю. 58, 69, 70, 430
 Кольцов О. В. 115, 244, 245, 249, 250, 268, 452
 Комаров М. Ф. 493
 Комаров О. В. 319, 320
 «Коммунист» 202, 481, 517
 Компан О. С., 354, 524
 «Комсомолец Украины» 514
 «Комуніст» 313, 327, 368, 504, 505, 514, 520
 Кондратенко В. А. 289, 502
 Кожев І. С. 105 451
 Коновал І. О. 199, 301, 407
 Коновал М. О. 372
 Коновал Н. І. 8, 199, 291, 407, 411
 Коновал П. І. 8, 13, 199, 291, 378, 407
 Кононенко М. С. 298, 506
 Конрад М. Й. 198, 199, 478, 502
 Копиленко О. І. 368, 438, 527
 Копиця Д. Д. 438
 Кораїс А. 213, 487
 Корж 517
 Корнев О. І. 114, 118, 119, 320, 452
 Корнійчук О. Є. 102, 147, 162, 200, 215, 315, 316, 360, 365, 376, 430, 438, 449, 457
 Короленко В. Г. 270, 498
 Королюва Г. В. 121, 454
 Коротич В. О. 218, 489
 Коротченко Д. С. 120, 453
 Корпачев Х. І. 137
 Коряк В. Д. 418
 Косарик Д. М. 160, 187, 190, 194, 196, 376, 426, 429, 465, 474, 475, 476
 Косач Ю. М. 198, 478

- Косинка Г. М. 413
 Константинов Г. Г. 134, 458
 Костенко Л. В. 192, 197, 476
 Костер Ш. де 79, 440
 Костов Д. С. 163, 467
 Костомаров М. І. 381, 532
 Костюшко Т. 128, 455
 Котляревський І. П. 297, 408, 506, 511
 Котовський Г. І. 76, 295, 342, 351, 439, 489, 504, 514, 522
 Коттон Ежені 200, 479
 Коцев-Челкаш 102, 448
 Коцюбинська О. М. 522
 Коцюбинський М. М. 53, 56, 77, 78, 190, 214, 219, 279, 280, 281, 298, 299, 301, 317, 320, 326, 332, 336, 357, 360—362, 366, 369, 375, 382, 409, 410, 420, 426, 429, 487, 490, 495, 499, 507, 508, 518
 Коцюбинський Ю. М. 316, 341, 514, 522
 Коцюр Д. Ф. 50, 214, 235—237, 247, 248, 251, 296, 426
 Кочевський В. В. 200, 480
 Кочерга І. 438
 Кошиць О. 474
 Кравченко Ф. Т. 211, 486
 Крапива (Атрахович) К. К. 384, 533
 Красицький Ф. 412
 «Красная звезда» 90, 442
 «Красная новь» 329, 518
 Красновський С. К. 194, 476, 495
 Кревель Р. 58—60, 430
 «Крестьянка» 388, 534
 Кривін Ф. Д. 391, 535
 Кривошей 501
 Крижанівський С. А. 388, 399, 534
 Крилов І. 408
 «Криниця» 502
 Криницька Л. А. 376, 531
 Кропивницький М. Л. 26, 260, 417, 496, 530
 Крупська Н. К. 473
 Крушельницька С. 496
 Кубін Р. 185, 473
 Куватов 489
 Кудашев (Кудаш) С. Ф. 92, 318, 443
 Кузьменко П. С. 275, 499
 Куїнджі А. І. 492
 Кулепов А. О. 385, 533
 Кулжинський С. П. 288
 Кулик І. Ю. 328, 366, 517
 Кулик-Корчагіна О. Л. 347, 523
 Куліш П. О. 23, 381, 382, 416, 422, 460, 532
 Кульчицька О. Л. 347, 523
 Кунєв Т. Б. 102, 449
 Купала Я. 291, 363, 382, 384, 389, 503
 Купрін О. І. 366, 527
 Курбас Л. С. 306, 307, 359, 372, 501, 509, 510, 529
 Куриленко В. 370, 377, 528
 Кустов П. П. 191, 475
 Кутузов М. І. 205, 260, 496
 Кухаренко Л. І. 192, 475
 Кухтенко І. 283, 502
 Кушнерик Ф. Д. 505
 Кюлявков К. П. 109, 160, 447
 Лавренъов Б. А. 177, 471
 Лавуазьє А.-Л. 436
 Лагода В. К. 196, 478
 Лазаревський О. М. 275, 500
 Лалич Р. 93, 94, 99, 103, 444
 Ланков Н. 96, 102, 445
 Лаптев К. І. 185, 472
 Ларін М. П. 387, 534
 Лассо О. 79, 373, 440, 529
 Ласт Й. К. 69, 435
 Лахуті А. 430
 Лебедєв-Кумач В. І. 447
 Левицький Ф. В. 375, 530
 Левін Г. М. 211, 486
 Левітан І. І. 339, 520
 Лейбніц Г.-В. 344, 523
 Ленін В. І. 67, 88, 128, 130, 131, 161, 170, 187, 188, 198, 216, 312, 313, 330, 349, 358, 366, 409, 415, 419, 437, 442, 456, 473, 479, 445, 510, 513
 Леонардо да Вінчі 37, 310, 423, 429, 430, 433, 450, 513
 Леонідзе Г. М. 387, 534
 Леонов Л. М. 177, 471
 Леонтович В. Д. 510
 Леонтович М. Д. 19, 21, 36, 37, 40, 41, 186, 328, 373, 374, 375, 388, 412, 414, 519, 530
 Лермонтов М. Ю. 35, 238, 350, 387, 422, 492, 493, 497, 498, 518
 Лессінг Г.-Е. 50, 121, 426, 436
 Лесков М. С. 369, 528
 «Летопись» 510
 Лизанівський І. 515
 Лисенко М. В. 188, 250, 264, 265, 275, 292, 377, 474, 495, 507

- Литвин С. М. 216, 488
 Лиходід М. Х. 210, 211, 350, 485
 Лібкнехт В. 57, 58, 318, 429
 Лібкнехт К. 318, 429
 Ліддсей Д. 141, 144, 459
 Ліпінський К.-Ю. 279, 501
 Лісняк В. А. 91, 443
 Лісовий П. Г. 313, 514
 Лісовський Р. 408
 Ліст Ф. 202, 216, 268, 481
 «Література и жизнь» 197, 478
 «Література і мистецтво» 92, 93, 381, 382, 443
 «Літературна газета» 161, 201, 207, 216, 315, 351, 388, 389, 476
 «Літературна Україна» 205, 206, 348, 362, 467, 484, 504, 511, 526
 «Літературная газета» 91, 92, 190, 193, 195, 322, 476
 «Літературно-науковий вісник» 442, 506, 513, 519, 535
 Лобачевський М. І. 336, 520
 Лозовський Л. К. 9, 12, 13, 37, 38, 41, 410, 418, 419
 Лозовський О. К. 408, 423
 Локота І. Т. 108, 451
 Ломоносов М. В. 71, 327, 435
 Лонгфелло Г.-У. 156, 463
 Лондон Дж. 148, 461
 Лоне де Вега 358, 391, 525
 Лоуренс Д. Г. 65, 434
 Луговський В. О. 334, 520
 Луї ле Нен 61, 432
 Лукашевич П. Я. 50, 426
 Лукрецій (Тіт Лукрецій Кар) 387, 534
 Лупій О. В. 535
 Луппол І. В. 59, 62, 430
 Любарський П. 330, 365, 518
 Любомирський Г. Л. 302, 508
 Любченко А. П. 329, 517
 Людкевич С. П. 290, 503
 Людовік IV 355, 524
 Льонрот (Ленрот) Е. 52, 428
 Магеровський В. К. 377, 531
 Маджаров К. Н. 102, 449
 Мазепа І. С. 495
 Майборода П. І. 382, 533
 Майєрова М. 471
 Мак-Діармід Г'ю 148, 461
 Маковей О. С. 392, 535
 Макс Е. 60, 432
 Макс Р. 372, 528
 Максимович Д. 128, 127, 455
 Максим'юк Т. 492
 Малишко А. С. 82, 160, 328, 348, 413, 440
 Мальро А. 62, 67, 68, 433
 Мальцев Т. С. 187, 399, 473
 Мамонтов Я. А. 81, 440
 Манжара І. О. 197, 478
 Манн Г. 62, 385, 434
 Манн Т. 59, 431
 Маннергейм К.-Г.-Е. 174, 469
 Марджанішвілі К. (Марджанов К. О.) 357, 358, 525, 359
 Маркевич М. 492
 Маркович П. В. 261, 269, 497, 524
 Маркс Ж. 201, 480
 Маркс К. 60, 68, 148, 156, 200, 201, 290, 309, 316, 317, 422, 428, 463, 464, 479, 480, 502, 511, 528
 Мартинов І. 102, 448
 Марчевський М. 102, 448
 Маршак С. Я. 391, 535
 Маршалл Дж. 535
 Мар'яненко І. О. 9, 374, 376, 408, 412
 Масенко Т. Г. 382, 383, 527
 Маслов С. І. 368, 527
 Мах П. П. 395, 533
 Мачтет Г. О. 275, 361, 499
 «Маяк» 508
 Маяковський В. В. 32, 130, 150, 155, 308, 311, 312, 341, 343, 345, 386, 391, 430, 447, 462
 Медведєв С. Т. 287, 299, 360, 361, 372, 507
 Меженко (Іванов) Ю. О. 377, 412, 413
 Мелешко М. О. 92, 443
 Меллер В. 410
 Меріме П. 412
 Метерлінк М. 325, 516
 Метлінський А. Л. 298, 506
 Мещеряков М. Л. 377, 531
 Микешин М. Й. 204, 279, 482, 528
 Микитенко І. К. 316, 365, 368, 430
 Милорадовичі М. та Г. 494
 Мирний Панас 298, 361, 428, 463, 506
 Миронов Д. 162, 466
 Мисик В. О. 463
 «Мистецтво» 355, 359, 510, 512
 «Мистецтво революції» 306, 358
 «Мистецтво трибуна» 21, 415
 Михайличенко Г. В. 28, 31, 36, 340, 418, 422
 Михайлов Ю. С. 376, 530

- Михайловський-Данилевський О. І. 205, 483
 Михалевич Я. 128, 456
 Мікеланджело Буонарроті 339, 432, 521
 Мілев Г. 96, 102, 137, 138, 445, 448
 Мільтон Дж. 63, 143, 434, 460
 Мінорський В. Ф. 143, 460
 Мірбо О. 325, 516
 Мітюков О. Г. 410
 Міцкевич А. Б. 128, 131, 455, 457
 Модзалевський В. Л. 13, 410
 «Молода Україна» 507
 «Молодь України» 162, 466
 Мольєр Ж.-Б. 177, 422, 471
 «Монд» 62, 433
 Монтегю А. 146, 155
 Монтень М. 67, 434
 Монтеск'є Ш.-Л. 330, 518
 Мопассан Гі де 311, 513
 Морачевська С. М. 51, 214, 224, 233, 237, 281, 291, 358, 372, 427
 Мордовець (Мордовцев) Д. Л. 76, 438
 Морріс Ел. 155
 Моррісон Г. С. 142, 459
 Мосашвілі І. О. 387, 534
 Мослі О. Е. 64, 434
 Моцарт В.-А. 73, 376, 436, 531
 Мочульський В. М. 381, 532
 Мудрий Ярослав 510
 «Музагет» 17, 306, 413
 Муравйова О. О. 977, 531
 Мурашко О. О. 339, 520
 Мурільйо Б.-Е. 273, 499
 Мусієнко О. В. 211, 214, 486, 487
 М'яковський М. Я. 149, 461
 М'ястківський А. П. 163, 467
 Мятлев І. 531
 «На зміну» 494
 Нагаєвський С. 493
 Нагорська О. А. 310, 512
 Наджаков Г. С. 101, 447
 Налбандян М. Л. 328, 517
 Наморадзе Е. А. 340, 360, 521
 Направник Е. 497
 Нарбут Г. І. 9, 408, 410
 Наріжний В. Т. 204, 483
 «Народна культура» 162, 466
 Натан Ж. П. 99, 102, 446
 «Наука» 483
 Наумович А. 204, 482
 Наумович І. Г. 205, 291, 483
 «Нева» 191, 192, 475
 «Негативи» 475
 Нежданова А. В. 313, 514
 Нежевенко Г. С. 185, 473
 Незвал В. 185, 472
 Некрасов М. О. 200, 331, 391, 480, 498
 Немірович-Данченко В. І. 284
 Немірович-Данченко В. І. 284, 502
 Нестеров М. В. 279, 500, 501
 Нестеровський П. П. 219, 490
 Нехода І. 456
 Нечуй-Левицький І. С. 7, 406
 Нецадименко Х. П. 306, 509
 Нікітін І. С. 491, 494, 498
 Ніцше Ф. 325, 546
 «Нова рада» 303, 363, 509
 «Новый мир» 157, 331, 464
 Новицький О. К. 196, 387, 478
 Новиченко Л. М. 313, 410, 513
 «Новое время» 134, 458
 Номіс (Симонов) М. Т. 355, 524
 Ньютон І. 156, 564
 Обачний (Косач) М. П. 290, 503
 Огарьов М. П. 268, 274, 275, 497
 «Огонек» 143, 330, 386, 460
 Озеров Л. А. 185, 209, 210, 473
 О'Кейсі Ш. 150, 198, 460
 Олесь О. 19, 405, 414, 463
 Олійник Б. І. 207, 216, 246, 484
 Орбеліані Г. З. 328, 517
 Орбеліані М. М. 328, 517
 Орбеліані С. С. 340, 521
 Орландо Лассо 378, 529
 «Основа» 508
 Остан Вишня (Губенко П. М.) 312, 340, 356, 391, 525
 Островський М. О. 189, 296, 574
 Островський О. М. 163, 467
 Остриянін Д. Х. 187, 473
 Осьмачка Ф. С. 29, 33, 39, 40, 42, 419
 «Отечествен фронт» 94, 139, 444
 «Отечественные записки» 497
 Паасікві Ю. К. 174, 469
 Павленко П. А. 121, 453
 Павлик М. 515
 Павличко Д. В. 520
 Павлов Т. Д. 101, 447
 Павлюк А. К. 403, 404, 425, 509, 530
 Палагеча О. І. 318
 Паламарчук Д. 428
 Палацький Ф. 184, 472
 Пальмін І. 531

- Пантелєєв (Єремєєв) О. І. 160, 465
Панфьоров Ф. І. 59, 365, 430, 431, 531
Панч (Панченко) П. Й. 201, 211, 365, 430, 480
Папарук К. К. 16, 24, 28, 39, 82, 83, 289, 306, 356, 371, 377, 402, 412
Паронян А. 319, 515
Пархоменко О. І. 210, 211, 365, 480
Пархоменко Т. З. 265, 272, 497
Пастернак Б. Л. 149, 150, 430, 462
Пецько А. 14, 372, 411, 418
Пенев К. Т. 102, 448
Пеновський П. І. 137
Первенцев А. О. 121, 196, 453
Первомайський Л. С. 329, 425, 518
Пергамент О. В. 203, 482
Перепелюк Г. М. 160, 465
«Перець» 384, 533
Песталоцці Й. Г. 26, 417
Петканова М. К. 161, 466
Петніков Г. М. 335, 520
Петрицький А. Г. 38, 417, 423
Петро І 525
Петров С. (Скиталець) 500
Петрович В. 104, 450
Петровський Г. І. 164, 468
Петровський Д. В. 300, 507
Пехліванова К. І. 103
Пилипенко С. В. 340, 515, 521
Пишін О. М. 380, 532
Пирогов М. 532
Піддубний І. М. 284, 502
Підсуха О. М. 144, 390, 391, 460
Пікассо 60, 431
Пільгук І. І. 381, 532
«Піонерія» 464
Платон 73, 74, 437
Подвойська О. Я. 319
Подвойський Л. М. 319
Подвойський М. І. 194, 214, 215, 225, 245, 247, 249, 251, 252, 257, 258, 260—262, 264—267, 269, 270, 274, 275, 277, 279, 282, 310, 319, 320, 366, 476, 491, 492, 515
Полетяка В. Г. 51, 427
Поліщук В. Л. 20, 21, 29, 33, 34—36, 40, 165, 166, 217, 318, 331, 412, 413, 415, 418, 419, 489, 525, 527
Полонський Я. 531
Полуботок П. Л. 494
Полянська-Карпенко О. П. 283
«Полярна звезда» 497
«Польмя» 533
Попов А. Н. 102, 449
Попов М. М. 32, 420
Попов Н. Н. 449
Попова М. І. 160, 465
Португалов В. Й. 289, 502
Потапова В. Н. 486
Потьомкін В. П. 306, 510
«Правда» 90, 104, 182, 215, 488, 503
«Правда України» 388, 400, 503, 505, 513, 520, 534
«Прапор» 200, 480, 509, 510
Прахов А. В. 500
Прешерн Ф. 185, 473
Примак Е. В. 487
Примаков В. М. 341, 522
Примаченко М. О. 347, 523
Прітт Д. Л. 141, 145, 155, 459
Прокоф'єв С. С. 150, 462
«Промінь» 508
«Просвіта» 398, 506
Пруст Марсель 11, 150, 409, 463
Пушкін О. С. 11, 18, 32, 39, 42, 43, 115, 238, 259, 268, 296, 311, 312, 328, 344, 355, 382, 384, 386, 391, 412, 414, 420, 422, 430, 459, 496, 506, 507, 511, 513, 517, 518, 528, 531
Пчілка Олена (Косач Ольга Петрівна) 290, 293, 422, 463, 494, 503
Пшибишевський Станіслав 11, 325, 409, 546
П'янов В. Я. 202, 209, 481, 485
П'ятишкін П. С. 109—113, 320, 452
«Работница» 187, 473
Радевський Х. В. 102, 448
Радишев О. М. 72, 312, 327, 430, 436, 479, 511
Радойнов Ц. К. 96, 445
Радчук Ф. І. 376, 531
«Радянська жінка» 314, 514
«Радянська культура» 385
«Радянська освіта» 520
«Радянська Україна» 465, 477, 488, 503, 504, 505, 512
«Радянське літературознавство» 353

- Расвський В. Ф. 270, 498
 Разін С. Т. 100, 447
 Разумов Г. І. 248
 Райніс Ян (Плікшанс Яніс Кри-
 м'янович) 363, 364, 526
 Ракоші М. 175, 470
 Распутін Г. Ю. 60, 290, 432
 Растреллі 510
 Рафаель С. 273, 310, 513
 Рахлін Н. Г. 163, 467
 Рахманінов С. В. 163, 202, 467
 Ревуцький Д. М. 251, 205, 375,
 377, 474, 495, 529
 Редька Ф. 438
 Рембо Ж.-А. 316, 364, 514
 Рембрандт Г. ван Р. 273
 Ренан Е.-Ж. 26, 417
 Реннгард М. 528, 529
 Реріх М. К. 371, 528
 Рєпін І. Ю. 272, 339, 499
 Рибачький М. І. 332, 519
 Рилєнков М. І. 209, 378, 485
 Рильський М. Т. 24, 328, 329, 363,
 369, 381, 413, 415, 428, 437, 438,
 448, 457, 517, 518, 526, 527, 533
 Римський-Корсаков М. А. 32, 59,
 273, 280, 278, 420, 531
 «Рідний край» 298, 506, 507
 Різников (Різниченко) В. Ф. 50,
 426
 Рільке Р.-М. 149, 462
 Робінсон Д. В. 459
 «Робітнича газета» 204, 481
 Розанов В. В. 409
 Розвадовський В. К. 224, 492
 Розенталь 417
 Розумовський К. І. 71, 435
 Рокоссовський К. К. 116, 124, 155,
 453
 Роллан Р. 61, 62, 196, 307, 336,
 370, 432
 Романицький Б. В. 375, 377, 379,
 529
 Ростовський-Туптало Д. 508, 303,
 509
 Рубенс П.-П. 61, 273, 432
 Рубінштейн М. 497, 498
 Рудакі 520
 Руданський С. В. 282, 392, 501,
 508, 509
 Руднев В. 500
 Руднев С. В. 109, 113, 115, 116,
 119, 320, 342, 451, 452, 453
 Руднева Б. Д. 120, 453
 Рудницький Л. 131, 457
 Рудченко І. Я. 298, 506
 Рудяков П. М. 26, 417
 Рум'янцев С. 102, 449
 Русланова Л. А. 150, 462
 Русов О. О. 275, 500
 Руссо Ж.-Ж. 198, 478
 Руставелі Ш. 310, 359, 505, 513,
 525
 Савипа М. Г. 20, 415
 Савицька М. В. 7, 201, 203, 227,
 234—236, 242, 282, 301, 302, 407,
 482, 508
 Савицький Г. В. 292, 378, 503
 Саводник В. Ф. 282, 502
 Савченко Я. Г. 335, 520
 Садовський М. К. 363, 378, 379,
 467, 526, 529, 530
 Саккеті Л. А. 302, 509
 Саксаганський (Тобілевич) П. К.
 84, 380, 408, 412, 422, 441
 Самійленко В. І. 36, 51, 192, 289,
 290, 300, 346, 354, 355, 372, 422,
 475
 Сарті Дж. 73, 436
 Саянов В. М. 390, 535
 Саят-Нова 214, 487
 Свенціцький П. 428
 Свєшніков О. В. 127, 175, 470
 Світличний І. М. 348, 523
 «Світло» 29, 40, 360, 427
 Святополк 494
 «Селянська правда» 521
 Семенко М. В. 8, 19, 29, 31, 42,
 210, 307, 407, 417, 419, 420, 485,
 511
 Семенов М. М. 199, 479
 Сениця П. І. 14, 195, 291, 411
 Сенкевич Г. 128, 456
 Сен-Сімон де Рувруа А.-К. 14,
 195, 291, 411
 Сераковський З. 467
 Сенченко І. Ю. 501
 Серафимович О. С. 209, 485
 Серов В. О. 339, 520
 Серов О. М. 520
 Сеченов І. М. 384, 532
 Сигізмунд І 468
 Симеон 98, 99, 446
 Симоненко В. А. 309, 346, 369,
 512, 528
 Симонов К. М. 384, 533
 Синайський З. І. 289
 Сингаївський М. Ф. 535
 Сірик Є. 496
 Скаба А. Д. 206, 483

- Скирда Л. М. 210, 485
Скобелев М. Д. 446
Сковорода Г. С. 50, 73, 74, 105, 198, 208, 296, 312, 327, 352, 427, 429, 437, 451, 479, 504, 517, 524
Скотт Вальтер 149, 462
Скрипник М. О. 360, 525
Скунць П. М. 210, 486
Слабошпицький М. Ф. 513
Славейков П. П. 163, 466
«Славяне» 515
Сладкопевцев В. В. 22, 376, 416
Сластьон О. Г. 314, 514
Сліпчук П. О. 384, 533
Слісаренко О. А. 420
Словацький Ю. 17, 127, 128, 387, 413, 529
Сметана С. 470
Смирненський Х. 136, 137, 162, 458
Смирнов С. С. 384, 533
Смілянський Л. І. 197, 478
Собеський Я. 128, 456
Собінов Л. В. 58, 429, 514
Собко В. М. 215, 488
«Советская культура» 203, 482
«Советская музыка» 495
«Советский воин» 388, 534
Соколов І. І. 284
Соколов М. О. 498
Сократ 166, 469, 479
Соловйов С. М. 275, 500
Соловйова П. О. 110, 116, 320, 452
Соловцов (Федоров) М. М. 528
Сом М. Д. 197, 478
Сорокін С. Ф. 375, 530, 535
Сосюра В. М. 36, 417, 421, 527
Софокл 372, 529
Софронов А. В. 209, 485
Сохань П. С. 457
«Соціалістическа Якутія» 331, 518
«Соціалістична Харківщина» 328, 517
Спасов Ц. 102, 137, 449
Спасович В. Д. 380, 532
Спіноза Б. 84, 441
Ставицький А. 60, 431
Сталін Й. В. 88, 95, 100, 107, 117, 121, 136, 140, 157, 161, 187, 461
«Сталінське плем'я» 162, 466
Стальський С. 367, 527
Станіславський К. С. 144, 460
Старицький М. П. 286, 290, 413, 467, 499, 502, 507, 529
Старцев Й. Д. 500
Степовий Я. С. 12, 29, 41, 249, 372, 376, 377, 410, 412, 418, 419
Стефанік В. С. 290, 456, 503
Стеценко К. Г. 15, 41, 290, 291, 320, 330, 362, 373, 375, 376, 377, 378, 412, 414, 423, 424, 428, 474, 526, 529, 530
Стещенко О. Г. 210, 485
Стіль А. 387, 495
Стішковський Д. 499
Стовпник С. 254, 495
Стоянов З. Д. 138, 458
Стоянов Людмил 102, 160, 161, 215, 447
Сумцов М. Ф. 355, 524
Суриков В. І. 272, 499
Суриков І. 531
Сурков О. О. 141, 143, 147—150, 152, 155, 209, 459
Суслов О. 530
«Східний світ» 327, 546
«Сяйво» 12, 410, 442
Табідзе Г. В. 135, 525
Табідзе Т. Ю. 52, 428
Тагор Р. 36, 312, 421
Таїрова Т. 470
«Таймс» 144, 460
Таран А. М. 210, 485
Тарасов М. П. 177, 185, 295, 470
Тарасова А. К. 181, 185, 321, 470, 504, 505
Тевосян І. Ф. 345, 523
Теккерей У.-М. 156, 464
Тельман Е. 61, 432
Тельнюк С. В. 403, 404, 405, 410, 425, 427, 433, 510, 511
Тен Борис 428, 546
Теннісон А. 156, 464
Терещенко М. С. 23, 25, 26, 27, 413, 416, 417
Терпешев Д. К. 94, 98—100, 132, 163, 444, 446
Тесленко А. Ю. 14, 287, 411
Тимофєєв Л. І. 159, 465
Тихонов М. С. 100, 104, 430, 447, 450
Тичина В. Є. 28, 83, 275, 408, 441
Тичина Г. Т. 226—243, 245, 450, 262, 281, 493, 501
Тичина Євген Григорович 8—10, 15, 22, 39, 217, 224, 226—228,

- 281, 283, 376, 407, 408, 420, 489
- Тичина Єфросинія Григорівна 9, 12, 24, 36, 83, 226, 238, 260, 265, 408, 422
- Тичина Іван Григорович 9, 24, 234, 235, 239, 241, 245, 250, 281, 303, 308, 408, 508
- Тичина Ірина Григорівна 9, 408
- Тичина К. Г. 9, 247, 408
- Тичина (Папарук) Л. П. 8, 10, 11, 15, 19, 20, 22, 24, 25, 27, 28, 33, 36, 37, 47, 39, 40, 49, 51, 77, 79, 83—89, 123, 165, 166, 181, 185, 186, 189, 193—196, 215, 216, 218, 289, 326, 403, 404, 405, 407, 411, 423, 425, 427, 439, 475
- Тичина М. Г. 10, 13, 16, 18, 20, 22, 27, 28, 32, 33, 37, 166, 239, 250, 278, 281, 289, 291, 292, 408, 409, 492
- Тичина Н. Г. 9, 12, 23, 32, 36, 38, 39, 41, 166, 203, 227, 281, 291, 292, 301, 302, 378, 408, 416, 421
- Тичина Оксана Григорівна 9, 24, 81, 247, 408
- Тичина Олександра Григорівна 10, 50, 81, 203, 227, 281, 291, 301, 302, 378, 408
- Тичина О. М. 18, 28, 123, 125, 292, 413, 454
- Тичина П. Г. 9, 10, 75, 226, 235, 236, 239, 291, 299, 407
- Тичина Т. 494
- Тичина Ю. Є. 474, 494
- Тірсо де Моліна 422
- Тобілевич С. В. 163, 467
- Тодоров А. Т. 97, 446
- Толбухін Ф. Я. 146, 461
- Толстой Л. М. 198, 218, 282, 296, 321, 350, 366, 386, 430, 433, 479
- Толстой О. М. 62, 268, 267, 430, 433, 531
- Толстяков П. Н. 373, 529
- Тотлебен Е. І. 98, 446
- Третьяков Р. С. 210, 212, 485
- Тріоле Е. Ю. 58, 59, 61, 430
- Трубеньов П. 266, 277, 283, 300, 497
- «Труд» 104, 388, 450
- Трумен Г. 151, 463
- Тувім Ю. 126, 455
- Тукай Габдулла (Тукаєв) 93, 331, 476
- Туманський В. І. 283
- Туманян О. Т. 76, 164, 328, 438, 468
- Тургенєв І. С. 23, 236, 416, 446
- Турсун-заде М. 322, 516
- Турчанинов П. І. 73, 436
- Тьєполо Д. Б. 59, 61, 431
- Уайльд О.-Ф. 325, 546
- Уеллс Г.-Дж. 29, 30, 419
- Уїтмен У. 308, 419, 473, 511
- «Україна» 465, 483
- Українка Леся (Косач Л. П.) 10, 18, 37, 51, 154, 205, 295, 297, 298, 302, 353, 354, 359, 364, 405, 408, 409, 414, 422, 427, 428, 460, 483, 484, 499, 506, 507, 509, 526, 527, 532, 535
- «Український вестник» 498
- «Український фольклор» 79, 439, 498
- Ульянова М. І. 366, 527
- Успенський Г. І. 254, 275, 496
- Успенський Д. 254, 268, 274, 272, 277
- Успенський Ф. І. 380, 391, 532
- Ушаков М. М. 210, 211, 485
- Фадєєв О. О. 331, 337
- «Факел» 447, 467
- Федоров С. П. 283
- Федунець М. Ф. 210, 485
- Федькович Ю. А. 296, 506
- Феодосій Углицький 244, 264, 269, 287, 494
- Фет А. А. 14, 23, 411
- Фефер І. С. 74, 368, 437
- Филипович П. 413
- Філіпченко І. Г. 25, 26, 417
- Філянський М. П. 87, 442
- Фірлінгер З. 176, 185, 471
- Флуранс Г. 201, 480
- Фомін О. С. 149, 461
- Форстер Е. М. 62, 63, 65, 433
- Фофанов К. М. 335, 520
- Фрагонар Ж. О. 61, 433
- Франк Л. 62, 433
- Франклін Б. 73, 437
- Франко І. Я. 55, 80, 141, 189, 218, 290, 302, 317, 318, 320, 368, 392, 422, 426, 428, 429, 437, 440, 460, 464, 471, 489, 508, 515, 527, 535
- Франс Анатоль 77, 78, 439
- Фрунзе М. В. 342, 522
- Фурманов Д. А. 342, 522
- Фурнаджієв Н. Й. 104, 450
- Фучік Ю. 471
- Хайям О. 520

- Халов П. В. 209, 485
 Ханум Т. А. 77, 439
 Хафіз (Гафіз) 43, 424
 Хемінгуей Е. М. 190, 474
 Хижняк А. Ф. 196, 478
 Хікмет Назим 207, 388, 484
 Хмельницький Б. М. 102, 232, 241, 248, 449, 474, 494
 Холден (Холдейн) Дж.-Б.-С. 151, 463
 Хорват Й. 102, 449
 Хоткевич Г. М. 290, 503
 Хреніков Т. М. 103, 450
 Хрущов М. С. 104, 105, 107, 132, 450
 Цегляр Я. С. 382, 532
 Церетелі А. Р. 384, 388—390, 533
 Цертелєв Д. 531
 Цитович І. П. 11, 19, 41, 42, 49, 50, 376, 409
 «Ціскаві» 517
 Чабан І. 510
 Чавчавадзе О. Г. 328, 517
 Чаговець В. А. 379, 531
 Чайковський П. І. 73, 109, 202, 203, 262, 297, 436
 Чапаєв В. І. 342, 522
 Чапківський О. С. 41, 373, 423, 529
 Чеканюк А. Т. 106, 451
 Червенков В. В. 155, 161, 466
 «Червоний шлях» 50, 426, 481, 518
 Череватенко Л. В. 202, 481
 Чернишевський М. Г. 76, 121, 198, 438, 458
 Чернявський В. П. 198
 Чернявський М. Ф. 87, 332, 442
 Черчилль У.-Л.-С. 147, 461
 Чесноков П. Г. 280, 501
 Честахівський Г. М. 257, 496
 Чехов А. П. 247, 270, 416, 497
 Чистякова В. М. 376, 531
 Чімабуе (Чені ді Пено) 59, 431
 Черногуз О. Г. 211, 460
 Чосер Дж. 143, 460
 Чудо У. М. 166, 469
 Чуковський К. І. 546
 Чумак В. Г. 18, 19, 28, 36, 198, 292, 240, 346, 349, 359, 373, 377, 414, 417, 418, 479, 521
 Шабатин П. Ю. 391, 535
 Шагінян М. С. 165, 197, 468
 Шаляпін Ф. І. 294, 274, 496
 Шаховський С. М. 211, 410, 486
 Шварцман О. М. 340, 521
 Шведов Я. 531
 Шведь В. С. 390, 534
 Шевченко Й. В. 274, 283, 499, 502
 Шевченко О. І. 314
 Шевченко Т. Г. 17, 18, 23, 32, 36, 43, 44, 76, 79, 80, 115, 148, 188, 197, 198, 214, 231, 236, 243, 251, 257, 281, 282, 289, 297, 298, 304, 307, 311, 338, 345, 355, 356, 358, 363, 369, 379, 391, 405, 413, 414, 415, 416, 424, 437, 438, 440, 447, 448, 471, 473, 474, 484, 492, 493, 495, 496, 503, 510, 520, 527, 528, 532, 534, 535
 Шевчук В. О. 211, 486
 Шекспір У. 54, 64, 177, 297, 419, 426, 428, 506
 Шеллі П.-Б. 63, 145, 434
 Шенгелі Г. А. 367, 511, 527
 Шехтер М. 211, 486
 Шишкін І. І. 272, 498
 Шиян А. І. 82, 440
 Шіллер Й.-Ф. 36, 422
 Шкульов П. С. 332, 519
 Шкуринов П. 524
 Шкурупій Г. Д. 36, 413, 422
 Шліхтер О. Г. 308, 309, 511
 «Шлях» 507, 509
 «Шляхи мистецтва» 488, 511, 512
 Шмигельський А. І. 376, 531
 Шніцлер А. 325, 546
 Шовкуненко О. В. 83, 87, 441
 Шовкуненко О. О. 83, 84, 86, 317, 441
 Шолом-Алейхем (Рабинович Шолом Нохумович) 102, 447
 Шопен Ф. Ф. 132, 146, 203, 371, 374, 457, 458
 Шорлеммер К. 52, 428
 Шостакович Д. Д. 150, 462, 497
 Шоу Д.-Б. 61, 143, 432
 Шпорта Я. Г. 388, 389, 534
 Штейнберг Л. П. 376, 531
 Штерн А. 130, 131, 457
 Штернберг К. 492
 Штирова О. 464
 Штогаренко А. Я. 149, 462
 Штокаленко С. П. 207, 484
 Шульгін Я. М. 29, 416
 Шумський Ю. В. 343, 523
 Щепкін М. С. 415
 Щербаків О. С. 62, 367, 430, 433
 Щербицький В. В. 206, 483
 Щипачов С. П. 351, 387, 523

- Щорс М. 515
Щурат М. 513
«Юманіте» 365, 527
Юнг (Шпіксліцер) К. М. 47, 425
Юнге К. Ф. 338, 520
Юон К. Ф. 339, 521
Юра-Юрський Г. П. 160, 465
Юра-Юрський О. П. 196, 477
Юр'єв В. О. 210, 485, 523
Ющенко О. Я. 245, 249, 267, 268,
274, 275, 277, 494
Яворов П. К. 162, 466
Яворський Б. Л. 37, 376, 412, 423
Яворський О. Л. 376
Ягелло (Ягайло) 128, 455
Якименко Л. Г. 211, 486
Якубович-Мельшин П. П. 298,
372, 508
Яначек Л. 470
Яновський Ю. І. 82, 124, 166, 454
Ярмульський А. 535
Ярославна 109, 452
Ясенов Христо (Христо Павлов
Туджаров) 449

ЗМІСТ

Щоденникові записи	5
Підготовчі матеріали до книги «Моє дитинство»	221
Підготовчі матеріали до книги «Як я писав»	293
Літературно-мистецькі записи	323
Примітки . . .	401
Показчик імен і назв	536

Тичина П. Г.

Т93 Зібрання творів: У 12 т.: Щоденникові записи. Листи: Т. 11—12 / Редкол.: О. Т. Гончар (голова) та ін.— К.: Наук. думка, 1983.— ISBN 5-12-009275-6.

Т. 11 : Щоденникові і літературно-мистецькі записи. Підготовчі матеріали / Упоряд. та приміт. Ю. І. Коваліва; Ред. тому Л. М. Новиченко.— 1988.— 552 с. : іл.

ISBN 5-12-009274-8 (Т. 11) (В опр.): 3 крб. 40 к., 4770 пр.

У книзі друкуються щоденникові записи (1912—1967), підготовчі матеріали до книг «Моє дитинство» та «Як я писав», літературно-мистецькі записи.

Академия наук Украинской ССР
Институт литературы им. Т. Г. Шевченко

ТЫЧИНА ПАВЛО ГРИГОРЬЕВИЧ
СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ В ДВЕНАДЦАТИ ТОМАХ

Дневниковые записи. Письма.

Томы 11—12

Том одиннадцатый

Дневниковые и литературно-художественные записи
Подготовительные материалы

Составитель и автор примечаний
КОВАЛИВ ЮРИЙ ИВАНОВИЧ

Редактор тома
Л. Н. НОВИЧЕНКО

Киев, издательство «Наукова думка»

На украинском языке

Редактор *О. Я. Безпальчук*
Художник *А. Ф. Пономаренко*
Художний редактор *В. П. Кузь*
Технічний редактор *І. М. Лукашенко*
Коректори *Л. П. Рябцева,*
Л. М. Творковська, З. П. Школьник

ІВ № 8032

Здано до набору 02.02.88. Підп. до друку 15.07.88. БФ 01598. Формат 84×
×108^{1/32}. Папір друк. № 1. Звич. нова гарн. Вис. друк. Фіз.-друк. арк. 17,25+
+3 вкл. на крейд. папері. Ум. друк. арк. 29,3. Ум. фарбо-відб. 29,3. Обл.-
вид. арк. 30,95. Тираж 4770 прим. Зам. 8—29. Ціна 3 крб. 40 к.

Видавництво «Наукова думка». 252601 Київ, вул. Репіна, 3.

Київська книжкова фабрика «Жовтень».
252053, Київ, вул. Артема, 25.

